

LETNIK LXX

UNIVERZA
V LJUBLJANI

FF

Filozofska
fakulteta

Zveza
društev
Slavistično
društvo
Slovenije

JEZIK IN SLOVSTVO

1-2

2025

ŠTEVILKA 1-2

JEZIK IN SLOVSTVO

letnik LXX • številka 1–2

VSEBINA

<i>Jana Šnytová</i> : Uvodnik: Zahodnoslovanski jeziki, književnosti in kulture – izhodišča in izzivi za 21. stoletje	5
---	---

Razprave

<i>Przemysław Czapliński</i> : Reprezentacija in konflikti: Premene polonistike na prelomu 20. in 21. stoletja	11
<i>Alicja Wang</i> : Poljske študije hendikepa v sodobni humanistiki	25

Konktrastivno jezikoslovje

<i>Petra Stankovska</i> : Češki stavki z zaimkom <i>to</i> v vlogi osebkov in njihovi slovenski ustrezniki	37
<i>Tanja Mirtič</i> : Izgovorne značilnosti prevzete češke lastnoimenske leksike v slovenščini	49
<i>Jozef Pallay</i> : Hibridizacija slovaščine v rabi kot rezultat konvergence sodobne slovaščine s češčino	65
<i>Matej Meterc</i> : Slovenski antipregovori v <i>Slovarju pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov</i>	81
<i>Peter Āurčo</i> : Frazelogizirane konstrukcije v slovaščini in nemščini	95
<i>Agnieszka Będkowska-Kopczyk</i> : Teoretski pristopi k obravnavi leksikalnih nosilcev kulturnega pomena v južno- in zahodnoslovanskih jezikih	113
<i>Hana Mžourková</i> : Češko-slovenski stiki pri izdelavi in razvoju jezikovnih priročnikov	137

Literarnovedne razprave

<i>Jan Malura</i> : Raziskave mej in ekokritika – izziva za komparativistiko srednjeevropskega prostora (in zahodnoslovanske študije)	151
<i>Lidija Rezoničnik</i> : Umetna inteligenca in kreativnost – vizije strojnega pesništva v znanstvenofantastični prozi Stanisława Lema	165

<i>Dana Hučková: Slovaški zgodnji literarni modernizem v aktualnih raziskovalnih perspektivah</i>	183
<i>Věra Frolcová, Pavel Kosek, Markéta Holubová, Hana Bočková, Tomáš Slavický: Tema Marije in grešne duše v češkem ustnem in literarnem izročilu: prispevek k interdisciplinarnemu preučevanju zahodnoslovanskih pesemskih legend</i>	203
<i>Svetlana Kmecová, Špela Sevšek Šramel: Sodobna slovaška proza in ritual z vidika uporabe pripovednih in jezikovnih sredstev (na primeru novele Katarína Kuchelove Čepiec)</i>	227
<i>Hana Lacová: Dramski lik in dramsko dogajanje v slovaških dramah z utopično tematiko v obdobju 1920–1948</i>	241

Didaktika tujega jezika

<i>Maria Zofia Wtorkowska, Tina Podrżaj: Kolaborativni spletni slovar kot didaktični pripomoček pri poučevanju poljščine kot tujega jezika</i>	257
<i>Marta Nowak: Fejsoholik, instagramiara in januszex ali o poznavanju izlastnoimenskih občnih imen med študenti, ki se učijo poljščine kot tujega jezika</i>	273
<i>Agnieszka Zatorska: Vloga citatov v spoznavanju sodobne poljske zgodovine in kulture: Opis izbirnega predmeta poljskih študij za tujce</i>	285

Ocene

<i>Klemen Lah: Špela Sevšek Šramel in Jana Šnytová (2023): Od Donave do Vltave: pregled češke in slovaške književnosti</i>	301
<i>Miran Zupanič: Lidija Rezoničnik in Seweryn Kuśmierczyk (2021): Mojstrovine poljske književnosti in filma: Faraon, Svatba, Mati Ivana Angelska</i>	305

Anketa

<i>Jana Šnytová: Anketa – vloga in perspektive (zahodne) slavistike v 21. stoletju?</i>	315
---	-----

Jana Šnytováⁱ, *urednica tematske številke*

Uvodnik: Zahodnoslovanski jeziki, književnosti in kulture – izhodišča in izzivi za 21. stoletje

Tokratna tematska številka revije *Jezik in slovstvo* je posvečena zahodnoslovanskim jezikom, književnostim in kulturam, posebej njihovi vlogi in perspektivam v 21. stoletju. Zahodna slavistika je že dolgo prisotna v slovenskem raziskovalnem prostoru, vzajemni vplivi in stiki so se razvijali več stoletij. Eden pomembnih mejnikov v razvoju je bila ustanovitev samostojnih študijskih programov za češki jezik in književnost, polonistiko ter slovackistiko na Oddelku za slavistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani v študijskem letu 2004/2005, katerih dvajseto obletnico obeležujemo letos. Tematska številka tako nadaljuje tradicijo, ki jo je začrtala podobna izdaja iz leta 2017, nastala kot rezultat simpozija ob deseti obletnici.

Osrednji cilj je prikaz najnovejših znanstvenih dosežkov na področju zahodne slavistike, s poudarkom na interdisciplinarnem in kontrastivnem vidiku v povezavi s slovenskim jezikom in književnostjo. V objavljenih prispevkih želimo predstaviti primere inovativnih metodologij, kontrastivnih študij in aktualnih raziskovalnih izzivov na področju zahodne slavistike, obenem pa spodbujamo vključevanje zahodnoslovanskih vsebin v izobraževalni proces v Sloveniji.

V številki sodelujejo ugledni domači in mednarodni raziskovalci, ki s svojimi prispevki prispevajo k širši razpravi o specifikah in perspektivah razvoja zahodne slavistike. V uvodnih razpravah se avtorja odzivata na sodobne izzive filoloških in humanističnih študijev. Przemysław Czapliński prikaže spremembe v polonistiki v zadnjih tridesetih letih, zlasti na univerzitetni ravni. Za slovenske bralce predstavlja vpogled v razvoj te filologije, obenem pa omogoča primerjavo in razmislek o razvoju slovenistike na slovenskih univerzah ter o razvoju polonistike in drugih slavističnih študijskih

ⁱ Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta; jana.snytova@ff.uni-lj.si;
<https://orcid.org/0009-0009-9884-0457>

programov. Alicja Wang predstavi razvoj poljskih študij hendikepa od aktivizma do akademske discipline, pri čemer jih postavi v širši evropski in globalni okvir ter osvetli aktualne razprave in težnje na tem področju.

V kontrastivno-jezikoslovno usmerjenem razdelku avtorji raziskujejo vzajemne vplive zahodnoslovanskih jezikov in slovenščine ter jih obravnavajo z glasoslovnega, leksikalnega, skladenjskega in frazeološkega vidika. Osredotočajo se na skladnjo čeških stavkov v primerjavi s slovenskimi ekvivalenti, izgovorne posebnosti prevzetih lastnih imen ter jezikovne konvergence med slovaščino in češčino. Raziskujejo tudi pregovorno in frazeološko izrazje, kulturno zaznamovano leksiko ter vpliv češko-slovenskih stikov na nastanek in razvoj jezikovnih priročnikov.

Literarnovedni prispevki v tej številki izstopajo po interdisciplinarnem pristopu in metodološki inovativnosti, saj združujejo komparativistiko, ekokritiko, digitalno humanistiko in kulturno antropologijo. Avtorji preučujejo meje literarne analize v kontekstu srednjeevropskega prostora, raziskujejo vpliv umetne inteligence na pojmovanje kreativnosti ter osvetljujejo nove pristope k modernizmu v slovaški književnosti. Posebna pozornost je namenjena reinterpretaciji mitskih in religioznih motivov v češki in zahodnoslovanski tradiciji ter ritualnim in pripovednim strategijam v sodobni slovaški prozi. Razprave o dramatikii pa ponujajo vpogled v utopične teme v slovaški gledališki umetnosti prve polovice 20. stoletja.

Prispevki s področja didaktike tujega jezika osvetljujejo inovativne pristope k poučevanju zahodnoslovanskih jezikov kot tujih in drugih jezikov. Avtorice obravnavajo uporabo digitalnih virov in spletnih orodij kot didaktičnih pripomočkov, raziskujejo vlogo jezikovnih inovacij in neologizmov pri usvajanju jezika ter preučujejo pomen avtentičnih besedil pri približevanju kulture in zgodovine ciljnojezičnega okolja. Poudarek je na možnostih vključevanja sodobnih jezikovnih in kulturnih vsebin v pouk tujih jezikov, s čimer prispevki ponujajo izhodišča za nadgradnjo metodologij poučevanja ter spodbujajo bolj poglobljeno razumevanje jezikovnega in kulturnega konteksta.

Tematsko številko zaključuje anketa, ki se navezuje na izhodiščno misel o dolgoletni prisotnosti zahodne slavistike v slovenskem prostoru, hkrati pa odpira prostor za razmislek o sodobnih izzivih, spremembah in preobrazbah

tega področja. Na vprašanje o vlogah in perspektivah (zahodne) slavistike v 21. stoletju svoja stališča z bralci delijo ugledni domači in tuji strokovnjaki, slavisti in slovenisti. Verjamemo, da bo anketa spodbudila nadaljnje razprave ter prispevala k smiselni umestitvi zahodne slavistike v slovenski univerzitetni in širši kulturni prostor. Poleg znanstvenih člankov in ankete številka vključuje tudi recenzije aktualnih publikacij s tega področja.

Avtorjem, prevajalcem, recenzentom, tehničnemu uredniku in lektorici se zahvaljujem za odlično sodelovanje, ki je omogočilo nastanek tematske številke. Njihova predanost in strokovnost sta bistveno prispevali k njeni vsebinski in oblikovni kakovosti. Verjamem, da bo številka bralcem in bralkam v navdih za poglobljeno razmišljanje o zahodnoslovanskih temah ter jim bo ponudila nove vpoglede, ki bodo obogatili njihovo znanje in raziskovalno delo.

RAZPRAVE

Przemysław Czaplińskiⁱ

Reprezentacija in konflikti: Premene polonistike na prelomu 20. in 21. stoletja

Članek obravnava premene polonistike v zadnjih tridesetih letih. Dogajale so se kot posledica trojnega odpiranja: a) k neliterarnim medijem (film, televizija, radio, internet); b) k obtoku nižjih žanrov kulture (popularna kultura); c) k manjšinskim kulturam znotraj poljske kulture (z etničnega vidika: židovska, litovska, ukrajinska, beloruska, romska, češka, slovaška, nemška kultura; z razrednega vidika: delavska in podeželska kultura; z vidika družbenega spola in queer – kulture spolnih in seksualnih manjšin). Razširitev raziskovalnega območja in poučevanja daje polonistiki večjo avtonomnost (lahko se loteva problematike s področja medijskih ved, zgodovine političnih sistemov, ekonomije, sociologije, medicine itd.), hkrati pa polonistiko sooča z mnogimi starimi in novimi nasprotji (razrednimi, etničnimi, spolnimi). Sprememba pristopa h konfliktom temelji na vključevanju teh v raziskovanje in poučevanje ter njihovi pretvorbi v ključne izzive discipline.

Ključne besede: polonistika, identiteta discipline, avtonomnost discipline, reprezentacija, konflikti, povezave

Representation and Conflicts. Transformations of Polish Studies at the Turn of the 20th and 21st Centuries

The article discusses the transformations of Polish Studies over the last thirty years. They occurred as a result of a threefold opening: a) to media other than literature (film, television, radio, the Internet); b) to popular culture; c) to minority cultures within Polish culture (in ethnic terms – Jewish, Lithuanian, Ukrainian, Belarusian, Roma, Czech, Slovak, German cultures; in class terms – worker and rural cultures; in gender and queer terms – gender and sexual minority cultures). The expansion of the area of research and didactics gives Polish studies greater autonomy (it can take up problems

ⁱ Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Filologii Polskiej i Klasycznej; przemyslaw.czaplinski@amu.edu.pl;
<https://orcid.org/0000-0002-4805-6471>

in media studies, the history of political systems, economics, sociology, medicine...), but at the same time confronts Polish studies with numerous past and present conflicts (class, ethnic, gender). The revised approach to conflicts is to draw them into research and didactics, and transform them into a key challenge of the discipline.

Keywords: Polish studies, discipline identity, discipline autonomy, representation, conflicts, bindings

Današnja¹ polonistika je le polovično istovetna s polonistiko osemdesetih in devetdesetih let 20. stoletja. V zadnjih tridesetih letih smo (deloma prostovoljno, deloma pod pritiskom trga dela in trga visokošolskega izobraževanja) znižali ure iz poetike, literarne teorije in metodologije literarnih raziskav, zgodovinske in opisne slovnice, pa tudi iz literarnozgodovinskega pregleda posameznih obdobj. Njihov prostor so zasedli novi predmeti – literarne prezentacije z vidika družbenega spola ali queer, translatologija, temelji avtorskega prava, predavanja iz digitalnih estetik, filma in računalniških igrice.

Kot posledica teh sprememb je nastala nova študijska smer, za katero je značilna izjemna odprtost. Ni je kulturne, razredne, etnične, spolne, seksualne ali religiozne problematike, ki je polonistika ne bi mogla upoštevati v svojem programu; prav tako ni take humanistične metodologije kot tudi ne medija (rokopisi, tiskane knjige, slikarstvo, film, fotografija, digitalni mediji), ki jim ne bi bilo mesta v polonističnih študijih.² Odprtost za nove perspektive in metodologije ter kulturna področja je gotovo ena izmed najpomembnejših vrednot polonistike. Če ji jo je uspelo doseči, se je to zgodilo zato – to bi bila prva teza mojega prispevka – ker polonistika po letu 1989 ni branila svoje nekdane, kanonično pojmovane identitete. Ko se je odločala med avtonomnostjo in identiteto, je izbrala avtonomnost. Identiteto, ki se ni več nanašala na našo disciplino, temveč na vprašanja kulture, politike in ekonomije, so polonisti vzeli za predmet študijskega programa in raziskav.

¹ Prispevek je spremenjena in skrajšana različica članka Czapliński, P. (2023). Tożsamość, autonomia, solidarność. Kilka uwag o polonistyce XXI wieku. *Teksty Dru-gie*, 3, 214–230. <https://doi.org/10.18318/td.2023.3.14>

² Dober uvod v to mnogoterost je zbornik *Nowa humanistyka. Zajmowanie pozycji, negocjowanie autonomii* (Czapliński idr. 2017).

Prikazana sprememba profila polonistike ni zgolj posledica preproste menjave učnih predmetov, ampak je rezultat globoke preobrazbe, ki se je zgodila z uvajanjem trojnega odpiranja.

1 Kulturno in kulturološko odpiranje

Od devetdesetih let 20. stoletja naprej v polonistični stroki poteka boleč proces razhajanja z vizijo ekskluzivnosti in nadrejenega položaja literature v družbeni komunikaciji. Ob koncu 20. stoletja smo se postopoma sprijaznili s stališčem, da je književnost le eden izmed medijev in – še več – da ne spada med »vladajoče«, torej med ključne oz. dominantne medije. Razhod z dediščino izključnosti in pomembnosti je sprožil nekatere manjše, vendar bistvene programske spremembe. V okvirih polonističnih študijev se je pozornost usmerila na netiskane medije (TV, film, internet), na neliterarne tekste kulture (film, strip, glasba) ter na aksiološke sisteme (preference, različice kulturnih obtokov), ki ne veljajo za visoke. Z uveljavljanjem takega odpiranja polonistika kot študijska smer ni bila več zavezana književnosti in umetniškim delom izjemnega pomena.

Uvajanje novih predmetov in novih kulturnih področij je imelo opazne posledice. Predvsem smo znižali merila, po katerih je izbor literarnih del, upoštevanih v didaktiki, metodološko utemeljen; dokler smo menili, da obstaja ustaljen nabor temeljnih del poljske in evropske književnosti, je bil kanon zagotovilo za pravnomočen izbor knjig za študijski proces, od devetdesetih let 20. stoletja naprej pa je lahko izbira besedila za seminarske vaje utemeljena z njegovim pomenom v razvoju popularne kulture (na primer saga o *Veščecu*) ali z vlogo, ki jo igra v procesu pridobivanja kulturnih kompetenc (računalniške igre).

Manjšo potrebo po pravnomočju je treba opazovati v kontekstu bistvene metodološke spremembe. Načeloma bi lahko na to vprašanje odgovorili s preprosto ugotovitvijo, da se je v devetdesetih letih zgodil prehod od strukturalizma k poststrukturalističnim metodologijam, predvsem k dekonstrukcionizmu in z njim povezanimi metodami. Današnja polonistika nima enovite metodološke podobe. Vendar ob vsej mnogovrstnosti raznolikih metod obstaja skupno izhodišče, ki bi ga lahko opredelili kot performativno. To bolj ali manj pomeni, da se je formalno-strukturalistična polonistika

spraševala, *kaj določeno delo pomeni*, poststrukturalistična pa *kako besedilo deluje*. To vprašanje je v odnosu do zunajzgodovinskega bralca nerelevantno, zato prehod od pomena k delovanju potegne za seboj naslednjo spremembo: formalno-strukturalistična polonistika je delovala v prid skupne družbene zavesti, polonistika na prelomu tisočletja pa je z vprašanjem *kako besedilo deluje* začela delati v korist pluralizma identitete, kajti besedilo v različnih okoljih deluje različno. Ker so prišle v ospredje različnosti, so univerzitetna predavanja v naslednjem desetletju (začetek 21. stoletja) tu in tam postajala arena ostrih okoljsko-svetovnonazorskih konfrontacij med študenti. Diskusije so prehajale v prepire, npr. med »nacionalisti« in »kozmpopoliti«, udeleženci v sporih so literaturo izrabljali za utrjevanje območja svoje identitete. Ti spori, ki so bili miniaturna slika družbenih napetosti, obstoječih zunaj univerze, so bili novost. In opozorilo na pomemben metodološki izziv. Učitelj si ni mogel več prizadevati za oblikovanje skupne interpretacije, ki bi zbliževala skrajna stališča. Njegova nova naloga je bila pod površino teksta odkrivati interpretacijsko-nazorska nasprotja in se skupaj s študenti učiti, na kak način se soočiti z različnostjo pogledov. Vprašanje *kako besedilo deluje* se je spremenilo v *kako ravnati z besedilom*.

Toda zakaj si pri seminarskem delu ni treba prizadevati, da bi dosegli skupen sklep nasprotujočih si strani? Zakaj ne moremo soglašati s Heglom, da je za sodobno kulturo značilen spor med identitetami, ki si nasprotujejo in ne priznavajo nadrejenosti druge strani? Ker to ne bi bila koristna rešitev, kajti – kot zatrjuje Adorno v svoji koncepciji negativne dialektike – sinteza nasprotujočih si teženj zmeraj poteka po nareku načela univerzalnosti. Univerzalizem prikriva svoj izhodiščni privilegij in pod krinko občega skriva lastne privilegije (npr. kolonialne, moške, nacionalne); take vrste univerzalizem vsiljuje pogoje za asimilacijo in vsako različnost preobrazi v identičnost. Tako zastavljena sinteza poraja konflikte, namesto da bi jih reševala, kajti univerzalno je izgubilo svojo verodostojnost, ko se je izkazalo za prilaščanje pravic, ki ogrožajo drugačnosti. Sinteza pa ni mogoča tudi zato, ker tisto, kar je drugačno, brani svojo drugačnost ali pa si celo lasti pravico do univerzalnosti. Svet po letu 1989 ni izoblikoval modela za mirno sožitje med nasprotujočimi si družbenimi razlikami. Zatorej sinteza ni mogoča, sožitje pa je – za sedaj – nedosegljivo. Zato je namesto Hegla vse bolj navdihujoč Theodor W. Adorno.³ Nanj se sklicujem ne le

³ Pri tem se opiram na Nycz (2012).

kot na avtorja konstelacijske koncepcije, ki danes postaja vodilna ideja v literarnozgodovinski vedi (prim. mdr. Kozicka idr. 2020). Sprejemanje Adornovega stališča nas vodi k delovanju v prid ohranjanja nasprotij: brez ustvarjanja sintetičnega reda, vendar v imenu zmanjševanja neenakosti; brez odpravljanja razlik, vendar v imenu zniževanja intenzitete konflikta, ki je neločljivo vezan na današnje identitete. Kot se zdi, v tej smeri delujejo polonistični študiji: vsako identiteto (razredno, spolno, nacionalno, seksualno itd.) pretvorijo v predmet univerzitetne prakse; tovrstna reprezentacija ne temelji na preprostem vključevanju novih tem v študijske programe, temveč v iskanju tradicionalnih kulturnih vzorcev, lastnih vsaki identiteti, v odkrivanju konfliktnega položaja dane tradicije (feministične, židovske, kmečke) v razmerju do dominantne kulture in naposled v oblikovanju ključnega vprašanja, kako sobivati z različnimi identitetami.

Polonistika je do svojega kulturnega okolja zavzela spremenjeno razmerje – manj literarno, manj narodnostno, manj vrhunskoumetniško – to pa je povzročilo, da se je identiteta naše discipline zabrisala. A hkrati lahko prav taka polonistika, torej neistovetna sama s seboj, daje besedo raznolikim (pogosto sprtim) družbenim identitetam.⁴

Tako bistvena sprememba pa mora biti v univerzitetnem okolju vendarle povezana s spremembo študijskega režima. Od devetdesetih let naprej se blažijo pogoji za opravljanje študijskih obveznosti in merila za pridobitev naziva magistra. Če polonistični študijski programi na eni strani vse šibkeje zastopajo celovitost poljske književnosti (v korist drugih področij kulture) in vse manj vztrajajo pri kontinuiteti literarnozgodovinskega procesa (v korist raznolikih razvojnih procesov in kulturnih konstelacij), pa se na drugi strani pri delnih in zaključnih izpitih v manjši meri upošteva znanje, ki je prej veljalo za temeljno, v večji pa se priznavajo splošnokulturne kompetence. Spremenili smo profil (ali pa smo se morda sprijaznili s spremenjenim profilom) absolventa. Nova opredelitev profila kandidata, ki končuje polonistični študij, je bila neizogibna; v prejšnjem obdobju je vprašanje *kakšen naj bo lik diplomanta polonistike* mérilo predvsem na obseg znanja, v manjši meri pa na njegove veščine. S slabitvijo esence se je razmerje obrnilo: študentove kompetence v manjši meri opredeljuje znanje, v večji pa njegove komunikacijske in performativne veščine. Celovito

⁴ O zabrisovanu identitete polonistike je bilo veliko napisanega, npr. Nycz (2002).

poznavanje temeljnih del in nakopičeno znanje je posledično postalo manj bistveno, zrasla pa je vloga praktično-kulturnih znanj. Današnji diplomant polonistike (to zapisujem z obžalovanjem) ni oseba, ki bi poglobljeno poznavala poljsko književnost in obvladovala poljski pravopis in pravorečje, ampak je nekdo, ki dojema kulturo kot prostor raznolikih načinov izražanja (literatura, film, internet) in z njimi povezanih diferenciranih (nasprotujočih si) identitet; ta diplomant je sposoben s pomočjo različnih komunikacijskih prijemov omogočiti, da te identitete pridejo do svojega glasu – z vso njihovo nedoločljivostjo in intenziteto konflikta – in jih zna prevesti v jezik drugih identitet. Današnji polonist je torej nekdo, ki *se spozna na kulturo*: ne le, da *ve, kaj*, ampak *ve, kako*. Bolj kot poznavalec literarne dediščine ali hermenevtike je aktiven kulturni praktik, tolmač preferenc, performer razlik. Ne zanima ga toliko, kaj besedilo pomeni, ampak predvsem, kako besedilo učinkuje in kako z besedilom ravnati – kaj je z njim mogoče početi, v kakšno kulturno komunikacijo ga je mogoče prevesti, s kom se je prek besedila mogoče sporazumeti in komu odreči poslušnost.

2 Manjšinsko-emancipacijsko odpiranje

Polonistika danes ni več le literatura poljskega literarnega kanona, ampak literatura vsakršnih kategorij. Polonistika ni več vezana le na literaturo, ampak tudi neliteraturo. Tako bi lahko na kratko označili proces kulturnega in kulturološkega odpiranja. Gonilo tega procesa je bil zaton Gutenbergove galaksije oz. detronizacija črke in tiska kot temeljnega družbenega medija, ki se je začela in napredovala v bliskovitem tempu s širjenjem interneta. Enako učinkovito netivo je bilo konfliktogeno delovanje načela identitete: v 21. stoletju smo namesto konca zgodovine dočakali vrnitev zgodovine, ki jo poganjajo neenakosti.

Polonistične raziskave (in študijski programi), ki se ukvarjajo npr. s poljsko-judovskimi odnosi, pa študije o seksualnih manjšinah, študije spola ali postkolonialne študije so nam pokazale, da ne obstaja učinkovita politična reprezentacija brez kulturne reprezentacije. V zgodovini se še ni zgodilo, da bi kak skupinski subjekt – pa najsi gre za gibanje emancipacije žensk, proletariata ali sužnjev – dosegel enakopravnost, ne da bi bila predhodno izoblikovana njegova verodostojna, kulturno ovrednotena podoba. Ko je ta zgodovinska zakonitost postala del pedagoškega procesa in raziskav, se je

pred polonistiko pojavil nov izziv – občutljivost za diskriminatorno vlogo kulture.

Tako izgrajevanje občutljivosti je postalo ekvivalent jasne oznake družbenega poslanstva polonistike. Univerza je zmeraj imela kakšno poslanstvo, zato opredelitev družbenih obveznosti polonistike v okviru polonističnih študij na prelomu tisočletja ni predstavljalo *novuma*. Zgodovinsko gledano pa je bilo to zlasti v okviru metodologije druge polovice 20. stoletja vendarle znamenje prekinitve z iluzijo o objektivizmu: strukturalizem je bil zadnja raziskovalna smer, ki je literarnemu raziskovalcu dopuščala, da je v interpretacijskem procesu ohranjal vlogo nevtralne avtoritete, medtem ko so vse poznejše metode raziskovalca in njegove poglede pokazale v vlogi aktivnega dejavnika branja. V primerih, ko gre za vprašanje neenakosti, ki jo generira dominantna kultura, se angažiranost raziskovalca krepi, hkrati s tem pa – nujnost osvetlitve lastnih stališč in analitičnih postopkov ter umestitev raziskovanega kulturnega segmenta v sistem neenakosti. Moško nasproti ženskemu, poljsko nasproti judovskemu, plemiško nasproti kmečkemu – to niso le razmerja med identitetami, ampak tudi zapleteni sistemi ohranjanja lastnih privilegijev in tuje podrejenosti. Raziskovalec pri analizi takih pojavov posega v družbeno zavest; s tem posegom želi bralca vpeljati v spremenjeno – na neenakosti občutljivo – metodo preučevanja preteklosti in ga pritegniti k iskanju takih praks, ki služijo izrekanju podrejene identitete in zaznavanju aktualnih znakov tega pojava ter morebitnemu odzivu nanje.

V tem smislu je manjšinsko-emancipacijska orientacija zaznala vprašanje nezadostne kulturne reprezentacije. V zadnjem desetletju 20. stoletja smo odkrivali – z začudenjem, včasih tudi z občutkom sramu – kako zelo enostranska je lahko celo najdaljša lista temeljnega polonističnega čtiva. Seznanami del, sestavljeni konec minulega stoletja, so načeloma predstavljali vrednostni sistem enega družbenega sloja (izobraženskega), enega spola (moškega) in ene, heteroseksualne, identitete. Druga dela – dogovorno: s poreklom v kmečki kulturi, ženska pisava, pisana z vidika neheteronormativne identitete – so se lahko pojavila po pravilih, ki jih je določal dominanten sistem vrednot. Zavrnitev te dominacije je v devetdesetih letih sprostila hitro naraščanje del, spadajočih v žensko pisavo, v manjši stopnji pa je razširilo stanovsko-razredni in spolni spekter. Toda aksiološki sistem je bil obelodanjen in dopolnjen z novim merilom – enakosti. Novo

merilo je bilo odločilno za dejansko korenit preobrat klasičnega sorazmerja (v ustanovah se je uveljavil postopoma): polonistika do osemdesetih let se je načeloma ukvarjala s (poljskim, evropskim, svetovnim) kanonom, vključitev zapostavljenih identitet (literatura spolnih manjšin, feministične estetike, manjše literature v okviru poljske kulture) pa je sprožila proces raznovrstne dekanonizacije.

Ta proces je potekal skoraj istočasno v najrazličnejših smereh. Ena izmed njih, metodološko najpomembnejša, je vodila k odkritju kanona kot institucije kulturnega življenja. Kanon, ki ni razumljen kot seznam del, ampak kot vodilo, ki ureja in hierarhizira kulturo, je postal sumljiv. Zaznali smo ga kot orodje za kulturno prevlado.⁵ V novem pristopu je hermenevtika privzela rotacijski položaj: kot interpretacijsko povzdigovanje pojasnjuje smisel kanoničnih del, kot hermenevtika nezaupljivosti pa dopušča razveljavljanje kanona in njegove vsebine. To nezaupanje je nujno, kajti kanon različne pojave izključuje iz območja pravomočne kulture. Razkritje te norme in njeno pešanje je zahtevalo, da bi v okviru univerzitetnih programov začeli kanon obravnavati kot obligacijsko nezavezujočo zbirko del. Posledično je morala polonistika, ki je dotlej vztrajala v vlogi povzdigovanja in je književnost obravnavala kot opozicijo proti politični oblasti, razkriti lastno zavezanost dominantni kulturi in si izdelati metode za prekinitev te zavezanosti. S tem razkritjem je postala praktični dejavnik rahljanja mnogovrstnih diskurzov, predvsem tistih, ki literaturo izrabljajo kot sredstvo za kulturno prevlado. Zdi se, da je bilo obdobje na prelomu 20. in 21. stoletja v književnosti in metodologiji ključnega pomena za izvedbo tega prevrata; takrat se je na splošno uveljavila praksa kopiranja besedil, temelječih na moški dominaciji, v žensko pisavo, uporaba homoseksualnih subverzij spričo ključnih heteroseksualnih besedil ali dopolnjevanje svetih knjig poljskega naroda z apokrifi, pisanimi iz judovske perspektive. Po teh preusmeritvah je postala specialnost polonistike degradacija kulturnega gospostva v vseh njegovih oblikah, predvsem pa usposabljanje za osvetlitev vsakega kanona kot reference za diferencirano kulturo. Nauk pluralizma se glasi, da je vsaka kultura mnogotera in notranje diferencirana. A obenem dodaja, da ima vsaka manjšinska identiteta (ženska, gejevska, proletarska, podeželska) svoj kanon, ki

⁵ Po letu 1989 so ključne analize kanona kot družbene institucije nastale iz raziskovalnih perspektiv, ki upoštevajo položaj diskriminiranih skupin (predvsem žensk, judov in spolnih manjšin) – med številnimi razpravami gl. npr.: Czerska in Iwasiów (2005), Śmieja (2008), Neuger (2008), Janion (2009) in Karolak (2014).

ne zanika le vsebine univerzalnega kanona, temveč tudi samo načelo kano- ničnosti. Nov pristop h kulturni hierarhiji je zahteval, da se v raziskovanje in pedagoško delo vključijo manj znana, neupoštevana, podcenjevana besedila, ovrednotena kot slabša, manj vredna in obrobna. Kanon – omalovaževan in obenem pomnožen – ni več razumljen kot zbirka del s svojo utemeljitvijo, postal pa je orodje za kritiko kulture.

Manjšinsko-emancipacijsko odpiranje je imelo skupaj s procesom deka- nonizacije v prvih desetletjih nove dobe pred očmi predvsem žensko, ne- heteronormativno in židovsko identiteto. Preusmeritev v 90. letih je bila odločilnega pomena za podobo polonistike – našo stroko je preoblikovala v študij, ki umetnost branja povezuje z zmožnostjo razumevanja teksta v njegovem odnosu do gospostva, do prevladujoče kulture ali do vprašanja neenake reprezentacije. Pri tem se zdi, da je prav manjšinsko-emancipa- cijsko odpiranje pripravilo teren za t. i. plebejski obrat (gl. Ryś 2015), to- rej radikalno antikanonični tok, ki od leta 2010 izvaja temeljito revizijo poljske kulture z vidika manjšin podeželskih slojev. Preučevanje položaja kmetov v poljski zgodovini odkriva, kako je narodni kanon legitimiziral krutost in nepravilnost. Ta isti kanon v določenih sferah družbenega živ- ljenja še zmeraj odloča o priznavanju privilegijev, kar utemeljuje aktualne analize povezanosti družbenih neenakosti s sezname obveznega branja.

Mislim, da imajo vsa ta prizadevanja, ki branje povezujejo z življenjem skupnosti, svoj prvotni cilj. To je pravičnejši svet. A taka ugotovitev vendar- le ni zadovoljiva, saj v svetu razlikujočih se in medsebojno sprtih identitet kultura ni več skupna in ne zna (ali niti ne) opredeliti skupnih vrednot. Potemtakem ne vemo, za kakšno pravičnost gre in kako naj bi jo dosegli.

3 Odpiranje k solidarnosti

Če naj bi doslej omenjene vrednostne spremembe v območju reprezentaci- je kulturnih razlik privedle k pravičnejšemu svetu, pa se na tej poti izkaže- jo kot ovira nova pravila delovanja univerz.

Postopno prilagajanje meril za ocenjevanje študijskih smeri, fakultet in celotne univerze korporativnim pragmatičnim načelom razkriva slabosti demokracije znotraj univerze. Celó v letih največje svobode in najvišjega

razcveta – torej nekje med letoma 1995 in 2005 – je bila demokracija na univerzah šibka, kar pomeni, da so se predstaviška telesa, kot so sveti inštitutov, fakultetni sveti in univerzitetni senati zlahka odtujili od potreb študentov in neakademskega osebja. Zanimivi študijski programi, ki so bili v devetdesetih letih brez dvoma sestavljeni z mislijo na študente, so redko nastali v sodelovanju z njimi, še redkeje so jim bili predloženi v pregled. Z eno besedo, univerzitetna demokracija je fakultetam in vodstvu dopuščala znatno avtonomijo, a v njej ni bilo mesta za študentsko javnost. Poleg tega statistike, ki zadevajo kandidate za študij in diplomante, ki študij končajo, kažejo, da se poljsko visoko šolstvo socialno razslojuje.⁶ To pomeni, da sta tako vpis na študij kot njegovo končanje v vse večji meri omejena na srednji in višji sloj (saj sta povezana s podedovanim ekonomskim in kulturnim kapitalom). Kljub vsem – nedvomnim – dosežkom visokega šolstva pa demokracija znotraj univerze slabi, razmerje med univerzo in družbo pa dobiva značaj razredne pogodbe.

Iz tega razloga med meritornim vidikom pedagoškega dela in meritokratsko ureditvijo univerze prihaja do nasprotja. Razlog za to je dejstvo, da manjšinske estetike obravnavamo na univerzah, ki omejujejo svoje socialne obveznosti in se zapirajo za večino. Izvajamo predavanja o emancipaciji, a to počnemo med zidovi univerz, ki vse bolj spominjajo na korporacije. Na predavanjih razkrivamo kulturno dominacijo naroda nad kmečkim stanom, reforma visokega šolstva, ki se je na Poljskem začela leta 2019, pa univerzitetno izobrazbo omejuje na elito in našim univerzam daje protiljudski značaj.

Zato se mi zdi nujna dopolnitev kulturne in emancipacijske orientacije s tretjim – solidarnostnim – odpiranjem. Tako razumem premik od dveh prej opisanih procesov k novemu načinu umeščanja polonistike v družbi. Vse zgoraj obravnavane spremembe, ki so se zgodile v pedagoškem procesu in opisih dejanskih vsebin študijskih predmetov, so vodile k modifikaciji temeljne obveznosti, ki si jo nalaga polonistika. Če se že ne zavzemamo več za celovitost literarnozgodovinskega procesa niti za njegovo kontinuiteto, če že ne vztrajamo pri književnosti in visoki kulturi, niti pri spoštovanju kanona kot temelja za izbor obveznega čtiva, za kaj se potem pravzaprav zavzemamo? Pri čem vztrajamo?

⁶ O izginjanju družbenih razredov v Poljski 21. stoletja gl. Domański (2015).

Mislim, da je postala osrednja vrednota novo podružbljanje študija. Če sta Dilthey in Bergson humanističnim vedam priborila posebno mesto, enakovredno eksaktnim vedam, potem se zdi, da si današnja polonistika prizadeva za ponovno integracijo humanistike v druga področja znanosti. Ključna kategorija, podedovana po antipozitivističnem prelomu, je bila »meja«, temeljna logična operacija pa – mišljenje »proti« (omejitvam) in »nad« (mejami). Današnja polonistika namesto transgresije išče možnosti subverzije; vse manj govori o preseganju mej, vse več pa – o umetnosti njihovega prepoznavanja, rahljanja ali odpravljanja; ne uporablja figure o prekinitvi, ampak metaforo o navezovanju, spletu, vozlišču.⁷

V današnji polonistiki opažam tri take splete. Prvi se pokaže, ko ugotovimo, da so koherentnost, celovitost in sklenjenost metod nadomestili primeri iz prakse. Praksa povezuje eksperiment, zabavo in tveganje. Omogoča spoznavanje predmeta, preverjanje metode v delovanju in samopoznavanje. V začetni fazi raziskovalec nima pred seboj popolnega seznama vprašanj, s katerimi bi lahko opredelil predmet – ima pa na razpolago praktične primere, iz katerih si lahko od raziskovanega predmeta izposodi jezikovne elemente opisa. Pri takem postopku se konkretizira večšina branja, ne le samo branje. Raziskovalec v procesu prihaja do samospoznanja, a tega spoznanja ni mogoče trajno ločiti od raziskovanega predmeta.⁸ Razumevanje dobiva značaj dejavnega procesa, ki obenem usmerja k dejavni kulturi (gl. Ingold 2014; Nycz 2014).

Prvi splet je torej drugačno razmerje med raziskovalcem in predmetom, drugi splet pa je njegov rezultat. Nenavadno je, da doslej težko predstavljljive povezave – na primer med literarno vedo in elektroniko, biologijo, ekonomijo, medicino ali pravom – odpirajo (lahko bi rekli: končno!) perspektivo sprememb: namesto multidisciplinarnosti se pojavlja možnost monodisciplinarnosti. S spodbujanjem in uresničevanjem te spremembe polonistika prehaja od konkretnih predmetov k raziskovanju omrežja, v katerem so ti objekti proizvedeni, od del k proizvodjalnim procesom, od

⁷ Podobno pot – od propada teorij do vzpostavljanja povezav – je zarisal Eagleton (2012).

⁸ »[P]ri tem ne gre za zaprto strukturo, ki tvori in ohranja imanentni pomen ločeno od zunanjega okolja, ampak za zaprto strukturo, ki proizvaja in ohranja imanenten pomen v izolaciji od zunanjega okolja, temveč za mrežo, stkano iz znakov, ki vzpostavlja aktivne odnose z okoljem, v katerem se tvorijo in oblikujejo svojo podobo tako predmeti kot njihovo poznavanje.« (Nycz 2012: 61.)

končnih izdelkov k pogojem njihovega nastajanja. To pomeni, da danes ambicija humanistike ni mnogoterost gledišč, ampak prej preučevanje mnogoterosti premis, ki se stekajo skozi eno gledišče, spoznavanje priprtega območja, v katerem se to gledišče nahaja, opazovanje mnogoterih sledi, ki so se tam ohranile, in interpretacija smeri, v katere vodijo te sledi. Če je bilo besedilo z vidika medbesedilnosti zapleten člen v mreži besedil, je tekst za današnjo polonistiko preplet jezikovnih in nejezikovnih sredstev – glasov, slik, čustvenih stanj, čutnih zaznav ter prostrane zunajčloveške sfere. V raziskavah torej ne gre več za to, kaj izpoveduje zapleteno sestavljena celota, ampak za odkrivanje prepletenosti pojavov, ki jih določen objekt soustvarja. Pa tudi za razumevanje lastnega položaja v nestabilni mreži.

Potemtakem je prvi splet sprememba razmerja med raziskovalcem in besedilom (primeri iz prakse, ki služijo za izdelavo metode, interpretacija konkretnega dela kot način za vzpostavitev razmerja z drugimi adresati), drugi splet pa je povezovanje humanistike z družbenimi in eksaktnimi vedami. Tretji splet odkrijemo, ko postanemo pozorni na posebne prizmatične pojme, kot so travma, kulturni spol ali ekosfera. Njihova uporaba je tako stvar invencije kot ingerence: raziskovalec, ki se ukvarja na primer s kulturnim spolom, v družbeno komunikacijo vnaša naracijo o obstoječih spolnih delitvah in možnih povezavah.⁹ Ko raziskovalec preučuje dinamiko fantazijskih predstav (ki zadevajo npr. naravo), ko raziskuje učinkovanje predsodkov (odločilnih npr. za način opredelitve »človeka/moškega«), ko razkriva aktualne posledice starih travm (izvirajočih npr. iz začetkov kapitalizma na Poljskem v devetdesetih letih), spreminja komunikacijske in avtokreativne potenciale same družbe. V tej luči metafore, konstelacije pojmov, sestavi kategorij ali razvite naracije, ki jih predlaga humanistika, ponujajo fleksibilno metodo širjenja republiških mej in ponovnega spletnja vezi med njenimi prebivalci.¹⁰ Naš namen torej ni – za formalizem ali hermenevtiko ključno – obnavljanje pomenov. Pri iskanju novih rešitev se opiramo predvsem na povezovanja. Preverjamo, ali so povezave mogoče.

⁹ Zanimive pobude v zvezi s tem vprašanjem daje Maciej Gdula (2015) v knjigi *Uspołecznienie i kompozycja: Dwie tradycje myśli społecznej a współczesne teorie krytyczne*. Avtor piše o dveh tradicijah sociološke misli: v prvi je iskana vrednota avtonomnost subjekta, v drugi – možnosti za skladnost svobode s soodvisnostmi. Avtor v sintezi pred humanista postavlja zahtevo ozaveščenosti o tem, da vsako raziskovanje kulture deluje v prid določene vrste podružbljenja – takega, ki povečuje neodvisnost posameznika ali pa spleta povezave.

¹⁰ Pri tem navezujem na pojmovanje Bruna Latoura, gl. Latour (2010).

Ob tako zastavljenem cilju polonistika svojega poslanstva ne more opravljati v imenu celovitosti poljske književnosti, ampak v imenu povezovanja književnosti z drugimi disciplinami; ne v imenu kontinuitete literarnozgodovinskega procesa, ampak z odkrivanjema možnosti alternativnega zgodovinskega procesa; ne v imenu podpiranja kanona, ampak v osvetljevanju pogojev za večjo enakost med različnimi hierarhijami.

Pričujoče razmišljanje se je spraševalo o možnostih, kako avtonomnost polonistike povezati z njeno angažiranostjo (gl. Tabaszewska 2022). Beseda, ki dobro povzema bistvo mojega preudarjanja, je oznaka spletov. Moje razmišljanje je namreč zasnovano na taki razlagi polonistične identitete, ki bi naši stroki v univerzitetnem okolju omogočila svobodno iskanje prepletenosti vsega, kar je posebno. Gre za ponovno in obnovljeno prepletanje humanističnih ved z družbenimi in eksaktnimi vedami, književnosti z drugimi mediji, človeških subjektov z nečloveškimi, univerze z družbo, ponižane preteklosti s ponovno pridobljeno prihodnostjo. V konstruiranju take konstelacije vozlišč in spletov vidim smisel polonistike in pri uresničevanju takega smisla bi želel sodelovati.

Prevedel Niko Jež

Literatura

- Czapliński, P., Nycz, R., Antonik, D., Bednarek, J. B., Dauksza, A. in Misun, J. (ur.). (2017). *Nowa humanistyka: Zajmowanie pozycji, negocjowanie autonomii*. Instytut Badań Literackich PAN. <https://doi.org/10.4000/books.iblpan.5806>
- Czerska, T. in Iwasiów, I. (ur.). (2005). *Kanon i obrzeża*. Universitas.
- Domański, H. (2015). *Czy są w Polsce klasy społeczne?* Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Eagleton, T. (2012). *Koniec teorii* (prev. B. Kuźniarz). Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Gdula, M. (2015). *Uspołecznienie i kompozycja: Dwie tradycje myśli społecznej a współczesne teorie krytyczne*. Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Ingold, T. (2014). Człowiek to czasownik (prev. E. Klekot). *Autoportret: Pismo o Dobrej Przestrzeni*, 45(2), 4–9.
- Janion, M. (2009). Mit założycielski polskiego antysemityzmu. V M. Maria (ur.), *Bohater, spiszek, śmierć: Wykłady żydowskie* (str. 77–145). Wydawnictwo W.A.B.

- Karolak, S. (2014). *Doświadczenie Zagłady w literaturze polskiej 1947–1991: Kanon, który nie powstał*. Nauka i Innowacje.
- Kozicka, D., Świerkosz, M. in Trzeciak, K. (ur.). (2020). *Konstellacje krytyczne: Teorie i praktyki* (1. zv.). Universitas.
- Latour, B. (2010). *Splatając na nowo to, co społeczne: Wprowadzenie do teorii aktora-sieci* prev. A. Derra in K. Abriszewski). Universitas.
- Neuger, L. (2008). Antysemickie wątki w polskim kanonie literackim: próba przekonstrowania problemu. *Teksty Drugie*, 6, 34–43.
- Nycz, R. (2002). Kulturowa natura, słaby profesjonalizm: kilka uwag o przedmiocie poznania literackiego i statusie dyskursu literaturoznawczego. V W. Bolecki in R. Nycz, Ryszard (ur.), *Sporne i bezsporne problemy współczesnej wiedzy o literaturze* (str. 351–371). Instytut Badań Literackich PAN.
- Nycz, R. (2012). Lekcja Adorna: tekst jako sposób poznania, albo o kulturze jako palimpseście. *Teksty Drugie*, 3, 34–50.
- Nycz, R. (2012). *Poetyka doświadczenia: Teoria – nowoczesność – literatura*. Instytut Badań Literackich PAN.
- Nycz, R. (2014, 6. junij). *Kultura jako czasownik* [video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=PpiAuOxWfzg>
- Ryś, P. W. (2015). „Zwrot plebejski” we współczesnej polskiej humanistyce i debacie publicznej. V L. Mokrzecki, M. Brodnicki in J. Taraszkiewicz (ur.), *Historia, interpretacja, reprezentacja* (3. zv., str. 307–317). Wydawnictwo Athenae Gedanenses.
- Śmieja, W. (2008). Kanon i kanony, czyli jak rozumieć pojęcie „literatura homoseksualna”? *Teksty Drugie*, 1–2, 96–116.
- Tabaszewska, J. (2022). *Humanistyka służebna: Negocjowanie pola i budowanie autonomii w dobie kryzysu*. Instytut Badań Literackich PAN.

Alicja Wangⁱ

Poljske študije hendikepa v sodobni humanistiki

Namen članka je splošna predstavitev poljskih študij hendikepa in njihove poti od aktivizma do akademskega sveta, ki se po svojem poteku ne razlikuje od poti zahodnih študij hendikepa. Avtorica na začetku svojega prispevka spomni na zgodovino študij hendikepa in pojasni poljski jezikovni in družbeni kontekst. V nadaljevanju poljske študije hendikepa postavi v evropski in svetovni okvir, pri čemer predstavi aktualne razprave, težnje in delitve na tem področju.

Ključne besede: študije hendikepa, humanistika, Poljska, polonistika

Polish Disability Studies in Contemporary Humanities

The aim of the article is to provide a general overview of Polish disability studies and their path from activism to academia, which does not differ in its course from the path of Western disability studies. The author begins by reviewing the history of disability studies and explaining the Polish linguistic and social context. She then places Polish disability studies in the European and global context, presenting current discussions, trends and divisions in this field.

Keywords: disability studies, humanities, Poland, Polish Studies

ⁱ Uniwersytet Jagielloński, Wydział Polonistyki; alicja.wang@uj.edu.pl;
<https://orcid.org/0000-0003-3185-5012>

1 Od aktivizma do akademskega sveta

Zgodovina študij hendikepa (angl. *disability studies*) se je v vseh kulturnih krogih začela z aktivizmom za enakopravnost in emancipacijo oseb z ovirami (Davis 2006: xv). Skoraj vedno je razvoj potekal od zunaj (aktivizem v javnem prostoru, včasih na mestnih ulicah, v zadnjih letih pa tudi na spletu) navznoter (akademski svet). Teoretiki so prevzemali narative in jezik aktivistov, ki so se sicer zelo pogosto zavzemali tudi za večjo prisotnost, ozaveščenost in navsezadnje sprejetost oviranih oseb v akademskem okolju. Izjema pri tem pravilu je teorija *crip* (angl. *crip theory*),¹ ki jo je leta 2006 predlagal Robert McRuer. Njegova teorija je namreč iz akademskega sveta prešla v okvir performansov, ki pa nimajo nujno aktivističnih ambicij (McRuer 2006).

Nič drugače ni na Poljskem, kjer so študije hendikepa – po poljsko *studia nad niepełnosprawnością* (dobesedno *študije nad oviranostjo*) ali *studia o niepełnosprawności* (dobesedno *študije o oviranosti*) – postale hitro razvijajoče se področje sodobne humanistike. Na tem mestu si dovoljujem digresijo o prevajanju angleškega termina *disability studies* v poljščino. Odkar se je ta pojavil v poljski humanistiki in družboslovju, ni soglasja, kako ga prevajati. Prej navedeni prevajalski rešitvi izhajata iz drugačnih vrednostnih sistemov in pristopov k obravnavi oviranosti, ki so ključni za razumevanje različnih pogledov in delitev med predstavniki ter predstavnicami poljskih študij hendikepa (Pamuła idr. 2018b: 5–7).

Raziskovalci in raziskovalke, ki uporabljajo oznako *studia nad niepełnosprawnością*, se sklicujejo na splošno sprejete prevedke za zgodnejše termine, kot sta *studia nad męszością* (angl. *masculinity studies*) in *studia nad zwierzętami* (angl. *animal studies*). Svojo odločitev utemeljujejo z jezikovnimi razlogi in željo, da bi študije hendikepa na Poljskem postale uveljavljeno raziskovalno področje. Po drugi strani predstavniki in predstavnice poljske akademske skupnosti, ki v svojih razpravah uporabljajo izraz *studia o niepełnosprawności*, opozarjajo na etične dileme. S

¹ Teorija *crip* (angl. *crip theory*) je utemeljena na teoriji kvir (angl. *queer*) in ideji, da je invalidnost enaka identiteta kot kvir/queer, ker je med oviranimi in homospolnimi osebami veliko podobnih izkušenj. Obe skupini sta bili v zgodovini patologizirani in celo ubijani med drugo svetovno vojno. McRuer je pisal tudi o obvezni polni sposobnosti telesa, kot je Adrienne Rich pisala o obvezni heterospolnosti (Rich 2003: 13).

svojo izbiro se hočejo izogniti navezavi na besedno zvezo *pochylić się nad danym tematem* (dobesedno *skloniti se nad določeno temo*), ki bi lahko po njihovem mnenju vzbudila občutek, da so nad osebami z ovirami in nanje gledajo zviška (Pamuła idr. 2018b: 8).

Za potrebe tega članka predlagam nov prevedek, s katerim bi morda lahko uskladili prej obravnavani stališči ali vsaj odgovorili na pomisleke, ki jih (bolj ali manj odkrito) izražata obe strani, ne da bi ob tem bili v nasprotju z ustaljenimi jezikovnimi rešitvami v poljski znanosti. Zdi se, da bi ustrežnejši prevedek lahko bil *studia niepełnosprawne* (dobesedno *ovirane študije*). Po eni strani se namreč navezuje na v poljski humanistiki že znana termina *studia genderowe* (angl. *gender studies*) in *studia queerowe* (angl. *queer studies*), po drugi pa ni v nasprotju s prizadevanjem raziskovalcev in raziskovalk, da bi izkazali ponižnost in spoštljiv odnos do zgodb, izkušenj in pogledov preučevanih oseb.

Vračam se k poljskemu aktivizmu za pravice oseb z ovirami.² Podobno kot druga tovrstna gibanja ima tudi to precej dolgo zgodovino, s tem da so njegovi učinki v akademskem prostoru postali vidni v razmeroma kratkem času. Zdi se, da začetki poljskega aktivizma, katerega cilj je bil in še vedno je opozarjati na potrebe oviranih oseb in si prizadevati za izenačitev njihovih pravic s pravicami neoviranih, segajo v obdobje med obema vojnama, ko je na Poljskem tako kot marsikje v tujini nastalo gibanje za izboljšanje položaja vojnih invalidov. Pozneje, v času Ljudske republike Poljske, se je pojavilo več pobud od spodaj, ki so bile sicer brez možnosti, da bi se uresničile v širšem obsegu, a so vendarle pripeljale do nekaterih osebnih zmag v boju z oviranostjo in abilizmom. Dober primer je delovanje Michała Kaziowa, prvega poljskega doktorja znanosti z okvaro vida (Kaziów 1973). Prav v obdobju Ljudske republike Poljske se je verjetno pojavil tudi slogan poljskega gibanja za pravice oviranih oseb *Nic o nas bez nas* (Nič o nas brez nas), ki so ga sprva ponavljali med neformalnimi srečanji in potovanji, tesno povezanimi z rehabilitacijo (Kaziów 1985), potem pa je postal mednarodno prepoznavno aktivistično geslo.

Ko se je na Poljskem na prelomu 80. in 90. let 20. stoletja spremenil politični sistem, se je odprl prostor, da se bolj odkrito in uradno spregovori o

² V članku izmenično uporabljam izraza *ovirana oseba* in *oseba z ovirami*.

potrebah oviranih oseb. Predstavniki in predstavnice te skupnosti so ustanovili tudi več revij, namenjenih osebam z ovirami. Žal to ni samodejno pomenilo, da se je njihov položaj izboljšal. Nasprotno, zaradi gospodarskega preoblikovanja so se mnogi med njimi znašli na pragu revščine.

V zadnjem desetletju smo priča čedalje večji priljubljenosti študij hendikepa v akademskem svetu. To sicer ne pomeni nujno, da osebe z ovirami postajajo vse bolj sprejete, saj na Poljskem podobno kot drugod po svetu še naprej prihaja do občasnih primerov abilizma. Družbeni premik na tem področju poteka izjemno počasi, čeprav si lahko drznemo trditi, da imajo tovrstne spremembe vedno evolucijski in ne revolucionaren značaj.

Na Poljskem se s študijami hendikepa ukvarjajo različni raziskovalci in raziskovalke, ki se v svojih razpravah ne osredotočajo na ista vprašanja in ne sledijo isti znanstveni paradigmi. Ob tem je treba opozoriti še na paradoks, da so nekateri predstavniki in predstavnice študij hendikepa hkrati tudi sami ovirane osebe. Pri pregledu aktualnega dogajanja v poljski humanistiki je zato po mojem mnenju smiselno upoštevati delitev na tiste raziskovalce in raziskovalke, ki imajo izkušnjo oviranosti, ter tiste, ki je nimajo. Ta izkušnja namreč lahko (in pogosto res) vpliva na oblikovanje posameznikove oziroma posamezničine znanstvene refleksije.

2 Raziskovalci in raziskovalke z izkušnjo oviranosti

Čeprav je stereotip t. i. čiste znanosti, ločene od vsakdanjosti in še toliko bolj od zasebnega življenja posameznega raziskovalca ali raziskovalke, še vedno zelo razširjen v številnih akademskih skupnostih, je v resnici povsem neutemeljen. To velja zlasti za preučevanje telesnih in duševnih izkušenj ter – če zavrnilo kartezijski dualizem – njihove medsebojne prepletenosti, se pravi osebnih oziroma intimnih izkušenj. Če ne upoštevamo korporealnosti (Alaimo 2008: 238) – in sicer v širšem smislu, ne samo v smislu, da priznavamo obstoj materialnega telesa (v tem primeru človeškega) –, vsakršna razprava o psihofizičnih izkušnjah in njihovem kulturnem kontekstu postane zgolj umetnost zaradi umetnosti, ki je brez aktivističnih ambicij, iz katerih ne nazadnje izhajajo tudi študije hendikepa. Z drugimi besedami, vsaka taka razprava pomeni le nadaljevanje od resničnosti odmaknjenega teoretiziranja in pomaga graditi slonokoščeni stolp znanosti.

Zdi se mi prav, da iz spoštovanja do raziskovalcev in raziskovalk z izkušnjo oviranosti najprej predstavim njihovo dosedanje delovanje, objave in spoznanja. Njihovih dosežkov, podobno kot dosežkov žensk ali etničnih in verskih manjšin, namreč ne smemo prezreti že zaradi etičnih razlogov, hkrati pa je to tudi v skladu s prej omenjenim geslom Nič o nas brez nas.

V tem poglavju je treba nameniti pozornost predvsem štirim slepim predstavnikom in predstavnicam poljske humanistike in družboslovja (v okviru študij hendikepa se humanistične vede pogosto prepletajo z družboslovnimi in jih je zato včasih težko ločiti med seboj). Četverico sestavljajo Monika Dubiel, Kamila Albin, Wojciech Figiel in Anna Wietecha. Vsi se v svojih analizah kulturnih tekstov uspešno navezujejo na študije hendikepa, pri čemer med drugim prispevajo k boljšemu razumevanju tako ustvarjalnosti klasikov poljske književnosti kot kultur, ki so geografsko zelo oddaljene od Poljske.

Monika Dubiel se ukvarja z vprašanjem dostopnosti v kulturi in s srednjeameriško umetnostjo (Dubiel 2020, 2022). Ta mlada raziskovalka se zvečine osredotoča na svojo generacijo, a ne le nanjo, saj je pisala tudi o razmerah v obdobju pandemije COVID-19, ki so segle onkraj generacijske meje (Dubiel 2023). Ob tem je še posebno zanimivo, da jo je njena lastna izkušnja oviranosti spodbudila k raziskovanju umetniške ustvarjalnosti slepih in slabovidnih (Dubiel 2022).

Po drugi strani Kamila Albin svoje pedagoške, trenerske in raziskovalne izkušnje združuje s kritično refleksijo o družbenem položaju oseb z različnimi ovirami. V svojih člankih pogosto polemizira s splošno razširjenimi stereotipi o oviranih osebah in predlaga nove rešitve na področju izobraževanja (Albin 2021b). Podobno kot Moniko Dubiel so jo zanimali tudi neprecedenčni izzivi v času pandemije, ko so se številni dogodki, ki so prej potekali v fizični obliki oziroma v živo, preselili v virtualni prostor (Albin 2021a). Poleg tega v svojih najnovejših prispevkih izraža pomisleke glede vključenosti v okviru glavnega toka feminističnega gibanja in opisuje zgodbe žensk z izkušnjo oviranosti, ki so se posvetile aktivizmu za pravice marginaliziranih skupin (Albin 2023).

Drugače kot prej omenjeni raziskovalki Wojciech Figiel obravnava delo prevajalcev in prevajalk z okvaro vida ter prevode za slepe in slabovidne,

pri čemer razkriva globoke, a ne vedno očitne povezave med prevajanjem in gibanjem za pravice oseb z ovirami (Figiel 2020). Za nameček opisuje svoje lastne prevajalske izkušnje in izzive, s katerimi se srečujejo slepi in slabovidni prevajalci (Figiel 2014).

Nenazadnje je treba predstaviti še prispevek Anne Wietecha k literarni vedi. Pokojna raziskovalka se je osredotočala na poljsko književnost iz obdobja pozitivizma in Mlade Poljske, še zlasti na realistično pripovedništvo in zgodovinski roman (Wietecha 2019). Med drugim se je ukvarjala s poetiko pogleda v novelah Marie Konopnicke in Bolesława Prusa ter s prikazovanjem otroštva v literarnih delih s preloma 19. in 20. stoletja (Wietecha 2014). Opazovala je tudi korporealnost v skupni identiteti na primeru kratke novele Marije Konopnicke pod naslovom *Bo wojna* (*Będzie wojna*). Zanimivo je, da je Anna Wietecha opisala proces protagonistove izgube vida, starega vojaka kot metaforo izgube narodne identitete pri Poljaki konca 19. stoletja (Wietecha 2013).

3 Raziskovalci in raziskovalke brez izkušnje oviranosti

Tako kot raziskovalci in raziskovalke z izkušnjo oviranosti se tudi tisti oziroma tiste brez nje lotevajo različnih tem, ki zadevajo študije hendikepa, vendar v primerjavi z njimi redkeje obravnavajo prikazovanje oseb z ovirami v kulturnih tekstih. Pogosteje namreč odpirajo vprašanja s področja politike in družbenih gibanj, ki sicer niso nujno tesno povezana z oviranimi osebami, a vsekakor nezanemarljivo vplivajo na vsakodnevno življenje Poljakov in Poljakinj v zadnjih letih.

Ena vidnejših raziskovalk je Natalia Pamuła, ki daje glas osebami z različnimi ovirami. Dober primer je njen intervju z igralci in igralkami varšavskega Teatra 21, edinimi osebami z Downovim sindromom v tem delu Evrope, ki se kulturno udeležujejo in so hkrati bolj ali manj prepoznavne osebnosti (Pamuła idr. 2018a). Poleg tega je Pamuła analizirala prikazovanje oviranih oseb v poljski mladinski književnosti iz 50. in 60. let 20. stoletja ter abilitistične narative, ki so jih širile predstavnice glavnega toka poljskega feminističnega gibanja med t. i. črnimi protesti proti zostritvi zakonodaje o splavu (Pamuła 2020a, 2020b).

Na tem mestu je treba omeniti še tri raziskovalce oziroma raziskovalke z Jagelonske univerze v Krakovu – Magdaleno Zdrodowsko, Marcina Stasiaka in Klaudio Muco. Magdalena Zdrodowska se ukvarja tako s povezavami med tehnološkim razvojem in kulturno ustvarjalnostjo gluhih ter naglušnih kot tudi z zgodovino (ameriškega) filma in teorijo hendikepa (Zdrodowska 2021). Marcin Stasiak je po drugi strani avtor knjige o epidemiji otroške paralize, ki je na Poljskem izbruhnila po drugi svetovni vojni in pomembno zaznamovala razvoj gibanja za enakopravnost oviranih oseb v Srednji in Vzhodni Evropi (Stasiak 2021). Klaudia Muca, najmlajša od trojice, pa se posveča motivu afazije v literarnih delih in oviranosti kot eni od kategorij drugačnosti (Muca 2018).

4 Sklep

Poljske študije hendikepa nikakor ne zaostajajo za študijami hendikepa v tujini. Nasprotno, poljski raziskovalci in raziskovalke, ki so vsaj do neke mere dejavni tudi v mednarodnem prostoru (še zlasti Monika Dubiel in Natalia Pamuła), pomembno prispevajo k razumevanju oviranosti. Nena zadnje so teme njihovih razprav in delitve med njimi, ki so povezane predvsem z vprašanjem osebne izkušnje oviranosti, natanko take kot drugod na Zahodu. Tudi na Poljskem so pogosti prispevki o prikazovanju oviranih oseb v kulturnih tekstih in o njihovem kulturnem udejstvovanju, ki jih sicer zvečine objavljajo raziskovalci in raziskovalke z izkušnjo oviranosti. Tako na primer tisti oziroma tiste z okvaro vida posebno pozornost namenjajo okulocentrizmu in metaforam pogleda v književnosti ter ustvarjalnosti slepih in slabovidnih.

Članek lahko sklenemo s trditvijo, da si poljske študije hendikepa zaslužijo priznanje akademske skupnosti tudi zunaj meja Poljske. Poljski raziskovalci in raziskovalke se namreč s svojim znanstvenim delom lahko merijo s predstavniki in predstavnicami študij hendikepa drugod po svetu.

Prevedel Janž Snoj

Literatura

- Alaimo, S. (2008). Trans-Corporeal Feminisms and the Ethical Space of Nature. V S. Alaimo in S. Hekman (ur.), *Material Feminisms* (str. 237–264). Indiana University Press.
- Albin, K. (2021a). Joga w czasach zarazy – możliwości i wyzwania praktykowania jogi online przez osoby z dysfunkcją wzroku. V C. Grzegorz, J. Niedbalski, M. Raław in D. Żuchowska-Skiba (ur.), *Wirtualizacja życia osób z niepełnosprawnościami* (str. 217–232). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Albin, K. (2021b). Wcielić się nie znaczy zrozumieć: krytyczna refleksja o symulacjach niepełnosprawności. V G. Całek, J. Niedbalski, M. Raław in D. Żuchowska-Skiba (ur.), *Zrozumieć niepełnosprawność: problemy, badania, refleksje* (str. 155–169). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Albin, K. (2023). The Process of Becoming an Activist: Identity Transformations in Autobiographical Narratives of Women with Disabilities in Poland. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 19(3), 158–177. <https://doi.org/10.18778/1733-8069.19.3.09>
- Davis, L. J. (2006). Introduction. V L. J. Davis (ur.), *The Disability Studies Reader* (2. izd., str. xv–xviii). Routledge.
- Dubiel, M. (2020). Together or Separated? The Segregative and Integrative Model of Cultural Accessibility for Persons with Disabilities. *Studia Humanistyczne AGH*, 19(3), 139–155. <https://doi.org/10.7494/human.2020.19.3.139>
- Dubiel, M. (2022). The Blind Side of Art: Visual Impairment as a Resource in the Work of Mexican Artists. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 18(3), 120–137. <https://doi.org/10.18778/1733-8069.18.3.07>
- Dubiel, M. (2023). National Theatre in My Kitchen: Access to Culture for Blind People in Poland During Covid-19. *Social Inclusion*, 11(1), 72–81. <https://doi.org/10.17645/si.v11i1.5741>
- Figiel, W. (2014). Syntezator mowy jako narzędzie wspierające pracę tłumacza. *Mędzy Oryginałem a Przekładem*, 20(2), 9–20. <https://doi.org/10.12797/MOaP.20.2014.24.02>
- Figiel, W. (2020). Niewidomi tłumacze, (nie)widzialni aktywiści?. *Teksty Drugie*, 2, 140–157. <https://doi.org/10.18318/td.2020.2.9>
- Kaziów, M. (1968). *Postać niewidomego w oczach poetów*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kaziów, M. (1973). *O dziele radiowym: z zagadnień estetyki oryginalnego słuchowiska*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- McRuer, R. (2006). *Crip Theory: Cultural Signs of Queerness and Disability*. New York University Press.

- Muca, K. (2018). Niepełnosprawność jako inność: popularny dyskurs o braku sprawności w świetle kulturowych badań nad niepełnosprawnością. V K. Olkusz in K. M. Maj (ur.), *Ksenologie* (str. 149–167). Ośrodek Badawczy Facta Ficta.
- Pamuła, N. (2020a). »Czy adoptowałeś już niepełnosprawne dziecko?« Przyczynek do analizy niepełnosprawności w dyskursie pro-choice w Polsce. *Teksty Drugie*, 2, 86–103. <https://doi.org/10.18318/td.2020.2.6>
- Pamuła, N. (2020b). Violent Inclusion: Disability and the Nation in Polish 1950s and 1960s Young Adult Literature. *East European Politics and Societies*, 34(4), 858–878. <https://doi.org/10.1177/0888325419897787>
- Pamuła, N., Szarota, M. in Usiekniewicz, M. (2018a). »Jestem aktorem, jestem aktorką – jestem sobą«. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis: Studia de Cultura*, 10(1), 59–70. <https://doi.org/10.24917/20837275.10.1.5>
- Pamuła, N., Szarota, M. in Usiekniewicz, M. (2018b). »Nic o nas bez nas«. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis: Studia de Cultura*, 10(1), 4–12. <https://doi.org/10.24917/20837275.10.1.1>
- Rich, A. C. (2003). Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence. *Journal of Women's History*, 15(3), 11–48. <https://doi.org/10.1353/jowh.2003.0079>
- Stasiak, M. (2021). *Polio w Polsce 1945–1989: studium z historii niepełnosprawności*. Universitas.
- Wietecha, A. (2013). Pod kątem przeszłości i przyszłości – filtrowanie historii zbiorowej i jednostkowej przez pryzmat ludzkiego ciała w noweli *Będzie wojna* Marii Konopnickiej. *Wiek XIX: Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza*, 48(1), 131–147.
- Wietecha, A. (2014). Logika spojrzenia w »Ogrodzie Saskim« Bolesława Prusa. *Napis*, 20, 123–139.
- Wietecha, A. (2019). *Emancypantki* Bolesława Prusa jako powieść o (nie)równouprawnieniu kobiet: niespójności i aporie. V A. Janicka, C. Fournier Kiss in B. Olech (ur.), *Przemiany dyskursu emancypacyjnego kobiet: Seria II: Perspektywa polska* (str. 151–160). Temida 2.
- Zdrodowska, M. (2021). *Telefon, kino i cyborgi: wzajemne relacje niesłyszenia i techniki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

KONTRASTIVNO JEZIKOSLOVJE

Petra Stankovskaⁱ

Češki stavki z zaimkom *to* v vlogi osebka in njihovi slovenski ustrezniki

Pogoste napake govorcev določenega jezika pri usvajanju drugega jezika lahko pokažejo na pojave, ki so v jeziku, ki se ga učimo, različne od situacije v izhodiščnem jeziku. Ena od razširjenih napak Slovencev pri učenju češčine je izpuščanje zaimka *to* v osebki v poziciji in obratno. Tudi Čehi težijo k temu, da ta zaimek uporabljajo v slovenskih stavkih, čeprav v njih raba ni nujna oziroma je celo odvečna. V prispevku bomo skušali analizirati različne tipe stavkov, v katerih je v češčini kazalni zaimek na poziciji osebka skladenjsko obvezen, v slovenščini pa se ga ne uporablja (npr.: *Je to výborné – Odlično je*).

Ključne besede: stavek, osebek, kazalni zaimek, češčina, slovenščina

Czech Sentences with the Subject Pronoun *to* and Their Slovenian Equivalents

The common mistakes that are made by speakers of a certain language when acquiring a specific second language can point to phenomena that are different and thus of interest in the two languages. One of the widespread mistakes of Slovenians when learning Czech is the omission of the pronoun *to* (“it”, “this” or “that”) in the subject position, and vice versa. Czechs tend to add this pronoun to Slovene sentences as well, even though it is superfluous in them or even not necessary. In this paper, we will analyse different types of sentences in which the demonstrative pronoun in the subject position is syntactically necessary in Czech, but is not used in Slovenian (e.g.: *Je to výborné – Odlično je*).

Keywords: sentence, subject, demonstrative pronomen, Czech, Slovenian

ⁱ Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta; petra.stankovska@ff.uni-lj.si;
<https://orcid.org/0009-0002-5310-4324>

1 Uvod

Češčina in slovenščina sta si kot dva jezika z zahodnega obrobja slovankega areala v mnogih sistemskih oblikoslovnih in besedotvornih prvinah precej podobna, čeprav se funkcija in skladenjska raba določenih jezikovnih elementov razlikujeta. Tako je pri nekaterih zaimkih, ki so oblikovno v obeh jezikih zelo podobni,¹ se pa delno razlikujejo po funkciji in skladenjski rabi. Na primer pri skupini čeških in slovenskih nedoločnih zaimkov so oblikovne razlike in s tem povezana njihova različna uporaba posledica divergentnega razvoja v zadnjih petsto letih, kajti v starejših razvojnih obdobjih je bila oblika in raba čeških nedoločnih zaimkov zelo podobna stanju v sodobni slovenščini (Stankovska 2014a, 2014b). V prispevku se bomo osredotočili na razlike v skladenjski rabi češkega kazalnega zaimka *ten* in njegovega slovenskega ekvivalenta *ta*, s posebnim ozirom na uporabo oblike *to* v osebkovi poziciji.

2 Raba češkega kazalnega zaimka *ten* in slovenski ekvivalenti – gradivo

Dejstvo, da se zaimek *ten* v češčini obvezno uporablja tudi takrat, ko se v slovenskem stavku njegovega ustreznika *ta* ne uporablja, je mogoče opaziti med učenjem jezika ali pri primerjavi izvirnika in prevoda v drug jezik. Češki ustreznik nekaterih brezosebkih slovenskih stavkov namreč obvezno vsebuje zaimek *ten* na poziciji osebkov (v obliki imenovalnika srednjega spola ednine *to*), kar pomeni, da s slovničnega oz. stavčnočlenskega vidika stavek v češčini ni brezosebkih² (Rančigaj 2012: 92–93). Ta tip razlike bo v osredju naše analize tudi v tem prispevku. Zaradi čim bolj objektivne in celovite predstave uporabe češkega kazalnega zaimka *ten*

¹ To velja zlasti za netvorjene zaimke (osebne, npr. *já – jaz, ty – ti*; kazalne, npr. *ten, ta, to – ta, ta, to*; vprašalne, npr. *kdo – kdo, co – kaj, který – kateri*, (prim. Toporišič 2000: 305–314; Petr 1986: 388–401; Karlík idr. 1995: 284–331), vendar tudi za nekatere tvorjene (npr. zaimke s postfiksom *-hle* v češčini in *-le* v slovenščini) (Marušič in Žaucer 2012). Tudi opis in razvrščanje zaimkov sta v čeških in slovenski slovnici precej primerljiva (Stankovska 2015).

² Gre za stavke tipa: sln. *Lepo je. To je hezké*. V takšnem primeru je češki stavek brez kazalnega zaimka v osebkovem položaju (**Je hezké*.) nedopusten.

in njegovih ekvivalentov v slovenščini smo iz dveh pripovedk K. Čapka³ izpisali vse besedilne dele, v katerih se v češčini zaimek *ten* pojavi, ter jih primerjali z ustreznici iz slovenskega prevoda. Dodatno smo pregledali tudi slovenski prevod, da preverimo, ali morda vključuje zaimek *ta*, ki pa ima v češčini drugo ustreznico.

Ugotovili smo, da v češkem besedilu opazno prevladuje število pojavnic, ki vključujejo obravnavani zaimek, čeprav se je tudi v slovenščini petkrat pojavil zaimek *ta* na mestu, kjer v češčini v treh primerih stoji zaimek *tenhle*, enkrat gre najbrž bolj za ustaljen način izražanja v slovenščini s podvojitvijo zaimka (češ. *A je to!* (13) – sln. *In to je to!* (15))⁴, enkrat pa gre za sintaktično drugačno prevodno rešitev z dodajanjem zaimka *ves* v slovensko besedilo (češ. */.../ školní mládež s učiteli a jedna tlupa cikánů prolézali /.../* (13) – sln. */.../ šolska mladina in učitelji in krdelo ciganov, vsi ti so prevohljali /.../* (16)).

Zaimek *ten* je v češkem besedilu uporabljen 141-krat v različnih sobesedilih oz. kontekstih in različnih stavčnočlenskih vlogah. V primerjavi s slovenskim besedilom izločimo 35 primerov, kjer prevodna rešitev ne dopušča možnosti uporabe zaimka, npr. zaradi frazema, ali pa je sintaktična in leksikalna zgradba stavka v slovenščini drugačna⁵ in je zato tudi primerljivost lahko zmanjšana. Sicer pa med izločenimi primeri skoraj nobeden ne vključuje slovenskega zaimka *ta* kot ustreznice za češki *ten*. Ostalih 106 primerov smo razvrstili glede na stavčnočlensko vlogo v češkem stavku.

³ Kot vir gradiva smo vzeli prvi dve zgodbi *Případ dr. Mejzlíka* in *Modrá chryzantéma* iz zbirke *Povídky z jedné kapsy* po izdaji iz leta 1993 ter njun prevod N. Vidrih v slovenščino (Čapek 2013).

⁴ Primere, izpisane iz leposlovnega besedila navajamo ležeče, zraven pa v oklepaju še številko strani, na kateri se nahajajo v citiranih izdajah. V danem primeru obravnavane zaimke označimo s krepkim tiskom.

⁵ Pogosto gre za prevode, ki so drugače strukturirani, kot v naslednjem primeru (s prislovom *razumljivo* je preveden češki stavek *to se ví*): češ. »*Inu, pak jsem šel za tím chlapem: to se ví, zapadl ke Třem pannám.*« (9) – sln. »*No, potem sem sledil tistemu možakarju: razumljivo, zavil je k Trem devicam.*« (10). Lahko pa je zaradi boljše razumljivosti v prevodu dodan osebek *rože*, tako da ne preostane možnost za uporabo zaimka v osebkov: češ. *když mu najdou, kde to roste* (13) – sln. *če najdejo, kje rastejo take rože* (16).

3 Češki zaimek *ten* v različnih stavčenočlenskih vlogah

Dvakrat se je pojavil zaimek kot del prislovnega določila in v obeh primerih je tudi v slovenščini zaimek *ta* (češ. *Ale místo toho* jsem šel /.../ (7) – sln. *Ampak namesto tega* sem šel /.../ (8); češ. *Kromě toho* se koně každou minutu splašili (12) – sln. *Poleg tega* sta se konja kar naprej plašila (14)). Ko se v češčini kazalni zaimek pojavi, da še enkrat nakaže na že prej označeno ali izpostavljeno entiteto, torej gre za neke vrste podvojitve, je v slovenščini brez ekvivalenta (češ. *Tenhle Mejzlik, ten* má nos (10) – sln. *Tale Mejzlik* pa ima dober nos (11); češ. /.../ výskala radostí; *to* si nemůžete představit, jak (12) – sln. /.../ vriskala od veselja, sploh si ne morete predstavljati, kako (14); češ. *Jasnosti, to* už jsme udělali aspoň čtrnáct kilometrů (12) – sln. *Vaša visokost, naredili smo že vsaj štirinajst kilometrov* (14)).

V sintaktični vlogi prilastka je bil zaimek *ten* 36-krat, od tega 16-krat brez slovenskega ustreznika, desetkrat je bil uporabljen zaimek *tisti* in desetkrat zaimek *ta*. Zagotovo bi bilo zanimivo raziskati in primerjati distribucijo zbranih zaimkov *tisti*, ki v slovenščini izražajo bolj oddaljeno entiteto, ter *ta*, ki nakazuje na relativno prostorsko bližjo entiteto, pri čemer se *ta* lahko primerja z določnim členom v angleščini (Vidovič Muha 2000: 81). To pa bi zahtevalo posebno in bolj obsežno raziskavo.

V skladenjski vlogi predmeta je bil izpisan zaimek *ten* v 19 kontekstih. Preveden je bil z zaimkom *ta* na šestih mestih in trikrat z osebnim zaimkom za tretjo osebo. Brez leksikalnega ekvivalenta v slovenščini je bil v desetih primerih, ki so bili vsi brezpredložni tožilniki, v češčini v obliki *to* (srednjega spola ednine).⁶ Največ primerov pa je bilo pri rabi zaimka *ten* v vlogi osebka.

⁶ Kaže, da je v slovenščini izrazitejše nagnjenje k natančnejšemu nakazovanju na konkretnega nanosnika tudi v teh primerih, ko v češčini zadošča zapolnitev osebkeve pozicije s kazalnim zaimkom brez točne opredelitve nanosnika, kot v naslednjem primeru, ki govori o roži: češ. *tohleto* roste tady někde v okolí; *pojd'te to* hledat (11) – sln. *tole* raste nekje tukaj okoli, *pridite, jo* greva iskat (14). V primerih, ko v slovenščini zaimka sploh ni, gre v češčini večinoma za uporabo zaimka brez konkretnega nanosnika, velikokrat tudi uporaba zaimka *to* meji na vlogo poudarjalnega člena, npr.: *To* nevím (8) – *Ne vem* (9); ali: *To* víte, v novinách se psalo, /.../ (9) – *Veste*, v časopisih je pisalo, /.../ (11).

4 Češki zaimek *ten* oz. oblika *to* v vlogi osebkov

Češki zaimek *ten* v vlogi osebkov je bil v analizo vključen v 46 kontekstih (in v skoraj vseh kontekstih je v češčini osebek *to* obvezen),⁷ od katerih je bilo 19 pojavitev v slovenščino prevedenih s kazalnim zaimkom, drugi pa so brez leksikalnega ekvivalenta v slovenščini. V enem primeru brez leksikalnega ekvivalenta v slovenščini smo zaznali češki zaimek v vlogi osebkov v moškem spolu ednine (češ. *Kristepane, **ten** se uměl vztekat!* (12) – sln. *Kristus, kako se je znal razjeziti!* (15)) in enkrat v obliki množine ženskega spola (češ. *Ty modrý? řekl hlídač. Jo, **ty** tu zůstaly po nebožtíkovi* (14) – sln. *Te modre? Tukaj so ostale od pokojnega* (16)). V obeh kontekstih zaimka kažeta na prej izraženi entiteti – v prvem primeru gre za kneza, v drugem primeru za rože. V prvem primeru gre tudi za poudarjenost informacije o osebkov v vzklični povedi, torej je zraven še sporočanje vidik in zaimka ni mogoče izpustiti, v drugem pa tudi v češčini zaimek ni nujen.

Srednjepolska oblika v imenovalniku ednine *to* je bila v vlogi osebkov v preostalih 44 primerih. Večinoma je bil povedek izražen z vezjo in povedkovim določilom (35), redkeje s polnopomenskim glagolom (9), kar se popolnoma ujema z ugotovitvami L. Uhlířove (1992) o splošno pogostejši uporabi osebkov *to* v slovanskih stavkih z glagolsko-imenskim povedkom kot s polnopomenskim glagolom v povedku.⁸ Ključno vprašanje pa je, zakaj se pri sicer enaki leksikalni sestavi stavčnih povedi v slovenščini zaimek *to* v osebkovem položaju v primerjavi s češčino pojavlja v manj kot polovici primerov.

⁷ Obvezno rabo kazalnega zaimka *to* v položaju osebkov v primeru, da je izhodišče dejanja, izraženega s povedkom impersonalno in se ga ne da identificirati, razlaga H. Běličová s tem, da sodobni češki jezik daje prednost dvočlenskim stavkom (Běličová in Uhlířová 1996: 56), torej tistim, v katerih sta leksikalno izražena osebkova in povedkova pozicija.

⁸ »Jako postcedent NP z bezprostředně předcházející věty se slovanské „to“ uplatňuje hlavně v identifikačních a kvalifikačních sponových větách se strukturou *to(nom) + cop. + NPsubst.(nom.)*« (Uhlířová 1992: 252.) To razmerje potrjujejo tudi stavki, prevedeni v slovenščino, s *to* v osebkov, ker ima samo eden (*To se razume samo po sebi*) od devetnajstih stavkov v povedku polnopomenski glagol.

5 Češki *to* v vlogi osebka ob polnopomenskem glagolu v povedku

Pri povedku, izraženem s polnopomenskim glagolom, bi lahko razmišljali o različnih vezljivostnih zmožnostih čeških in slovenskih glagolov. Če zamenjamo primer z osebkom *to* v obeh jezikih (češ. *To se rozumí* (9) – sln. *To se razume samo po sebi* (10)),⁹ je pri ostalih osmih primerih samo slovenski glagol *iti* naveden v *Slovenskem vezljivostnem slovarju* (Žele 2018) kot brezosebkov v svojem pomenu 'biti nedopustno', ki ga srečamo tudi v našem primeru (češ. *Jasnosti, povídám, takhle to nepůjde* (12) – sln. *Vaša visokost, pravim, takole ne bo šlo* (15)). Dvakrat je bil glagol *biti* v eksistencialnem pomenu (češ. *to bylo třetího března* (7) – sln. *bilo je tretjega marca* (8); češ. *To by mohlo být* (8) – sln. *Res bi lahko bilo tako* (9); enkrat glagol *zdeti se*¹⁰ (češ. *že se mi to jenom zdálo* (14) – sln. *da se mi je samo zdelo* (16)), enkrat *pisati* (češ. *to není napsáno na žádné tabulce, že /.../* (14) – sln. *na nobeni tabli ne piše, da /.../* (18)). V večini primerov je *to* v češkem stavku brez konkretnega nanosnika in v stavčni strukturi je najbrž iz sistemskega razloga, da bo stavek formalno dvočlenski (Běličová in Uhlířová 1996: 56). Zato lahko sklepamo, da ravno zaradi tega v slovenščini tovrstne rabe zaimka *to* ni.

Zanimivi so besedilni primeri, ki nakazujejo na *to*, da je (ne)raba zaimka *to* v osebku poziciji v slovenščini odvisna od kontekstualnih pogojev. V prvem primeru namreč stavek govori o roži, v češčini je uporabljen zaimek *to*, ki samo splošno nakazuje na nedoločeno entiteto, v slovenščini pa je osebek neizražen in je razumljen na podlagi predhodnega širšega konteksta (češ. *Nejspíš to roste u plotu* (12) – sln. *Najbrž raste ob ograji* (15)). Drugi primer spet nakazuje na pomembnost vpliva predhodnega besedila na uporabo ali neuporabo *to* kot osebka, ki je v češki povedi uporabljen trikrat zaporedoma, v slovenski samo enkrat in to samo v prvem primeru, potem pa se ne ponavlja (češ. *Pane Čapek, to bylo silnější než já: vyhodilo mne to ze sedadla a zatahalo to za poplašnou brzdu* (14) – sln. *Gospod Čapek, to je bilo močnejše od mene: vrglo me je s sedeža in potegnilo za zasilno zavoro* (17)).

⁹ V slovenščini je opisana raba 3. os. ed. kot osebka v stavkih s povedkom v obliki refleksivnega pasiva, kot primer pa je podan stavek »To se ne pove« (Toporišič 2000: 606).

¹⁰ Tovrstni glagoli, pri katerih je povzročitelj/nanosnik na sintaktični oz. vezljivostni poziciji predmeta v dajalniku, so v slovenski skladnji opisani kot brezosebkovi in temu ustreza tudi raba (Toporišič 1982: 86).

6 Češki *to* v vlogi osebkov in glagolsko-imenski povedek

Za prikaz kontekstualne pogojenosti uporabe zaimka *to* v osebkov slovenskih stavkov lahko uporabimo izsek iz besedila ene od pripovedk, ki vsebuje pet primerov rabe češkega zaimka *to* kot osebkov v stavkih z glagolsko-imenskim povedkom (od skupaj izpisanih 35). Češki zaimki so označeni krepko, v oklepaju je prevod v slovenščino:

„Tak co vám kdo udělal?“ ptal se chláholivě pan Dastych.
 „Nikdo,“ vyhrkl dr. Mejzlík. „**To** je to nejhorší. (= *to je od vsega najhujše*) Já sám jsem něco udělal, čemu nerozumím.“
 „Snad **to** nebude tak zlé,“ (= *Pa saj menda ni tako hudo*) těšil ho starý Dastych. „Tak co jste to provedl, mládenče?“
 „Chytil jsem kasaře,“ odpověděl dr. Mejzlík pochmurně.
 „A **to** je všechno?“ (= *in to je vse?*)
 „**To** je všechno.“ (= *To je vse.*)
 „A ten kasař asi nebyl ten pravý,“ pomáhal pan Dastych.
 „Ale byl, vždyť se přiznal. Udělal kasu v Židovském dobročinném spolku, víte? Byl **to** nějaký Rozanowski čili Rosenbaum ze Lvova,“ (*bil je neki Rozanowski ali Rosenbaum iz Lvova*) bručel dr. Mejzlík.
 „Našli u něho hasáky a všechno.“ (Čapek 1993: 7.)

Iz danega izseka se zdi, da se v slovenščini v osebkovem položaju *to* ne uporablja v stavkih, ki bi jih lahko v širšem pomenu označili kot odgovore na dopolnjevalna vprašanja¹¹ in ne nakazovanje na konkretno entiteto (primer: *pa saj menda ni tako hudo*; predhodni kontekst v smislu vprašanja tipa *Ali sem naredil kaj slabega, česar ne razumem?*).¹² V drugem primeru, ko *to* ni v osebkovem položaju, v slovenščini pa dejansko ne obstaja v predhodnem kontekstu določena entiteta, na katero bi *to* nakazoval (v češčini označuje neko splošno, dokaj neoprijemljivo situacijo). Zato se v slovenščini popolnoma logično nova informacija, torej rema realizira v stavčnočlenski poziciji osebkov (prim.: *bil je neki Rozanowski ali Rosenbaum iz Lvova*; predhodni kontekst v smislu vprašanja tipa *Kdo je bil tisti*

¹¹ Gre za vprašanja, ki se običajno začnejo z vprašalnimi zaimki ali prislovi in odgovori nanja vsebuje pojasnilo (Zajc 1969: 21).

¹² Tovrstni stavki, ki v slovenščini nimajo *to* v osebkov v nasprotju z njihovimi češkimi izvirniki in jih lahko razumemo kot neke vrste odgovore na dopolnjevalna vprašanja, so v večini tudi med primeri.

vlomilec?). V ostalih treh primerih je tudi v slovenščini *to* kot osebek, vendar v vseh treh primerih nakazuje na konkretno znano entiteto in jo na določen način opredeljuje oz. ocenjuje: *to* (= da se mu ni nič zgodilo) *je od vsega najhujše*; *in to* (= da je ujel vlomilca) *je vse?*; *to* (= da je ujel vlomilca) *je vse*.

7 Tipologija razlik pri rabi *to* v vlogi osebkov v češčini in slovenščini

Na podlagi izvedene primerjave čeških stavkov z osebkom izraženim s *to* in njegovih prevodnih ustreznikov v slovenščini lahko povzamemo, da je večina čeških stavkov z zaimkom *to* prevedena v slovenščino kot brezosebkovi oz. enočlanski stavki, ker za dejanje, izraženo s povedkom ne moremo identificirati konkretnega povzročitelja (Běličová in Uhlířová 1996: 54). To se lahko zgodi, (a) če je v povedku brezosebkov glagol (npr. *dežuje*) oz. brezosebkov predikat (npr. *žal je*), ki ne predvideva zapolnitve osebkove pozicije, ali (b) če je v povedku brezosebkova oblika glagola, ki sicer vezljivostno predvideva zapolnitev osebkove pozicije (npr. *gre* – 3. os. ed. glagola *iti* – kot odgovor na vprašanje »Kako ste?«).

V zbranih primerih ni brezosebkovih glagolov, vključujejo pa sedem brezosebkovih oblik v slovenščini, ki imajo v češčini ob sebi obvezno osebek *to* (češ. *takhle to nepůjde* – sln. *takole ne bo šlo*; češ. *že se mi to jenom zdálo* – sln. *da se mi je samo zdelo*; češ. *vyhodilo mne to ze sedadla a zatahalo to za poplašnou brzdu* – sln. *vrglo me je s sedeža in potegnilo za zasilno zavoro*; češ. *to není napsáno na žádné tabulce* – sln. *na nobeni tabli ne piše*), v enem primeru (češ. *Nejspíš to roste u plotu* – sln. *Najbrž raste ob ograji*) je v češčini *to* mogoče izpustiti v primeru, če bi iz predhodnega stavka lahko razbrali osebek (*květina* 'roža'). V enem primeru pa je zaimek *to* uporabljen tudi v slovenščini (češ. *To se rozumí* – sln. *To se razume samo po sebi*) in ga v tem primeru ne moremo izpustiti zaradi dodanega »samo po sebi« in nanašanja na eno od prej omenjenih vprašanj oz. misli, ki je primarno v vlogi predmeta. Samo zaradi oblike glagola (refleksivni trpnik) pride na formalno pozicijo osebkov.

Da je tovrstna razlika med češčino in slovenščino pri (ne)izražanju osebkov z zaimkom *to* sistemska, lahko ponazorimo in potrdimo še s prevodi

slovenskih zgledov glagolov, ki jih v slovenščini lahko uporabimo formalno brezosebkovo – *Skrbi me. Zdi se mi. Srbi me. Togoti me. Tišči me. Diši mi.* (Toporišič 1982: 86) – v čeških ustreznicaх pa je v tem primeru obvezna raba zaimka *to*: *Tíží mě to. Zdá se mi to. Svědí mě to. Rozčiluje mě to. Tlačí mě to. Voní mi to.*¹³

V vseh ostalih primerih je zloženi (glagolsko-imenski) povedek (vez + samostalnik, pridevnik, prislov ali zaimek) in zaimek *to* v poziciji osebka je v slovenskem prevodu uporabljen le takrat, ko je v svoji osnovni funkciji in opredeljuje oz. nakazuje na entiteto, o kateri je bilo govora v predhodnem stavku. To je bistvena razlika v primerjavi z rabo zaimka *to* v čeških stavkih, v katerih je v vseh primerih nujen zaradi formalno-sintaktičnih pravil jezika in zato v določenih primerih sploh ne izpolnjuje svoje prvotne deiktčne funkcije,¹⁴ kar opazamo v mnogih primerih iz našega gradiva (npr.: češ. *To je docela možné* (8) – sln. *Čisto mogoče* (8); npr.: češ. */.../ byla to náhoda, nebo zvyk ...* (8) – sln. */.../ je bil slučaj ali stvar navade /.../* (9); češ. *Vždyť je to zoufalá situace* (10) – sln. *Položaj je res brezupen* (11); češ. *Byla to asi taková modrá jako /.../* (11) – sln. *Bila je podobno modra kot /.../* (13)). V takšnih primerih se v slovenščini zaimka *to* na osebku v poziciji ne rabi.

Zdi se, da samo v primeru povedka v obliki vez + presežnik/primernik + od (češ. *To je to nejhorší /.../* (7) – sln. *To je od vsega najhujše*; češ. *to bylo silnější než já* (14) – sln. *to je bilo močnejše od mene* (16)) in vez + zaimek (češ. *To je všechno* (7) – sln. *To je vse*) je tudi v slovenščini avtomatično nujen osebek *to*, morda zaradi pomanjkljive opredelitve nanosnika povedkovega določila izraženega z zaimkom.

Za dopolnitev celotne slike je treba dodati, da je struktura povedka vez + prislov (v nasprotju z vez + samostalnik in vez + pridevnik) tudi v češčini v določenih primerih brezosebkova. To so primeri rabe, ko je v stavku prisoten bodisi predmet bodisi kateri drug stavčni člen, npr. prislovno določilo. Kot tipične stavke lahko navedemo (tovrstnih stavkov ni bilo v zbranem

¹³ Obvezna prisotnost zaimka *to* v češčini v osebkovem položaju T. Berger primerja z uporabo nemškega *es*, ki ga identificira tudi pri veliki količini stavkov z mnogimi češkimi polnopomenskimi glagoli v različnih oblikah (Berger 1993: 74–75), kar dokazuje, da gre za precej razširjen pojav.

¹⁴ V primeru rabe kazalnega zaimka, ki ne nakazuje na konkretnega nanosnika, nekateri avtorji govorijo o t. i. ekspletivnem zaimku.

gradivu): češ. *Je mi špatně* – sln. *Slabo mi je*; češ. *Je tu krásně* – sln. *Tukaj je lepo*. Če pa se izjava nanaša na vreme oz. vremenske razmere, je lahko struktura tudi v češčini brezosebkova (češ. *Je krásně* – sln. *Lepo je* v smislu 'vreme je lepo').

8 Sklep

1. Ugotovili smo, da je v češki različici naključno izbranega dela leposlovnega besedila raba zaimka *ten* veliko pogostejša kot v slovenskem prevodu v vseh stavčnočlenskih vlogah (106 : 50). Največkrat nastopa v vlogi prilastka (36 *ten* v češčini – 10 *ta* in 10 *tisti* v slovenščini), predmeta (19 *ten* v češčini – 6 *ten* v slovenščini in 3 *on* v slovenščini) in osebkva (44 *to* v češčini – 19 *to* v slovenščini).

2. V zbranem gradivu se potrjuje ugotovitev L. Uhlířove o splošno pogostejši rabi stavkov z osebkom *to* in glagolsko-imenskim povedkom v slovanskih jezikih kot stavkov z osebkovim *to* in polnopomenskim glagolom v povedku (v češ. 35 primerov v stavkih z glagolsko-imenskim povedkom, 9 primerov v stavkih s polnopomenskim glagolom).

3. V čeških stavkih se zaimek *to* v osebkovem položaju pojavlja v primeru nejasnega oz. neprisotnega povzročitelja dejanja verjetno zaradi nagnjenosti jezika k prednostnemu oblikovanju dvodelnih stavčnih struktur. V slovenščini *to* kot osebek najdemo v stavkih z reflektivnim trpnikom (češ. *to se rozumí* – sln. *to se razume*), vendar ni izključena niti brezosebkova raba. Pri polnopomenskem glagolu v povedku velikokrat pride do razlik zaradi vezljivostne zmožnosti, ko je v češčini pri glagolu osebkova pozicija obvezna, v slovenščini obstaja tudi brezosebkova raba (češ. *jde to* – sln. *gre*).

4. Pri zloženem (glagolsko-imenskem) povedku v primeru samostalnika ali pridevnika kot povedkovega določila je v češčini brezosebkova raba izključena, v primeru manjkajočega konkretnega povzročitelja dejanja ali nosilca stanja, ki je lahko sintaktično izražen z osebkom, se kot osebek uporabi zaimek *to*. V slovenščini se osebek *to* pojavi le takrat, če ima konkretnega nanosnika. V primeru povedkovega določila, izraženega s prislovom, je v češčini možna brezosebkova raba le, če je v stavku zapolnjena pozicija predmeta ali prislovnega določila (češ. *Tady je hezky* – sln.

Tukaj je lepo) ali če opisuje splošno situacijo oz. vremenske razmere (češ. *Je hezky* – sln. *Lepo je (vreme)*). Zdi se, da samo v primeru povedka v obliki vez + presežnik/primernik + od (*To je od vsega najhujše*) in vez + zaimek (*To je vse*) je tudi v slovenščini, če ni konkretnega nosilca stanja na poziciji osebka, avtomatično naveden osebek *to*.

Vira

Čapek, K. (1993). *Povídky z jedné kapsy*. Český spisovatel.

Čapek, K. (2013). *Zgodbe iz enega in drugega žepa* (Prev. N. Vidrih). Mladinska knjiga.

Literatura

Běličová, H. in Uhlířová, L. (1996). *Slovanská věta*. Euroslavica.

Berger, T. (1993). *Das System der tschechischen Demonstrativpronomina: Textgrammatische und stilspezifische Gebrauchsbedingungen* [Habilitationsschrift]. <https://homepages.uni-tuebingen.de/tilman.berger/HabilBerger.pdf>

Karlík, P., Nekula, M. in Rusínová, Z. (ur.). (1995). *Příruční mluvnice češtiny*. NLN.

Marušič, F. in Žaucer, R. (2012). On Slovenian Demonstrative Reinforcers and the Internal Structure of Demonstratives. V S. Halupka-Rešetar, M. Marković, T. Miličev in N. Miličević (ur.), *Selected Papers from SinFonIJA 3* (str. 76–104). Cambridge Scholars Publishing.

Petr, J. (ur.). (1986). *Mluvnice češtiny 2*. Academia.

Rančigaj, M. (2012). *Brezosebkovi stavki v češčini in slovenščini* [diplomsko delo]. Univerza v Ljubljani.

Stankovska, P. (2014a). Substantivní neurčitá zájmena s předponou ně-/ne- v češtině a slovinštině. *Acta Universitatis Wratislaviensis: Kształcenie językowe*, 12(22), 73–83.

Stankovska, P. (2014b). Adjektivní neurčitá zájmena s předponou ně-/ne- v češtině a ve slovinštině. *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe: język, literatura, kultura*, 11, 39–48.

Stankovska, P. (2015). Obravnava zaimkov v slovenski slovnici in novejših čeških slovnica. V M. Smolej (ur.), *Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opis* (2. del, str. 695–702). Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Toporišič, J. (1982). *Nova slovenska skladnja*. DZS.

Toporišič, J. (2000). *Slovenska slovnica* (4. prenovljena in razširjena izdaja). Obzorja.

Uhlířová, L. (1992). Konkurence anaforik typu 'ten'/'on'/[0] v slovanských jazycích. *Slavia*, 61(3), 245–253.

Vidovič Muha, A. (2000). *Slovensko leksikalno pomenoslovje: Govorica slovarja*. Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Zajc, M. (1969). Odločevalna in dopolnjevalna vprašanja. *Jezik in slovstvo*, 14(1), 19–21.

Žele, A. (2018). *Vezljivostni slovar slovenskih glagolov* (druga dopolnjena spletna izdaja). ZRC SAZU. www.fran.si

Tanja Mirtičⁱ

Izgovorne značilnosti prevzete češke lastnoimenske leksike v slovenščini

V prispevku so predstavljene nekatere izgovorne značilnosti prevzete češke lastnoimenske leksike v knjižni slovenščini. Najprej so navedene osnovne naglasne značilnosti, temu sledi prikaz izgovornih prilagoditev češkega samoglasniškega in soglasniškega sestava v slovenščini. Prispevek vsebuje tudi empirični del, saj smo s spletnim perceptivnim testom ugotavljali naglasno mesto in kakovost naglašenih *e* in *o* pri nekaterih prevzetih lastnoimenskih enotah iz češčine.

Ključne besede: izgovor, lastno ime, prevzete besede, češčina, perceptivni test

Pronunciation Features of Borrowed Czech Proper Name Lexis in Slovene

This article presents some pronunciation features of the borrowed Czech proper name lexis in standard Slovene. First, the basic accent features are listed, followed by a description of the pronunciation adaptations of Czech vowel and consonant composition in Slovene. The article also contains an empirical part, as we used an online perceptual test to determine the accent placement and quality of the stressed *e* and *o* in some borrowed proper name units from Czech.

Keywords: pronunciation, proper name, borrowed words, Czech, perceptual test

ⁱ ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša; tanja.mirtic@zrc-sazu.si; <https://orcid.org/0000-0002-2098-011X>

1 Uvod

Prevzemanje besed nakazuje medjezikovne stike oz. povezave med posameznimi jezikovnimi skupnostmi. Velik vpliv nanj imajo tudi zunajjezikovni dejavniki. Prevzeta beseda je praviloma tista, ki ni nastala v kontinuiranem razvoju posameznega jezika (prim. Snoj 2005: 1). Slovenščina je precej besed prevzela tudi iz slovanskih jezikov (prim. Klemenčič 2010).¹ Veliko besed, ki smo jih prevzeli iz češčine, danes občutimo kot domače.² Češke besede so v slovenščino prihajale po različnih poteh. V obdobjih formiranja knjižne slovenščine je imel velik vpliv na vpeljavo novih besed jezik časnikarjev. Pisci so besede jemali iz različnih virov, mnogo čeških besed je denimo prišlo v slovenščino s slovarjem Antona Murka (1833), on pa jih je sprejel iz del Ravnikarja, Dajnka, Metelka in Jarnika. Iz prevzetih besed lahko nastajajo nove besede oz. besedne družine, prevzeta beseda lahko tudi obudi stare besedotvorne postopke ali aktivira nove (Klemenčič 2010: 22–23).

Iz samostalnika *smer*, ki smo ga prevzeli iz češčine,³ imamo danes v slovenščini besede *smernica*, *smernik*, *usmeritev*, *smerni*, *usmeriti*. Iz samostalnika *stavka* je nastal glagol *stavkati*, pridevnik *stavkoven* ipd. V nekaterih primerih je bila češčina tudi jezik posrednik (npr. *plin*, *vzajemen*; *Slovenski etimološki slovar* [SES] 2016). Zagotovo je najbolj znana češka beseda, ki smo jo prevzeli v slovenščino, samostalnik *robot*. Gre za umetno besedo, ki se je razširila tudi v večino drugih evropskih jezikov (Rejzek 2015: 596).⁴

Prevzete besede v knjižni slovenščini izgovarjamo z glasovi in naglasom slovenskega knjižnega jezika (Toporišič idr. 2001 [SP 2001]: člen 222). To osnovno vodilo upoštevamo tako pri občnoimenskem kot lastnoimenskem besedju.⁵ Pri obravnavi lastnoimenskega besedja, ki je predmet tega pri-

¹ Največ besed je prevzetih iz hrvaščine in srbščine, ruščine in češčine. Nobene prevzete besede nimamo iz slovaščine, beloruščine, bolgarščine, gornje in dolnje lužiščine (Klemenčič 2010: 22).

² Iz češčine smo denimo prevzeli besede, kot so *bradlja*, *geslo*, *kolek*, *mrož*, *tovarna*, *ustava*, *znamka*, *žezlo* (prim. SES 2016; Klemenčič 2010).

³ V češčini se sklanja po moški sklanjatvi. V slovenščini je sklanjanje po prvi moški sklanjati navedeno še v Pleteršnikovem *Slovensko-nemškem slovarju* (prim. Pleteršnik 2014).

⁴ Besedo je leta 1920 prvi uporabil Karel Čapek v svoji drami *R. U. R.*

⁵ Pri obravnavanju glasoslovnih značilnosti je zavedanje o prevzetosti oz. neprevzetosti besede pomembno, kar dokazuje tudi češčina. Denimo soglasnik *g* ima različno vrednost v neprevzetem in prevzetem besedju: v neprevzetem besedju se pojavlja samo kot rezultat prilikovanja, v prevzetem pa je samostojni fonem (Palková 1997: 239).

spevka, je treba upoštevati tudi specifične značilnosti tega besedja (Šekli 2008: 11–13; Mirtič 2022), ki je pogosto tesno povezano z občnoimenskim (prim. proces poobčnobesedenja oz. apelativizacije).⁶

Pravila za prevzemanje lastnoimenskih besed v slovenščino so predstavljena v *Slovenskem pravopisu* iz leta 2001. Posodobljen in razširjen predlog pravil prevzemanja iz tujih jezikov je objavljen v Pravopisu 8.0, ki pa še nima kodifikacijske vrednosti. Predlog pravil prevzemanja iz češčine v slovenščino je bil dan v javno razpravo aprila 2024.⁷ Problematika prevzemanja lastnoimenskih besed iz slovenščine v češčino je podrobno problematizirana tudi v Stankovska (2021). Prevzemanje čeških imen v slovenščino je predmet raziskav že precej dolgo. Pravila o njihovem zapisovanju najdemo že v prvem slovenskem pravopisu iz leta 1899 (Levec 1899: členi 518–525).⁸

V nadaljevanju so najprej navedene osnovne izgovorne prilagoditve lastnoimenskih prevzetih besed iz češčine,⁹ nato sledi empirični del, kjer so predstavljeni izsledki spletnega perceptivnega testa.

2 Osnovne izgovorne prilagoditve prevzetih besed iz češčine

Slovenščina in češčina spadata v slovansko jezikovno skupino indoevropskih jezikov, zato imata precej podobnih značilnosti, hkrati pa izkazujeta tudi precej razlik, ki so vidne zlasti v glasoslovju. Slovenščina je namreč z zgodovinskorazvojnega gledišča del nekdanje južne slovanščine, češčina pa del nekdanje severne slovanščine.

⁶ Jezik lahko pri enakopisnicah vzpostavi razlike med občnoimensko in lastnoimensko leksiko. V slovenščini je sredstvo za vzpostavljanje tovrstnih razlik lahko tudi tonemski naglas (npr. *dúša* [dù:řá] : *Dúša* [dú:řá]). Zanimiv je tudi primer iz češkega jezikovnega prostora. Priimek skladatelja *Bedřicha Smetane* v slovenščini izgovarjamo s cirkumfleksom (*Smětana* [smě:tána]), občnoimensko besedo *smetana* pa z akutom (*smětana* [smě:tána]).

⁷ Dostopen je na povezavi: <https://pravopis8.fran.si/cms/ccws/8?fs=925>.

⁸ Vprašanje o prevzemanju lastnoimenske leksike iz češčine se je pojavilo tudi v Jezikovni svetovalnici Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU (prim. vprašanje o poimenovanju *Purkinjeva* ali *Purkynějeva vlakna*, Weiss in Jelovšek 2022).

⁹ Podroben glasoslovni opis češčine, namenjen slovensko govorečim, je podan v Stankovska (2009).

2.1 Naglasno mesto

V knjiŹni ĉeŹĉini je vedno naglaŹen prvi besedni zlog (Palkov 1997: 156–158, 277–278). Pri prevzemanju v knjiŹno slovenŹĉino ĉeŹko naglasno mesto naĉeloma ohranjamo. Zaradi vpliva naglasnomestnih zakonitosti slovenŹĉine se pri nekaterih primerih uveljavljajo tudi odstopanja od teh teŹenj (prim. razdelek 3.2.1). Izjemo lahko predstavljajo tudi enakopisna prevzeta osebna imena, ki jih praviloma prilagodimo slovenskemu izgovoru (npr. *Andrej* [andr'ɛ:j]¹⁰ *BabiŹ*,¹¹ *Karolina* [karɔ'li:na] *Kurkov*, *Renata* [rɛ'na:ta] *Vorĉov*).¹²

2.2 Samoglasniki

Temeljna izgovorna prilagoditev prevzetih ĉeŹkih samoglasnikov je izenaĉenje dolgih in kratkih samoglasnikov, ki se v slovenŹĉini izgovarjajo skladno s pravili slovenske knjiŹne izreke. ĉeŹki samoglasniki so torej lahko v slovenŹĉini dolgi ali kratki (npr. *Zlin* ['zli:n], *Terezn* ['tɛ:rɛzin]), ne glede na stanje v ĉeŹĉini. Dolgi *u* se v ĉeŹĉini oznaĉuje kot ostali samoglasniki z ostrivcem na ĉrki *u*, poleg tega pa tudi s kroŹcem na ĉrki *u*.¹³ Oba v slovenŹĉino prevzemamo kot ostale dolge samoglasnike, torej sta lahko v slovenŹĉini bodisi kratka bodisi dolga (npr. *Hrka* ['xu:rka], *Jank* ['ja:ŋku]).

¹⁰ Pri zgledih je oznaĉen samo jakostni naglas, ĉeprav knjiŹna slovenŹĉina pozna dva enakovredna naĉina naglaŹevanja (tonemsko in jakostno). V ĉlanku se za zapis izgovora uporablja mednarodna fonetiĉna abeceda IPA. Osnova za zapis je razdelek o slovenŹĉini v *Handbook of the International Phonetic Association*, avtorjev R. ŹuŹtarŹiĉ, S. Komar in B. Petek (ŹuŹtarŹiĉ idr. 1999) z nekaj prilagoditvami, ki so uporabljene tudi v eSSKJ (Bizjak Konĉar idr. 2016–). ĉeŹka mednarodna transkripcija se ravna po Palkov (1997: 37–44).

¹¹ Rojstno ime *Andrej* je tukaj zapisano po slovaŹkem pravopisu, saj se je nosilec rodil in odrasĉal na SlovaŹkem.

¹² To ne velja vedno, prim. *Angela Merkel*. Veĉ o naglasnem mestu v lastnoimenskem besedju tudi v Mirtiĉ (2022: 277–279).

¹³ V stari ĉeŹĉini je obstajal glas [], ki se je konec 14. stoletja zaĉel postopno spreminjati, najprej v dvoglasnik [uo], ki je Źe v 15. stoletju preŹel v dolgi *u* []. Poleg tega je v tem obdobju v ĉeŹĉini obstajal tudi izvorni dolgi *u* []. Sprememba [] v [] je bila postopna: najprej se je spremenil v [uo], postopoma je v dvoglasniku zaĉel prevladovati *u*-jevski element, zato se je zaĉelo uveljavljati zapisovanje s ĉrko *u* in kroŹcem nad to ĉrko []. ĉrka *u* nakazuje dominantno *u*-jevsko enoto dvoglasnika, ki poĉasi izginja, nad tem pa je zapisan *o*, ki kaŹe ŹibkeŹo prvino tega dvoglasnika oz. *o*-jevski element. Danes kroŹec na *u* razumemo kot diakritiĉno znamenje, prvotno pa je torej pomenil (ŹibkeŹi) *o*-jevski element dvoglasnika (gl. <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=148>).

2.3 Soglasniki

Češki soglasniški sestav se precej razlikuje od slovenskega. Pomembna značilnost češkega jezika je ohranjanje odrazov mehčanih psl. zobnikov **d*, **n* in **t* v položaju pred odrazi praslovanskih **i*, **ě* in **ę* (prim. Šekli 2018: 295). Češke mehke soglasnike v slovenščino prevzemamo na dva načina. Pri tistih, ki jih v češki pisavi označujemo s črkami *d'*, *ň* in *t'* ali so zapisani v sklopu z *ě*, mehkost nakazujemo s soglasnikom *j* (npr. *Košťany* ['ko:ʃtjani]). Kadar v češki pisavi mehkost ni posebej označena, v slovenščini izgovarjamo navadne, nemehčane soglasnike *d*, *n* in *t* (npr. *Jeseník* ['je:senik]). Navadne, nemehčane soglasnike izgovarjamo tudi takrat, kadar *d'*, *ň* in *t'* stojijo pred soglasnikom ali v izglasju (npr. *Choceň* ['xo:tsən], *Unhošť* ['u:nxɔʃt])¹⁴ (prim. SP 2001: člen 222; *Pravopis 8.0: Pravila novega slovenskega pravopisa za javno razpravo* 2024; Stankovska 2009: 25).

Praslovanski ustničniki **p*, **b*, **m* in **v* so se v zahodni slovanščini pred sprednjimi samoglasniki spremenili v mehčane ustničnike, ki so svojo mehčanost v položaju pred kratkimi odrazi psl. **ě*, **ę* v češčini še okrepili, zato je za **p'*, **b'* in **v'* prišlo do nastanka vmesnih *j*, za **m'* pa do nastanka **n'* (Šekli 2018: 295–296). Pri tovrstnih prevzetih besedah mehčanost nakazujemo z vmesnim *j* (npr. *Pěnička* ['pje:niʃka], *Soběslav* ['so:bjeslaʊ]), za soglasnikom *m* pa dodajamo poleg vmesnega *j* še soglasnik *n* (npr. *Litoměřice* ['li:tɔmɲerʒitɕe]).¹⁵ Sem uvrščamo tudi soglasnik *f*, ki je prevzet.¹⁶

2.3.1 Pripornik *v*

Češki soglasnik *v*, ki se v češčini običajno uvršča med pripornike (Palková 1997: 211), pred soglasniki in v izglasju izgubi zvonečnost in preide v [f]. V knjižni slovenščini v tem položaju pripornik *f* nadomestimo z dvoustničnim *u* (npr. *Moravský Beroun* ['mo:raʊski 'be:roun], *Václav* ['va:tslaʊ]). V

¹⁴ V predlogu prevzemanja iz češčine v slovenščino v Pravopisu 8.0 velja predpostavka, da ima lahko češki *ň* v izglasju ali v položaju pred soglasnikom v slovenščini tudi mehčani izgovor (npr. *Libeň* ['libəɲ/'libəɲ']), kar pa je malo verjetna realizacija, ki bi jo bilo treba preveriti z dodatnimi raziskavami slovenskega govorjenega knjižnega jezika.

¹⁵ Pri nekaterih tovrstnih lastnoimenskih enotah, zlasti pri tistih, ki vsebujejo samostalnik *mesto*, v rabi opazamo (tudi) podomačeni izgovor (npr. *Staré Město*, *Nové Město na Moravě*).

¹⁶ Večinoma se pojavlja zgolj v prevzetih besedah, ki so pogosto zastarele ali neknjižne (npr. *fěrtouch*).

mednarodni fonetiĉni abecedi se soglasnik *v* v ĉešĉini beleŹi z znakom *v*, v slovenšĉini pa z znakom *o*.¹⁷

2.3.2 Ĉeška pripornika *h* in *ch*

Praslovanski zveneĉi mehkonebni zapornik **g* se je v 12. stoletju v ĉešĉini spirantiziral v zveneĉi grlni pripornik **h* (IPA: [ħ]) (Šekli 2018: 244). V slovenšĉino ga prevzemamo kot [x]; npr. *Helena* ĉeš. [ˈɦɛlɛna], slov. [xɛˈleːna], *Hodonín* ĉeš. [ˈɦodɔɲiːn], slov. [ˈxoːdɔnin]. V nekaterih eksonimih smo zveneĉi grlni pripornik v slovenšĉino prevzeli kot [g]; npr. *Praga*, *Višegrad*. Prav tako tudi ĉeški *ch* [x] v slovenšĉino prevzemamo kot [x], npr. *Chaloupka* [ˈxaːlɔʊpka], *Chrudim* [ˈxruːdim]. V mednarodni fonetiĉni abecedi IPA se praviloma za oba glasova uporablja znak [x]. Pri ĉeškem priporniku *ch* pripora nastaja na prehodnem delu med trdim in mehkim nebom (Palková 1997: 230), pripora pri slovenskem *h* pa se oblikuje na prednjem mehkim nebu (Bezljaj 1939: 43). Ĉeški pripornik je torej tvorjen bolj spredaj, s ĉimer se vzpostavi jasnejše nasprotje med *ch* in grlnim pripornikom *h* (prim. Mirtiĉ 2016: 17–18).

2.3.3 Pripornik *ř*

Posebnost ĉešĉine je sprememba praslovanskega **ř* in **r* v položaju pred sprednjimi samoglasniki v pripornik *ř* (Šekli 2018: 294–295). Glas *ř* naj bi nastal Źe v 13. stoletju. Najstarejši zapis, iz katerega lahko sklepamo na obstoj *ř*, je iz leta 1237. V ĉešĉini obstajata zveneĉa in nezvенеĉa različica *ř*, pojavljanje je odvisno od glasovnega okolja (prim. *Internetová jazyková příručka*; prim. Mirtiĉ 2016: 20). V slovenšĉino ga prevzemamo kot *rž*, *rš*, *š* ali *ž*, in sicer odvisno od položaja v besedi in glasovnega okolja (*Havířov* [ˈxaːvɪrʒɔʊ], *Kovář* [ˈkoːvař], *Třebíč* [ˈtʃeːbič], *Říčany* [ˈʒiːtʃani]).¹⁸

¹⁷ Fonem *o* v knjiŹni slovenšĉini uvršĉamo med zvoĉnike (prim. Tivadar 2023).

¹⁸ V Levĉevem pravopisu je bilo predlagano, da se za ĉeški *ř* lahko uporablja *r* ali pa *ž* (za soglasniki *p*, *t*, *k*, *h* in pred njimi pa tudi *š*) (Levec 1899: 72–73). P. Stankovska (2021: 211) predlaga, da bi se prepis ĉeškega *ř* poenostavil v *r*, kar bi olajšalo zapisovanje.

3 Perceptivni test

V raziskavi, s katero smo ugotavljali jezikovni čut govorcev slovenskega jezika v zvezi s prevzetimi lastnoimenskimi besedami iz češkega jezika, smo uporabili spletni perceptivni test (prim. Mirtič 2019),¹⁹ v katerem sta sodelovala 202 respondenta.²⁰ Perceptivni test je vseboval zvočne posnetke izgovora,²¹ na podlagi katerih smo respondente prosili, naj presodijo, kateri izgovor je (bolj) sprejemljiv v javnem formalnem govornem položaju. Stavke, v katerih so bile uporabljene opazovane besede, sta brala dva bralca. Bralka živi v Ljubljani, kjer je tudi odraščala, bralec prihaja iz štaterske narečne skupine in občasno živi ter deluje v Ljubljani. 45 % respondentov pripada starostni skupini 41–60, 36 % respondentov pa starostni skupini 21–40. Približno polovica respondentov je zaključila univerzitetni program oz. drugo bolonjsko stopnjo, nekaj več kot 25 % respondentov ima doktorat znanosti, magisterij znanosti ali tretjo bolonjsko stopnjo, 9 % respondentov je zaključilo srednjo šolo. Dobra polovica respondentov se poklicno ukvarja z jezikom (37 jih dela v visokem šolstvu, raziskovanju in znanosti, 29 je zaposlenih v predšolski, osnovnošolski ali srednješolski vzgoji in izobraževanju, 28 se jih ukvarja s prevajanjem, lektoriranjem ali pisanjem besedil; ostali sodelujoči, ki se poklicno ukvarjajo z jezikom, delujejo v medijih, gledališču ali pa študirajo jezikoslovje). Približno 40 % sodelujočih živi v Ljubljani, pri čemer jih je v Ljubljani odraščalo okoli 20 %. Respondenti prihajajo iz vseh narečnih skupin. V raziskavi smo poleg običajnih demografskih podatkov zbirali tudi podatke o znanju tujih jezikov,²² saj smo želeli izvedeti, koliko respondentov pozna vsaj osnove češkega jezika, obenem pa smo skušali tudi ugotoviti, ali ima znanje češkega jezika vpliv na njihove jezikovne izbire v slovenščini. Analiza je pokazala, da ima (vsaj) osnovno znanje češkega jezika 19 respondentov.

¹⁹ Perceptivni testi so uporabljeni tudi npr. v Palková (1997: 177, 179) in Tivadar (2003, 2004a, 2004b).

²⁰ Raziskava je potekala od 11. 7. 2024 do 29. 8. 2024.

²¹ Zvočni posnetki so bili posneti v fonolaboratoriju Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.

²² V anketnem vprašalniku smo vprašanje ubesedili takole: »Katere tuje jezike govorite (razumete (vsaj) osnove jezika in tvorite (vsaj) enostavna besedila)«? Od ostalih jezikov največ respondentov pozna angleščino (185), hrvaščino (149), nemščino (114) in srbsščino (109).

3.1 Opredelitev raziskovalnih vprašanj

Na podlagi analize relevantne literature in stanja v doslejšnjih jezikovnih priročnikih smo z raziskavo skušali odgovoriti na naslednja raziskovalna vprašanja: a) Ali je pri priimku *Komenský* v sodobni knjižni slovenščini uveljavljen izvorni naglas ali je prišlo do spremembe naglasnega mesta?; b) Kako izgovarjamo priimek češkega avtorja *Jana Nerude*? Ali prihaja do razlik v izgovoru priimka *Neruda*, če se le-ta nanaša na čilskega avtorja *Pabla Nerudo*?; c) Ali vzdevek *Borovský*²³ v slovenščini naglašujemo na prvem besednem zlogu? Ob morebitnem naglaševanju prvega besednega zloga nas je zanimala tudi kakovost naglašene *o*, in s tem morebitni vpliv jedrnega besedja slovenščine na izgovor prevzete besede. Ali se tudi pri vzdevku *Borovský* kaže težnja po naglaševanju enote *-ov-*, ki se sicer pojavlja v sodobni knjižni izreki?; č) Ali prevzete češke priimke *Nedvěd*, *Lendl* in *Zeman* izgovarjamo, kot je tradicionalno predpostavljeno, z ozkim naglašnim *e* ali prihaja do odstopanj? V raziskavo vključeno češko lastnoimensko besedje je v slovenskem prostoru precej poznano, kar dokazujejo tudi potrditve v besedilnem korpusu Gigafida 2.0.²⁴ Kljub temu so imeli respondenti pri vsakem vprašanju na voljo tudi možnosti *Ne poznam besede* in *Ne slišim razlik v izgovoru*.

3.2 Naglasno mesto

3.2.1 Priimek Komenský

V *Slovenskem pravopisu* iz leta 1962 (Bajec idr. 1962) ima priimek *Komenský* zabeleženo naglasnomestno dvojnico ['ko:mɛnski]/[kɔ'mɛ:nski]. *Slovenski pravopis* 2001 prinaša samo naglas na predzadnjem besednem zlogu [kɔ'mɛ:nski]. Izsledki perceptivnega testa potrjujejo, da se je v slovenščini naglas na predzadnjem besednem zlogu že povsem uveljavil, saj se je zanj odločilo 92 % respondentov.²⁵ Pri nekaterih prevzetih trizložnih samostalniki se namreč v slovenščini pojavlja težnja po uveljavljanju

²³ *Borovský* je literarni vzdevek po kraju Borová, kjer se je Karel Havlíček rodil.

²⁴ V korpusu Gigafida 2.0 imata od obravnavanih lastnoimenskih besed največ potrditev priimka *Nedvěd* (774 (nepregledanih) konkordanc) in *Lendl* (537 (nepregledanih) konkordanc). Nobene pojavitve nima zgolj vzdevek *Borovský*.

²⁵ Tudi ljubljanska *Komenskega ulica* se prevladujoče izgovarja z naglasom na drugem besednem zlogu.

naglasa na drugem besednem zlogu, ne glede na naglasno mesto v izvirnem jeziku (prim. *Karpathos*, *Malaga*, *Žalgiris*). Obstaja pa tudi nasprotna težnja, saj se lahko uveljavlja tudi naglas na prvem besednem zlogu, npr. pri lastnoimenskih besedah *Varšava*,²⁶ *Norveška*.

3.2.2 Priimek Neruda

S perceptivnim testom smo raziskovali tudi naglasno mesto v trizložnem priimku *Neruda*. V spletni anketni vprašalnik smo vključili tako čilskega avtorja *Pabla Nerudo* kot tudi češkega avtorja *Jana Nerudo*.²⁷ V *Slovenskem pravopisu* 2001 je obravnavan le čilski avtor, predlagan je naglas na drugem besednem zlogu. Izsledki raziskave kažejo, da pri priimkih obeh avtorjev prevladuje naglas na drugem besednem zlogu ([nɛ'ru:da]), pri čemer je uveljavljenost naglasa pri čilskem avtorju, ki je tudi veliko bolj poznan v splošni javnosti, nekoliko večja. Pri *Pablu Nerudi* se je namreč za naglas na drugem besednem zlogu odločilo 88 % respondentov, pri *Janu Nerudi* pa 70 % respondentov. Na tovrstne izsledke ima lahko poleg pogostosti rabe določen vpliv tudi izvorni naglas. V češčini je namreč priimek *Neruda* naglašen na prvem besednem zlogu, v španščini pa na drugem oz. predzadnjem besednem zlogu.

3.2.3 Vzdevek Borovský

Pri vzdevku *Borovský* nas je zanimalo mesto naglasa, ob morebitnem naglasu na prvem besednem zlogu pa tudi kakovost naglašene *o*. Ker je pesnik in pisatelj *Borovský* večini Slovencev neznan, smo z raziskavo lahko preverjali tudi moč težnje po naglaševanju enote *-ov-* v slovenščini. Izsledki raziskave nakazujejo, da se je 70 % respondentov odločilo za naglas na drugem besednem zlogu. Preostali so izbrali naglas na prvem besednem zlogu (23 respondentov se je odločilo za izgovor s širokim naglašenim *o*, 13 respondentov pa za izgovor z ozkim naglašenim *o*). Analiza raziskave kaže, da se tudi pri priimku *Borovský* kaže težnja po naglaševanju enote

²⁶ Samostalniki *Varšava* ima v SP 1962 in *Slovenskem pravopisu* 2001 priporočen naglas na predzadnjem besednem zlogu, kar je skladno z naglasom v poljščini. V sodobni rabi se v slovenščini pojavlja tudi naglas na prvem besednem zlogu. Naglas na predzadnjem besednem zlogu priporoča tudi *Govorni pomočnik RTV SLO*.

²⁷ *Pablo Neruda* je psevdonim prevzel po češkem avtorju *Janu Nerudi*.

-ov- (prim. Mirtič 2024).²⁸ Pri respondentih, ki so izbrali naglas na prvem besednem zlogu, lahko prevladovanje izgovora s širokim naglašenim *o* utemeljimo z naslonitvijo izgovora na samostalniki *bor*.

	naglas na prvem besednem zlogu	naglas na drugem besednem zlogu
Komenský	6 %	92 %
J. Neruda	22 %	70 %
Borovský	18 %	70 %

Tabela 1: Izsledki raziskave naglasnega mesta. V preglednici navajamo odstotek respondentov, ki so se odločili za posamezno naglasnomestno dvojnico. Ostali respondenti so izbrali odgovora *Ne poznam besede* ali *Ne slišim razlik v izgovoru*.

3.3 Kakovost naglašene *e* pri priimkih *Nedvěď, Zeman* in *Lendl*

V slovenskem knjižnem jeziku je naglašeni samoglasnik *e* lahko širok (odprt) ali ozek (zaprt). Tradicionalno besede prevzemamo z ozkim naglašenim *e*, vendar se v novejšem času vse pogostejše pojavlja tudi široki naglašeni *e* (Toporišič 2000: 52–53; Mirtič 2019: 84–86; prim. *Pravopis 8.0*: Glasoslovni oris, Samoglasniki v prevzetih imenih, člen 26). Samoglasnik *e* je v knjižni češčini nevtralen,²⁹ če je naglašen, ga v slovenščino običajno prevzemamo kot ozkega (npr. *Beneš* ['be:neš], *Bohnice* ['bo:xnitse]), vendar se pojavljajo tudi izjeme. Prevzemanje s širokim samoglasnikom lahko povzroči položaj v besedi (če stoji samoglasnik *e* pred *r* ali *e* pred *j* (npr. *Beroun* ['be:roun]) oz. *o* pred *v* in *u* (npr. *Lovosice* ['lo:vositse])) ali pa podobnost češke besede slovenski (npr. *Odolena Voda* ['o:dolena 'vo:da]) oz. če slovenski govorec prepozna v ne povsem enakozvočnem češkem poimenovanju slovensko besedo. Tovrstni zgled je priimek *Nedvěď*, v katerem govorec slovenščine praviloma prepozna samostalni *medved*,

²⁸ Tovrstna težnja se sicer pojavlja tudi pri slovenskih priimkih, npr. *Platovšek, Leskovšek*.

²⁹ Kakovost samoglasnikov v knjižni češčini se zaradi dolžine, soglasniškega okolja ali položaja v besedi naj ne bi spreminjala. Odstopanja se lahko pojavljajo zaradi tempa govora, razločnosti ali tudi narečnih vplivov. V rabi se pojavlja odprti (široki) izgovor samoglasnikov, kjer se zmanjšujejo razlike med posameznimi samoglasniki in se samoglasnik *i* približuje samoglasniku *e*, samoglasnik *u* samoglasniku *o*, samoglasnik *e* samoglasniku *a*, samoglasnik *o* pa samoglasniku *a* (značilno za govor glavnega mesta), ali zaprti (ozki) izgovor, ki se pojavlja zlasti pri kratkih samoglasnikih *i*, *e* in pri dolgem *é* (Palková 1997: 324–325).

ki se v knjižni slovenščini izgovarja s širokim naglašenim *e*.³⁰ V perceptivnem testu se je za izgovor s širokim naglašenim *e* [ˈnɛ:dujɛt] odločilo 62 % respondentov, za izgovor z ozkim naglašenim *e* [ˈne:dujɛt] pa 17 % respondentov. 6 % sodelujočih je zapisalo, da ne sliši razlik v izgovoru, 14 % pa ne pozna obravnavane besede. S perceptivnim testom smo preverili tudi kakovost naglašnega *e* pri čeških priimkih *Lendl* in *Zeman*, ki sta slovenski splošni javnosti precej poznana. Analiza potrjuje tradicionalno usmeritev pri prevzemanju, saj se je pri obeh priimkih za izgovor z ozkim naglašenim *e* ([ˈle:ndəl], [ˈze:man]) odločilo 90 % respondentov.

	široki naglašeni <i>e</i>	ozki naglašeni <i>e</i>
Nedvěď	62 %	17 %
Zeman	3 %	90 %
Lendl	4 %	90 %

Tabela 2: Izsledki raziskave kakovosti naglašnega *e*. V preglednici navajamo odstotek respondentov, ki so se odločili za navedeni izgovor. Ostali respondenti so izbrali odgovora *Ne poznam besede* ali *Ne slišim razlik v izgovoru*.

Odgovore respondentov, ki so označili, da poznajo (vsaj) osnove češkega jezika, smo analizirali tudi ločeno od ostalih, pri čemer smo ugotovili, da stopnja poznavanja češkega jezika ni bistveno vplivala na njihove jezikovne izbire v slovenščini.³¹

³⁰ Priimek *Nedvěď* je dejansko nastal z disimilacijo iz samostalnika *medvěď* (prim. <https://www.ptejteseknihovny.cz/dotazy/puvod-prijmeni-nedved>).

³¹ V raziskavi je sodelovalo 19 respondentov, ki pozna (vsaj) osnove češkega jezika. Priimek *Komenský* so na prvem zlogu naglasili trije respondenti. Pri priimku *Zeman* so vsi respondenti, ki so dali relevantne odgovore, izbrali ozki naglašeni *e*, pri priimku *Lendl* se je en respondent odločil za široki naglašeni *e*. Prav tako se je tudi pri priimku *Nedvěď* za ozki naglašeni *e* odločil en respondent. Priimek češkega avtorja *Jana Nerude* je na drugem besednem zlogu naglasilo deset respondentov, na prvem zlogu pa sedem (dva nista slišala razlik v izgovoru). Vsi, ki so priimek češkega avtorja *Jana Nerude* naglasili na prvem besednem zlogu, so priimek čilskega avtorja *Pabla Nerude* naglasili na drugem besednem zlogu in s tem vzpostavili razlikovanje med obema avtorjema. Vzdevek *Borovský* je devet respondentov izgovorilo z naglasom na drugem besednem zlogu, sedem pa z naglasom na prvem besednem zlogu, od tega so štirje respondenti izbrali široki *o*.

4 Sklep

Pričujoča raziskava, ki obravnava izgovorne značilnosti prevzetih čeških lastnoimenskih enot v slovenščini, je potrdila večplastnost problematike. Prispevek poleg preglednega opisa izgovornih prilagoditev češkega glasoslovnega sistema v slovenščini prinaša tudi nova spoznanja o sodobni rabi, ki smo jih ugotovili s perceptivnim testom.

Čeprav načeloma češko naglasno mesto v slovenščini ohranjamo, ugotavljamo raznovrstne vplive, ki lahko pri nekaterih leksemih povzročijo drugačno naglasno mesto od izvirnega. Pomembno vlogo ima sorodnost slovanskih jezikov, saj se veliko odstopanj od siceršnjih pravil lahko razloži s podobnostjo besed. Enakopisna osebna lastna imena namreč praviloma izgovarjamo s slovenskim naglasom (npr. *Karolina*, *Renata*, *Veronika*). Raziskava je potrdila, da tudi priimka *Komenský* in *Neruda* ter vzdevek *Borovský* prevladujoče izgovarjamo z naglasnim mestom, ki se razlikuje od češkega. Vzdevek *Borovský* obenem potrjuje tudi dosedanje ugotovitve o težnjah po naglaševanju elementa *-ov-* tako v domačem kot tudi prevzetem besedju slovenščine.

V raziskavi smo se posvetili tudi kakovosti naglašanih *e* v prevzetih besedah iz češčine. Pri priimkih *Lendl* in *Zeman* se je potrdilo tradicionalno prevzemanje z ozkim naglašenim *e*, priimek *Nedvěd* pa potrjuje, da na kakovost naglašene *e* v besedah prevzetih iz češčine vpliva tudi morebitno prepoznavanje slovenske besede v češkem poimenovanju.

Lastnoimenske prevzete besede lahko deloma izkazujejo značilnosti izvirnega jezika oz. jezika posrednika, najpogosteje pa odsevajo zlasti izgovorne zakonitosti jezika prejemnika. Dejanska govorna realizacija lastnoimenskih prevzetih besed je odvisna od več dejavnikov; na uveljavitev določenega izgovora najverjetneje vpliva tudi čas prevzema besede v slovenščino³² in pogostost rabe oz. splošna razširjenost besede.

³² Besede, ki so bile prevzete v času, ko slovenski govorni jezik še ni bil tako razvit in razširjen kot danes, lahko izkazujejo specifične izgovorne značilnosti.

Zahvala

Prispevek je nastal v okviru programa P6-0038, ki ga financira ARRS. Prispevek je nastajal ob pripravi napotkov za glasovno in pisno slovenjenje čeških besed v slovenščini v Pravopisu 8.0.

Viri

Bajec, A., Kolarič, R., Legiša, L., Moder, J., Rupel, M., Sovrè, A., Šmalc, M., Šolar, J. in Tomšič, F. (ur.). (1962). *Slovenski pravopis*. DZS.

Bizjak Končar, A., Divjak Race, D., Černivec, M., Gabrovšek, D., Gliha Komac, N., Jakop, N., Ježovnik, J., Kern, B., Klemenčič, S., Krvina, D., Ledinek, N., Meterc, M., Michelizza, M., Mirtič, T., Perdih, A., Petric Žižić, Š., Rotter, M., Snoj, M., Uhlik, M. in Žele, A. (ur.). (2016–). *eSSKJ: Slovar slovenskega knjižnega jezika*. ZRC SAZU, Založba ZRC. www.fran.si

Center za jezikovne vire in tehnologije. (b. d.). *Gigafida 2.0: Korpus pisne standardne slovenščine* [Korpus]. Viri CJVT. <https://viri.cjvt.si/gigafida>

Internetová jazyková příručka. (b. d.). Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR. <https://prirucka.ujc.cas.cz>

Levec, F. (1899). *Slovenski pravopis*. V cesarski kraljevi zalogi šolskih knjig. <https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/34/1899-levec>

Pleteršnik, M. (2014). *Slovensko-nemški slovar* (elektronska objava, transliterirana izdaja). Založba ZRC, ZRC SAZU. www.fran.si

Pravopis 8.0: Pravila novega slovenskega pravopisa za javno razpravo. (2024). <https://pravopis8.fran.si/>

Radiotelevizija Slovenija. (2024). *Govorni pomočnik: Spletna stran RTV Slovenija za pomoč pri izgovoru*. <https://govornipomocnik.rtv.slo.si/>

Snoj, M. (2016). *Slovenski etimološki slovar* (3. izdaja). Založba ZRC, ZRC SAZU. www.fran.si

Toporišič, J. idr. (ur.). (2001). *Slovenski pravopis*. Založba ZRC, ZRC SAZU. www.fran.si

Literatura

- Bezljaj, F. (1939). *Oris slovenskega knjižnega izgovora*. Učiteljska tiskarna.
- Klemenčič, S. (2010). Besede iz drugih slovanskih jezikov v slovenščini. V V. Smole (ur.), *Slovanstvo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi* (46. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, str. 22–26). Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Mirtič, T. (2016). *Predlog fonetičnega opisa v novem češko-slovenskem slovarju* [diplomsko delo]. Univerza v Ljubljani.
- Mirtič, T. (2019). Glasoslovne raziskave pri pripravi splošnega razlagalnega slovarja. V H. Tivadar (ur.), *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest* (Obdobja 38, str. 81–90). Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Mirtič, T. (2022). Odnos jezikovnih uporabnikov do naglasnomestne problematike. V T. Verovnik in U. Vranjek Ošlak (ur.), *Pravopis na zrnu graha: razprave o pravopisnih vprašanjih* (str. 271–285). Založba ZRC SAZU.
https://doi.org/10.3986/9789610506201_16
- Mirtič, T. (2024). Nove naglasne dvojnice v eSSKJ. V S. Štumberger (ur.), *Predpis in norma v jeziku* (Obdobja 43, str. 215–223). Založba Univerze v Ljubljani.
<https://doi.org/10.4312/Obdobja.43.2784-7152>
- Palková, Z. (1997). *Fonetika a fonologie češtiny s obecným úvodem do problematiky oboru*. Karolinum.
- Rejzek, J. (2015). *Český etymologický slovník*. LEDA.
- Snoj, M. (2005). O prevzetih besedah, tujkah in izposojenkah. *Slovenski jezik – Slovene linguistic studies*, 5, 113–122.
- Stankovska, P. (2009). *Češka slovnica za bohemiste*. Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Stankovska, P. (2021). Pravopis čeških eksonimov za slovenska mesta in slovenskih za češka mesta. *Jezik in slovstvo*, 66(2–3), 203–212.
<https://doi.org/10.4312/jis.66.2-3.203-212>
- Šekli, M. (2008). *Zemljepisna in osebna lastna imena v kraju Livek in njegovi okolici*. ZRC SAZU.
- Šekli, M. (2018). *Tipologija lingvogenez slovanskih jezikov*. ZRC SAZU.
- Šuštaršič, R., Komar, S. in Petek, B. (1999). Slovene. *Handbook of the International Phonetic Association: A guide of the usage of the international phonetic Alphabet* (str. 135–139). Cambridge University Press.
- Tivadar, H. (2003). *Govorjena podoba slovenskega knjižnega jezika – pravorečni vidik* [magistrsko delo]. Univerza v Ljubljani.
- Tivadar, H. (2004a). Priprava, izvedba in pomen perceptivnih testov za fonetično-fonološke raziskave: na primeru analize fonoloških parov. *Jezik in slovstvo*, 49(2), 17–36.

Tivadar, H. (2004b). Fonetično-fonološke lastnosti samoglasnikov v sodobnem knjižnem jeziku. *Slavistična revija*, 52(1), 31–48.

Tivadar, H. (2023). Normativni vidik slovenščine v tretjem tisočletju – artikulacija, percepcija in kodifikacija fonema /v/. *Jezikoslovni zapiski*, 29(2), 77–112. <https://doi.org/10.3986/JZ.29.2.03>

Toporišič, J. (2000). *Slovenska slovnica* (4., prenovljena in razširjena izdaja). Obzorja.

Weiss, P. in Jelovšek, A. (2020, april). »Purkinijeva« ali »Purkynějeva« vlakna? *Jezikovna svetovalnica*. <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/4340/purkinijeva-ali-purkyn%C4%Bjeva-vlakna>

Jozef Pallayⁱ

Hibridizacija slovaščine v rabi kot rezultat konvergence sodobne slovaščine s češčino

V prispevku pregledno orišemo glavne zgodovinske razvojne tendence slovaščine v odnosu do divergence in konvergence s češčino, kar je tesno povezano z vprašanjem jezikovnega purizma. Težišče tega orisa temelji na kratkem preglednem opisu najnovejšega stanja tega razvoja po razpadu Čehoslovaške in nastanku Slovaške kot samostojne države. Kljub novonastali situaciji in pričakovani divergenci, postopnemu oddaljevanju obeh jezikov, po naših opažanjih v rabi slovaščine paradoksalno prihaja do konvergence s češčino kot posledica asimetričnosti vzajemnih vplivov slovaščine in češčine v ekonomskem, izobraževalnem in zlasti medijskem prostoru. Deloma je to rezultat očitnih jezikovnih napak. Rezultat enosmernega prekomernega transferja v drug jezik je ekstralingvalni jezikovni hibrid kot denimo *denglisch*, *spanglish* idr. Na primerih iz sodobnega živenga sporazumevanja poskušamo s pomočjo empiričnega opazovanja in deloma člankov in internetnih diskusij uglednih slovaških tiskanih medijev pokazati nespregljiv proces hibridizacije slovaščine v rabi s češčino na zvočni, oblikoslovni, besedotvorni, skladijski, leksikalni in leksikalno-semantični ravni kot primer novodobne čehoslovaščine.

Ključne besede: hibridizacija, jezikovna konvergenca in divergenca, transfer, purizem, češčina in slovaščina v kontaktu, dvojezikovnost

The Hybridisation of Slovak in Use as a Result of the Convergence of Modern Slovak with Czech

In this paper we outline the main historical development trends of Slovak in relation to the divergence and convergence with Czech, which is closely related to the issue of linguistic purism. The focus of this outline is based on a brief overview of the most recent state of this development after the dissolution of Czechoslovakia and the emergence of Slovakia as a sovereign state. Despite the new situation and the expectations of divergence,

ⁱ Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta; jozef.pallay@ff.uni-lj.si

with a gradual distancing of the two languages, our observations suggest that in actual use – and as a result of the asymmetry of the mutual influences of Slovak and Czech in the economic, educational and especially media spheres – Slovak is paradoxically converging with Czech, although partly as a result of interference based on obvious linguistic errors. Using a few examples from contemporary live communication, as a result of empirical observation and partly from internet discussions of prominent Slovak print media, we try to show the untransparent process of hybridisation of Slovak with Czech at the sound, vocabulary, word-formation, lexical and semantic and stylistic levels.

Keywords: linguistic hybridisation, convergence and divergence, transfer, purism, Czech and Slovak language in contact

1 Uvod

Češčina in slovaščina sta eden drugemu najsorodnejša zahodnoslovanska jezika. Takšna jezikovna bližina se kaže tudi v tem, da uporabniki občutijo drugi jezik kot soroden in razumljiv. Mera podobnosti in razumljivosti naj ne bi bila absolutno ugotovljiva, ker ni zanesljivih kriterijev, ki bi lahko kvalitativno in kvantitativno določali, kako blizu ali oddaljena sta si takšna jezika. Odgovor na takšna vprašanja je pogosto bolj odvisen od jezikovne politike kot resne jezikoslovne analize. V tem primeru se zdi z vidika tujca zanimivo vprašanje o značaju odnosa slovenščine in prekmurščine, ki (neznansveno) variira od samostojnega jezika do dialekta slovenščine, torej od bilingvizma do diglosije, čeprav pod diglosijo razumemo uporabo različnih zvrsti znotraj enega jezika in ne denimo situacijo v Italiji, kjer se v vsakdanjem sporazumevanju uporablja visoka varianta (italijanščina) in nizka varianta (narečna slovenščina), torej varianti dveh različnih jezikov (primerjaj definicijo *dvojezičja* kot sopomenke *diglosije* v Toporišič (1992: 33)).

2 Divergenca in konvergenca slovaščine s češčino v razvojnem pogledu v odnosu do jezikovnega purizma

Stara cerkvena slovanščina moravske redakcije naj bi bila primer prve konvergenca jezikov zahodnih Slovanov (Ondruš in Sabol 1984: 53–54). Nastanek češke države s pridružitvijo Moravske na eni strani in priključitev

nitranskega dela Moravske Ogrski kraljevini sta pomenila začetek oblikovanja češke in slovaške narodnosti. Največja ovira, glavni vzrok podrejenega stanja slovaščine do češčine in drugih jezikov je bila odsotnost njene državnosti. Predniki današnjih Slovakov so bili bodisi integralni del srednjeevropskih državnih oblik (npr. Samove plemenske zveze v 7. stoletju, preko moravskega in velikomoravskega obdobja do njegovega razpada v 10. stoletju) bodisi del novonastalih držav, zlasti po letu 1000, geografsko kot Zgornja Ogrska (slš. Horné Uhorsko, nem. Oberungarn). To je bil tudi glavni vzrok za upočasnitev emancipacije in delimitacije slovaščine v primerjavi z drugimi slovanskimi jeziki (primerjaj Ramovševo tezo o pridevniku *slovenski* v Ramovš 1936: 9). Dejstvo, da se je ozemlje prednikov današnjih Slovakov po prihodu staromadžarskih plemen znašlo pod Ogrsko, je vodilo do relativne izolacije tega jezika v odnosu do jezika Moravske in Češke ter s tem do začetka divergence, postopnega oddaljevanja. Kot vzrok za poznejšo diferenciacijo slovaščine v primerjavi z drugimi slovanskimi jeziki in s tem tudi proces lastne identifikacije, postopnega oblikovanja slovaške narodnosti se pogosto navaja srednjeveška politična členitev Ogrske v komitate, ki je vodila – zlasti po tatarskih napadih in posledično nemški (13. stoletje) in kasneje vlaški kolonizaciji (14.–15. stoletje) – do njene razdrobljenosti (Ondruš in Sabol 1984: 53–54). Po drugi strani je stara madžarščina izpolnjevala fortifikacijsko vlogo, krepila je zavedanje o slovaščini kot popolnoma drugem jeziku in s tem paradoksalno pozitivno vplivala na njen razvoj. (Dolník 2010: 184–220.)

Prva standardizacija knjižne slovaščine Antona Bernoláka iz leta 1787 naj po oceni Lipowskega (2005: 10) ne bi pomenila poskusa odcepitve slovaščine od češčine: glavni vzrok je bila rimska *Congregatio de propaganda fide* iz leta 1622, ki je zahtevala, da se med Slovani za potrebe katoliške cerkve uporablja razumljiv lokalni jezik. Da je do standardizacije prišlo približno 150 let po *Congregatio*, je po našem mnenju dokaz, da je bil vzrok za standardizacijo postopna delimitacija takratne slovaščine od češčine, saj se je od 16. stoletja naprej na zahodnem Slovaškem vzporedno s češčino etablirala kulturna zahodna slovaščina z jasnimi diferenciacijskimi znaki. Evangeličan Ľudovít Štúr je s skupino intelektualcev leta 1843 sprejel pragmatično odločitev o standardizaciji kulturne srednje slovaščine zaradi njene splošne razumljivosti kot reprezentativne za vse Slovake. Šturavska štirideseta leta 19. stoletja veljajo brez dvoma za odločilno obdobje nastanka slovaškega knjižnega jezika in s tem tudi protičeškega purizma

ter obenem praktične divergence. V odnosu do češčine so se divergentne tendence z zmernim protičeškim purizmom še naprej pojavljale (gl. Pallay 2017). Na prelomu 19. in 20. stoletja so bile v jezikoslovnih delih dveh največjih avtoritet tega časa, Jozefa Škultétyja in Samuela Czambela, vodilnih osebnosti Slovaške Matice, opazne divergentne tendence. Samuel Czambel in njegova slovaška slovnica *Rukovät' spisovnej reči slovenskej* iz leta 1902 sta pomenila okrepitev knjižne norme slovaščine. V nasprotju z enoznačno divergentnim odnosom slovaščine do češčine (razen močnega prevzemanja strokovne in znanstvene terminologije) so se družbeni in kulturni odnosi med Slovaki in Čehi podobno kot pri južnih Slovanih razvijali konvergentno. V prvih letih nastanka samostojne Češkoslovaške in tudi Jugoslavije po prvi svetovni vojni nastanejo za slovaščino in slovenščino drugi časi, sociolingvistična situacija se radikalno spremeni. V odnosu do knjižnega jezika sta v času med vojnama na Slovaškem opazni dve divergentni tendenci. Prva je bila nadaljevanje tradicije t. i. martinskega uzusa (Škultéty, Czambel), druga je bila nagibanje k takratni uradni politiki v duhu čehoslovakizma, torej ideje dveh variant enotnega češkoslovaškega jezika.¹ Za Češkoslovaško socialistično republiko je bila z izjemo kratkih obdobj odkrite divergence (npr. obdobje praške pomladi) tipična konvergenca z zelo zmernim jezikovnim protičeškim purizmom.

3 Terminološki vidiki jezikovnega kontakta slovaščine in češčine: dvojezičnost ali dvojezikovnost, transfer, interferenca, hibridizacija

Najbolj pogost vzrok za terminološko nejasnost je prizadevanje za dodatno širitev ali preciziranje terminov. Prav tako tudi poskus njihove internacionalizacije. Posebnost jezikovnega kontakta slovaščine in češčine kot dveh bližnjih sorodnih jezikov in s tem posebna vrsta dvojezičnosti je opazna tudi v jezikoslovni terminologiji. Poleg splošnega, tradicionalnega termina *dvojezičnost* ali *bilingvizem* (slš. *dvojjazyčnosť*, *bilingvizmus*, angl. *bilingualism*, *bilinguality*, nem. *Zweisprachigkeit*, *Mehrsprachigkeit*, *Bilingualismus*), pri katerem predpona *bi-* pomeni hkrati *multi-*, se v jezikoslovnem češkoslovaškem diskurzu od osemdesetih let pojavlja poseben slovaški in

¹ O medvojni problematiki jezikovnega purizma in divergentnih tendencah na Slovaškem in v Sloveniji gl. Pallay (2017: 147–149).

češki termin *dvojazykovost'*, *dvojazykovost* (dvojezikovnost). Dva samostojna knjižna jezika izpolnjujeta po Budovičovi vlogo splošnodružbenega komunikacijskega sredstva ne le v svojem naravnem okolju – v obeh narodnih republikah – temveč imata nadnarodno vlogo v federalnih institucijah, na televiziji, radiu, v filmu, v dnevnikih, revijah in v oglasih. Za njih je tipična dvojezikovnost, izmenična raba obeh narodnih jezikov pri vseh družbenopolitičnih, kulturnih in športnih prireditvah ali oddajanje informacijskih, izobraževalnih, kulturnih in zabavnih programov v češčini ali slovaščini. Dvojezikovnost temelji na zavedni ali nezavedni recepciji od rojstva, zato so opazne tudi generacijske razlike v kompetenci. Za Horeckega dvojezikovnost predstavlja specifični primer horizontalega bilingvizma dveh enakopravnih jezikov ne samo v zasebni, temveč tudi v javni komunikaciji. Za Dolníka ne pomeni dvojezikovnost usvajanje drugega jezika, ampak naravno sposobnost razumevati prvine in strukture kontaktnega jezika na podlagi kompetence v maternem jeziku, je torej posebna vrsta pasivnega bilingvizma. Specifičnost dvojezikovnosti je dejstvo, da se oba jezika nahajata v receptivnem implikacijskem razmerju, usvajanje maternega jezika implicira razumevanje (recepcijo) drugega jezika. Dolník poskuša termin dvojezikovnost prenesti v nemščino z nemško ustreznico *Bilingualismus*. Ta termin je po našem mnenju neposrečen, ker v nemščini že obstaja kot sopomenka za *Bilinguismus* (o recepciji termina dvojezikovnost gl. Pallay 2005: 73–76).

Hibridizacija (in njegov rezultat *hibrid*) je jezikoslovni termin, ki pomeni prekomeren in nezaveden prenos (transferenco) jezikovnih prvin iz enega jezika v drugi kot posledica kodnega mešanja v obliki križanja jezikovnih prvin z vseh ravnin. Drugače od termina *interferem*, ki je brez dodatne negativne konotacije, termin *hibrid* pomeni nekaj skrajnega, negativnega, nezaželenega, kar opozarja na nezadostno jezikovno kompetenco govorca. Kot tipičen primer ekstralingvalnega hibrida lahko označimo npr. mešanico nemščine, španščine, slovenščine, slovaščine z angleščino, tak jezikovni hibrid kot *denglisch*, *spanglish* itn. Takšen hibrid mešanice slovenščine z angleščino predstavlja mladostniški sleng v stavkih kot npr. *Sem/sm skenslal/skenslu mesidž od frenda oz. v jezikovnih šalah tipa Sem si kofi tu mač šugeriral, Če bo danes skaj preveč sklaudan, ne bom šel dogo vokat* itn. T. i. češkoslovaščina je bil jezik državljanov Češkoslovaške, ki je nastal kot posledica intenzivnega mešanja češčine in slovaščine v vsakdanji rabi, zlasti govorcev z nižjo stopnjo jezikovne kompetence v maternem in drugem

jeziku (sploh za slovaške državljane madžarske narodnosti) oz. intenzivne potrebe po komunikaciji v drugem jeziku iz najrazličnejših razlogov. Najpogostejši primer češkoslovaščine je bil prisoten v češkoslovaški vojski in pri delavcih slovaškega porekla v rudnikih severne Moravske v ostravski regiji (Nábělková in Sloboda 2005; Nábělková 2007; Nábělková 2008).

Dejavnike interference kot rezultata transference iz češčine v slovaščino lahko razvrstimo v 1. interne jezikovne – bližnja sorodnost kontaktnih jezikov, jezikovna politika in 2. eksterne zunajjezikovne – jezik množičnih medijev, računalniške tehnike, gospodarski interesi (oglaševanje v slovaščini s Češke, navodila za uporabo v češčini itn.), izobraževalna in ekonomska migracija Slovakov na Česko (slovaške t. i. izobraževalne diaspore na Češkem, Karlova univerza v Pragi, Masarykova univerza v Brnu, Univerza Palackega v Olomoucu). V interferenci so poleg nujnih sporazumevalnih razlogov prisotni tudi drugi dejavniki, npr. 1. učinek izrazne ekspresivnosti, kadar prenašamo ekspresivne, nevsakdanje leksikalne in frazeološke prvine, tipične za mladostniški sleng in pogovorni standardni in substandardni jezik, 2. prevajalski učinek – jezikovna napaka pri mehničnem prevajanju, ki pod določenimi pogoji lahko postane kontaktni neologizem, 3. delovanje besedotvornega, sintaktičnega in semantičnega modela drugega jezika, 4. asimetričnost formalne in semantične strukture v leksiki povzroča napetost, tenzijo med sistemi v kontaktu, ki vodi do izravnnavanja struktur in do simetričnih vzporednic oblike in pomena (bohémizmi v slovaščini, kot so *hodný, špatný, chovat' sa, kázeň, topit'*) (Buzássyová 1979).

4 Hibridizacija slovaščine v rabi danes, 31 let po osamosvojitvi

A: Ty vole, o čom to furt točíš?

B: Popravde, aj keď mi to na jednu stranu netrhá žily a v podstate to mám inak na háku, na druhú stranu, hra slovenckého mužstva mi prišla zo začiatku nejakým spôsobom ustráchaná, ale nakoniec ma vcelku dostala. Po dobu prvého polčasu naši nemali gule, neskôr ale hrali prekvapivo v pohode, mali mrte šanci, na lopte boli silnejší, ničmenej kapitán, aj keď ho veľmi nemusím, bol za hrdinu, lebo to nakoniec dal a padlo to tam, takže som s tým celkom v pohode“. Inak,

ty brďo, to predĺženie bola fakt haluz, mimo to rozhodca pískal cez čiaru, za mňa brutálne husté.

A: Máš v paži, nerieš to už tolko, chod' už radšej s bráchom aj s tou Tvojou novou fabčou na dovču do Ľubľane, keď už študuješ tú slovinštinu!

B: Ok, tak zatím! (fiktivni dialog dveh mladih Slovakov leta 2024)

Na podlagi nenehnega spremljanja televizije, medijev in oglaševanja in tudi glede na osebne stike med ljudmi obeh narodov lahko rečemo, da se je stopnja recepcije ohranila, kar je pogojeno z izjemno visoko stopnjo sorodnosti obeh jezikov. Slovaška v nasprotju s Češko še naprej omogoča oddajanje velikega števila čeških televizijskih kanalov na Slovaškem. Sedeži mnogih mednarodnih korporacij in podjetij se iz pragmatičnih razlogov (splošne razumljivosti češčine na Slovaškem in s tem tudi finančne gospodarnosti delovanja podjetij) nahajajo na Češkem. Veliko promocijskega, oglaševalskega materiala, tehničnih pripomočkov in literature je natisnjene in proizvedene na Češkem, in sicer v slovaščini, katere kakovost je vprašljiva. Delovna in izobraževalna migracija je več ali manj enosmerna, po splošnih podatkih naj bi na Češkem delalo, študiralo in živelo približno 300.000 državljanov Slovaške, od tega približno 30.000 študentov.

Na slovaščino v odnosu do češčine v obdobju po letu 1993 vplivata po našem mnenju dve osnovni nasprotni tendenci: 1. tendenca po krepitvi in kultiviranju knjižne slovaščine kot standardiziranega, državnega, policentričnega jezika na Slovaškem v okviru jezikovne politike države, torej divergentna tendenca (drugače od pluricentričnega jezika, pri katerem gre za več uradnih standardizacij, kot npr. standardna avstrijska, švicarska in nemška nemščina, ameriška, britanska, avstralska angleščina). Koncept policentričnega jezika vsebuje idejo več geografskih centrov standardizacije (prim. s terminom *policentrični jezik* pri Tivadarju (2022: 83–97)) in 2. tendenca razvoja pogovorne substandardne in standardne slovaščine pod močnim vplivom direktnega kontakta s češkim jezikom, ki je po našem mnenju izrecno konvergentna. Z enostavnim opazovanjem govorjenega jezika v vsakodnevni živi rabi, v televizijskih oddajah, na diskusijskih forumih treh slovaških dnevnikov *Pravda*, *Sme* in *Hospodárske noviny* v obdobju približno zadnjih petih let ugotavljamo, da se današnja slovaščina v rabi vedno bolj približuje splošni (češ. *obecní*) češčini in to ne samo na leksikalni ravni. Veliko izjav v slovaščini se začneja z uvajalnim

sredstvom *Ako by povedali bratia Česi/Ako vravia Česi*, ki mu sledi citatni ali izoliran izraz iz češčine, ali obratno, nekaterim izjavam sledi na koncu citat iz kultnih čeških filmov. Fiktivni dialog na začetku tega prispevka je verodostojen primer jezika današnje mlade generacije. Z določeno mero hiperboličnosti predstavlja primer popolnega hibrida, ki se ga najmlajša generacija sploh ne zaveda. Skoraj vsi leksemi, kolokacije in frazemi iz tega dialoga so prevzeti iz današnje češčine, ki ima iz zgoraj navedenih razlogov še vedno velik prestiž na Slovaškem. V naslednjem koraku pregledno naštejemo primere transferja, ki je tipičen za obdobje zadnjih tridesetih let obstoja Slovaške.

4.1 Zvočni transfer

- a) Prilikovanje po zvonečnosti oz. neprilikovanje po pravilih knjižne ali splošne češčine se v slovaškem knjižnem pravorečju pojavlja kot dolgotrajni problem. V zadnjih desetletjih postaja po našem mnenju to množični pojav. V češčini drugače kot v slovaščini zvočniki *m, n, r, l, v, j* ne povzročajo zvonečnosti premene glasov, torej ne vplivajo regresivno na asimilacijo predhodnih nezvonečih soglasnikov, npr. v besednih zvezah slš. *to nemyslíš vážne* / češ. *to nemyslíš vážně, budeš mat' / budeš mít, s mamou / s mámou, s našimi / s našimi, s jeho sestrou / s jeho sestrou, s lékařom / s lékařem, s Vierou / s Věrou*, se v slovaščini/češčini izgovori kot [to ěnemislíš_vážně / to nemislíš_vážně, buďež_mat' / budeš mít, z_mamou / s mámou, z_našimi / s našimi, z_jeho_sestrou / s jeho sestrou, z_lekárom / s lékařem, z_vierou / s Věrou]. V slovaščini je lahko posledica črkovnega branja (slš. *písmenkové čítanie*) ali pa interferenca iz češčine, kar se nam glede na primarnost govorjenja zdi bolj verjetno. V diskusijskih forumih se vedno pogosteje pojavlja pisanje kar z asimiliranimi oblikami (po principu slš. *píš ako počuješ!*, srb. *piši, kao što govoriš*), npr. z *bratom, zo sestrou* itn., kar je posledica nezadostne jezikovne kompetence, je torej intralingvalna hibridizacija slovaščine.
- b) Trdi glasovni začetek (slš. *tvrdý* oz. *ostrý hlasový začiatok*) in raz (slš./češ. *ráz*, v transkripciji se zapisuje z znakom [ʔ]), grlni zapornik v češčini, sta vedno bolj prisotna pri slovaških voditeljih in napovedovalcih zasebnih televizijskih in radijskih kanalov. Posledica raza je napačna premena po zvonečnosti in skupaj s trdim glasovnim začetkom velja za

resno izgovorno napako v obliki segmentirane, nepovezane artikulacije knjižne slovaščine, ki je – drugače kot v češčini – povezana (slš. *splývavá*). Poleg substandarne izgovorjave v rabi se vedno bolj pojavlja pri najmlajši in srednji generaciji napovedovalcev zlasti pri dramatičnem branju bulvarnih poročil (pogej primere napačne premene po zvonečnosti v točki a)).

- c) Afektirana, dvoustnična izgovorjava mehkih soglasnikov *š, ž, č, dž* z vidno našobljenimi in napetimi ustnicami – pojav v splošni (češ. *obecní*) češčini, potrjen z lastnimi opažanjitudi že pri govorcih mlajše generacije, zlasti profesionalcev, vendar tudi ženskih govork na splošno.
- d) Izredno trda izgovorjava soglasnika *l*, ki ga lahko za lažje razumevanje pojmujeemo neterminološko kot *balkanski l* – pojav opažen tudi v češčini in slovaščini. Lahko da gre za transfer iz (ameriške) angleščine. Prisoten je pri govorcih najmlajše in mlade generacije, ki tekoče govorijo angleško in so hkrati odrasli ob čeških, angleških televizijskih kanalih z risanimi filmi v češčini, in je lahko posredovan v slovaščino preko češčine.
- e) Alternacija fonemov *s, š, z, ž* v soglasniškem sklopu ali na morfemski meji po soglasniku *n c/ts, č, 3 (dz) in ž (dž)* npr. v besedah *Banská Bystrica* [bancká/bantská bistrice], *Pezinská baba* [pezincská baba/pezintská baba], *ukrajinská kríza* [ukrajincská kríza/ukrajintská kríza], *Partizánske* [Partizáncke/partizántske], *stenšovat' sa* [st'enčova>ca], *idem von s Tebou* [id'em von_c_t'ebou / von_ts_t'ebou], *manžel* [manžel], *manžeta* [manžeta], *von z mesta* [von_3_mesta], *benzín* [ben3ín] itn. Gre za močno neknjižno govorno tendenco kot posledica prenosa iz splošne (češ. *obecne*, neknjižne) češčine.

Zvočni transfer predstavlja najresnejši tip negativnega prenosa, ker neposredno vpliva na primarno govorjeno sporazumevanje in celoten nivo kulture govora. Artikulacijska baza, izgovorjava adolescentov in mlade generacije, če uporabimo hiperbolo, postopoma vedno bolj spominja na izgovorjavo rojenega Čeha, ki govori slovaško z nezgrešljivim češkim naglasom. Ta tendenca je že epizodično opazna pri nekaterih otroških igralcih pri sinhronizaciji (češ. in slš. *dabing*) tujejezičnih filmov. Ogromno vlogo na

razvoj otroškega govora ima spremljanje televizijskih oddaj, v slovaškem primeru predvsem kanala Cartoon Network v češčini. Drugi primeri percepcije govora slovaško govorečih Čehov z močnim češkim naglasom na televiziji je pravorečno zelo slaba slovaščina oglasov agencij s Češke, v katerih govorijo na Češkem živeči Slovaki ali Čehi, ki govorijo po slovaško, npr. zelena reklamna figura vesoljca Alzaka podjetja Alza (nastopa znan češki igralec Bohdan Tůma, oglas se predvaja na televiziji že od leta 2007).²

4.2 Morfološki transfer

4.2.1 Sklanjanje toponimov, lastnih imen

Ena najpogostejših interferenc na morfološki ravni je napačno sklanjanje lastnih imen, toponimov. Vzrok za takšno interferenco je drugačen slovnični spol zlasti manj pogostih čeških in tujih toponimov. Posebej je zanimivo, da celo toponim Ljubljana, v češčini *Lublaň* (ženski sklanjatveni vzorec *dlaň*), v slovaščini *Lubl'ana* (ženski sklanjatveni vzorec *žena*), ogromno število Slovakov sklanja popolnoma nepravilno po češko po vzorcu *dlaň*, ki obstaja tudi v slovaščini, npr. v rod. ed. *idem do Lublane/Lubl'ane/Lublane* [*id'em do l'ublaňe/lubl'aňe/lublaňe*] namesto *idem do Lubl'any* [*id'em do l'ubl'ani*], v mestniku ednine *bol som v Lublaňi/Lubl'ani/Lubla-ni* [*bol som v lublaňi/lubl'ani/lubl'aňi*] namesto pravilnega *bol som v Lubl'ane* [*bol som v l'ublaňe*]. Te nepravilne oblike so bile dolgo celo na uradnem telefonskem odzivniku Veleposlaništva Republike Slovaške v Ljubljani. Analogni primeri so *do Telče* (češ. *Telč* ženski spol) namesto *do Telča* (slš. *Telč* moški spol po zgledu besede *stroj*), *do Aše* namesto *do Ašu*, *do Pirane*, v *Pirani* (nepravilno tudi v češčini, najverjetneje analogija z *Lublaň* – *Piraň* oz. mogoče celo iz *piraňa* (v pomenu ribe piranje) namesto pravilno *do Piranu*, v *Pirane*, *do Olomouce* namesto *do Olomouca*, *do Kroměříže/Kroměříže* namesto *do Kroměříža* itn. Samostalniki, lastna imena moškega spola, ki se končajo s samoglasnikom *-a*, npr. *Kuleba*, *Kara-Murza*, veliko uradnih dnevnikov sklanja po češkem vzorcu *žena* v roditeljskem nepravilno kot *Kuleby*, *Kara-Murzy* itn. namesto *Kulebu*, *Kara-Murzu* (po vzorcu *hrdina*), v orodniku s *Kulebou*, *Kara-Murzou* namesto s *Kulebom*, s *Kara-Murzom*. Tukaj gre najverjetneje za mehanično prevajanje iz virov čeških tiskovnih agencij.

² Gl. <https://zpravy.aktualne.cz>.

4.2.2 Spol samostalnikov

Najpogostejši primeri napačne rabe spolov samostalnikov so *to téma* namesto *tá téma*, *tá kúpel'* namesto *ten kúpel'*, *tá Piraň* namesto *ten Piran* - kot tudi vsi zgoraj navedeni toponimi češkega ali tujega porekla.

4.2.3 Vezava pridevnikov, predlogov, glagolov

Med sodobnimi primeri napačne vezave pridevnikov, glagolov, predlogov pod vplivom češčine lahko naštejemo naslednje, tipične zlasti v obdobju zadnjih dvajsetih ali tridesetih let: *byť silný na lopte/puku* namesto *byť silný v hře s loptou/pukom*, *s'tážovat' si* namesto *s'tážovat' sa*, *dosiahnuť niečoho* (češ. rodilnik) namesto *dosiahnuť niečo* (tožilnik), *po niekom niečo chciet'* namesto *od niekoho niečo chciet'*, *mimo to/toho* namesto *okrem toho*, *mimo triedu* (v prostorskem pomenu, v češ. tožilnik) namesto *mimo triedy* (slš. rodilnik), (niečo už je) *cez čiaru* (češ. *přes čaru*, tožilnik) namesto *za čiarou* (orodnik), *cez 50 rokov* (češ. *přes 50 let*) namesto *viac ako 50 rokov*, *po dobu 27 dní* nam. *27 dní*, *za mňa* namesto *čo sa týka mňa/pre mňa*, *je mi/bolo mi dvadsať* namesto *mám 20 (rokov)*.

4.3 Besedotvorni transfer

V primeru transferja, ki ga navajamo pod 4.1, gre za (tudi v knjižni češčini) neknjižno izgovarjavo soglasnika *s* kot *c* oz. *ts* v priponah *-ský*, ki sledijo soglasniku *n*. Ta je del besedotvorne pridevniške pripone *-ský*, ki se v sodobni rabi pod vplivom splošne češčine vedno pogosteje izgovarja kot *-cký* ali *-tský*. Lahko bi šlo tudi za zamenjavo z ustaljeno slovaško pripono *-cký*, ki je prisotna pri nekaterih drugih pridevnikih, kot npr. *turecký*, *anglický*, *mexický* itn. Ker vzporedno analogno alternira tudi *š* v *č*, *ž* v *dž*, *z* v *dz*, npr. *tenší – tenčí*, *manžel – mandžel*, *benzín – bendzín*, menimo, da gre v tem primeru bolj za zvočni transfer in ne za sistemsko besedotvorno razvejanost. Enoznačno besedotvorni hibrid iz češčine pomeni napačno samostalniško tvorjenje imen za jezike, kot npr. *slovinština*, *chorvátština*, *srbština*, *švédština* itn. namesto pravih oblik *slovinčina*, *chorvátčina*, *srbčina*, *švédčina*. Tudi v tem primeru obstaja slovaška variantna pripona *-ština* npr. v samostalnikih *ruština*, *laosština*. Ta pripona je bistveno manj produktivna.

4.4 Skladenjski transfer

Skladenjski transfer je prisoten v vsakdanji rabi v stavčnih citatih iz kulturnih čeških filmov od osemdesetih let, kot so npr. trilogija komedij *Slunce, seno, jahody* (1983, režiser Zdeněk Troška) *Slunce, seno a pár facek* (1989, režiser Zdeněk Troška), *Slunce, seno, erotika* (1991, režiser Zdeněk Troška), *Dědictví aneb kurvahošigutntag* (1992, Věra Chytilová), *Pelišky* (1999, Jan Hřebejk), *Černí baroni* (1992, Zdeněk Sirový), *Tankový prapor* (1991, Vít Olmer), *Vesničko má středisková* (1985, Jiří Menzel) idr. Ponavadi stojijo na koncu izjav kot poanta prej povedanega, večinoma kot humorna dopolnitev, npr. v primeru nestrinjanja in ogorčenosti, če nam nekaj ni všeč, dodamo izjavo iz filma *Jdu blejt, velebnosti* (sln. *Grem bruhat, prečastiti*; *Slunce, seno, erotika*, 1991), v primeru komentiranja politike ali agresivnega dogajanja *Už se perou, už si čumáky rozbijou* (sln. *Se že pretepajo, si že surle razbijajo*; *Slunce, seno a pár facek*, 1989), v primeru, ko vprašamo po smislu prej povedanega, tudi v znak nestrinjanja, ogorčenosti *A komu tím prospějete?* (sln. *Komu boste s tem koristili?*; *Pelišky*, 1999), v primeru škodoželjnosti *Kde jenom udělali soudruzi z NDR chybu?* (sln. *Le kje so tovariši iz NDR naredili napako?*; *Pelišky*, 1999), v primeru postavljanja kakršnegakoli vprašanja *Kontrolní otázka, soudruzi* (sln. *Kontrolno vprašanje, tovariši*; *Černí baroni*, 1992), v primeru, ko nekdo tvega *To nedělaš dobře s tou sirkou, Jaromíre* (sln. *S to vžigalico, Jaromír, ne delaš prav*; *Vesničko má středisková*, 1985) itn. Postali so torej stavčni frazemi v humorni vlogi kot znani citati oziroma krilatice.

4.5 Leksikalni transfer

Skoraj vsi v sodobni rabi novi leksemi in frazemi zadnjih tridesetih let, bodisi neologizmi bodisi okazionalizmi, prihajajo iz češčine: *tunelovat'*, *tunel*, *haluz*, *brutální*, *byť za*, *môct'*, *nemusiet'*, *príde mi to*, *dostalo ma to*, *riešiť niečo*, *ustát' niečo*, *byť šumafuk*, *v pohode*, *v klidku*, *ty vole*, *holka*, *plavný*, *doznať premeny/premenu*, *predčit'*, *popravde*, *ničmenej*, *úprimne*, *opomenút'*, *tak zatím* (pogovorno v kalku *Tak zatiaľ*, izvorno verjetno iz angl. *so long*), *byť silný na lopte*, *puku*, *smekat'*, *prefláknutý*, *bručat'*, *čučat'*, *zavriet' niekoho až sčerná*, *mať gule*, *fracek*, *drobátko*, *prekvapivý* (names-to praviľnega *prekvapujúci*), *nána*, *mať v paži*, *to mi netrhá žily*, *mám to na háku*, *o čom točíš*, *zabudni*, *mrte* (niečoho), *mlžit'*, *šidit'*, *prásknut' do niečoho*, itn.

4.6 Leksikalnosemantični transfer

Pomožna naklonska glagola *môct'* (moči) samo v pozitivni obliki *to môžem* in *musiet'* (morati) v zanikani obliki *to nemusím* pridobivata kot v češčini popolnoma nov pomen polnopomenskega glagola *mat' rád* (sln. samo pozitivno *imeti rad*) oz. *nemat' rád/nepáčit' sa* (zanikano sln. *ne marati*, *ne imeti rad*, *ne ljubiti*). Glagol *dat'* (sln. *dati*) pridobiva nov pomen *zvládnut'* (sln. *zmoči*), npr. *dal som to, to nedáš* (sln. *zmožel sem, tega ne zmoreš*) itn. Glagol *dostat'* (sln. *dobiti*) pridobiva nov pomen *prekvapit'* (sln. *presenetiti*), npr. *dostalo ma to* (sln. *to me je presenetilo*) itn.

Glagol *točit'* o *niečom* (sln. *vrteti*) pomeni *govoriti, kot bi se vrtel v krogu*, veliko *govoriti z namenom prepričati*, v kontekstu *o čom to točíš?* v pomenu *nestrinjanja sogovorca s povedanim ali nerazumevanja*.

4.7 Prevajanje iz češčine kot vir hibridov

Eden izmed virov negativnega transferja so nekakovostni prevodi iz češčine (o terminih *hibridizacija*, *hibrid* gl. razdelek 3). Veliko število znanstvenih, oglaševalskih, promocijskih besedil predstavljajo prevodi iz češčine. Jezikovni hibridi v takih prevodih nastajajo bodisi zaradi nepazljivosti bodisi zaradi nezadostne jezikovne kompetence prevajalcev. Nekaj primerov: kakovost oglasnih besedil znanega češkega prodajalca rabljenih avtomobilov na slovaških spletnih straneh je na splošno zelo nizka, npr. v opisu avtomobilov včasih po principu *copy paste* prenašajo cele dele besedila v češčini: pogosto beremo, da ima avtomobil *elektrická okna* namesto *elektrické okná* ipd.; na uradni strani zunanjega ministrstva Republike Slovaške z dne 10. 3. 2021 glede stanja na slovenskih mejnih prehodih najdemo besedilo, ki je najverjetneje prevod podobnega češkega besedila:

Vláda stanovila dve kategórie hraničných priechodov: A a B

- *hraniční priechody A s Talianskom: Vrtojba, Fernetiči a Škofije*
- *hraniční priechody A s Rakúskom: Karavanke, Ljubelj, Šentilj (d'al'nica), Gornja Radgona, Gederovci,*
- *hraniční priechody A s Maďarskom: Dolga vas a Pince (dial'nica).*
- *Hraničné priechody typu B: ... Súčasne platí pre osoby, ktoré spadajú pod výnimky pri prechodu hranice.*

Namesto pravih pridevnikov *hraničné priechody* najdemo iz češčine *hraniční priechody*, prvi triji pridevniki so v češčini, zadnji pa v slovaščini. Podobno je v besedni zvezi v mestniku ednine *pri prechodu hranice* (češčina) namesto *pri prechode hranice*.

5 Sklep

Kljub razpadu skupne države in nastanku nove sociolingvistične situacije, v kateri sta češčina in slovaščina dva popolnoma samostojna policentrična jezika in kljub formalnemu izginotju grožnje češčine in njenega vpliva na slovaščino, se zdi razvoj slovaščine v vsakdanji rabi paradoksalno jezikovno konvergenten. Vzrok za to je še bolj okrepljena asimetrija vzajemnih stikov in odnosov, kakršno predstavljajo interesi globalnega gospodarstva ter izobraževalna in delovna migracija Slovakov na Češko. Zaradi neobstajanja slovaških televizijskih kanalov in oddaj na Češkem rahlo upada recepcija slovaščine med najmlajšo češko generacijo. V odnosu do slovaščine češčina že nekaj stoletij izpolnjuje diferenciacijsko vlogo, za nekatere sodobne puriste trenutno do določene mere destruktivno in destabilizirajočo. Po približno tridesetih letih samostojnega razvoja Slovaške je hibridizacija slovaščine v rabi očitna. Nespregledljivo in zanimivo je, da češčina posega tudi že na zvočno ravnino slovaščine. Izgovarjava najmlajše generacije najstnikov in dvajsetletnikov v segmentalnem in suprasegmentalnem zvočnem sistemu epizodično spominja na Čeha, ki govori slovaško s tipičnim češkim naglasom. Gre za samokolonizacijo slovaščine?

Literatura

- Buzássyová, K. (1979). Interferencie s češtinou a jej příčiny. *Slovenská reč*, 44(2), 65–71.
- Dolník, J. (2010). *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. VEDA.
- Lipowski, J. (2005). *Konvergence a divergence češtiny a slovenštiny v československém státě*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Nábělková, M. (2007). Closely Related Languages in Contact: Czech, Slovak, „Czechoslovak“. *International Journal of the Sociology of Language*, 2007(183), 53–73. <https://doi.org/10.1515/IJSL.2007.004>

- Nábělková, M. (2008). *Slovenčina a čeština v kontakte: Pokračovanie príbehu*. VEDA, vydavateľstvo SAV, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- Nábělková, M. in Sloboda, M. (2005). „Aj ja som išiel do sveta a donášel jsem své lásce najkrajšie kvety...“: Podoby bilingválneho diskurzu a „českoslovenčina“. V J. Štefánik (ur.), *Individuálny a spoločenský bilingvizmus* (str. 51–65). Univerzita Komenského, Gramma.
- Ondruš, Š. in Sabol, J. (1984). *Úvod do štúdia jazykov*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Pallay, J. (2005). K terminológii bilingvizmu: dvojazykovosť v slovenskej jazykovede. V J. Štefánik (ur.), *Individuálny a spoločenský bilingvizmus* (str. 73–76). Univerzita Komenského Bratislava.
- Pallay, J. (2017). Slovinsko-slovenské paralely jazykového purizmu. V Š. Sevsšek Šramel in J. Pallay (ur.), *Sedemdeset let slovakistike v Ljubljani: Posvečeno Andreju Rozmanu* (str. 141–152). Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Ramovš, F. (1936). *Kratka zgodovina slovenskega jezika I*. Akademska založba.
- Tivadar, H. (2022). Policentrični razvoj slovenskega jezika in njegov vpliv na oblikovanje govorne norme. V G. Nikolovski (ur.), *Slavistična prepletanja I* (str. 83–97). Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba.
- Toporišič, J. (1992). *Enciklopedija slovenskega jezika*. Cankarjeva založba.

Matej Metercⁱ

Slovenski antipregovori v *Slovarju pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov*

Predstavljamo in analiziramo antipregovore, ki so se uvrstili v *Slovar pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov*, ki na portalu Fran izhaja od leta 2020. Antipregovor je poseben paremiološki žanr, ki nastane s parodičnim posegom v zgradbo pregovora. Opisujemo merila, ki smo jih upoštevali za uvrstitev ustaljenih slovenskih antipregovorov v paremiološki slovar. Analizirali bomo zgradbo in pomenske značilnosti antipregovorov, ki so predstavljeni v slovarju, nato pa pokazali, kako se te lastnosti odražajo v naslednjih tipih slovarskih podatkov: v pomenskih razlagah, navezenih ustaljenih variantah in avtentičnih zgledih rabe. Poleg tega bomo v navezavi na analizo zgradbe antipregovorov razmislili o tem, kateri so najverjetneje specifični za slovenski jezik, kateri pa so razširjeni širše ali pa vsaj v še enem slovanskem jeziku (na primeru slovaških ustreznih slovenskih antipregovorov).

Ključne besede: frazeologija, paremiologija, slovaropisje, antipregovor, pregovor

Slovenian Antiproverbs in the *Dictionary of Proverbs and Similar Paremiological Expressions*

We present and analyse antiproverbs that we have included in the *Dictionary of Proverbs and Similar Paremiological Expressions*. The dictionary has been published on the Fran portal since 2020. An antiproverb is a special paremiological genre created by a parodistic intervention in the structure of a proverb. We describe the criteria we applied for the inclusion of established Slovene antiproverbs in the paremiological dictionary. First we analyse the structure and semantic features of the antiproverbs presented in the dictionary, and then show how these features are reflected in the following types of dictionary data: in explanations of meaning, presented fixed variants and authentic examples of usage. Furthermore, in the context

ⁱ Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU; matej.meterc@zrc-sazu.si; <https://orcid.org/0000-0002-0198-3745>

of analysing the structure of antiproverbs, we determine which are specific to the Slovene language and which are rather widespread or at least present in more than one Slavic language (using the example of Slovak equivalents of Slovene antiproverbs).

Keywords: phraseology, paremiology, lexicography, antiproverb, proverb

1 Uvod

Antipregovor nastane s parodično prenovitvijo pregovora, ki povzroči humorno igro z njegovim izhodišnim pomenom (Mieder 2004: 28). V jeziku ves čas nastaja na stotine antipregovorov, le peščica pa se jih ustali in preide v splošno rabo. Frazelogija in paremiologija se antipregovorom posvečata od 80. let 20. stoletja, ko je temelje za njihovo obravnavo postavil Wolfgang Mieder (1983). Ta tip paremioloških izrazov je prisoten že od nekdaj, vendar je njegova raba v zadnjem času okrepljena, poudarjena (Walter in Mokijenko 2005: 14).

V slovenskem raziskovalnem prostoru se prvi prispevki o antipregovorih pojavljajo od leta 2010. V članku Saše Babič (2010: 159–160) je bilo predstavljeno 15 (večinoma neustaljenih) antipregovorov, ki so razvrščeni glede na zgradbene značilnosti. Temu je sledil prispevek o antipregovorih med odgovori v anketi za vzpostavitev paremiološkega minimuma (Meterc 2014), v katerem je bila zaradi večkratnih navedkov potrjena ustaljenost nekaterih izmed njih. Prispevek o humornih prenovitvah frazemov v korpusu spletnih besedil (Justin idr. 2015) vsebuje 40 antipregovorov, pri nekaterih med njimi je bila ugotovljena večkratna raba, posebej pa je izpostavljena ustaljenost izraza *Rana ura, slovenskih fantov grob*. Prispevek o laičnih poimenovanjih za paremiološke žanre (Meterc 2016: 185–187) je prinesel primere rabe antipregovorov v tisku iz 80. let 19. stoletja (npr. *Kar danes lahko skaziš, počakaj na jutri* v številki satiričnega časopisa *Škrat*, ki je izšla 19. septembra 1885) in ugotovitev, da se kot uvajalna sredstva antipregovorov v slovenščini uporabljajo zlasti oznake *pregovor*, *geslo* in *pravilo*, ki so značilne tudi za pregovore.

2 Antipregovori, predstavljeni v SPP

Čeprav se antipregovori v starejših slovenskih paremioloških zbirkah pojavljajo redko, kar je najverjetneje posledica izbiranja po moralčnem ključu (Mieder 2004: 16), lahko potrdimo dolgoleten obstoj nekaterih v slovenščini: *Kdor ne dela, naj vsaj jé* je bil registriran že v zbirki Marije Makarovič (1975: 202), antipregovor *Vsaka reč ima svoj konec, klobasa ima dva* pa že v objavi v glasilu *Popotnik* iz leta 1897, ki je na voljo v paremiološki zbirki (korpusu) *Pregovori* (Babič idr. 2023).

Antipregovori v slovenskih slovarjih do sedaj praviloma niso bili predstavljeni. *Slovar pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov* (v nadaljevanju: SPP) od leta 2020 izhaja na portalu Fran.si (Meterc 2020–) in po zadnjem prirastku (leta 2024) obsega 640 paremioloških iztočnic. Poleg pregovorov, ki številčno močno prevladujejo, vključuje tudi druge paremiološke žanre in med njimi (ustaljene) antipregovore.

2.1 Merila za uvrstitev antipregovorov v slovar

Najpomembnejše merilo, ki smo ga določili za uvrstitev antipregovora v SPP (Meterc 2020–), je potrjena ustaljenost v sodobni rabi. V slovarju SPP prikazujemo samo dokazano ustaljene antipregovore. Ustaljenost antipregovorov smo preverili z anketnimi navedki (Meterc 2014: 89–90, Meterc 2017: 197) in potrditvami v pisnih besedilih (zlasti korpusnih) (Meterc 2019: 5–11). Da so nekateri antipregovori v slovenščini močno ustaljeni in med govorce poznani, je bilo potrjeno že z anketiranjem (Meterc 2014: 89–90), npr. *Kdor drugemu jamo koplje, je grobar* (19 anketnih navedkov), *Rana ura, slovenskih fantov grob* (12), *Kdor visoko leta, je pilot* (11) in *Kar lahko storiš danes, odloži na jutri* (11). S to anketo je bilo pridobljenih tudi nekaj podatkov o variantah antipregovorov. Z analizo potrditev v pisnih besedilih je preverjena tako ustaljenost osnovne (najpogostejše, najbolj reprezentativne) oblike antipregovora kot tudi ustaljenost njegovih variant. Postopki korpusne analize oblik paremioloških iztočnic so bili že podrobneje opisani (Meterc 2019: 5–11). Poleg ustaljenih antipregovorov, ki tvorijo jedro tega paremiološkega žanra, s prenovitvami v rabi neprestano nastajajo priložnostni antipregovori, ki se ne ustalijo (Mlacek 2009: 142). Teh je bistveno več kot ustaljenih antipregovorov. Nekateri paremiološki slovarji neustaljene antipregovore prikazujejo skupaj z ustaljenimi,

npr. ruski slovar antipregovorov (Walter in Mokijenko 2005). Menimo, da je taka odločitev za uporabnika slovarja lahko zanimiva z vidika prikaza tvornosti parodičnih postopkov, zaželeno pa bi bilo, da bi bila v takem tipu slovarja nakazana ločnica med ustaljenimi in neustaljenimi iztočnicami. Pomembno merilo za uvrstitev antipregovora v SPP je tudi vprašanje, ali je v slovarju že predstavljen njegov izhodiščni pregovor. Če je tak pregovor v slovarju že prisoten, predstavlja slovaropisna obravnava antipregovora, ki je iz njega nastal, eno izmed prioritet pri izbiranju iztočnic za slovar (Meterc 2024: 130).

2.2 Seznam antipregovorov v SPP

S petim prirastkom rastočega slovarja SPP (decembra 2024) se v slovarju nahaja 640 paremioloških iztočnic. Izmed njih je 18 antipregovorov (navajamo jih z osnovno obliko izhodiščnega pregovora v oklepaju):

- (1) *Beseda ni konj, konj pa je beseda.* (*Beseda ni konj.*)
- (2) *Čas rani vse cele.* (*Čas celi rane.*)
- (3) *Delo krepa človeka.* (*Delo krepi človeka.*)
- (4) *Kar lahko storiš danes, odloži na jutri.* (*Kar lahko storiš danes, ne odlašaj na jutri.*)
- (5) *Kdor čaka, se načaka.* (*Kdor čaka, dočaka.*)
- (6) *Kdor drugemu jamo koplje, je grobar.* (*Kdor drugemu jamo koplje, sam vanjo pade.*)
- (7) *Kdor drugemu jamo koplje, potrebuje kramp in lopato.* (*Kdor drugemu jamo koplje, sam vanjo pade.*)
- (8) *Kdor krade, temu je lažje.* (*Kdor krade, ta laže.*)
- (9) *Kdor ne dela, naj vsaj jé.* (*Kdor ne dela, naj ne jé.*)
- (10) *Kdor se zadnji smeje, ni razumel šale.* (*Kdor se zadnji smeje, se najslajše smeje.*)
- (11) *Kdor visoko leta, daleč vidi.* (*Kdor visoko leta, nizko pade.*)
- (12) *Kdor visoko leta, je pilot.* (*Kdor visoko leta, nizko pade.*)
- (13) *Ljubo doma, mi pa pri Ljubotu.* (*Ljubo doma, kdor ga ima.*)
- (14) *Počasi se daleč pride, hitro pa še dlje.* (*Počasi se daleč pride.*)
- (15) *Rana ura, slovenskih fantov grob.* (*Rana ura, zlata ura.*)
- (16) *Vaja dela vajenca.* (*Vaja dela mojstra.*)
- (17) *Vse ima svoj konec, samo klobasa ima dva.* (*Vsega je enkrat konec.*)
- (18) *V tretje gre Rado.* (*V tretje gre rado.*)

Izmed 18 antipregovorov sta dva para takih, ki izhajajo iz enakega izhodiščnega pregovora – (6) in (7) iz *Kdor drugemu jamo koplje, sam vanjo pade* in (11) ter (12) iz *Kdor visoko leta, nizko pade*. Zanimivo je, da osnovna oblika ni v vseh primerih izhodiščna oblika antipregovora – včasih je to ena izmed variant (v primerjavi z osnovno obliko v rabi manj pogostih oblik). V primeru (2) antipregovor izhaja iz variante *Čas celi vse rane* (osnovna oblika je *Čas celi rane*), v primeru (17) pa iz variante *Vse ima svoj konec* (osnovna oblika je *Vsega je enkrat konec*).

2.3 Analiza zgradbe antipregovorov v SPP

Antipregovori nastajajo s humornimi, parodičnimi prenovitvami pregovorov. Po Eriki Kržišnik (1990: 399) so prenovitve »namerne in sobesedilno pogojene spremembe pomena in/ali oblike«, loči pa: »1. enostopenjske, ki so lahko spremembe znotraj (sestavinske, skladijske) ali zunaj frazeologema (povezovalnostne, sobesedilne), 2. večstopenjske in 3. križanjske prenovitve.« Ker gre pri antipregovorih, ki so vključeni v SPP, za ustaljene antipregovore, to pomeni, da so se prenovitve, s katerimi so nastali, ustalile in zato v nasprotju s prenovitvami pri neustaljenih antipregovorih predstavljajo sistemske oblike novonastalega izraza.

Pogost način nastanka antipregovorov je zamenjava ene izmed sestavin izhodiščnega pregovora z novo. Izhodiščna sestavina in aktualna beseda imata skupno pomensko polje; delita si nekatere pomenske sestavine, del pomenskih sestavin je razlikovalen (Kržišnik 1990: 406–407) – takšna je zamenjava besede *mojster* z besedo *vajenec* v antipregovoru (16) *Vaja dela vajenca*, saj sta si po pomenskem polju blizu, razlikujeta pa se v pomenskih sestavinah pridobitve in pridobivanja znanja. V slovar sta uvrščena še dva temu podobna primera (3) *Delo krepa človeka* in (5) *Kdor čaka, se načaka*. Glede na način nastanka je zelo redek primer (2) *Čas rani vse cele* (iz *Čas celi vse rane*), saj sta sestavini *celi* in *rane* zamenjani s sestavinama *rani* in *cele*, ki sta etimološko sorodni in zvenita podobno kot izhodiščna sestavina druge zamenjave.

Sestavinska prenovitev je pogosta zlasti v drugi polovici dvodelnih pregovorov, kar je v skladu z željo po presenetljivosti novega, parodičnega sporočila antipregovora. Tako je v primeru (9) *Kdor ne dela, naj vsaj jé*. Zelo pogosta je zamenjava vseh sestavin druge polovice pregovora. Takih

antipregovorov je v slovarju SPP trenutno devet: (4) *Kar lahko storiš danes, odloži na jutri*, (8) *Kdor krade, temu je lažje*, (10) *Kdor se zadnji smeje, ni razumel šale*, (6) *Kdor drugemu jamo koplje, je grobar*, (7) *Kdor drugemu jamo koplje, potrebuje kramp in lopato*, (11) *Kdor visoko leta, daleč vidi*, (12) *Kdor visoko leta, je pilot*, (13) *Ljubo doma, mi pa pri Ljubotu* in (15) *Rana ura, slovenskih fantov grob*. Primer (8) se na izhodiščni pregovor navezuje z zvočno podobnostjo izhodiščne in aktualne sestavine (*laže* in *lažje*). V primeru (11) antipregovor ohranja besednovrstno in oblikoslovno zgradbo zamenjanih besed (prislov *daleč*, ki mu sledi sedanjiška oblika glagola *videti* v tretji osebi ednine). Antipregovora (12) *Kdor visoko leta, je pilot* in (6) *Kdor drugemu jamo koplje, je grobar* si delita vzorec *X je Y* z zapolnitvijo mesta *Y* s poimenovanjem poklica. V nekaterih primerih (npr. (4) in (9)) sta izhodiščni pregovor in antipregovor protipomenska, pri večini pa je to razmerje bolj kompleksno (npr. (10) in (11)) ali pa temelji na namerni dobesedni interpretaciji (npr. (6), (7) in (12)). Med antipregovori z zamenjavo sestavin druge polovice je tudi tak, ki je nastal s križanjsko prenovitvijo. V slovarju SPP je predstavljen redke primer ustaljenega antipregovora, ki je nastal s križanjem dela pesmi *Oj, Doberdob* in prve polovice pregovora *Rana ura, zlata ura*. S križanjem polovic pregovorov (pa tudi drugih izrazov) sicer v rabi nastaja na stotine povsem absurdnih antipregovorov npr. *Rana ura, sam vanjo pade* (Justin idr. 2015), ki pa se redkokdaj ustalijo.

Poseben podtip sestavinske prenovitve je prenovitev s spremembo male začetnice v veliko. Zanimivo je, da nekateri med njimi (npr. (13) *Ljubo doma, mi pa pri Ljubotu*) delujejo tako v govorjenem kot pisnem jeziku, drugi (npr. (18) *V tretje gre Rado*) pa skoraj izključno v pisnih besedilih (razen z razširitvijo *V tretje gre Rado, v četrto pa njegov brat*). Posebnost primera (13) je v tem, da beseda *ljubo* v izhodiščnem pregovoru stoji na začetku povedi, tako da na zamenjavo s sestavino *Ljubo* pokaže šele druga polovica antipregovora, v kateri je isto osebno ime v mestniku.

Antipregovori nastajajo tudi na drugačne načine. Bistveno drugačen način v primerjavi s prenovitvenim posegom v izhodiščni izraz predstavlja nastanek antipregovora z dodajanjem sestavin (pogosteje kar celih stavkov) v nespremenjeni izhodiščni obliki. Po teoriji Grigorija Permjakova (1970: 125) gre za tako imenovano dopolnitev (ru. *дополнение*), ki v nasprotju z razširitvijo (ru. *развертывание*) prinese spremembo smisla izraza.

Med antipregovori v SPP so trije, ki so nastali z dopolnitvijo: (1) *Beseda ni konj, konj pa je beseda* (*Beseda ni konj*), (14) *Počasi se daleč pride, hitro pa še dlje* (*Počasi se daleč pride*) in (17) *Vse ima svoj konec, samo klobasa ima dva* (*Vsega je enkrat konec*). Iz diahronega vidika dopolnitev lahko interpretiramo kot sobesedilno prenovitev, pri kateri se minimalno (parodično) sobesedilo ustali kot del antipregovora. Razlikovanje med dopolnitvijo in razširitvijo je teoretično in (slovaropisno) praktično koristno (Meterc 2022: 328).

2.4 Antipregovori v SPP z vidika jezikovne specifičnosti in tujejezičnih ustreznice na primeru slovaščine

Ocenjujemo, da je večina antipregovorov, ki so se uvrstili v SPP, jezikovnospecifičnih oziroma prisotnih samo v slovenskem jeziku. Mehanizmi njihovega nastanka so pogojeni z možnostmi, ki jih ponuja prav določen jezik (v našem primeru slovenščina). Izpostavimo besedne igre v primerih (2) *Čas rani vse cele*, (3) *Delo krepa človeka*, (13) *Ljubo doma, mi pa pri Ljubotu* in (18) *V tretje gre Rado*. Specifično slovenski je prav tako antipregovor *Rana ura, slovenskega fanta grob*, ki je nastal s križanjem dela pregovora z delom pesmi *Oj, Doberdob*, ki tematizira udeležbo slovenskih vojakov na fronti prve svetovne vojne. Vendarle pa je v predstavljenem naboru antipregovorov nekaj takih, ki obstajajo tudi v drugih jezikih. Predstavili bomo pet primerov, za katere nam je uspelo najti ustreznice v slovaščini.

V klasični slovaški zbirki pregovorov in sorodnih izrazov (Záturecký 1896: 216) najdemo ustreznico slovenskega antipregovora (18) *Vse ima svoj konec, samo klobasa ima dva* v treh variantah: *Všetko má svoj koniec, a klobása dva* (dobesedno: Vse ima svoj konec, klobasa pa dva), *Všetko má svoj koniec, len palica dva* (dobesedno: Vse ima svoj konec, le palica dva) in *Všetko má svoj koniec, len jaternica a palica dva*. (dobesedno: Vse ima svoj konec, le pečenica in palica dva). Prva izmed treh zgoraj naštetih oblik je v zbirki navedena s pripombo »dokladá sa žartom« (»dodaja se v šali«). Ta antipregovor je prisoten tudi v sodobni slovaščini in je bil celo vključen v splošni slovar *Slovník súčasného slovenského jazyka* pri iztočnicah *klobása* in *koniec* – sicer brez pomenske razlage, zgledov rabe in variant. V sodobni rabi najdemo še druge variante tega antipregovora: *Všetko má svoj koniec, len/iba/ale klobása má dva* (dobesedno: Vse ima svoj konec, le/samo/vendar klobasa ima dva).

Na spletu¹ najdemo še druge ustreznice slovenskih antipregovorov, ki pa se v zbirko Zátureckega in v splošni slovar niso uvrstile (navajamo le nekaj variant): *Čo môžeš urobiť dnes, odlož na zajtra a pozajtra a máš dva dni voľna* (dobesedno: Kar lahko narediš danes, odloži na jutri in pojutrišnjem in imaš dva prosta dneva), *Čo môžeš urobiť zajtra, nerob vôbec* (dobesedno: Kar lahko narediš jutri, sploh ne delaj), *Kto druhému jamu kope, je hrobár* (dobesedno: Kdor drugemu jamo koplje, je grobar)/*Kto druhému jamu kope, je hrobár, alebo je u neho na brigáde* (dobesedno: Kdor drugemu jamo koplje, je grobar ali pa dela pri njem), *Kto sa smeje naposledy, ten nepochopil vtíp* (dobesedno: Kdor se smeje nazadnje, ta ni razumel šale)/*Kto sa smeje naposledy, ten má dlhé vedenie* (dobesedno: Kdor se smeje nazadnje, ta ima dolgo napeljavo), *Pomaly ďalej zájdeš, ale rýchlejšie tam budeš skôr* (dobesedno: Počasi daleč prideš, vendar boš hitreje prej tam).

3 Slovarski podatki o antipregovorih v SPP

Vsaka iztočnica je v SPP predstavljena z osnovno obliko, ki je v rabi najpogostejša oziroma najbolj reprezentativna, tipom izraza (npr. *antipregovor*), v sodobnem gradivu izpričanimi (ustaljenimi) variantami, pomensko razlago in enim ali več zgledi rabe iz sodobnih besedil (od 90. let 20. stoletja dalje), slovarski sestavek pa prikazuje tudi z iztočnico pomensko povezane paremiološke izraze, če so ti v slovarju že predstavljeni.

3.1 Variante antipregovorov

Večina (14) izmed 18 do sedaj uslovarjenih antipregovorov je v SPP predstavljena vsaj z eno varianto. Ustaljenih variant ni bilo mogoče določiti naslednjim antipregovorom: (1) *Beseda ni konj, konj pa je beseda*, (3) *Kdor čaka, se načaka*, (6) *Kdor drugemu jamo koplje, je grobar* in (13) *Ljubo doma, mi pa pri Ljubotu*.

Prevladujejo sestavinske variante z zamenjavo ene ali več sestavin, npr. varianta *Kar lahko narediš danes, prestavi na jutri* pri antipregovoru z osnovno obliko *Kar lahko storiš danes, odloži na jutri*, najdemo pa še

¹ Ustreznice smo z enostavnim iskanjem po slovaškem brskalniku Zoznam.sk našli zlasti v naslednjih dveh virih: <https://www.maturitne-oznamko.sk/index.php/motta.html> in https://necyklopedia.org/wiki/Preslovia_a_preriekadl%C3%A1.

primere drugih tipov: sestavinska varianta z izpustom sestavine *Čas rani cele* (osnovna oblika *Čas rani vse cele*), oblikoslovna (edninska) varianta *Rana ura, slovenskega fanta grob* (osnovna oblika *Rana ura, slovenskih fantov grob*) in skladenjska varianta s spremenjenim besednim redom *Delo človeka krepa* (osnovna oblika *Delo krepa človeka*). Največ variant – dvanajst – je navedenih ob antipregovoru (4) *Kar lahko storiš danes, odloži na jutri*, pri čemer gre za kombinacijo sestavinskih in skladenjskih spremenljivosti. Dva antipregovora imata variante z razširitvijo: *V tretje gre Rado, v četrto pa njegov brat* in antipregovor pregovora *Vaja dela mojstra*, pri katerem se razširitev pojavlja v štirih različnih variantah: *Vaja dela vajenca, mojstri se rodijo, Vaja dela vajenca, mojstri se rodimo, Vaja dela vajenca, mojster se rodi* in *Vaja dela vajenca, mojstra naredi mojstrovina*. Variantnost izhodiščnih pregovorov se le v majhni meri odraža na variantnosti antipregovorov. Tak primer sta varianti *Vse ima svoj konec, samo klobasa dva* in *Vsaka stvar ima svoj konec, le klobasa ima dva*, ki izvirata iz variant *Vse ima svoj konec* ter *Vsaka stvar ima svoj konec* izhodiščnega pregovora *Vsega je enkrat konec*.

3.2 Slovarska pomenska razlaga antipregovorov

Po Mlacku (2009: 146) gre pri antipregovorih za pomenski premik od splošnega h konkretnemu in od resnega k šaljivemu. Za pomenske razlage posameznih paremioloških žanrov smo v slovarju ustvarili modele razlag, ki so prilagojeni žanrskim značilnostim. Tako pri rekih (npr. *Iz te moke ne bo kruha*) uporabljamo formulacijo »opisuje situacijo, v kateri ...«, pri (frazelogiziranih) sloganih formulacija »izraža poziv, da ...«, pri antipregovorih pa »izraža šaljiv komentar na prepričanje, da ...«. Sestavina prepričanje, ki v pomenski razlagi izhodiščnega pregovora ni eksplicitno izpostavljena, v pomenski razlagi antipregovora služi za nanašanje na izhodiščni pomen, ki ga parodira antipregovor. Tako *Čas celi vse rane* izraža, da čas ublaži negativno izkušnjo in *Čas rani vse cele* izraža šaljiv komentar na prepričanje, da čas ublaži negativno izkušnjo. Denotativni pomen izhodiščnega pregovora se v antipregovoru umakne humorni funkciji, kot bomo videli v nadaljevanju, pa imajo nekateri antipregovori lahko poleg humornega sporočila tudi nov denotativni pomen, zaradi česar je bilo že zastavljeno vprašanje (Meterc 2014: 91), ali je prihodnost (ustaljenih) antipregovorov pregovorna. Nekateri antipregovori imajo zato dve pomenski razlagi – prva je tipično antipregovorna, druga pa pregovorna:

Delo krepa človeka: izraža šaljiv komentar na prepričanje, da je delo koristno, blagodejno za človekovo počutje; izraža, da ima delo na človeka lahko tudi slab, uničujoč vpliv;

Kar lahko storiš danes, odloži na jutri: izraža šaljiv komentar na prepričanje, da je treba delo opraviti takoj, ko je to mogoče; izraža spodbudo k lenarjenju, brezzdelju;

Kdor čaka, se načaka: izraža šaljiv komentar na prepričanje, da je potrpežljivost ob čakanju na kaj na koncu poplačana; izraža, da je čakanje lahko dolgotrajno, neprijetno;

Kdor krade, temu je lažje: izraža šaljiv komentar na prepričanje, da je kdo, ki je sposoben lagati, tudi sposoben krasti; izraža, da je kraja povezana z željo po lagodnem življenju.

Zanimiva je razlika med antipregovoroma (12) *Kdor visoko leta, je pilot* in (11) *Kdor visoko leta, daleč vidi*, saj ima prvi samo parodično sporočilo, drugi pa je razvil nov pomen (»izraža, da so visoki cilji in želja po preseganju pričakovanega, povprečnega koristni«), s čimer se bliža žanru pregovora.

3.3 Slovarski zgledi z antipregovori

S slovarskimi zgledi v slovarju 1. potrjujemo prisotnost antipregovora v sodobnem jeziku in 2. potrjujemo in ponekod dodatno podkrepimo pomen-sko razlago. Iskanje besedil, primernih za slovarske zglede, ni enostavno, saj so antipregovori načeloma manj pogosti kot njihovi izhodiščni pregovori. Pregovor *Kdor drugemu jamo koplje, sam vanjo pade* se na primer v korpusu metaFida pojavi več kot tristokrat, antipregovor *Kdor drugemu jamo koplje, je grobar*, pa le v petnajstih zgledih. Zaradi humorne rabe pogosto isti zgledi, ki med analizo gradiva služijo kot ustrezna potrditev rabe v sodobnem jeziku, za slovarski prikaz niso ustrezni – bodisi vsebinsko (ker se npr. nanašajo na preveč konkretna dejstva in osebe) bodisi oblikovno (ker se npr. pojavljajo s prekratkim sobesedilom). S slovarskimi zgledi prikazujemo zlasti osnovno slovarsko obliko antipregovora, stremimo pa k temu, da bi našli ustrezen zgled za slovarsko ponazoritev tudi za variante, če je varianta antipregovora vključena v slovar:

Kar lahko storiš danes, odloži na jutri. Značilno zame je, da v prostem času počivam.

V četrtem razredu sem na veseli šoli pregovor »*kar lahko storiš danes, ...*« nadaljevala z »*lahko tudi jutri.*« O, brezskrbna mladost.

Podobno, kot je napisal Oscar Wilde, velja tudi zame: »*Ne odlagaj na jutri, kar lahko storiš pojutrišnjem.*«

Dvodelnost pomenske razlage nekaterih antipregovorov, ki smo jo opisali že v prejšnjem poglavju, je v slovarju pospremljena s slovarskimi zgledi, ki ponazorijo tako parodičnost antipregovora kot njegovo denotativno sporočilo:

Pregovor, ki ga Slovenci poznamo in se mu reče *Kdor ne dela, naj ne jé*, v Nemčiji velja. V Sloveniji ne velja. V Sloveniji pravimo: *Kdor ne dela, naj vsaj jé*. To je novi slovenski pregovor.

Kdor ne dela, naj vsaj jé. Jesti sta morali, piti tudi, zato sta sorodni duši začeli pridno posegati v torbe raznih kupovalk ter spravljati njihove denarnice v lastne žepe.

Opažamo, da se parodične rabe pregovorov pogosto pojavljajo z uvajalnimi sredstvi tipa »nov pregovor« (kot v prvem zgledu), s čimer je napetost med izhodišnim pregovorom in antipregovorom posebej poudarjena.

3.4 Z antipregovori pomensko povezani izrazi

SPP pri posamezni iztočnici prikazuje seznam pomensko povezanih iztočnic, če taki izrazi obstajajo in so v slovarju že predstavljeni. Pomensko povezani izrazi predstavljajo eno izmed prioritet ob načrtovanju geslovnika slovarja (Meterc 2024: 129–130). Na ta način slovar uporabniku omogoča primerjavo iztočnice s sopomenkami, nadpomenkami in podpomenkami, označuje pa tudi vezi, kakršne so med antipregovori in njihovimi izhodišnimi pregovori. Antipregovor je kot pomensko povezan izraz naveden tudi pri vsaki izmed teh iztočnic – povezava je vedno dvosmerna. Antipregovor *Počasi se daleč pride, hitro pa še dlje* je v SPP pomensko povezan s svojim izhodišnim pregovorom *Počasi se daleč pride* in pregovori *Hiti počasi*, *Počasi se žaba dere* ter *Rim ni bil zgrajen v enem dnevu*, ki imajo enak pomen kot izhodiščni: »izraža, da se je treba česa lotiti preudarno, vztrajno, počasi, s potrpežljivostjo.« Največ pomensko povezanih iztočnic, in sicer petnajst, v slovarju najdemo ob antipregovoru *Kdor drugemu jamo koplje, je grobar*, saj je v

slovarju predstavljenih veliko sopomenk z identično ali podobno pomensko razlago kot izhodiščni pregovor *Kdor drugemu jamo koplje, sam vanjo pade*.

4 Sklep

Antipregovori so bili v slovenskem jezikoslovju nekajkrat že obravnavani (Babič 2010; Meterc 2014, 2016, 2017; Justin idr. 2015), vendar večinoma brez empiričnega razlikovanja med ustaljenimi in neustaljenimi, po štirih letih izhajanja rastočega paremiološkega slovarja SPP (Meterc 2020–) pa smo z anketnimi in korpusnimi podatki ustaljene izraze tega tipa v slovenščini zdaj lahko bolj celostno predstavili. Analizirali smo zgradbeno-pomenske značilnosti, variantnost in sporočilno razvejanost osemnajstih ustaljenih antipregovorov. Nekateri podatki, ki smo jih predstavili v tem prispevku, so bili predhodno pridobljeni za njihov opis v *Slovarju pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov*. Analiza zgradbenih tipov, sporočilne pestrosti in pomenskih razmerij do sporočila izhodiščnih pregovorov je zanimiva iz teoretičnega vidika, praktično pa koristi pri slovaropisni obravnavi in slovarski predstavitvi, kar smo ponazorili v drugem delu članka v navezavi na posamezne tipe slovarskih podatkov. Do določene mere smo v prispevku prikazali, kako je nabor ustaljenih antipregovorov pester z vidika vprašanja jezikovne specifičnosti ali prisotnosti v več jezikih (zlasti z ozirom na slovanske). Z enostavnim iskanjem smo petim slovenskim antipregovorom našli enako motivirane ustreznike v slovaščini, zaradi specifičnosti zgradbe pa smo opredelili tudi, kateri izmed antipregovorov, vključenih v SPP, najverjetneje obstajajo samo v slovenščini.

Zahvala

Članek je bil napisan v okviru raziskovalnega programa P6–0038.

Viri

Babič, S., Peče, M., Erjavec, T., Ivančič Kutin, B., Šrimpf Vendramin, K., Kropelj Telban, M., Jakop, N. in Stanonik, M. (2023). *Collection of Slovenian paremiological units Pregovori 1.1*. Slovenian language resource repository CLARIN.SI. <http://hdl.handle.net/11356/1853>

- Makarovič, M. (1975). *Pregovori, življenjske resnice*. ČZP Kmečki glas.
- Meterc, M. (2020–). *Slovar pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov*. Založba ZRC. <https://fran.si/>
- Záturecký, A. P. (1896). *Slovenská přísloví, pořekadla a úsloví*. Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

Literatura

- Babič, S. (2010). Sodobne modifikacije pregovorov, frazemov in drugih folklornih obrazcev. *Slavica Slovaca*, 45(2), 154–161.
- Justin, M., Hirci, N. in Gantar, P. (2015). Rana ura, slovenskih fantov grob: analiza frazeoloških prenovitev v spletni slovenščini. V D. Fišer (ur.), *Zbornik konference Slovenščina na spletu in v novih medijih* (str. 33–37). Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. <http://nl.ijs.si/janes/wp-content/uploads/2015/11/Konferenca2015.pdf>
- Kržišnik, E. (1990). Tipologija frazeoloških prenovitev v Cankarjevih proznih besedilih. *Slavistična Revija*, 38(4), 399–420. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-Z0Y043UE>
- Meterc, M. (2014). Je prihodnost slovenskih antipregovorov (le) pregovorna? V H. Tivadar (ur.), *Prihodnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj* (50. SSJLK, str. 113–116). Znanstvena založba Filozofske fakultete. <https://repozitorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?id=127364>
- Meterc, M. (2016). Izrazi za stavčne frazeme v slovenskem govornem in raziskovalnem prostoru skozi čas. V E. Kržišnik, N. Jakop in M. Jemec Tomazin (ur.), *Prostor in čas v frazeologiji* (str. 181–190). Založba Univerze v Ljubljani. <https://doi.org/10.4312/9789612378752>
- Meterc, M. (2017). *Paremiološki optimum: Najbolj poznani in pogosti pregovori ter sorodne paremije v slovenščini*. Založba ZRC, ZRC SAZU. <https://doi.org/10.3986/9789610504153>
- Meterc, M. (2019). Analiza frazeološke variantnosti za slovarski prikaz v eSSKJ-ju in SPP-ju. *Jezikoslovni Zapiski*, 25(2), 33–45. <https://ojs.zrc-sazu.si/jz/article/view/7729>
- Meterc, M. (2022). Razlikovanje med dopolnitvijo in razširitvijo pri podaljšavi pregovora v frazeološki teoriji in paremiografiji. *Slavistična Revija*, 70(3), 315–331. <https://doi.org/10.57589/srl.v70i3.3996>
- Meterc, M. (2024). Izbiranje iztočnic za Slovar pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov: želje, merila in empirični podatki. V M. Jesenšek (ur.), *Pleteršnikova dediščina: ob stoletnici smrti Maksa Pleteršnika* (str. 120–135). Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba.

- Mieder, W. (1983). *Antisprichwörter: Anti-Proverbs*. Verlag für deutsche Sprache.
- Mieder, W. (2004). *Proverbs: A Handbook*. Greenwood Press.
- Mlacek, J. (2009). Antipríslovie a príbuzné útvary: K niektorým súčasným premenám v paremiológii a jej pojmosloví. *Slovenská reč*, 74(3), 135–148.
- Permjakov, G. L. (1970). *Ot pogovorki do skazki: Zametki po obščej teorii kliše*. Nauka.
- Walter, H. in Mokijenko, V. (2005). *Antiposlovicy russkogo naroda*. Izdatel'stvo Neva.

Peter Ďurčoⁱ

Frazeologizirane konstrukcije v slovaščini in nemščini

V prispevku obravnavamo tako imenovane frazeologizirane konstrukcije. Gre za primere ustaljenih besednih zvez, v katerih del leksikalnih sestavin – pogosto zgolj ena, ki je lahko tudi nepolnopomenska – predstavlja obvezno sestavino konstrukcije (tako imenovano sidro), druga mesta v konstrukciji pa so spremenljiva (s tako imenovanimi odprtimi mesti, angl. *fillers* ali tudi *slots*). Nabor zapolnitev teh mest je lahko zelo širok, vendar je obseg elementov, ki se pojavljajo na odprtih mestih, kontinuum, ki ga lahko razvrstimo po pogostnosti, semantično klasificiramo in mu na podlagi tega določimo pragmatične funkcije.

Ključne besede: frazeologija, frazeologizirane konstrukcije, jezikovni korpus, semantika, pragmatika

Phraseological Constructions in Slovak and German

In this article, we discuss so-called phraseologised constructions. These are examples of fixed phrases in which part of the lexical components – often only one, which can also be incomplete – is an obligatory part of the constructions (the so-called anchor), while other places in the construction are variable (with so-called fillers or slots). The range of fillers in these slots can be very wide, but the range of elements that appear in open slots is a continuum that can be ordered by frequency, classified semantically and assigned to pragmatic functions on this basis.

Keywords: phraseology, phraseological constructions, language corpora, semantics, pragmatics

ⁱ Univerzita sv. Cyrila a Metoda, Filozofická fakulta; peter.durco@ucm.sk;
<https://orcid.org/0000-0002-7538-3689>

1 Uvod

Dobrovoljski opredeljuje frazeologizirane konstrukcije kot konstrukcije, ki imajo leksikalni pomen kot celota, pri čemer so določena mesta v njihovi skladenjski zgradbi leksikalno zasedena, medtem ko druga predstavljajo mesta, ki jih je treba zapolniti, njihova zapolnitev pa je z leksikalnega vidika dokaj prosta oziroma podvržena le določenim semantičnim omejitvam (Dobrovoljski 2011: 114).

Po Taylorju so »konstrukcijski idiomi« vzorci (različne stopnje produktivnosti in shematičnosti) za tvorjenje izrazov, katerih skladenjskih, semantičnih, pragmatičnih in celo fonoloških lastnosti ni mogoče izpeljati iz splošnih načel, bodisi univerzalnih bodisi specifičnih za dani jezik (Taylor 2015: 11). Zaradi tega in iz razlogov, ki jih opisujemo v nadaljevanju, v članku predlagamo poseben teoretično-metodološki pristop k tem izrazom, ki do sedaj v korpusnem jezikoslovju še ni bil predstavljen.

2 Terminološke oznake za frazeologizirane konstrukcije

Večjo pozornost, posvečeno frazeologiziranim konstrukcijam, povezuje mo s pojavom konstrukcijske slovnice (v poznih devetdesetih letih), ki je bila odziv na generativno in pretvorbno slovnico, ki sta skušali definirati univerzalna pravila, po katerih jezik predstavlja ločene module (fonologijo, skladnjo, semantiko in leksikon). V anglistični literaturi so se za obravnavani pojav uporabljale različne terminološke oznake, kot so *lexically open idioms*, *formal idioms* (Fillmore idr. 1988), *schematic idioms* (Croft in Cruse 2004), *idiomatic constructions* (Kay in Fillmore 1999), *partially lexically filled phrasal patterns* (Goldberg 2006), *constructional idioms* (Taylor 2015), *morphemic and syntactic phrasemes* (Meščuk 2021), *open-slot idioms* (Martí Solano 2013), *partially lexically filled multiword units* (Piunno 2022) idr. V germanistični literaturi so frazeologizirane konstrukcije preučevali predvsem v okviru frazeologije in jih označevali kot *modellerte Bildungen* (Černyševa 1975), *Modellbildungen* (Häusermann 1977; Burger 2015), *Phraseoschablonen* (Fleischer 1997; Donalies 2009), *Strukturformeln* (Mieder 2004), *syntaktische Prägungen*, *syntaktische Ausdrucksmodelle mit primär pragmatischer Prägung* (Feilke 1996), *typische grammatisch-stilistische Konstruktionen*, *idiomatische*

Konstruktionsmuster (Finkbeiner 2017), *Phrasem-Konstruktionen* (Dobrovoljski 2011), *Wortverbindungsmuster* (Steyer 2013, 2018), *semi-schematische Konstruktionen* (Mellado Blanco 2022, 2023). Pristope konstrukcijske slovnice in frazeologije k tem pojavom je strnil Ziem (2018).

Variantnosti in spremenljivosti v frazeologiji je bila tudi v slovaški frazeologiji posvečena precejšnja pozornost. Terminologija na tem področju ni natančno zamejena in definirana. Uporabljata se pojma *model* in *konstrukcija*, vendar brez definicijskega razlikovanja. Temeljne obravnave in opise spremenljivosti frazeoloških modelov najdemo predvsem pri Jozefu Mlacku (npr. Mlacek 1986, 2000, 2001, 2007). Podrobno je razdelana tudi terminologija, ki zadeva frazeološko variantnost (gl. Ďurčo idr. 1995). V delih J. Mlacka naletimo na izraz *frazologizirane konstrukcije* (slš. *frazologizované konštrukcie*) pri razlagi principov nastanka in rabe frazemov (Mlacek 2007: 55). V tem primeru je poleg paremij navedena vrsta frazeotekstемов, ki imajo ustaljeno konstrukcijsko podobo s spremenljivo leksikalno sestavo. J. Mlacek za primer navaja v slovaščini pogosto uporabljen tip enot *Ako číta, tak číta; Ako skáče, tak skáče*. Bistveno pri teh enotah je, da kljub spremenljivosti leksikalne sestavine te zveze izpolnjujejo polnovredno poimenovalno funkcijo z ustaljenim vrednotenjem, ki ga enota izraža (Mlacek 2007: 55–56). To vrednotenje, ki ga lahko opišemo tudi kot vrednotenjsko funkcijo, je po našem mnenju ključni dejavnik frazeologizacije, ki ta tip enot uvršča v skupino frazemov z izrazito sporočanj-sko-pragmatično funkcijo. Za označevanje frazeologiziranih konstrukcij se uporablja tudi pojem *skladenjska frazeologija*. Po delu *Frazelogická terminológia* gre za tip frazeologije, ki obsega frazeme, pri katerih frazeologizacijski proces ne vključuje konkretne besedne zveze, temveč samo skladenjsko zgradbo. Včasih se uporablja tudi oznaka *frazeošema*.¹ Poleg tega, da gre pri frazemih s statusom povedi tudi za dispozijske enote, v ospredju nastopa njihova izrazna vrednost, ki zaradi svoje gnomičnosti predstavlja poimenovanje situacije (prim. Horecký 1997).

Prvo pomembno študijo te teme na Slovaškem predstavlja delo Jozefa Mlacka *Syntaktická frazeológia* (Mlacek 1976). V njem razlaga, da je razlika med leksikalno in skladenjsko frazeologijo v tem, da imajo skladenjski

¹ *Terminologický portál*, povezava, https://terminologickyportal.sk/wiki/Term%C3%ADn:syntaktick%C3%A1_fraz-eol%C3%B3gia.

frazemi oz. ustaljene zgradbe neomejeno spremenljivo leksikalno sestavo (Mlacek 1976: 138). Avtor ob tem opozarja na pomembno dejstvo, da vse ustaljene konstrukcije z vidika zapolnitev odprtih leksikalnih mest niso brez omejitev. Zato predstavljajo prehodno območje med leksikalno in skladenjsko frazeologijo. Produktiven se nam zdi tudi njegov predlog glede razlikovanja med skladenjskim in povednimi frazeologiziranimi konstrukcijami (tudi takimi z zloženimi povedmi) (Mlacek 1976: 141).

Češki jezikoslovec František Čermák frazeologiziranih konstrukcij neposredno ne definira, vendar v svoji klasifikaciji stavčnih frazemov na prvem mestu navaja pomemben tip monosubjektivnih stavčnih frazemov s spremenljivo leksikalno sestavino (identificiral je več kot tisoč enot) *To je S/A/ADV/mono/prep-S* (Čermák 2007: 465, prim. tudi Čermák 2009: 1256). Opisuje tudi, da obstaja vrsta frazemov nezaključenega tipa, ki jih je treba zaključiti z besedilom (na neustaljen, avtorski način), npr. *Ba co víc, ..., A kdyby ...?, Ale přece jenom ...!, Jak se věci mají, tak ...* itd. Čermák opozarja, da je to lastnost treba razlikovati od vezljivosti, pri kateri je zahtevana konkretna podoba nadaljevanja in dopolnjevanja besedila (Čermák 2007: 459).

Drugo pomembno področje raziskav nezaključenih oziroma odprtih stavčnih frazemov so lahko tako imenovani medmetni slovnični frazemi. Po Čermáku gre za večbesedne členke, ki se vežejo s celotno povedjo ali le z besedami in imajo analogično funkcijo kot enobesedni členki, imajo pa tudi zelo izrazito pragmatično sestavino (Čermák 2007: 313).

3 Tipologija frazeologiziranih konstrukcij

Frazeologizirane konstrukcije lahko glede na različne kriterije delimo na osi leksikaliziranost – gramatikaliziranost. Najprej lahko upoštevamo kriterij mere ustaljenosti leksikalnih sestavin in njihovega oblikoslovnega statusa. Razlikujemo lahko:

1. frazeologizirane konstrukcije s popolnoma ustaljeno leksikalno zapolnitvijo: nem. *ins Gras beißen*, slš. *voňat' fialky odspodu* (sln. *oditi v krtovo deželo*);
2. frazeologizirane konstrukcije z delno ustaljeno zapolnitvijo, pri katerih so ustaljene sestavine:

- a. nepolnopomenske, pomožne besede oz. deiktični izrazi, npr. slš. *Ten a X!* (*Ten a básnik!*), (*Ta pa pesnik!*)², b. polnopomenske besede: nem. *typisch N* (*Frau/Mann/...*) (sln. *tipična ženska/ tipični moški/...*);
3. frazeologizirane konstrukcije brez ustaljene sestavinske zapolnitve: nem. N_{Nom} *der* N_{GenPl} (nem. *Lied der Lieder*, slš. *pieseň piesní*, sln. *pesem vseh pesmi*).

Drugi pomemben klasifikacijski kriterij sta njihova skladenjska oblika in funkcija. Glede na ta kriterij lahko razlikujemo:

1. stavčnoočlenske frazeologizirane konstrukcije, ki lahko nastopajo kot predmet, osebek, povedek, prislovno določilo: nem. *von X über Y bis [hin] [zu] Z*; nem. *X an X*, slš. *od X cez Y až k Z* (sln. *od X preko Y pa do Z*);
2. odprte/nepopolne stavčne konstrukcije: nem. *Und wenn, dann ...*; slš. *A ked' už X, tak potom ...* (sln. *Če že X, potem ...*);
3. stavčne konstrukcije: nem. *Wer/Wie/Was sonst wenn nicht X!* slš. *Kto iný, ak nie X!* (sln. *Kdo, če ne X?*).

4 Metodologija zajemanja frazeologiziranih konstrukcij iz korpusov

Dosedanja opažanja so privedla do trditve, da gre pri frazeologiziranih konstrukcijah za frazeme s prosto leksikalno zapolnitvijo odprtega mesta, da je nezaključene frazeme v sobesedilu mogoče poljubno dopolnjevati in da je odprto mesto popolnoma prosto z vidika leksikalne zapolnitve. Raziskave kažejo, da ni tako. Omejitve obstajajo. Zato si je treba zastaviti vprašanje, kako jih ugotoviti in interpretirati. Osredotočiti se je treba na ugotavljanje mere prostosti oziroma ustaljenosti tega odprtega mesta. Izkazuje se namreč, da je pri frazeologiziranih konstrukcijah prav na podlagi zveze med njihovo poimenovalno in pragmatično funkcijo obseg spremenljivosti leksikalnih sestavin na določen način omejen oziroma raba nekaterim sestavinam daje prednost. Klub hipotetični odprtosti leksikalne sestave je torej njena spremenljivost v rabi omejena. To seveda ne izključuje možnosti prenovitev, ki jih omogočata raba in sobesedilo.

² Primere v nemščini in slovaščini opremljamo s slovenskimi ustrezniki le v okviru predstavitve tipologije, drugod v članku pa zaradi velike količine gradiva ne.

Za vsak tip frazeologiziranih konstrukcij obstaja poseben postopek za oblikovanje hipoteze in določanje iskalnega pogoja z jezikom CQL (angl. *Corpus Query Language*). Celoten proces mora biti postopen in nadzorovan, tako da je mogoče količino podatkov učinkovito analizirati in interpretirati. Če namreč ustvarimo preveč abstrakten iskalni pogoj CQL, je količina podatkov nepregledna.

4.1 Analiza konkretne frazeologizirane konstrukcije

Za primer si oglejmo postopek iskanja nemške konstrukcije *sei es X, sei es Y*.³ Izhajamo iz tako imenovane konstrukcijske leme, ki je definirana zelo toga in minimalistično.

Prvi iskalni pogoj CQL preverja, ali se konstrukcije lahko pojavijo tudi brez vejice:

- I. [word="sei"][word="es"][tag="N.*"][word="sei"][word="es"] [tag="N.*"] Takih pojavitev je minimalno 18, primer: *sei es Freude sei es Schmerz*. V drugem koraku z zapolnitvijo praznega mesta in veznika preverimo obstoj variante konstrukcije.
- II. [word="sei"][word="es"][tag="N.*"][] {0,1} [tag="CONJ.*"] [word="sei"][word="es"] [tag="N.*"] Rezultat je 32 pojavitev tipa *sei es Wirklichkeit, oder sei es Wahrheit*. V tretjem koraku preverimo togo obliko konstrukcije, dopolnjeno s praznim mestom na položaju, na katerem pričakujemo vejico.
- III. [word="sei"][word="es"][tag="N.*"][] [word="sei"][word="es"] [tag="N.*"] Takih pojavitev je 481, npr. *so sei es Gutes, sei es Böses*. Četrty korak je namenjen odkrivanju pojavitve konstrukcije v povedi in na njenem začetku.
- IV. [word="(S)s ei"][word="es"][tag="N.*"][] [word="sei"][word="es"] [tag="N.*"] Število pojavitev se s tem iskalnim pogojem poveča na 586, npr. *Sei es Wonne, sei es Plage*. S petim korakom preverjamo predpostavko, da konstrukcija lahko pred samostalniki vsebuje druge sestavine kot člen, predlog ali prilastek, zato v iskalni pogoj CQL na določena položaja dodamo dve prazni pojavnici.
- V. [word="(S)s ei"][word="es"][] {0,2} [tag="N.*"][] [word="sei"] [word="es"][] {0,2} [tag="N.*"] Število pojavitev se s tem izrazilo

³ Za preverbo je bil uporabljen korpus korpus deTenTen20 vSketch Enginu (2020).

poveča – na 8057. Gre za tipe, kot so *sei es mit Absicht, sei es aus Fahrlässigkeit, sei es auf öffentlichen Veranstaltungen, sei es im eigenen Garten*.

S to metodo smo raziskali notranje ustaljene sestavine konstrukcije. Z naslednjim korakom preverjamo spremenljivost sestavin na odprtih mestih. Po samostalniki raziskujemo pojavljanje drugih besednih vrst. Pri preverjanju glagolov [tag="V.*"] najdemo zglede tipa *sei es arbeiten, sei es ruhen*. Pri pridevniki z uporabo iskalnega pogoja CQL [word="(S)s ei"][word="es"] [tag="ADJ.*"][] [word="sei"] [word="es"] [tag="ADJ.*"] je zgledov za tako konstrukcijo prav tako zelo veliko – 656 zgledov, npr. *sei es beruflich, sei es privat*. Ob razširitvi iskalnega pogoja za dve prazni mesti pred pridevnikom [word="(S)s ei"][word="es"][] {1,2} [tag="ADJ.*"][] [word="sei"] [word="es"][] {1,2} [tag="ADJ.*"] sicer zajamemo večjo količino zgledov konstrukcije – 588, vendar ugotavljamo, da konstrukcija že spreminja svojo funkcijsko avtonomijo in postaja del drugačne sintagme, npr. *sei es seitens des einheimischen, sei es seitens des auswärtigen Anwalts*.

4.2 Ugotavljanje vseh variant dane konstrukcije

Pri raziskovanju stavčnočlenskih konstrukcij lahko dokaj enostavno analiziramo vse njihove leksikalne variante z določitvijo njenih oblikoslovnih lastnosti, npr. za konstrukcijo X + predlog + X s pomočjo iskalnega pogoja CQL: 1: [tag="N.*"] [tag="APPR.*"] 2: [tag="N.*"] & 1.lemma = 2.lemma določimo vse predložne variante dane konstrukcije, npr.: *Schritt für Schritt, Jahr zu Jahr, Jahr pro Jahr, Fragen über Fragen, Seite an Seite, Schlag auf Schlag, Zug um Zug, Arm in Arm, Mann gegen Mann, Mensch mit Mensch, Player versus Player, Ende von Ende, Jugend ohne Jugend*. Določimo lahko tudi oblikoslovno ožje iskanje npr. samo množinskih oblik samostalnikov: 1: [tag="N.*Pl.*"] [tag="APPR.*"] 2: [tag="N.*Pl.*"] & 1.lemma = 2.lemma

Tako najdemo zglede tipa *Fragen über Fragen, Menschen mit Menschen, Spieler gegen Spieler, Fehler auf Fehler, Fehler an Fehler* ipd.

Pri zajemanju tako imenovanih odprtih oz. nepopolnih konstrukcij velja, da:

- a) je leksikalno ustaljen njihov uvodni del: *Das fehlt/fehlte (nur) noch, dass NP (Das fehlte nur, dass sie eine Entschuldigung murmelten.)*;
- b) so slovnične kategorije in deiktični izrazi spremenljivi: *das hat man/das hast du/das habe ich/das haben wir/das habt ihr/... von X (Das hat man also von jahrelanger Treue und aufopferungsvoller Ergebenheit)*; *auch nur das/der/die mindeste/auch nur das/der/die kleinste/auch nur das/der/die geringste N V (Keinem fehlte auch nur das kleinste Glied)*.

V primeru takih odprtih frazeologiziranih konstrukcij je smiselno določiti variantnost ustaljene sestavine, zaradi preglednosti pa je drugo pomembno dejanje omejitev dolžine povedi, ki jo želimo najti. To je učinkovito tudi, ker so tipične frazeologizirane konstrukcije zgoščene in krajše. Običajno pri zajemanju podatkov o konstrukciji ne presegamo dolžine desetih pojavnic v korpusu. V posebnih primerih je seveda tudi to mogoče izvesti. Primer postopka sledi v nadaljevanju. Pri konstrukciji *und sei/wäre es/er/sie [auch] [noch] [so] X...* določimo samo oblikoslovno vrednost oznake (taga).

[lemma="und"][tag="VFIN.Aux.*"][tag="PRO.Pers.*3.Nom.Sg.Neut"] [tag="ADV"]{1,3}[]{}5}. S tem iskalnim pogojem CQL nam uspe zajeti široko paleto konstrukcij, ki jih lahko v nadaljevanju ciljno in posamično analiziramo z izbiro konkretne konstrukcije s pomočjo filtra po razvrstitvi pojavitev in sicer ne po besednih oblikah, temveč po tagih. S pomočjo naslednjega filtra lahko identificiramo konkretne uresničitve analizirane konstrukcije [tag="CONJ.Coord"] = „und“ [tag="VFIN.Aux.3.Sg.Pres.Subj"] [tag="PRO.Pers.Subst.3.Nom.Sg.Neut"] [tag="ADV"] [tag="SYM.Pun.Comma"] [tag="CONJ.SubInf"] [tag="PART.Zu"] [tag="VINF.Full"] [tag="SYM.Pun.Comma"]. Ta konstrukcija zajema ozko skupino povedi tipa *und sei es nur, um zu schauen/sehen/zeigen/sagen* itd.

4.3 Iskanje vseh konstrukcij z določitvijo mesta analiziranih sestavin in konteksta

Največji izziv je iskanje vseh konstrukcij, ki vsebujejo sestavine, ki jih analiziramo. Pri tem je postopek obraten kot pri analiziranju konstrukcije, ki jo poznamo. Izhajamo iz določitve modela najvišje stopnje abstrakcije,

ki jo vključujejo sestavine, ki jih analiziramo. Želimo denimo najti vse povedi dolžine petih poljubnih pojavnic, ki vsebujejo členke in hkrati veznike, ki so medsebojno oddaljeni za tri pojavnice, za katerimi sledi poljubno sobesedilo: <s>[] {5}</s> s PART a CONJ: <s> (meet [tag="PART.*"] [tag="CONJ.*"] -3 3) [] {3,5}</s>.

Iskalni pogoj CQL v dani obliki seveda poišče veliko število konstrukcijskih uresničitvev tega modela. Z izbiro konkretne konstrukcije analiziramo posamezne leksikalne uresničitve. Filtru [tag="PART\Neg"] [tag="PRO\Indef\Attr\.*\.*\.*"] [tag="CONJ.Coord"] [tag="PART\Neg"] [tag="ADV"] [tag="SYM\Pun\Sent"] ustreza v celem korpusu samo ena poved, ki se v njem pojavlja več kot stotisočkrat: *Nicht mehr und nicht weniger*. Konstrukcijski filter [tag="PART\Ans"] [tag="SYM\Pun\Comma"] [tag="CONJ.Coord"] [tag="SYM\Pun\Sent"] predstavlja vse oblike trdilnih in nikalnih tipov reakcij v nemščini, tako imenovane eho-konstrukcije, kot so *Ja, und?*, *Nein, oder?*, *Ja, aber!* itd.

4.4 Iskanje vseh konstrukcij s poljubnim mestom analiziranih sestavin

Naslednji iskalni pogoj CQL je ustvarjen za zajemanje povedi dolžine petih pojavnic, ki vsebujejo členek/členke in veznik/veznike na poljubnem mestu v povedi in v poljubnem zaporedju, ki so medsebojno oddaljene največ za tri pojavnice. Naloga je namenoma dopolnjena s končnimi ločili povedi, da bi bilo mogoče samostojno vrednotiti primere trdilnih, vprašalnih, velelnih in vzkličnih konstrukcij <s>[] {5} [word="\.!\?"]</s> containing (meet [tag="PART.*"] [tag="CONJ.*"] -3 3). Po razvrščanju uresničitvev analiziranega modela po pogostnosti glede na tage imamo nato možnost s pomočjo filtrov analizirati konkretne konstrukcije. Konstrukcijski filter [tag="ADJD.Pos"] [tag="SYM\Pun\Comma"] [tag="CONJ.Coord"] [tag="PART\Neg"] [tag="ADJD.Pos"] [tag="SYM\Pun\Sent"] podaja uresničitve usraljenih povedi tipa: *Schwierig, aber nicht unmöglich, Möglich, aber nicht wahrscheinlich, Gut, aber nicht perfekt, Gewollt, aber nicht gekonnt* itd.

S pomočjo te metodologije lahko odkrivamo tudi t. i. eho-konstrukcije – tipične reakcije na predhodno izjavo – kar nam poleg tega omogoči analizirati prav te stimule, ki so dano reakcijo izzvali. Tako je mogoče analizirati tudi polipropozicijske polisubjektivne idiome. Konstrukcijski filter

[tag="PRO\Dem\Subst\Acc\Sg\Neut"] [tag="VFIN\Full\1\Sg\Pers\Ind"] [tag="PRO\Pers\Subst\1\Nom\Sg*"] [tag="ADV"]
 [tag="PART\Neg"] [tag="SYM\Pun\Sent"] prikaže povedi tipa *Das verstehe ich jetzt nicht, Das glaube ich eher nicht, Das weiß ich leider nicht, Das bestreite ich nicht* itd. Naslednji filter prav tako predstavlja potencial za identificiranje tipičnih eho-konstrukcij: [tag="PART\Neg"] [tag="ADV"] [tag="SYM\Pun\Sent"] [tag="CONJ\Coord"] [tag="ADV"] [tag="SYM\Pun\Sent"]. S tem tipom konstrukcije najdemo povedi tipa *Nicht ganz. Aber fast, Nicht nur. Aber auch, Nicht morgen. Sondern heute, Nicht immer. Aber meistens, Nicht irgendwann. Sondern jetzt, Nicht immer. Aber oft* itd.

4.5 Možnosti analize povednih in odprtih frazeologiziranih konstrukcij v slovaščini

Pomembno vprašanje pri analiziranju odprtih povednih konstrukcij je tudi, ali je pri njih treba prav tako predpostavljati omejeno oziroma z določenimi preferencami zamejeno zapolnitev naslednje sestavine oz. sobesedila; gre torej za ugotavljanje, ali imajo te frazeologizirane konstrukcije nabor spremenljivih sestavin omejen z leksikalnega vidika, semantičnega vidika in/ali z vidika pragmatične funkcije konstrukcije. V mislih imamo konstrukcije enostavnih povedi, npr. *To/Toto že je X?!, To/Toto že má byť X?, Ja že som X?!, On a X?!, To je teda X!, To je ako X!*, ali pa zloženih povedi, npr. *Nie že by to bol/-a/-i x, ale ..., Čo bolo, bolo, ale ..., Nech je/bolo/bude už tak, či onak, no ..., Čo som sa narobil/nachodil/nahľadal, kým ..., Ako hľadá/číta/robí ... tak hľadá/číta/robí ..., no nie a nie ...* Takih dispoziციjskih nepopolnih povedi s posebno komunikativno funkcijo je v jeziku zelo veliko, njihova slovarska predstavitev pa bi bila zapletena. Zato je treba ugotoviti, ali je mogoče v okviru frazeologiziranih konstrukcij izpostaviti te s pogosto leksikalno sestavo, ki predstavljajo ustrezne kandidate za uvrstitev v slovar.⁴

Za primer analize vzemimo konstrukcijo PRON + (Konj/Interj/Prep) + V(byť) + Sub_{Nom}, torej povedno konstrukcijo z zaimkom in samostalnikom v imenovalniku s fakultativnim veznikom ali predlogom. S tem tipom lahko preverimo našo domnevo, da imajo frazeologizirane konstrukcije

⁴ Za analizo so bili uporabljeni podatki iz korpusov *Slovenský národný korpus publicane 9.0* [SNK] in *Omnia Slovaca Publica II* [OSP].

preferenčno zamejeno spremenljivost leksikalnih sestavin. Druga domneva je, da semantična narava preferenčnih leksikalnih sestavin določa ne le poimenovalno, temveč tudi pragmatično funkcijo konstrukcij.

4.5.1 Model: Pron + V(byť) + Konj/Interj/Prep + Sub_{Nom}

CQL: [tag="P.*"] [lemma="byť"] [word="ale"] [tag="S.+1.*"]
[word="[!/?]"]

4.5.1.1 Tip: *To je ale X(Sub_{Nom})!*

Ta tip ima v korpusu SNK 419 pojavitev, izmed katerih ima le 34, torej približno 8 % pogostnost 3 pojavitev ali več, v korpusu OSP pa je 555 pojavitev s 400 različnimi leksemi, 37 pojavitev (7 %) pa ima pogostnost 3 ali več:

Fq 3: škoda, čudák, záhada, zima, vôňa, sviňa, smrad, robota, opovážlivost', novinka, krásavica, idiot, hlúpost', hlupák, herec, blázon, zábava, výchova, teplo, telo, nádhera, novinka, nešťastie, nespravodlivosť, hrôza, drzáň, dračica;

Fq 4: potvora, paráda, otázka, krása, krava, hanba, chlapík, telá, spôsoby, sila, premena, paradox, kus, kočka, hanba, bomba, blbosť, debil;

Fq 5: svinstvo, nápady, veci, smola;

Fq 6: krása;

Fq 7: nápad, drzosť;

Fq 9: podoba;

Fq 10: bezočivosť;

Fq 11: zmena;

Fq 15: náhoda, paródia;

Fq 29: prekvapenie.

Rezultat s podatki o pogostosti po eni strani dokazuje, da ima dani tip preferenčni nabor leksemov na odprtem mestu, po drugi strani pa veliko število različnih leksemov, kot npr. *To je ale kýbel', krútnava, kobylka, haluškár, rezidencia* itd., dokazuje, da gre za model, ki dopušča poljubne zamenjave.

Pri vrednotenju pragmatičnih funkcij glede na najpogostejše pojavitve na osnovi semantičnih lastnosti spremenljivih sestavin lahko opazimo, da frazemi izražajo naslednja čustva: posmeh/sarkazem (*To je ale paródia!*), presenečenje (*To je ale prekvapenie!*, *To je ale zmena/podoba!*), občudovanje/omalovaževanje (*To je krása/debil!*), obžalovanje/razočaranje (*To je smola!*).

4.5.1.2. Tip: *To je teda X(Sub_{Nom})!*

Gre za manj pogost model z 249 pojavitvami v SNK in 201 v OSP. Gre za semantični in pragmatični podtip, ki je v svojih funkcijah v veliki meri prekriven s prvim tipom. Samo 16 pojavitev ima pogostnost višjo od 3:

Fq 3: *bezočivost', bordel, fakt, hanba, nezmysel, opovážlivosť, otázka, paráda, sila, svet*;

Fq 4: *bomba, život, rozdiel*;

Fq 5: *meno, svinstvo*;

Fq 8: *deň*;

Fq 9: *nápad*.

Z vidika pragmatičnih funkcij ta tip primarno izraža zavrnitev, odpor, zavračanje, pri samostalniki z nevtralnega registra leksikalnih enot pa gre za občudovanje, pohvalo, priznanje.

4.5.1.3 Tip: *To teda V_{byt'} X(Sub_{Nom})*

Glede na število pojavitev v korpusu SNK (52) in v OSP (24) gre za manj pogost tip. Z vidika določanja pragmatične funkcije gre za ambivalenten tip, ker sta po leksikalni sestavi mogoči pozitivna in tudi negativna interpretacija oziroma gre lahko za občudovanje/zaničevanje, cenjenje/podcenjevanje, priznanje/omalovaževanje: *To teda je/bol/-a/-i/sú sila, fuška, zábava, trúfalosť, škola, podfuk, nápad, fóry, žena* itd.

4.5.2 Model: Pron + Konj + (byt') + X(Sub_{Nom})

CQL: [tag="P.*"][word="a"][tag="S.+1.*"][word="[!/?]"]

V ta model lahko uvrstimo tipe nezaključenih frazeologiziranih konstrukcij:

- a) *Ja/On/Ty a SubNom* (*Ja a zlodej?! , Ty a učitel?! , On a študent?! ;*
- b) *Ja/Ty/On (a) že SubNom* (*Ja že som zlodej?! , Ty že si učitel?! ;*
- c) *To/Toto (že) je SubNom* (*Toto že je auto?! , Toto že je kopeček?! ;*

4.5.2.1 Tip: *Ja a X(Sub_{Nom})?!*

Ta tip nima z vidika pogostnosti nobene preferenčne zapolnitve odprtega mesta s samostalnikom. Med vsemi pojavitvami povedi tega tipa v SNK (129) ima samo 18 povedi pogostnost 2, v OSP (223) pa jih je 17 s pogostnostjo 2 in 1 s pogostnostjo 3. Iz lastnosti leksikalnih sestavin lahko določimo pragmatično funkcijo nestrinjanja, zavrnitve: *Ja a princezná, šport, otec, opera, modlitba, minister, úplatky, zlo, vrah, strach, sexsymbol, rasista, posilňovňa, modelka, matka* itd.

4.5.2.2 Tip: *Ja že som X(Sub_{Nom})?!*

V korpusu SNK je le 48 pojavitev tega tipa, v OSP pa 25. Za ta tip so značilni samostalniki z izrazito negativnim pomenom: *Ja že som debil, egoista, šialenec, pokrytec, hysterka, hlupák, podvodník, ťuťmák, rasista, žobrák, únosca* itd. Med glavne pragmatične funkcije tega tipa sodijo zavračanje, ogorčenje in nestrinjanje.

4.5.2.3 Tip: *Ty že si X(Sub_{Nom})?!*

Gre za manj pogost tip (SNK 7, OSP 17 pojavitev). Sprememba deiktčne funkcije v tem tipu vpliva na spremembo pragmatične funkcije. Tipični samostalniki za to konstrukcijo so poimenovanja poklicov oziroma pripadnosti določenemu položaju: *Ty že si mafián, král', Slovák, vodca, chlap, doktor, profesor* itd. Tu je združenih več pragmatičnih funkcij, ki izražajo nestrinjanje, neverjetnost, dvom, zavrnitev, nezaupanje in zaničevanje.

4.5.3 Model: Pron + V_{byt'} + Prep(na)+ X(Sub_{Aku}) CQL:

[word="To"] [lemma="byt'"] [word="na"] [tag="SSns4.*"]
[word="[\\?]"]

Za konec si oglejmo še nezaključeno frazeologizirano konstrukcijo s samostalnikom srednjega spola v tožilniku. V SNK najdemo 29 pojavitev, v

OSP 15. Ta nezaključena frazeologizirana konstrukcija ima relativno ozek spekter samostalnikov, ki se pojavljajo na odprtem mestu, pri čemer prevladujejo glagolniki, ki izražajo čustva: *To je na neuverenie, nevydržanie, porazenie, popukanie, roztrhanie, skapanie, šľaktrafenie, zasmiatie, zaplakanie, zbláznenie, zúfanie, zošalenie*. Tu se za razliko od prejšnjih modelov kaže, da ima konstrukcija izrazito omejeno spremenljivost leksikalne sestavine na odprtem mestu. Nabor samostalnikov je očitno omejen na te, ki izražajo negativna čustva. Pragmatične funkcije so povezane z izražanjem odpora do nečesa.

5 Sklep

V prispevku smo se dotaknili zelo obsežnega, vendar do sedaj ne dovolj raziskanega področja frazeologiziranih konstrukcij. Gre za zelo široko problematiko, ki si zasluži še veliko podrobnejše raziskave, ker v jeziku obstaja ogromno število različnih modelov in v okviru njih tipov, ki imajo poleg svoje poimenovalne funkcije izraziti pragmatični potencial.

Že ta majhna sonda kaže, da vsaka strukturna sprememba tipa znotraj modela, npr. v njegovi deiktični funkciji ali vrstnem redu sestavin, včasih spremeni poimenovalno funkcijo, skoraj vedno pa vpliva na pragmatično funkcijo. Potrdilo se je, da imajo frazeologizirane konstrukcije zelo različno preferenčno zamejeno spremenljivost leksikalnih sestavin. Vsak model in tip v njem ima svoje značilnosti. Potrjeno je, da zgolj pomenske lastnosti spremenljivih leksikalnih sestavin ne določajo njihove poimenovalne in pragmatične funkcije, ampak na te lastnosti vplivajo tudi oblikoslovno-skladenjske spremembe sestavin frazeoloških konstrukcij. Pri raziskovanju frazeoloških konstrukcij, ki jih poznamo, je pomembno slediti enotni metodologiji od raziskovanja osnovne konstrukcijske leme, preko preverjanja notranje spremenljivosti ustaljenih sestavin, raziskovanja spremenljivosti odprtih mest in spremljanja potenciala širitve konstrukcije do analiz sobesedila. Če želimo raziskati vse potencialne konstrukcije, izhajamo iz abstraktno definiranih modelov in preko njihovih konstrukcijskih uresničitev določamo druge ustaljene tipe, vključno s tako imenovanimi eho-konstrukcijami.

Metodologija, ki smo jo predlagali v tem članku, upošteva vse opisane oblikovne, semantične in pragmatične dejavnike. Gre za izviren

teoretično-metodološki pristop, ki za raziskovanje frazeoloških konstrukcij doslej še ni bil uporabljen in odpira povsem nove raziskovalne perspektive. Uporaben je za različne jezike. Kontrastivni pristop ponuja nadaljnje neslutene raziskovalne možnosti. Že nekaj primerov slovenskih vzporednic na začetku tretjega poglavja kaže, kako bi bili enaki postopki koristni tako v okviru korpusne analize slovenskih frazeologiziranih konstrukcij kot tudi v primerjavi s konstrukcijami v drugih jezikih (posebej v slovanskih, poleg njih pa tudi v drugih, npr. v nemščini).

Prevedel Matej Meterc

Zahvala

Članek je bil napisan v okviru projekta VEGA 1/0247/24 Synsemantics in multiword expressions in German-Slovak comparison.

Viri

- Jazykovedný ústav Ľ. Štúra. (b. d.). *Omnia Slovaca Publica II*.
http://aranea.juls.savba.sk/aranea/run.cgi/first?corpname=OmniSIPu_a&reload=1
- Jazykovedný ústav Ľ. Štúra. (b. d.). *Slovenský národný korpus public sane 9.0*.
<https://bonito.korpus.sk/index.html>
- Sketch Engine. (2020). *deTenTen20: Corpus of the German Web 2020*.
<https://www.sketchengine.eu/detenten-german-corpus/>

Literatura

- Burger, H. (2015). *Phraseologie – Eine Einführung am Beispiel des Deutschen* (5. Aufl.). Erich Schmidt.
- Croft, W. in Cruse, D. A. (2004). *Cognitive Linguistics*. Cambridge University Press.
- Čermák, F. (2007). *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Karolinum.
- Čermák, F. (2009). *Slovník české frazeologie a idiomatiky: Výrazy větné*. Leda.
- Černyševa, I. (1975). Phraseologie. V M. Stepanova in I. Černyševa (ur.), *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache* (str. 198–261). Vyššaja škola.

- Dobrovoljski, D. (2011). Phraseologie und Konstruktionsgrammatik. V A. Lasch in A. Ziem (ur.), *Konstruktionsgrammatik III: Aktuelle Fragen und Lösungsansätze* (str. 111–130). Stauffenburg.
- Donalies, E. (2009). *Basiswissen deutsche Phraseologie*. A. Francke Verlag. <https://doi.org/10.36198/9783838531939>
- Ďurčo, P. idr. (1995). *Frazeologická terminológia*. Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK.
- Feilke, H. (1996). *Sprache als soziale Gestalt*. Suhrkamp.
- Fillmore, C., Kay, P. in O'Connor, M. C. (1988). Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: the case of let alone. *Language*, 64(3), 501–538.
- Finkbeiner, R. (2017). Argumente Hin, Argumente Her: Regularity and Idiomaticity in German N Hin, N Her. *Journal of Germanic Linguistics*, 29(3), 205–258. <https://doi.org/10.1017/S1470542716000234>
- Fleischer, W. (1997). *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Niemeyer.
- Goldberg, A. E. (2006). *Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199268511.001.0001>
- Häusermann, J. (1977). *Phraseologie: Hauptprobleme der deutschen Phraseologie auf der Basis sowjetischer Forschungsergebnisse*. De Gruyter.
- Horecký, J. (1997). Návrh na vymedzenie fražémy. V P. Ďurčo (ur.), *Frazeologické štúdie II* (str. 78–81). Esprima.
- Kay, P. in Fillmore, C. J. (1999). Grammatical Constructions and Linguistic Generalizations: The What's X Doing Y? Construction. *Language*, 75(1), 1–33.
- Martí Solano, R. (2013). From Idiom Variants to Open-Slot Idioms: Close-Ended and Open-Ended Variational Paradigms. V J. Szerszunowicz, B. Nowowiejski, K. Yagi in T. Kanzaki (ur.), *Research on Phraseology across Continents* (Vol. II., str. 167–180). University of Białystok Publishing House.
- Meščuk, I. (2021). Morphemic and Syntactic Phrasemes. *Yearbook of Phraseology*, 12(1), 33–74. <https://doi.org/10.1515/phras-2021-0004>
- Mellado Blanco, C. (2022). Phraseology, patterns and Construction Grammar: An introduction. V C. Mellado Blanco (ur.), *Productive Patterns in Phraseology and Construction Grammar: A Multilingual Approach* (str. 1–25). De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110520569-001>
- Mellado Blanco, C. (2023). From idioms to semi-schematic constructions and vice versa: The case of [a un paso de X]. V I. Hennecke in E. Wiesinger (ur.), *Constructions in Spanish* (str. 103–128). John Benjamins Publishing Company.
- Mieder, W. (2004). *Proverbs: A Handbook*. Greenwood Press.
- Mlacek, J. (1976). Syntaktická frazeológia. *Jazykovedný časopis*, 27(2), 134–144.

- Mlacek, J. (1986). Paradoxy frazeológie: ustálenosť – variantnosť frazém. *Slovenský jazyk a literatúra v škole*, 32(8), 295–299.
- Mlacek, J. (2000). Princípy aktualizovania frazém. V K. Buzássyová (ur.), *Človek a jeho jazyk 1: Jazyk ako fenomén kultúry* (str. 286–295). Veda.
- Mlacek, J. (2001). *Tvary a tváre frazém v slovenčine*. Stimul.
- Mlacek, J. (2007). *Štúdie a state o frazeológii*. Katolícka univerzita v Ružomberku.
- Piunno, V. (2022). Coordinated constructional intensifiers: patterns, function and productivity. V C. Mellado Blanco (ur.), *Productive Patterns in phraseology and Construction Grammar* (str. 133–163). Mouton De Gruyter.
<https://doi.org/10.1515/9783110520569-001>
- Steyer, K. (2013). *Usuelle Wortverbindungen: Zentrale Muster des Sprachgebrauchs aus korpusanalytischer Sicht*. Narr. <https://doi.org/10.1093/ijl/ecv009>
- Steyer, K. (ur.). (2018). *Sprachliche Verfestigung: Wortverbindungen, Muster, Phrasem-Konstruktionen*. Narr.
- Taylor, J. R. (2015). Cognitive Linguistics. V K. Allan (ur.), *The Routledge Handbook of Linguistics* (str. 455–469). Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315718453>
- Ziem, A. (2018). Construction Grammar meets Phraseology: eine Standortbestimmung. *Linguistik Online*, 90(3), 3–19. <https://doi.org/10.13092/lo.90.4316>

Agnieszka Będkowska-Kopczykⁱ

Teoretski pristopi k obravnavi leksikalnih nosilcev kulturnega pomena v južno- in zahodnoslovanskih jezikih

Članek ponuja pregled teoretskih pristopov k obravnavi leksikalnih enot s kulturnim pomenom v slovanski jezikoslovni literaturi, zlasti v slovenski in poljski. Osredotoča se na dva glavna pristopa. Prvi se ukvarja z kulturnim besedjem, ki nima neposrednih ustreznih v drugih jezikih (*brezekvivalentna kulturološka leksika*), drugi pa z besedjem, ki je za določeno kulturo značilno in pomembno (*ključne besede kulture*). Oba pristopa povezuje termin *kulturem*. Članek analizira, kako različni avtorji opredeljujejo in razumejo predmet raziskav, katere termine zanj uporabljajo ter s katerimi pomenskimi področji se ukvarjajo. Na podlagi opravljene analize avtorica predlaga termin *leksikalni nosilci kulturnega pomena* kot nadpomenko za vse obravnavane termine, ker ta termin zajema širši razpon leksikalnih enot, ki so pomembne za prenos kulturnega pomena.

Ključne besede: brezekvivalentno kulturološko besedje, kulturemi, ključne besede kulture, kulturni stereotipi

Theoretical Approaches to the Analysis of Lexical Carriers of Cultural Meaning in South and West Slavic Languages

The article provides an overview of theoretical approaches to analysing lexical units with cultural meaning in Slavic linguistics literature, particularly Slovenian and Polish. It focuses on two main approaches to these units. The first deals with cultural vocabulary that lacks direct equivalents in other languages (*non-equivalent cultural words*), whereas the second focuses on vocabulary that is characteristic and significant for a particular culture (*cultural key words*). Both approaches share the term *cultureme*. The article analyses how different authors define and understand the research subject, what terminology they use, and which semantic areas they

ⁱ Uniwersytet Bielsko-Bialski, Wydział Humanistyczno-Społeczny; abedkowska@ubb.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0001-7596-999X>

explore. Based on the conducted analysis, the author proposes the term *lexical carriers of cultural meaning* as a hypernym for all the terms discussed, as this term covers a broader range of lexical units that are important for the transfer of cultural meaning.

Keywords: non-equivalent cultural words, culturemes, cultural key words, cultural stereotypes

1 Uvod

V strokovni literaturi lahko opazimo dva glavna pristopa k obravnavi besedja, ki je nosilec kulturnega pomena. Prvi pristop se osredotoča na leksikalne enote, ki poimenujejo kuturnospecifične pojave in nimajo ustreznice v drugih jezikih. S tovrstnim besedjem se ponavadi najprej soočamo, ko se učimo tuji jezik, potem ko ga uporabljamo v pogovorih z njegovimi rojenimi govorniki ali iz njega v lastni jezik prevajamo različna besedila. Na področju leksikologije, glotodidaktike, medkulturne komunikacije in prevodoslovja se za to besedje najpogosteje uporabljajo naslednji termini: *brezdekvalento* (kulturološko) *besedje*, *kulturno besedje* ali *kulturemi*. Drugi pristop se osredotoča na leksikalne enote, ki so značilne¹ (torej tipične in pomembne) ter pomenljive za določeno kulturo.² Tak pristop se razvija predvsem na področju kulturne lingvistike, ki za predmetno besedje najpogosteje uporablja termine *ključne besede kulture*, *kulturni stereotipi* ali (tudi) *kulturemi*. V tem članku primerjam teoretske pristope k raziskavam kulturne leksike v slovanski (zlasti poljski in slovenski) strokovni literaturi in navajam, s katerimi pomenskimi področji se ukvarjajo posamezne analize. Nato razlagam termin *leksikalni nosilci kulturnega pomena* in pojasnjujem, zakaj ga predlagam kot nadpomenko za vse obravnavane termine.

¹ Gre za oba pomena besede *značilen*, torej: 1. ki stvar, osebo določa tako, da jo je mogoče razpoznati, ločiti od istovrstnega, 2. ki ima izrazite, bistvene lastnosti istovrstnih stvari, pojavov (gl. Gliha Komac idr. 2014).

² Lahko torej rečemo, da so to kulturnoznačilne in kulturnopomenljive enote, gl. dalje.

2 Brezekvivalentno kulturološko besedje

Katjuša Zakrajšek v članku *Kultura in slovar* (prevajanje slovenskega kulturološkega besedja) opaza:

V besednem zakladu vsakega jezika obstaja plast besedja za realije iz življenja, zgodovine in kulture govorcev tega jezika, ki v tvorni in duhovni kulturi govorcev drugih jezikov ne obstajajo in zato zanje nimajo ustreznih leksikalnih enot. Prav zato se je v številni jezikoslovni literaturi, tako leksikološko-leksikografski kakor tudi prevajalski in učbeniški, za to besedje ustalil izraz brezekvivalentna leksika, možnosti njenega prenosa/prevoda v drug jezik pa lahko opazujemo z več vidikov, ki se med seboj prepletajo in vplivajo drug na drugega; tako je prevajalcu lahko v veliko pomoč dober slovar, leksikografu prevajalčeva iznajdljivost in domiselnost, učitelju tujega jezika pa oboje, saj je učenje jezika nesporno tudi učenje kulture govorcev le-tega (Zakrajšek 2000: 365).

Brezekvivalentno leksiko avtorica opredeli tudi kot *kulturološko besedje* (oziroma *leksiko*), pri čemer izpostavlja, da je to besedje značilno za eno (v njenem primeru slovensko govorečo) skupnost. Med kulturološko besedje spadajo

tiste besede in besedne zveze iz (predvsem) knjižnega jezika, s katerimi poimenujemo stvari, pojme, procese, situacije oziroma realije, ki so prisotne ali so bile prisotne v življenju in kulturi Slovencev, a jih v življenju in zavesti govorcev drugih jezikovnih skupnosti ni in zato je razumljivo, da v teh jezikih ni ustreznih leksemov-prevedenk zanje (Zakrajšek 2000: 366).

Avtorica navaja tudi druge izraze, med drugim *kulturne besede*, ki jih Jože Toporišič (1992: 91) definira kot »besede, ki v kakem jeziku živijo predvsem v oznakah pojavov t. i. višje stvarne ali duševnostne kulture«. ³ V strokovni literaturi na področju prevodoslovja, leksikografije in glotodiktike se za tako besedje uporabljajo med drugim tudi naslednji termini:

³ Izraz *cultural word*, ki ga lahko v slovenščino prevedemo kot 'kulturna (oz. kulturološka) beseda', je uporabil že prevodoslovec Peter Newmark (1988: 95).

*kulturnospecifična leksika, kulturno zaznamovana beseda, beseda s kulturnim pomenom, realija, lokalizem, poimenovanje kulturnega (oz. kulturno-zgodovinskega) elementa in nenazadnje kulturem.*⁴

Peter Newmark (1988: 95–102) je opredelil pet glavnih področij, ki so vir kulturne leksike: 1) ekologija (npr. flora, favna, vetrovi, pokrajina); 2) materialna kultura (npr. hrana, oblačila, organizacija prostora, transport); 3) družbena kultura (delo in počitek); 4) organizacije, tradicije, proceduri, ideje ter 5) kretnje in običaji (zadnji se nanašajo na medkulturno komunikacijo).⁵ Tudi Zakrajšek (2000) našteva področja, kjer lahko najdemo kulturno besedje, in na primeru slovenskega kulturološkega besedja predstavlja njegovo razvrstitev v tri skupine in več podskupin:

I. Etnološko besedje⁶ – etnologemi, ki označujejo:

1. DELE SLOVENSKE LJUDSKE NOŠE IN OBLAČIL: *avba, bregeše, dirndl, kočemajka, parta, peča, šapelj, ošpetelj, oplečnik, triglavka, partizanka, titovka*;
2. TRADICIONALNE JEDI: *biga, bosman, godlja, jota, krapec, krap, matevž, mavželj, mešta, močnik, pinca, poprtnik, potica, prekmurska gibanica, prešca, reteš, zaseka, žganci, škofjeloški kruhek, vezilka, šajdesen, žlikrof*;
3. PIJAČE: *bizeljčan, brežanka, bric, cviček, črnikalec, dolenjec, hrvat, haložan, gadovec, (šent)janžever, jeruzalemčan, ljutomerčan, metliška črnina, pekrčan, radgonski biser, refošk, rebula, ritoznojčan, rizvanec, šentlovrenka, štajerec, teran, trškogorec, vipavec, vrhopoljec, šmarnica*;
4. DELE HIŠE, ORODJE, POSODO IN VAŠKO ARHITEKTURO: *gank, črna kuhinja, gliste (glisti), dera, kozolec, suha roba, glajevec, panjska končnica, tunjka*;
5. LJUDSKE PLESE, INSTRUMENTE IN DRUŽBENE IGRE: *čindara, šotis (sotis), vrtec, štajeriš, šamarjanka, rezijanka, prvi rej, visoki rej, povštertanc, potrkana polka, oprekelj, prda, ristanc, rih-tarja biti, kačo viti, svinjko biti, koza klamf*;

⁴ Več terminov, tudi v drugih jezikih, najdemo mdr. v delih Zakrajšek (2000), Nagórko (2004), Đukanović (2011), Będkowska-Kopczyk in Antloge (2016a), Jugović (2016), Liebmann (2015), Gawlak (2016) in Begonja (2023).

⁵ Gl. primere slovenskih besed, ki zrcalijo posamezne kategorije, v Będkowska-Kopczyk (2020b: 117).

⁶ Gl. tudi primere v članku Maje Đukanović (2011).

6. LJUDSKE ŠEGE IN PRAZNOVANJA: *baba, babo žagati, babji mlin, dožnjek, jurjevanje, brna, butara, šranga, štehanje, orač, oglar, ofreht, sovra, rusa, preža, mlaj, martinovanje, lavfar, kurent (korant), kraljitar, kresnica, kres, jaslice, sekati pirhe, Miklavž, parkelj, tepežkanje*;
 7. MITOLOŠKA BITJA IN VEROVANJA: *ajdovska deklica, bela žena, čatež, divja jaga, divji mož, deseti brat, desetnica, jaga baba, Klek, klekarica, kralj Matjaž, movje, netek, nakolenčič, pehtra (baba), povodni mož, roža mogota, torka, trotamora, žalik-žena*;
- II. Historizmi – leksemi za zgodovinske pojave in realije: *činž, cvajer, deželan, deželni glavar, federal, iblajtar, kosez, kresija, lon-tovž, jurjevica, mer, merija, normalka, oficial, podesta, ročin, rokovnjač, štajercijanstvo, šulferajnstvo, tolar*;
- III. Splošno kulturološko besedje – kulturologemi za
1. POJAVE in JUNAKE ter NJIHOVE LASTNOSTI iz SLOVENSKE KNJIŽEVNOSTI: *črtomirstvo, kačurstvo (kačurjevski), kantorstvo, krja-veljski, krpanovski, šentflorijanski, dolina šentflorijanska*;
 2. PRISTAŠE POLITIČNIH IN LITERARNIH GIBANJ: *bleiweisovec, cankarjanec, čbeličar, dominsvetovec, dejanjevec, glasnikovec, jera-novec, mahničevec, mohorjan, novičar, oefar, operoz, pisaničar, prešernovec, problemovec, triglavan, vajevec, vesnjan, zvonovec, mladoslovenec, staroslovenec*;
 3. DRUGE POJAVE POVEZANE S SLOVENSKO KULTURO IN JEZIKOM: *abecedna vojska, alojzeviščnik, bohoričica, čitalnica, črkarska pravda, dajnčica, metelčica, mohorjevka, mohorjan, reklamka, koseskizem, elkanje, ampakovanje, štekanj, švapati* (Zak-rajšek 2000: 366–367).

Kot je razvidno iz primerov v zgornjem seznamu, avtorica med kulturloško besedje uvrsti tako poimenovanja konkretnih (oz. otipljivih) predmetov (npr. hrana in pijače) in opaznih elementov duhovne kulture (npr. šege in praznovanja) kot tudi pojme, ki se nanašajo na bolj abstraktna področja (npr. pojavi iz slovenske književnosti, pristaši političnih gibanj). Zgornjo tipologijo slovenskega kulturološkega besedja nadgrajujeta Maja Đukano-
vić (2011) in Tina Jugović (2016). Prva se ukvarja s slovensko etnografsko

leksiko, ki jo skupaj s skupino geografskih pojmov razume kot besede, ki so »del slovenske identitete bodisi kot del vsakdanjega življenja bodisi kot del kulturnozgodovinskega izročila.« Po njenem mnenju pogosto sodijo besede, ki so zaznamovane kot arhaične ali narečne (Đukanović 2011: 109). T. Jugović predlaga dodatne skupine ter posodobljene primere leksemov:

Zakrajškovi tipologiji bi lahko dodali še nove skupine, mednje sodijo tudi nelatinska poimenovanja živalskega (*lipicanec*) in rastlinskega sveta (*kranjski jeglič*). Gospodarsko, politično in sploh družbeno dogajanje zadnjih 25 let je generiralo tudi novo besedje; z razpadom Jugoslavije, osamosvojitvijo Slovenije so povezani izrazi *osamosvojitelj* in *pomladnik*, z vzpostavitvijo nove družbene realnosti in odnosov v samostojni državi pa *izbrisani*, *jugovič*. Ne gre zanemariti niti subkultur (*čapac*), mladinske kulture (*domijada*) ter različnih izborov in nagrad (*kresnik*, *viktor*). (Jugović 2016: 134.)

Zakrajšek, Đukanović in Jugović se s slovensko kulturološko leksiko ukvarjajo iz leksikografske in prevodoslovne perspektive. Zanimajo jih strategije vključevanja in prevajanja brezekvivalentnih enot slovenskega jezika v dvojezičnem slovaropisju. Zakrajšek (2000: 372) primerja razlage v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (Bajec idr. 1970–1991) devetindvajsetih takih besed iz različnih skupin (npr. *gibanica*, *krpanovski*, *bohoričica*) in analizira njihove slovanske prevedenke v hrvaščino, ruščino, francoščino in nemščino. Đukanović (2011) obravnava slovanske prevode etnografskih realij v angleščino in srbščino, medtem ko Jugović (2016) primerja, katero besedje s področja narodne kuhinje (oz. dediščina in sodobnost kulinarčne slovenske kulture) je izbrano v slovanski prevod v hrvaščino in srbščino.

Poskus razvrstitve slovenskega kulturološkega besedja najdemo tudi v članku Będkowske-Kopczyk in Antloge (2016a), ki tovrstne enote uvrstita med besede-kandidate za nabor ključnih besed slovenske kulture (gl. dalje). Njun seznam poleg eno- in dvobesednih izrazov vsebuje tudi večbesedna poimenovanja in gesla:

1. HRANA IN PIJAČE: *vino* (in poimenovanja posameznih sort, npr. *malvazija*, *refoš*, *kraški teran*, *cviček*), *jota*, *oljka*, *tartufi*, *slivovka*, *viljamovka*, *borovničev liker*, *brinovec*, *kraški pršut*, *panceta*, *idrijski žlikrofi*, *ajdovi žganci*, *kranjska klobasa*, *štruklji*, *jabolčni*

- zavitek* (oz. *štrudel*, ki je poznan tudi v nemškem okolju), *pogača*, *potica*, *prekmurska gibanica*, *bučno olje*.
2. OBJEKTI NARAVE: *Triglav*, *Velika Planina*, *Planota Nanos*, *Bled*, *Bohinj*, *kraške jame*, *vinska trta*, *reka Trenta*, *reka Soča*, *reka Krka*, *Slap Savica*, *Izvir Soče*, *Ljubljansko Barje*, *Otočec*.
 3. FAVNA IN FLORA: *človeška ribica*, *lipicanci*, *rjavi medved*, *kozorog*, *jelen*, *lipa*, *nagelj*, *Stara trta*.
 4. ARTEFAKTI: *kozolec*, *pustne maske* (npr. *kurent*), *idrijska čipka*, *klopotec*.
 5. UMETNOST/LITERATURA: *Mrtvaški ples* (cerkev sv. Trojice v Hrastovljah), *Prešernov spomenik*, *Robbov vodnjak*, *Brižinski spomeniki*, *Zdravljica*, *Krst pri Savici*.
 6. ARHITEKTURA: *Ljubljanska tržnica*, *Žale*, *Tromostovje*, *ljubljski nebotičnik*, *bela Ljubljana*.
 7. FIKTIVNI IN STVARNI LIKI: iz mitologije: *Kresnik*, *Zeleni Jurij*, *dese-ti brat*⁷, ljudskega izročila: *lepa Vida*, *Martin Krpan*, leposlov-ja: *Peter Klepec*, *kralj Matjaž*, *Cankarjeva* (oz. *cankarjanska*) *mati*, *hlapec Jernej*, *Zlatorog*, *Urška*, *povodni mož*, družbenega življenja: *Šavrinke* (npr. *jajčarice*, *krušarice*, *perice*), *Aleksan-drinke*, stvarni liki: *Primož Trubar*, *France Prešeren*, *Veronika Deseniška*.
 8. INŠTITUCIJE: *Križanke*, *Cankarjev dom*, *Metelkova mesto*, *Pekarna*, *Lent*, *Opera*, *Planica*, *Aljažev stolp*.
 9. OBIČAJI/TRADICIJE: *pustovanje*, *kurentovanje*, *trgatev*, *martinovo in martinovanje*, *Škofjeloški pasijon*.
 10. DRUŽBENI DOGODKI: *Popotovanje iz Litije do Čateža*, *Cankarjeva literarna pot*, *Pot Cankarjeve matere*, *zlata lisica*, *Planica*, *bru-cevanje*.
 11. (AVTO)STEREOTIPI: *poštenost*, *delavnost*, *pridnost*, *disciplina*, *ne-agresivnost* (*hlapčevski narod*), *prepirljivost*, *fovšija* (tudi *fou-šija*), *nagnjenost k individualizmu*, *depresivnost*, *samomorilnost* (gl. Musek [1997]).
 12. DRUŽBENI KONSTRUKTI: *Bratstvo in enotnost*, *Na sončni strani Alp* (Będkowska-Kopczyk in Antloga 2016a: 89–90).

⁷ Tukaj je v izvirniku namig, da več mitoloških likov, značilnih za slovensko kulturo, najdemo mdr. v Šmitek (2011).

Kot je razvidno iz zgoraj naštetih tipologij (in njenih posameznih skupin) in primerov kulturološke leksike, se nekateri predlogi prekrivajo (čeprav so razlike v uvrščanju v posamezne skupine oziroma v imenovanju skupin).⁸

V poljskem jezikoslovju se raziskave kulturološke leksike osredotočijo na regijske leksikalne značilnosti. Sem spada večplastna raziskava gornješleziskega besedja Jolante Tambor (2006), kamor spadajo germanizmi (npr. *frelka* ‘punca, gospodična’ iz nem. *die Fräulein*), bohemizmi (npr. *dej se pozor* ‘pazi’ iz češ. *dej pozor*), šlezijske narečne besede (npr. *boroczek* ‘revček, nesrečnež’, polj. *nieborak*), in besedje, ki se je pojavljalo v zgodnejših obdobjih poljščine, danes je pa v splošnem poljskem jeziku označeno kot arhaizmi ali slogovno zaznamovana leksika, ali s kvalifikatorjem književno, vendar se v gornješleziskem narečju pojavlja kot vsakdanje besede, ki poimenujejo predmete, dejanja in lastnosti (npr. *chałpa* ‘hiša, stanovanje’, v polj. *chałupa* ‘hiša na kmetiji, po navadi lesena’, ‘uničena hiša’) (Tambor 2006: 184–194).

Patrycja Kownacka (2023) medtem preučuje leksiko, ki odraža lokalno kulturo in realije iz podlaške regije (polj. *Podlasie*) in možnosti njene uporabe v poučevanju poljščine kot tujega jezika. Odloči se za rabo termina *lokalna leksika*. K njej prišteva tako stvarna kot lastna imena, mdr. lokalna krajevna imena, imena upravnih enot, mestnih objektov (ulic, trgov, spomenikov), krajev, osebna imena, imena zgodovinskih in sodobnih dogodkov, lokalnih simbolov, vrednot, živali, poklicev, kulinarike in izdelkov. Kot pravi, lahko včasih lokalno besedje vsebuje kulturne konotacije, ki so razumljive samo lokalni skupnosti.

⁸ Gre predvsem za prekrivanje med tipologijo K. Zakrajšek in njeno nadgradnjo pri Jugović na eni strani in tipologijo iz članka Będkowske-Kopczyk in Antloge. Slednja je nastajala brez zavedanja o obstoju prvih dveh raziskav, kar lahko potrdim kot soavtorica. Avtorici sta sledili zgoraj navedeni tipologiji kulturnih besed Petra Newmarka (1988: 95–102) in Anne Wierzbicke (1997) (gl. dalje). Tako Zakrajšek (2000: 368) kot Będkowska-Kopczyk in Antloga (2016a) opozarjajo na dejstvo, da so njihovi sezname leksimov nedokončani. Več primerov slovenskega kulturološkega besedja najdemo v člankih Mikolič (2014), Jugović (2016), Będkowske-Kopczyk in Antloga (2016a), Gawlak (2016) in Będkowske-Kopczyk (2020a, 2020b).

3 Kulturemi

V jezikoslovju (zlasti etnolingvistiki), prevodoslovju in glotodidaktiki se v zvezi z raziskavami kulturološkega besedja uporablja tudi termin *kulturem*. Najprej velja omeniti, da se prve razlage kulturemov ne nanašajo samo na jezikovne prvine. Leta 1976 je strokovnjak za neverbalno komunikacijo, Fernando Poyatos, kulturem opredelil kot vsak element kulturne dejavnosti, ki je zaznaven s čutili ali razumljiv s pomočjo mišljenja in ima v določeni kulturi simbolni pomen (Poyatos 2002: 10). Els Oksaar je ta pojem povezala z vsemi oblikami medčloveške komunikacije (Oksaar 1988: 27). Po njenem mnenju so kulturemi v bistvu *behavioremi*, torej vzorci vedenja, ki se pojavljajo med komunikacijskimi akti in so specifični za določeno kulturo (dodajmo, da avtorica razlikuje med zunajjezikovnimi, nejezikovnimi in parajezikovnimi *behavioremi*). Nekateri raziskovalci trdijo, da lahko kulturni pojav preučujemo kot kulturnospecifičen šele ob primerjavi dveh kultur, če lahko ugotovimo, da je ta pojav (torej tudi poimenovanje) prisoten samo v eni od teh dveh kultur (Vermeer in Witte 1990: 130; gl. dalje Burkhardt 2008).

Na področju poljskega jezikoslovja kulturemi so opredeljeni kot:

Ključne besede, ki so pomembne za samoidentifikacijo določene skupnosti in opisujejo tako njen odnos do tradicije, podedovanih vrednot kot tudi spoprijemanje s sedanjostjo in aktualnim doživljanjem sveta. (Nagórko idr. 2004: XIX.)

Po Alicji Nagórko (2004: 136) kot kultureme lahko poimenujemo več vrst jezikovnih manifestacij določene kulture, vendar mednje uvrsti samo besedje, ki ima poleg leksikalnega oziroma slovarskega pomena v jeziku še kulturne konotacije in, dodatno, mora konotacija vsakič prevladovati nad denotacijo (Nagórko 2021: 394). Med njimi so kulturemi v ožjem smislu, med katere spadajo mdr. ključne besede kulture, nato pa kulturni skripti oz. scenariji, ki zrcalijo tipične jezikovne interakcije v različnih družbenih situacijah (npr. pozdrave ali psovke), stereotipi, posebej etnični, in ksenizmi. Zadnje avtorica opredeljuje kot nepravilno uporabljene jezikovne izraze, ki ne sodijo v določen kulturni in jezikovni kontekst. Ti izrazi lahko razkrijejo, da govornik ima drugo kulturno ozadje (Nagórko 2004: 136). Kultureme lahko najdemo med lastnimi imeni, narodnimi simboli, narodno

topografijo in etnonimi ter egzotizmi (poimenovanji prvin tuje specifične realije ali prvin specifične realije naše lastne kulture, ki v nekem drugem jeziku obdržijo originalno ime, npr. polj. *bigos*⁹ v slovenščini). Pogoji, pod katerim Nagórko vključuje egzotizme med kultureme, ni njihova neprevedljivost, ampak njihov pomenski presežek (polj. *nadwyżka sensu*), torej konotacija (Nagórko 2004: 137). Ta proces se lahko zrcali v jezikovnih metaforah in frazemih, ki vsebujejo to besedo. In prav med kultureme torej spada tako poljska beseda *bigos*, ki v pogovornem jeziku pomeni tudi 'kaos, zmešnjava', ima torej kulturno konotacijo na družbenem področju (prav zaradi te konotacije sestavine *bigos* je nastal frazem *narobić bigosu* 'povzročiti zmešnjavo').

Maciej Rak (2015) kultureme opredeli kot ključne besede, ki so na izraznem nivoju predstavljene s posameznimi leksemi, na vsebinskem nivoju pa imajo tako bogat pomen, da je z njihovo pomočjo mogoče razumeti nacionalno, etnično ali regionalno posebnost dane skupnosti (Rak 2015: 13). Po njegovem mnenju skupnost prav s pomočjo kulturemov določa svojo identiteto, odnos do tradicije in vrednot ter načine, na katere se sooča z izzivi v določenem času. Avtor, ki podobno kot Nagórko (2021), kultureme obravnava kot etnolingvistične enote, opozarja na različni ontološki status takih enot, pri čemer se sklicuje na opažanja Jerzija Bartmińskiego:

Predmet etnolingvističnih raziskav so lahko enote z izraznega nivoja (jezikovni izrazi, besede) ali enote vsebinskega nivoja (pomeni besed, ki se obravnavajo kot mentalni objekti, ideje, podobe) ali enote z nivoja realijev (predmeti realnega sveta, designati) [...]. (Bartmiński 2007: 13.)

Rak (2015: 13) izpostavlja tudi, da so kulturemi pogosto neprevedljivi, zrcalijo etnocentrično držo (so sestavine avtostereotipa) in delujejo v kolektivnem spominu. Najdemo jih med sestavinami frazeoloških enot, v klišejskih folklornih besedilih, ljudski poeziji, pokrajinski literaturi in v samorefleksivnih izjavah. Najpogosteje pa so izraženi s samostalnikom, ki ga lahko povežemo z univerzalno in primarno značilnostjo človekovega mišljenja – videnjem sveta v kategoriji stvari.

⁹ Prim. »Poljska narodna jed bigos je prav tako iz kislega zelja, ki mu dodajajo slanino, češplje v slanici in drugo sadje.«, gl. <https://viri.cjvt.si/gigafida/Concordance/Search?Query=bigos>.

Avtor obravnava predvsem kultureme v dialektološkem gradivu, in sicer v govorici prebivalcev poljske gorske regije Podhale (t. i. *Górale*). V knjigi iz leta 2015 je izpostavil naslednje kategorije:

- 1) LASTNO – TUJE: *Góral, gazda, pastir, juhas, zbójnik, ksiondz, pán, ceper*;
- 2) POZITIVNE VREDNOTE (VKLJUČNO Z VERSKIMI): *Pámbócek, Pániezus, Gażdżiná Podhála, krzyz, śleboda, honór, robota, ziy, dudki*;
- 3) NEGATIVNE VREDNOTE: *biyda, glód*;
- 4) KULTURNA IDENTITETA: *gwara, muzyka, śpiywanie, tániec, ubranie, portki, ciupaga, moskál, oscypek, gorzáłka, owca*;
- 5) MENTALNA GEOGRAFIJA: *Podhale, góry, Giewont, hala*. (Rak 2020: 122.)

V njegovi tipologiji kulturemov ima pomembno vlogo mentalna geografija, ki jo zrcalijo toponimi (npr. *Podhála*). Med preostalimi enotami se nahajajo narečni antroponimi (npr. *Pámbócek* za Boga). Avtor prizna, da je sestavljanje nabora kulturemov intuitivno, in sicer s pomočjo analize gradiva (izvornih besedil) in anketiranja (pogostost posameznih besed dojema kot dopolnilno metodo, ker lahko prikaže napačno sliko (Rak 2015: 18).

Metodološki pristopi k preučevanju kulturemov se razvijajo tudi na področju poučevanja poljščine kot tujega jezika. Grażyna Zarzycka (2019: 427–430), ki prav tako opozarja na neprevedljivost kulturemov, izpostavlja, da kulturemi niso lastnina ene jezikovne skupnosti (v tem primeru poljske). Za njihov nabor in interpretacijo je pa treba povezati perspektivo tako rojenih govorcev (notranja perspektiva) kot tujcev – v tem primeru oseb, ki se učijo določen jezik (zunanja perspektiva) (na to opozarjata tudi Będkowska-Kopczyk in Antloga 2016a: 87). Avtorica se sklicuje na druge raziskave s področja poučevanja poljščine kot tujega jezika in izpostavlja dejstvo, da so za poljske govorce kulturemi predvsem besede, ki poimenujejo kulturne pojave, ki se nanašajo na t. i. visoko kulturo (npr. osebnosti s področja kulture in umetnosti ali literarna dela), medtem ko so tujci zainteresirani predvsem za kulturne vsebine, ki so povezane s poljskim vsakdanjim življenjem) (Zarzycka 2019: 430). Med vire kulturemov je zato po mnenju avtorice treba vključiti tudi zunanje perspektive, izražene v ustnih in pisnih virih avtorjev, ki niso domačini dane regije. To vključuje ustne izjave, dnevnike, potopise, medijske tekste ter literarna dela (Zarzycka 2019: 427). Avtorica izpostavlja tudi, da mora

določanje kulturemov potekati po pogajalski poti, kar pomeni, da so za njihovo izbiranje in interpretacijo pomembni tako pristopi, ki jih razvija etnolingvistika kot glotodidaktične tehnike, ki se uporabljajo na različnih nivojih, in sicer 1) diskurzivnem (primerjava različnih perspektiv), 2) interkulturnem (dialog z drugačnostjo), in 3) projektnem oz. zabavnem, ki popestri pouk in pripomore mdr. razvoju komunikacijskih spretnosti učencev tujih jezikov (Zarzycka 2019: 429).

Na področju prevodoslovja se kulturemi dojemajo predvsem kot brezekvivalentna leksika, kar sledi iz del, v katerih je dosledno uporabljen termin *kulturem* (ne pa npr. *kulturološka beseda*). Z načini prevajanja poimenovanj slovenskih značilnih jedi v nemščino se je na osnovi turističnih besedil (katalogi) ukvarjala Katja Polajžar (2017), z določanjem in prevajanjem hrvaških kulturemov iz gastronomskih ponudb v nemščino pa Helga Begonja (2023). Frančeska Liebmann (2015) je sestavila izbor kulturemov v romanih *Na Drini* in *Travniška kronika* Iva Andrića in primerjala njihove prevode v nemščino in angleščino. Obravnavana leksika se nanaša na naslednja področja: narava, artefakti (hrana in pijače, obleke, predmeti za vsakodnevno rabo, arhitektura in urbanizem), objekti nematerialne oziroma duhovne kulture (npr. vera, običaji, družbeni red, mitologija, ustna književnost in folklor, merske enote) in specifične civilizacijske institucije (teritorialno-upravne enote, toponimi, politične in družbene institucije, nazivi državnih uslužbencev, družbeni nazivi, ki kažejo na družbeni status, konvencionalni govorni akti in dialektizmi), ki zrcalijo večplastno kulturno podobo Bosne in Hercegovine (Liebmann 2015: 135–340). Avtorica je dokazala tudi, da je Andrić namenoma uporabljal kulturno besedje (vključno z izposojenkami) za poudarjanje razlik v kulturni in verski pripadnosti svojih junakov.¹⁰ Poljske kultureme iz dela *Gospod Tadeusz* (polj. *Pan Tadeusz*) Adama Mickiewicza v prevodih v nemščino je analizirala Hanna Burkhardt (gre za prevajanje lastnih imen, npr. *Król Jan III Sobieski*). Avtorica razlikuje med etnolingvističnimi in prevodoslovnimi kulturemi. Ugotavlja, da:

¹⁰ Kot razlaga avtorica: »Tako je geografska pripadnost likov jasno razpoznavna po njihovem govoru, v katerem so številni dialektizmi, regionalizmi, lokalizmi, žargonizmi, vulgarizmi, pa tudi pregovori, zdravice, prisege, kletvice ipd., značilni za Andrićevo rodno deželo, večinoma pa ne za jezik, v katerem vsevedni pripovedovalec nagovarja bralce. Dela našega korpusa so namreč napisana v vzhodni različici običajne srbohrvaščine, kot jo je govoril sam Andrić [...], torej v jeziku, za katerega je [...] značilna ekavica in bistveno manjše število turcizmov.« (Liebmann 2015: 321–322.)

[r]azlika med etnolingvističnim in prevdoslovnimi razumevanjem kulturemov temelji na tem, da se mora prevajalec odločiti, kaj je z vidika prevajanja kulturem in kaj ni kako prenesti kulturne elemente v tuji jezik ter kakšen je cilj prevajanja in kdo je prejemnik prevoda. Prav v soočenju kultur pride do pojasnitve tujosti, ki se torej vedno pojavi kot rezultat primerjave in pomeni odnos med vsaj dvema jezikoma. (Burkhardt 2008: 199.)

Dodajmo, da uporabo teorije kulturemov na področju prevajanja neliterarnih besedil z različnimi ravnmi zapletenosti¹¹ in potrebo po sistematični vključitvi prevajanja v poučevanje tujega jezika zagovarja Alenka Kocbek (2013). Prevajanje avtorica obravnava kot dodatno jezikovno spretnost, ki dopolnjuje tradicionalne štiri spretnosti (branja, pisanja, poslušanja in govora) (Kocbek 2013: 430). Kot pravi, se z uporabo modela kulturemov kot podporne strukture med drugim razvije in pridobi celoten spekter komunikativnih kompetenc z njihovimi jezikovnimi, sociolingvističnimi in pragmatičnimi komponentami, ki jih učenec uporablja pri delovanju kot govorec, pisatelj, poslušalec ali bralec v procesih komunikativnega jezika (Kocbek 2013: 434).

4 Ključne besede kulture

Termin *ključne besede kulture* (oz. *kulturne ključne besede*, gl. angl. *cultural key words*) je uvedla Anna Wierzbicka (1997: 15–16) za leksiko, ki je v določeni kulturi posebnega pomena in hkrati ponuja vpogled v to kulturo. Raziskave avtorice in njenih sodelavcev (Wierzbicka 1997; Goddard in Wierzbicka 1995; Goddard 2015) se osredotočajo predvsem na pojme, ki zrcalijo duhovno plast določene jezikovne skupnosti.¹² Med njimi najdemo analize besedja s področja mentalnih (oz. duševnih) procesov, verovanja, vrednot in idej ter filozofske, psihološke, družbene in etične koncepte.¹³ Sem spadajo tudi besede, ki zrcalijo specifičen način čustvovanja (npr. ruska beseda *duša*, ki se nanaša na duhovno, moralno in čustveno bistvo, gl.

¹¹ Gre za relativno preprosta in kratka besedila (npr. opozorila o varnosti, oglasi za zaposlitev, recepti in poslovna pisma) in zelo kompleksne žanre (npr. pogodbe in dogovori) (Kocbek 2013: 433).

¹² Gl. pregled raziskav ključnih besed v različnih jezikih, ki ga ponuja Goddard (2015).

¹³ V svojih delih Wierzbicka obravnava poimenovana zunanji vidiki življenja, ki se vežejo na vse, kar človeka obdaja v zasebnem, družbenem, kulturnem in institucionalnem prostoru (narava, artefakti, civilizacijski in kulturni dosežki).

Wierzbicka 1997: 3). Kot izpostavlja Vesna Mikolič, je ključne besede mogoče obravnavati kot besede, ki niso samo neprevedljive v druge jezike (kot kulturološko besedje oz. kulturemi), ampak kot besede, ki zaradi svoje pomembnosti sežejo globoko v zavest oz. kolektivni spomin pripadnikov dane kulture. Ključne besede so torej »izraz nečesa pomembnega in pomenljivega v kulturi« (Mikolič 2014: 288).

Cliff Goddard (2015: 390) opozarja, da čeprav so ključne besede kulture pogosto povezane z določenim jezikom, ne obstaja vedno neposredna povezava med temi besedami in jeziki. Kot prvo, jeziki, ki se govorijo v različnih državah (npr. nemščina v Nemčiji, Avstriji in Švici), imajo lahko različne konotacije za iste besede. Kot drugo, nekatere besede nosijo kulturni pomen v večjem kulturnem krogu (npr. *vino* v mediteranskem), druge pa v manjšem, na primer v regijah (npr. *klopotec* na Štajerskem). Goddard (2015: 390–391) prav tako poudarja, da v vsakem jeziku obstaja veliko besed, ki niso dovolj značilne, da bi jih označili za ključne besede kulture, vendar kljub temu nosijo kulturne pomene.

Glede na dejstvo, da so ključne besede zelo različne glede na obliko in vidike duhovne ter materialne kulture, na katere se nanašajo, jih je treba analizirati na različne načine. To prav tako pomeni, da ni enega metodološkega pristopa za utemeljevanje njihove ključnosti. Będkowska-Kopczyk in Antloga (2016a: 90) poudarita, da je vsako enoto treba posebej raziskati, da bi ugotovili, ali je dovolj pomenljiva za slovensko kulturo in spada v nabor ključnih besed (zato predlagata seznam besed in večbesednih izrazov, ki so kandidati za ključne besede, gl. zgoraj).

Eden od dejavnikov, ki dokazuje kulturno pomembnost oz. izrazitost ključnih besed, je njihova pogostost v stalnih besednih zvezah, vsakdanjem jeziku ali na nekem posebnem pomenskem področju (oz. v neki vrsti diskurza). Ključne besede so sestavine pogovorov, rekov, se pojavljajo v besedilih glasbenih komadov, naslovih knjig (Wierzbicka 1997), književnosti, mitologiji, verskem diskurzu, zgodovinskem doživljanju državnosti (Mikolič 2014: 288) in pomembnih besedilih kot državne himne, v katerih lahko najdemo sestavne dele vrednot določene kulture (Niewiara 2022: 218).

Ključne besede prepoznamo tudi po tem, da se uporabljajo kot toponimi, lastna imena in so sestavina lastnih stvarnih imen, kot poimenovanja

stvaritev, organizaciji (društev in ustanov), turističnih objektov in gostiln, medijskih oddaj, nagrad (Mikolič 2014: 288; Będkowska-Kopczyk in Antloga 2016a, 2016b). Nabiramo jih lahko s pomočjo referenčnih in specializiranih korpusov, njihovo pogostost lahko ugotavljamo s statistično analizo. Na podlagi opravljenih analiz turističnega korpusa TURK Vesna Mikolič (2014) omenja nekaj slovenskih nacionalnih atributov, med katere spadajo: *gostoljubnost, domačnost, prilagodljivost, vzdržljivost, pridnost, ustvarjalnost, pesem, film, gledališče, jezik, narečje, voda, gozd, planina, zelena (barva), trobojnica* itd. Avtorica meni, da je povezava s turizmom eden najpomembnejših vidikov države in njenih nacionalnih atributov. Z uporabo kvantitativnih in kvalitativnih raziskovalnih metod, kot so ankete, intervjuji, fokusne skupine, statistična analiza korpusa ter semantična in diskurzivna analiza, dokazuje tudi, da je ena od teh besed pridevnik *domač* (Mikolič 2020: 34–42). Ta beseda je med najpogostejšimi leksemi v korpusu TURK, kot tudi v slovenskem referenčnem korpusu Gigafida, kar potrjuje dejstvo, da ima pomemben vpliv na oblikovanje avtentičnih turističnih proizvodov in destinacij.

Będkowska-Kopczyk in Antloga (2016a: 90–92) s korpusno analizo in s pomočjo iskalnika Google preverjata prisotnost v vsakodnevni slovenščini dveh lastnih imen iz slovenskega leposlovja: *hlapec Jernej* in *cankarjanska/Cankarjeva mati*.¹⁴ Dokazujeta, da njuna raba zrcali družbene (avto)stereotipe, ki so pomemben del slovenske identitete in samopodobe. S podobnim pristopom avtorici (Będkowska-Kopczyk in Antloga 2016b: 537–541) potrjujeta pomenljivost besede *klopotec*, ki se zaradi kulturnih konotacij, povezanih z glasbo (ritmično klopotajoča naprava), vizualno umetnostjo (umetnina), štajersko pokrajino (prominentni element te pokrajine), varnostjo (varuh vinogradov), nanaša ne samo na napravo, ampak tudi na prvino slovenske (zlasti štajerske) duhovne kulture.

Z analizo prenesenih pomenov besede *vino* v slovenskih pregovorih in vinske leksike v različnih kontekstih Będkowska-Kopczyk (2020a) prikaže, da se ta leksem nanaša na kompleksen, kulturno vezan pojem (lahko ga razumemo po Bartmińskem tudi kot kulturni stereotip, gl. dalje), saj pridobi metaforično razumevanje (npr. vino je življenje, vino je pesem zemlje) in

¹⁴ Gl. tudi primerjalno analizo izrazov *cankarjanska/Cankarjeva mati* in polj. *matka Polka* (Będkowska-Kopczyk 2018).

gradi semantično mrežo s številnimi drugimi poimenovanji različnih lokalnih vinskih sort (npr. *vipavec*), elementov vinske kulture, ki so specifični na globalni (npr. *vinska kraljica*), nacionalni (npr. *trgatev*), regionalni (npr. *osmica*) in lokalni ravni (npr. praznik *malvazije*). O ključnosti te besede v slovenski družbi priča med drugim tudi dejstvo, da je za državno himno Slovenije izbrana sedma kitica Prešernove pesmi z naslovom *Zdravljica* (torej napitnice) (Gačnik 2014: 133; Jugović 2016: 143).

Mikolič (2021) razvija tudi pristop k preučevanju ključnih besed v Cankarjevih literarnih delih s pomočjo kvantitativne in kvalitativne korpusne metode. Ena od ugotovitev je, da je v Cankarjevem korpusu najpogostejša polnopomenska beseda *oči* (4843 zadetki).¹⁵ Ta metodološki pristop k preučevanju ključnih besed temelji tako na teoriji Anne Wierzbicke (gl. prej) kot Raymonda Williamsa (1976). Slednji je ključne besede¹⁶ raziskoval na področju družbenih in kulturoloških pojavov. Gre za besede, ki se nanašajo na abstraktne pojme in so »pomembne in zavezujoče pri določenih dejavnostih in njihovih interpretacijah oziroma pomembne besede, ki so značilne za določeno obliko mišljenja« (citirano po Mikolič 2021: 26–27). Dodajmo, da uporabo koncepta ključnih besed kulture v posredovanju kulturnih tem preko učnih vsebin (literarnih tekstov) za otroke na slovensko-nemškem območju izpostavljata Tatjana Vučajnk in Polona Legvart (2022).

Analize besedja, ki je ključ k razumevanju poljske kulture, najdemo v raziskavah Anne Wierzbicke (1997), Aleksandre Niewiare (2014, 2015, 2017, 2018, 2022) in Jerzija Bartmińskiego (2016). Wierzbicka zanima, kako se v poljščini in drugih jezikih (ruščini, nemščini, angleščini, francoščini)

¹⁵ Statistično metodo obdelave ključnih besed v delih posameznih avtorjev (poezije in proznih besedil) je v teorijo literature vpeljal petdesetih letih prejšnjega stoletja Pierre Guiraud. Njegov pristop je uporabljal Kazimierz Wyka (1962), ki pravi: »Guiraudov raziskovalni pristop vključuje dva ključna elementa: zbiranje in izbiro materiala poetičnega jezika ter njegovo analizo. Prvi element je povezan z jezikovno statistiko, drugi pa s pojmom 'stilističnega polja', ki omogoča raziskovanje jezikovnih asociacij in pomenskih povezav v besedilu [...] Ko ugotovi, katere besede imajo pri določenem avtorju vlogo ključnih besed, raziskovalec spremlja njihov stilistični kontekst in sklepe, ki jih lahko iz tega spremenljivega konteksta izpeljemo. V ta namen uvaja pojem stilističnega polja, ki po njegovem mnenju ustreza arhetipu in literarnemu kompleksu pri Bachelardu. Z drugimi besedami, kot je že poudarjeno, se raziskovalec prenese na raven jezikovnih asociacij, na raven možnih semantičnih kontekstov danih besed« (Wyka 1962: 9; gl. tudi Bartmiński 2016: 22).

¹⁶ Williams (1976) termin *keywords* v angleščini piše skupaj, medtem ko ga Wierzbicka (1997) piše narazen (tj. *key words*).

zrcali kulturno dojemanje pojmov, med katere spadajo prijaznost, svoboda, domovina. Niewiara, ki v svojih delih prav tako kot Wierzbicka dosledno uporablja termin ključna beseda, raziskuje predvsem besede z abstraktnimi pomeni. Glede metodološkega pristopa zagovarja pridobivanje gradiva s pomočjo vprašalnikov in raziskave pogostosti dane besede s pomočjo korpusne analize. Njene raziskave potrjujejo, da je izbor metodologije ugotavljanja ključnosti besed pogojen s tipom gradiva in ciljem raziskave. Na primer besede, ki se nanašajo na nacionalne attribute (oz. poljsko identiteto in avtostereotip Poljaka), najde v kolokacijah z besedami *polski* ('poljski'), *po polsku* ('poljsko'), *Polak* ('Poljak'), *Polka* ('Poljakinja'), *Polska* ('Poljska') in njihovimi ustreznici, ki jih vsebujejo dnevniki (100 besedil), objavljeni v obdobju od 16. do 20. stoletja. Mednje spadajo denimo *wolność* 'svoboda', *anarchia* 'anarhija', *swawola* 'svojevoljnost', *odwaga* 'pogum', *honor* 'pogum', *niezgoda* 'nesoglasje', *gorąca krew* 'vroča kri'. Nato pa analizira kulturne konotacije besede *wolność* 'svoboda' v stavkih z naštetimi enotami ter sinonimi besede *mówić* 'govoriti' in sklepa, da imajo vse te besede v obravnavanih kontekstih semantično motivacijo, povezano s pojmi, ki se nanašajo na državno, pravno in inštitucionalno demokracijo (Niewiara 2014: 66–73). V svojih raziskavah Niewiara izhaja iz predpostavke, da kulturne kategorije in kulturni pojmi sestavljajo mrežo med seboj povezanih elementov in da sprememba v enem delu mreže samodejno povzroči spremembe v drugem (npr. spremembe v hierarhiji, spremembe v vsebini koncepta). To pomeni, da se kulturni koncepti razvijajo, naloga raziskovalcev je pa ujeti ta razvoj z opazovanjem uporabe besed, izbranih kot poimenovanja vrednot v sodobnih in starih besedilih (tudi v slovarjih), torej v fazah evolucije diskurza določene kulture, kar avtorica prikaže na primeru nacionalnih atributov, kot sta poljska veselost in potrnost (Niewiara 2018: 705). Avtorica raziskuje tudi poljske ključne besede v primerjavi s sosednimi slovanskimi jeziki na osnovi frazemov s sestavinami *duśa* 'duša' in *serce* 'srce' (Niewiara 2015). Prav tako na slovanskem gradivu, ki ga sestavlja korpus štirinajstih besedil državnih himen, raziskuje, na katere vrednote se nanašajo ključne besede posameznih himen (Niewiara 2022: 236–239).

Jerzy Bartmiński je predlagal povezovanje ključnih besed s svetom vrednot, kar mu je omogočalo vpogled v jedro kulture, njeno »dušo«. Besede, ki se nanašajo na vrednote, lahko po avtorjevem mnenju štejemo med najbolj reprezentativne ključne besede poljske nacionalne kulture, njihova

posebnost se pa dobro odraža v izrazu *kulturni koncept*. Gre za koncepte (pojme), ki so aksiološko opredeljeni in imajo kulturne konotacije. Med poljske vrednote, ki so zbrani na osnovi aksiološke literature in preverjeni z anketami avtorjevih sodelavcev, spadajo mdr. *rodzina* ‘družina’, *praca* ‘delo’, *miłość* ‘ljubezen’, *wiara* ‘vera’, *przyjaźń* ‘prijateljstvo’, *wolność* ‘svoboda’, *patriotyzm* ‘domoljubje’, *ojczyzna* ‘domovina’ (Bartmiński 2016: 24–26).

Pri ugotavljanju kulturnih vrednot so pomembni tudi avtostereotipi, ki jih lahko preverjamo z anketiranjem in analizo različnih diskurzov. Poleg zgoraj omenjene raziskave Aleksandre Niewiare (2014) velja še enkrat omeniti razpravo Jolante Tambor (2006), ki se ukvarja tako z avtoprototipom (*prawdziwy Ślónzok* ‘pravi Šlezijec’, Tambor 2006: 240) kot avtostereotipom Šlezijca, ki ju razume kot pomensko-jezikovna konstrukta (Tambor 2006: 235). Kot pravi:

Poenostavljeno lahko rečemo, da prototip podaja konstitutivne značilnosti, stereotip pa karakteristične; prototip predpisuje, stereotip opisuje. Prikazati je treba, katere značilnosti so stereotipne za Šlezijce, katere značilnosti se pa Šlezijcem pripisujejo. Iz analize gradiva izhajajo, da se večina značilnosti pojavlja tako v avtostereotipu kot v stereotipu. (Tambor 2006: 259.)

Za naše razpravljanje je posebno pomembno etnolingvistično delo Marie Wacławek in Marie Wtorkowske (2022a), ki na osnovi anket primerjata jezikovno-kulturne stereotipne predstave o Poljaki pri Slovencih in obratno – Slovence pri Poljaki. Zbrano jezikovno gradivo zrcali predstave o videzu, značaju, odnosu do denarja, preživljanju prostega časa predstavnikov in predstavnic obeh narodov (Wacławek in Wtorkowska 2022a: 65–189). Avtorici rekonstruirata, kaj pri anketiranih osebah pomeni »pravi Poljak« in »pravi Slovenec« (gl. Wacławek in Wtorkowska 2022a: 191–200; 2022b).

5 Sklepne ugotovitve

Lahko sklepamo, da se vsi zgoraj obravnavani pristopi nanašajo na jezikovne enote, ki so kot nosilci kulturnih pomenov pomembne za določeno skupnost, ki jo združuje jezik. Avtorji naštetih raziskav razvijajo

metodološke pristope, ki jim omogočajo čim bolj objektivno preučevanje gradiva. Med termini, ki se uporabljajo v posameznih pristopih, ni ostrih meja, saj se lahko nanašajo na iste zglede (tj. na iste besede ali večbesedne zveze). Prevodoslovci, leksikografi – ne glede na to, ali uporabljajo termin *kulturološka (brezekvivalentna) leksika* ali *kulturem* – obravnavajo tovrstno besedje predvsem z vidika (ne)prevedljivosti v druge jezike. Glotodidaktiki se zavedajo, da je to besedje nujno za bogatenje besednega zaklada učencev s poimenovanji realij, kulturnega ozaveščanja in razvijanje medkulturnih komunikacijskih spretnosti. Jezikoslovci, ki se ukvarjajo s kulturno lingvistiko oziroma etnolingvistiko, iščejo v naboru teh besed predvsem pomene, ki so globlje zasidrani v kulturno zavest dane jezikovne skupnosti. V svojih raziskavah za to besedje dosledno uporabljajo termine *kulturem* ali *ključna beseda* ali druge (npr. *kulturni stereotip*). Največ teoretskega prekrivanja je med *kulturemi* in *ključnimi besedami kulture*, ki nista samo termina, ampak se nanašata na raziskovalne kategorije in metode. *Kulturem* – kot izhaja iz prispevkov poljskih etnolingvistov – označuje leksiko, ki ima predvsem kulturne konotacije, njena neprevedljivost v druge jezike je pa sekundarnega pomena. To velja za *kultureme*, ki hkrati opravljajo vlogo ključnih besed v Wierzbickinem pristopu, torej za besedje, ki je hkrati pomembno in pomenljivo. Besede, ki poimenujejo kulturnospecifične elemente, nimajo pa kulturnih konotacij, so – kot izhaja iz del Nagórko – navadni egzotizmi. Na primer beseda *Triglav* je lahko tako *kulturem* kot *ključna beseda*, ker je za slovenski jezikovni prostor ne samo specifična (je ime slovenske gore), ampak hkrati pomenljiva (simbol slovenstva) (prim. Będkowska-Kopczyk 2020b: 118). Kot je že navedeno, so *kulturemi* po mnenju Nagórko ključne besede kulture v ožjem smislu. Tako avtorica (Nagórko 2004, 2021) kot Rak (2015) obravnavata ta termin kot nadpomenko termina *ključna beseda*. Na drugi strani jeziki vsebujejo univerzalne besede, ki imajo prav tako lahko vlogo ključnih besed. Take besede ne označujejo kulturnospecifičnih elementov in niso zato neprevedljive v druge jezike. Na primer beseda *vino* ni specifična samo za slovenski prostor (je univerzalna beseda, ki se v prvi vrsti nanaša na alkoholno pijačo), ampak ima v slovenski kulturi vlogo ključne besede, ker je njena konceptualizacija kulturnospecifična in se nanj navezuje cela konceptualna mreža heterogenih besed in izrazov, ki so povezani z različnimi vidiki slovenske vinske kulture (Będkowska-Kopczyk 2020a, 2020b). Sem spadajo tudi besede, ki v različnih jezikih poimenujejo abstraktne pojme, povezane z nacionalnimi vrednotami, npr. svobodo (gl. Wierzbicka 1997; Niewiara

2014), ki jih Bartmiński imenuje kulturni koncepti. Ali lahko tudi te besede opredelimo kot kultureme? Če gledamo s stališča, da se kulturem nanaša na kulturnospecifično besedje (kot v delih prevodoslovcev), je termin ključna beseda nadpomenka za kulturem, ker zajema tako poimenovanja kulturnospecifičnih pojavov (kultureme) kot univerzalnih pojmov (univerzalno besedje). Če pa gledamo s stališča, da kulturemi vsebujejo tudi univerzalno besedje s kulturno konceptualizacijo, je potemtakem termin kulturem nadpomenka za ključno besedo.

Lahko sklepamo, da vse našete termine združuje nadpomenka *leksikalni nosilci kulturnega pomena*. Ta termin je prevzet iz naslova članka *Words as carriers of cultural meaning* (Goddard 2015: 380). Zajema širok razpon jezikovnih enot (besede in večbesedne zveze, kolokacije, frazeme, slogane, lastna imena in stvarna lastna imena), ki prenašajo kulturno informacijo in katerih razumevanje zahteva od uporabnika poznavanje kulturnega konteksta oziroma ozadja. Rojeni govorniki jih najpogosteje intuitivno uporabljajo, medtem ko jih morajo tuji uporabniki danega jezika dodatno preučiti. Kategorija leksikalnih nosilcev kulturnega pomena vsebuje torej tako kulturnospecifične kot kulturnoznačilne in kulturnopomenljive enote, ki jih najdemo v narečjih, jezikih subkultur, knjižnem jeziku in v različnih diskurzih (npr. političnem, medijskem, vsakdanjem). Lahko se nanašajo na večje in manjše kulturne skupine (npr. mediteranska, balkanska, slovanska, slovenska, štajerska), kar pomeni, da so lahko iste besede leksikalni nosilci kulturnega pomena v več jezikih. Nosilci kulturnega pomena se v jeziku nahajajo ne samo na leksikalni ravni, ampak tudi na slovnični in pragmatični, primer česar je slovenska dvojina, če pogledamo iz perspektive jezikov, ki dvojine nimajo.

Viri

- Bajec, A., Jurančič, J., Klopčič, M., Legiša, L., Suhadolnik, S., Tomšič, F., Čop, B., Rigler, J., Černelič, I., Hajnšek-Holz, M., Jakopin, F., Leder-Mancini, Z., Logar, T., Müller, J., Humar, M. in Šircelj-Žnidaršič, I. (ur.). (1970–1991). *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Založba ZRC, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. www.fran.si
- Center za jezikovne vire in tehnologije. (b. d.). *Gigafida 2.0: Korpus pisne standardne slovenščine* [Korpus]. Viri CJVT. <https://viri.cjvt.si/gigafida>
- Gliha Komac, N., Jakop, N., Kern, B., Klemenčič, S., Krvina, D., Ledinek, N., Michelizza, M., Mirtič, T., Perdih, A., Petric, Š., Snoj, M. in Žele, A. (ur.). (2014).

Slovar slovenskega knjižnega jezika (Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja). Založba ZRC, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. www.fran.si

Literatura

- Bartmiński, J. (2007). Opozycja swój / obcy a problem językowego obrazu świata. *Etnolingwistyka*, 19, 35–59.
- Bartmiński, J. (2016). Słowa klucze, kulturemy, koncepty kulturowe. *Przegląd Humanistyczny*, 60(3), 21–29.
- Będkowska-Kopczyk, A. (2018). Słowa klucze kultury na przykładzie wyrażen „matka Polka” oraz „cankarjanska mati” i „Cankarjeva mati”. V M. Wtorkowska, M. Wacławek in L. Rezoničnik (ur.), *Sedemdeset let poučevanja poljskega jezika v Ljubljani* (str. 247–257). Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Będkowska-Kopczyk, A. (2020a). *Vino* ‘wine’ as one of the key words of Slovene culture: A linguo-cultural analysis with application in cross-cultural communication in tourism. V V. Mikolič (ur.), *Language and Culture in the Intercultural World* (str. 45–57). Cambridge Scholars Publishing.
- Będkowska-Kopczyk, A. (2020b). Uporabnost koncepta ključnih besed kulture pri poučevanju kulturoloških vsebin in razvijanju medkulturne zmožnosti (na primeru vinske leksike). *Slavia Centralis*, 13(1), 115–125.
- Będkowska-Kopczyk, A. in Antloga, Š. (2016a). Ključne besede slovenske kulture: Interdisciplinarni pristop. *Annales. Series historia et sociologia*, 26(1), 85–94. <https://doi.org/10.19233/ASHS.2016.8>
- Będkowska-Kopczyk, A. in Antloga, Š. (2016b). Klopotec kot ena ključnih besed slovenske kulture. V M. Jesenšek (ur.), *Rojena v narečje: Akademikinji prof. dr. Zinki Zorko ob 80- obletnici* (str. 545–560). Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.
- Begonja, H. (2023). Funkcionalni prijevodi u tekstnoj vrsti jelovnik. *Fluminensia*, 35(1), 119–152. <https://doi.org/10.31820/f.35.1.10>
- Burkhardt, H. (2008). Kulturemy i ich miejsce w teorii przekładu. *Język a Kultura*, 20, 197–209.
- Đukanović, M. (2011). Slovenske etnografske prvine v slovaropisju. V S. Kranjc (ur.), *Meddisciplinarnost v slovenistiki* (Obdobja 30, str. 107–112). Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Gačnik, A. (2014). Slovenian wine stories and wine identities: From the heritage and culture of wine to wine tourism. V M. Harvey, L. White in W. Frost (ur.), *Wine and Identity: Branding, Heritage, Terroir* (str. 133–159). Routledge.

- Gawlak, M. (2016). Tłumacz wobec historii – elementy kulturowe w przekładzie Draga Jančara pt. „Widziałem ją tej nocy”. V J. Lubocha-Kruglik in O. Małyś (ur.), *Przestrzenie przekładu* (str. 149–162). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Goddard, C. (2015). Words as carriers of cultural meaning. V J. R. Taylor (ur.), *Oxford Handbook of the Word* (str. 380–398). Oxford University Press.
- Goddard, C. in Wierzbicka, A. (1995). Key Worlds, Culture and Cognition. *Philosophica*, 55, 37–67. <https://doi.org/10.21825/philosophica.82354>
- Jugović, T. (2016). Pri sosedih za mizo: brežekvivalentna leksika in njene leksi-kografske rešitve v slovensko-hrvaškem in slovensko-srbskem slovarju. *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, 5, 132–144. <https://doi.org/10.17951/zcm.2016.5.132>
- Kocbek, A. (2013). Unlocking the potential of translation for FLT. *Linguistica*, 54(1), 425–438. <https://doi.org/10.4312/linguistica.54.1.425-438>
- Kownacka, P. (2023). *Lokalność w nauczaniu języka polskiego jako obcego na przykładzie Podlasia* [Doktorska dysertacja]. Uniwersytet w Białymstoku.
- Liebmann, F. (2015). *Kulturemi u njemačkim i engleskim prijevodima romana Ive Andrića Na Drini ćuprija i Travnička hronika* [Doktorska dysertacja]. Karl-Franzens-Universität Graz.
- Mikolič, V. (2014). Ključne besede kulture – ključ za razumevanje kultur. V M. Jesenšek (ur.), *Jeziki, literature in kulture v stiku: Ob 200-letnici M. J. Lermontova, 110-letnici Srečka Kosovela in 100-letnici Vitomila Zupana* (str. 285–298). Univerza v Mariboru.
- Mikolič, V. (2020). Keywords of Slovenian tourism and culture in selected cases. V V. Mikolič (ur.), *Language and Culture in the Intercultural World* (str. 34–44). Cambridge Scholars Publishing.
- Mikolič, V. (2021). *Ali bereš Cankarja?* Slovenska matica.
- Musek, J. (1997). Psihološke prvine narodne identite in analiza slovenske samopodobe. V D. Nečak (ur.), *Avstrija, Jugoslavija, Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas* (str. 174–203). Profima.
- Nagórko, A. (2004). Etnolingvistika i kulturemi u međujezičnom prostoru. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje*, 30(1), 131–143.
- Nagórko, A. (2021). Anny Wierzbickiej key words a kulturemy: porównywanie języków – porównywanie kultur? *Prace Filologiczne*, 76, 387–400. <https://doi.org/10.32798/pf.878>
- Nagórko, A., Łaziński, M. in Burkhardt, H. (2004). *Dysynktywny słownik synonimów*. TAIWPN Universitas.
- Newmark, P. (1988). *Approaches to Translation*. Prentice Hall.
- Niewiara, A. (2014). Od polskich słów do polskich zdań: W poszukiwaniu słów kluczy do polskiej kultury. *Forum Lingwistyczne*, 1, 65–75. <https://journals.us.edu.pl/index.php/FL/article/view/6046>

- Niewiara, A. (2015). Słowa klucze kultury w sytuacji bliskiego sąsiedztwa kultur i powinowactwa językowego (dusza – serce). *LingVaria*, 10(2), 291–304. <https://doi.org/10.12797/LV.10.2015.20.22>
- Niewiara, A. (2017). Słowa klucze kultury jako nazwy pojęć wyrazistych o wysokim stopniu utrwalenia a zagadnienia synonimii leksykalnej. *LingVaria*, 12(1), 233–252. <https://doi.org/10.12797/LV.12.2017.23.16>
- Niewiara, A. (2018). Wesół był Polak: z rozważań nad pojęciami kluczowymi kultury polskiej: antonimia i pojęcia spolaryzowane. V M. Pastuch (ur.), *Historia języka w XXI wieku: stan i perspektywy* (str. 703–713). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Niewiara, A. (2022). Aksjologiczna wartość hymnów państwowych Słowian w ujęciu porównawczym. *LingVaria*, 17(1), 215–238. <https://doi.org/10.12797/LV.17.2022.33.13>
- Oskar, E. (1988). *Kulturemtheorie: Ein Beitrag zur Sprachverwendungsforschung*. Vandenhoeck & Rupprecht.
- Polajžar, K. (2017). *Slovenske turistične kmetije – prenos kulturemov v nemških prevodih* [Magistrsko delo]. Univerza v Mariboru.
- Poyatos, F. (1976). *Man beyond Words: Theory and Methodology of Nonverbal Communication*. New York State English Council.
- Poyatos, F. (2002). *Nonverbal Communication across Disciplines: Volume 1: Culture, Sensory Interaction, Speech, Conversation*. John Benjamins.
- Rak, M. (2015). *Kulturemy podhalańskie*. Księgarnia Akademicka.
- Rak, M. (2020). Kulturemy i onomastyka [Культуремы и ономастика]. V Н. С. Ганцовская in В. И. Супрун (ur.), *Ономастика Поволжья. Материалы XVIII Международной научной конференции 9–10 сентября 2020 года* (str. 120–125). Кострома. <https://doi.org/10.34216/2020-1.onomast.120-125>
- Šmitek, Z. (2011). *Mitološko izročilo Slovencev: Svetinje preteklosti*. Študentska založba.
- Tambor, J. (2006). *Mowa Górnolazaków oraz ich świadomość językowa i etniczna*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Toporišič, J. (1992). *Enciklopedija slovenskega jezika*. Cankarjeva založba.
- Vermeer, H. J. in Witte, H. (1990). *Mögen Sie Zistosen? Scenes & frames & channels im translatorischen Handeln*. Groos.
- Vučajnk, T. in Legvart, P. (2022). Pogled v svet besed: prepoznavanje raznojezičnosti v prvem triletju osnovne šole: vključevanje literarnih besedil za spodbujanje medkulturnega dialoga in usvajanje jezika. *Colloquium: New Philologies*, 7(1), 167–178. <https://doi.org/10.23963/cnp.2022.7.1.8>
- Wacławek, M. in Wtorkowska, M. (2022a). *O Polakach i Słowianach – w kręgu językowo-kulturowych stereotypów*. Založba Univerze v Ljubljani. <https://doi.org/10.4312/9789617128574>

- Wacławek, M. in Wtorkowska, M. (2022b). „*Ljubezen do hribov, domače hrane, športa in narodne glasbe*” – pravi Slovenec versus prawdziwy Słoweniec po mnenju slovenskih in poljskih anketirancev. V G. Nikolovski in N. Ulčnik (ur.), *Slavistična prepletanja 4* (str. 57–77). Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba.
- Wierzbicka, A. (1997). *Understanding Cultures Through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, Japanese*. Oxford University Press.
- Williams, R. (1976). *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. Oxford University Press.
- Wyka, K. (1962). Słowa-klucze. *Zagadnienia Rodzajów Literackich, Tom IV*, 2(7), 5–34.
- Zakrajšek, K. (2000). Kultura in slovar: prevajanje slovenskega kulturološkega besedja. V I. Orel (ur.), 36. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (str. 365–375). Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete.
- Zarzycka, G. (2019). Kulturemy polskie – punkty widzenia, techniki ich wydobywania i negocjowania: Stosowanie perspektywy etnolingwistycznej w glottodydaktyce polonistycznej. *Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców*, 26, 425–441. <https://doi.org/10.18778/0860-6587.26.29>

Hana Mžourkováⁱ

Češko-slovenski stiki pri izdelavi in razvoju jezikovnih priročnikov

Prispevek obravnava stike med češkimi in slovenskimi jezikoslovci po letu 2000 s posebnim poudarkom na obdobju od leta 2016 do 2024. Osredotoča se zlasti na dogodke in rezultate, povezane s sodelovanjem jezikoslovcev, ki se ukvarjajo s pripravo in razvojem slovarjev ter drugih jezikovnih priročnikov. Poleg leksikografije obravnava tudi sodelovanje čeških in slovenskih jezikoslovcev v okviru teorije in prakse jezikovne kulture, pri čemer ima pomembno vlogo izmenjava izkušenj med sodelavci češke in slovenske jezikovne svetovalnice. Kot zadnji dosežek dolgoletne želje po skupnem delu prispevek omenja češko-slovenski mobilnostni projekt (Mobility Plus), ki je pomemben ne samo za prihodnje stike med češkimi in slovenskimi jezikoslovci, temveč tudi za sodobno leksikografijo nasploh.

Ključne besede: češko-slovenski stiki, jezikoslovje, jezikovni priročnik, jezikovno svetovanje, uporabnik jezika

Czech-Slovenian Contact by Preparing Dictionaries and Language Handbooks

The article discusses the interactions between Czech and Slovenian linguists after 2000, focusing on the period between 2016 and 2024. It particularly concentrates on events and outcomes related to the collaboration of linguists cooperating on preparing and developing dictionaries and other language handbooks. Besides lexicography, it also addresses cooperation between Czech and Slovenian researchers within the framework of the theory and practice of language culture, where the collaborators of the Czech and Slovenian language consulting centres play a significant role. As the latest achievement of the long-standing willingness to exchange experiences, the article mentions the Czech-Slovenian mobility project, which

ⁱ Akademie věd České republiky, Ústav pro jazyk český; mžourkova@ujc.cas.cz; <https://orcid.org/0000-0003-4319-3861>

is important not only for future interactions between Czech and Slovenian linguists, but also for lexicography in general.

Keywords: Czech-Slovenian contacts, linguistics, language handbook, language consulting, language user

1 Uvod

Če bi želeli češko-slovenske stike povzeti z eno povedjo, bi napisali, da imajo dolgo tradicijo in so se uresničevali (in se še naprej uresničujejo) na številnih področjih, vključno z jezikoslovjem. Izvedba medsebojnega sodelovanja čeških in slovenskih znanstvenikov pa je bila v različnih obdobjih zaradi različnih okoliščin zapletena. Prav tako je treba poudariti, da čeprav stiki jezikoslovcev niso imeli v vseh primerih tako imenovane uradne oblike, podpore države ali različnih državnih agencij, so želja po izmenjavi izkušenj, zgledi dobre prakse in preprosto prepričanje, da je raziskovalno sodelovanje obojestransko koristno, pustili vidne in pomembne sledi v razvoju češkega ter slovenskega jezikoslovja.

Pregled češko-slovenskih stikov, ki sledi, ne želi biti celovit seznam vseh stikov med češkimi in slovenskimi jezikoslovci. Osredotočila se bom predvsem na dosežke zadnjih desetih do petnajstih let, saj so glavni vir tega besedila moje osebne izkušnje sodelovanja pri izbranih projektih in dogodkih v okviru moje zaposlitve pri Inštitutu za češki jezik Akademije znanosti Češke republike (v nadaljevanju IČJ). Zato zagotovo ne bom zajela prav vseh pomembnih dejstev in nalog, pri katerih so v zadnjih letih sodelovali češki in slovenski jezikoslovci. V tem prispevku se bom podrobneje osredotočila zlasti na novejšje stike čeških in slovenskih jezikoslovcev, predvsem tistih, ki se ukvarjajo z izdelavo in razvijanjem jezikovnih priročnikov za javnost ter znanje in podatke o jeziku posredujejo v obliki jezikovnih priročnikov ali jezikovnega svetovanja uporabnikom jezika (češčine ali slovenščine). Vse omenjene dejavnosti so seveda medsebojno povezane, zato ne gre za ločene skupine jezikoslovcev in jezikoslovk, saj na primer leksikografi, strokovnjaki za pravopis ali besedotvorje pogosto sodelujejo pri jezikovnem svetovanju. Zaradi povezanosti vseh dejavnosti in za zagotovitev celovitejše slike bom pri predstavitvi češko-slovenskih jezikovnih stikov omenjala tudi češke in slovenske dvojezične ter enojezične razlagalne slovarje, pravopisne priročnike in portale, ki združujejo jezikovne vire.

2 Sodelovanje na izbranih jezikoslovnih področjih

Stiki med znanstveniki so veliko lažji z uradno, zagotovljeno podporo v obliki nepovratnih sredstev, vendar je mora za razvoj stroke sodelovanje potekati neprekinjeno. Dogodki, opisani v tem razdelku, so imeli različno podporo in različno obliko. Včasih je šlo za nastopanje na konferencah, ki jih je organizirala češka ali slovenska stran, večkrat so češki in slovenski jezikoslovci predstavili svoje dosežke na češkem ali slovenskem inštitutu v obliki individualnega predavanja. Sodelovanje se je uresničevalo tudi v okviru skupnih publikacij v revijah ali monografijah. Nenazadnje so se znanstveniki udeleževali tudi pogovorov oziroma okroglih miz. Velikokrat pa je sodelovanje potekalo »le« v obliki konzultacij, posvetov itd., vendar ti stiki niso bili nič manj potrebni ali dragoceni. Ker bi navajanje velike količine obstoječih sodelovanj lahko vodilo v razdrobljenost teme tega besedila, sem za natančnejšo predstavo izbrala le nekaj dogodkov in jih razdelila po jezikoslovnih področjih.

2.1 Stiki na področju dvojezične leksikografije

Stiki na področju češko-slovenske tujejezične leksikografije so bogati, a nekoliko zapleteni. Ker so imeli češki uporabniki na začetku drugega tisočletja na voljo le zastarel in neustrezen *Češko-slovenski slovar, slovensko-češki slovar* Rūzene Škerl¹ ali žepni slovar Alene Šamonilove (*Slovinsko-český, česko-slovinský slovník s mluvnici a nejpoužívanějšími konverzačními frázemi*, 2002), namenjen predvsem turistom, so leta 2002 pod okriljem Slovanskega inštituta Akademije znanosti Češke republike (v nadaljevanju SI) začeli pripravljati geslovník novega *Slovensko-českega slovarja* (o začetkih dela piše Blažek (2010)), temu pa je sledila priprava koncepta in izdelave slovarskih gesel. Ker je večino časa svojega nastajanja slovar imel le enega avtorja, Davida Blažka,² je nastajanje dela trajalo

¹ Podrobneje o pomanjkljivostih v slovarju piše Petra Stankovska (2018). Povzemam tri najbolj pereče: 1. slovar navaja kot slovarska gesla besede, ki v češčini ne obstajajo, 2. na isti ravni so navajane besede z različno stilno zaznamovanostjo (slengizmi, termini, narečni izrazi idr., vendar ti niso okvalificirani ali kako drugače označeni), 3. pogosto se kažejo nedoslednosti pri obdelavi nekaterih sistemskih pojavov češčine (to se še posebej pojavlja pri tvorjenju pomanjševalnic in ženskih oblik samostalnikov, med katerimi je veliko besed, ki v češčini sploh ne obstajajo).

² Pri izdelavi seznama gesel je na začetku priprave slovarja krajši čas sodelovala tudi Jana Špirudová.

dlje, kot je bilo na začetku načrtovano. Vendar je, zahvaljujoč trudu glavnega avtorja in podpori SI, v času pisanja tega prispevka *Slovensko-češki slovar* že v tisku in njegovo izdajo lahko pričakujemo najpozneje maja 2025. K visoki ravni znanstvenega dela je zagotovo prispevalo dejstvo, da so pri nastajanju slovarja v obliki konzultacij in različnih strokovnih pregledov sodelovali leksikografi z Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU (v nadaljevanju ISJFR). Treba je omeniti tudi, da je D. Blažek v času priprave slovarja v svojih nastopih na konferencah in v pisnih prispevkih v čeških ter slovenskih znanstvenih revijah in zbornikih redno obveščal svoje kolege o napredovanju dela in opozarjal na težave, ki jih je bilo treba rešiti pri ustvarjanju modernega dvojezičnega slovarja.³

Tujejezične dejavnosti, povezane s pripravo slovensko-češkega slovarja, so po letu 2000 potekale tudi na IČJ. V tem primeru je šlo za poseben projekt, ki je bil pogodbeno sklenjen skupaj z Državno založbo Slovenije (DZS) in ki je bil formalno neodvisen od zgoraj omenjenega slovarja D. Blažka. Čeprav je bila v letih 2008–2011 pripravljena prva različica slovarja in jo je avtorska skupina (pri kateri sem sodelovala tudi sama) oddal uredništvu DZS, naloga na žalost ni bila nikoli dokončana.⁴

2.2 Sodelovanje pri vprašanjih enojezične leksikografije

Preden bom predstavila sodelovanje zadnjih let, je treba vsaj na kratko opisati stike med slovenskimi in češkimi leksikografi v času nastajanja *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ, 1970–1991), ker so pomemben temelj za nadaljnje povezave.⁵ Priprava koncepta SSKJ-ja in snopiča poskusnih gesel v prvi polovici 60. let 20. stoletja je črpala tudi iz izkušenj avtorjev *Slovarja knjižnega češkega jezika* (*Slovník spisovného jazyka českého* (1960–1971)) (Hladká in Novotná 2017). V tem času je bila skupina avtorjev SSKJ-ja v živem stiku s češkimi kolegi. To sta poudarila tudi

³ S temami, povezanimi s češko-slovenskim slovaropisjem, je D. Blažek med drugim nastopal na simpoziju Obdobja (2015) in na konferenci Mednarodni dan slovarjev (12. 10. 2022).

⁴ Projekt je bil nedokončan zaradi spremembe tedanjih ciljev in usmeritve DZS-ja ter vprašanja avtorskih pravic v pogodbi.

⁵ Kakor je med drugimi v knjigi *Normativnost v slovarjih slovenskega knjižnega jezika* (2024) prikazala Manca Černivec, na slovensko leksikografijo brez dvoma tudi v sodobnosti vpliva funkcijski pristop Praškega lingvističnega krožka, ki je opazen tudi v zasnovi tretje, elektronske izdaje *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (eSSKJ).

Antonín Jedlička in Jaroslav Machač (1971) v svojem pregledu novejših slovanskih razlagalnih slovarjev. Posebej plodna je bila javna diskusija o poskusnem snopiču SSKJ-ja. Češki leksikografi so pripravili podrobno oceno, ki je bila (skupaj z odgovorom uredništva SSKJ-ja) objavljena leta 1964 v reviji *Jezik in slovstvo* (JiS), sledil ji je (v isti številki JiS) *Odgovor uredništva SSKJ*, v katerem so slovenski leksikografi izrazili željo po nadaljevanju sodelovanja. Leto pozneje je JiS prinesel še odziv čeških leksikografov (*Odgovor na odgovor*), v kateri so bili podrobneje opisani nekateri prejšnji predlogi za izboljšavo postopkov pri pripravi SSKJ-ja.

Razen sodelovanja pri SSKJ-ju je hkrati potekala medsebojna izmenjava mlajših sodelavcev, ki se je uresničevala tudi na ravni podiplomskega študija v Pragi. Med sodelavci in sodelavkami SSKJ-ja, ki so študirali na praški slavistiki in tudi pri seminarju Bohuslava Havránka, so bili npr. Ada Vidovič Muha, Tomo Korošec in France Novak (Honzak Jahić 2011). Stiki v obliki univerzitetnih izmenjav so se nadaljevali tudi v naslednjih desetletjih.

Na IČJ je spet prišlo do ponovne aktivnejše krepitve stikov in pogostejšega obveščanja o dosežkih na področju enojezične leksikografije predvsem v zadnjih desetih letih. Leta 2016 sta se z vidika češko-slovenskih leksikografskih stikov zgodila dva pomembna dogodka. Najprej je aprila potekala konferenca *Slovanska leksikografija na začetku 21. stoletja* (*Slovanská lexikografie počátkem 21. století*), na kateri je s prispevki nastopilo pet slovenskih leksikografov in leksikografk.⁶ Še istega leta novembra je potekala mednarodna delavnica z naslovom *Akademski slovar sodobne češčine in programska oprema za njegovo izdelavo ali Slovarji in njihovi uporabniki v 21. stoletju* (*Akademický slovník současné češtiny a software pro jeho tvorbu aneb Slovníky a jejich uživatelé v 21. století*), na kateri je sodelovalo šest slovenskih leksikografov in leksikografk.⁷ Na obeh dogodkih je bila v slovenskih prispevkih najpogostejše obravnavana priprava in izdelava tretje izdaje *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* ter s tem povezana konceptualna vprašanja. Za češke leksikografe, ki so prav v tistem času začeli z izdajo novih gesel spletnega *Akademskega slovarja sodobne*

⁶ Po abecednem zaporedju so to bili Alenka Jelovšek, Tanja Mirtič, Andrej Perdih (z dvema prispevkoma), Mojca Žagar Karer in Andreja Žele. Prispevki so bili objavljeni v zborniku leta 2018 (Niševa idr. 2018).

⁷ Udeleženci delavnice so bili Nataša Jakop, Janoš Ježovnik, Domen Krvina, Matej Meterc, Mija Michelizza in Andrej Perdih.

češčine (*Akademický slovník současné češtiny*),⁸ je bila izmenjava izkušenj s slovenskimi kolegi zelo dragocena.

V naslednjih letih so bili češki in slovenski leksikografi v stiku na mednarodnih konferencah (na primer EURALEX, Slovko, Obdobja, EFNIL), predvsem pa ob priložnostnih individualnih predavanjih. Nekatera od teh je treba posebej omeniti. Na primer, leta 2019 so se češki jezikoslovci s slovenskimi kolegi srečali v prostorih IČJ kar trikrat: 30. aprila je Andrej Perdih v svojem predavanju predstavil projekt *Franček*, istega dne je Mija Michelizza spregovorila o feminativih v različnih slovarjih in v podatkovni bazi jezikovne svetovalnice. Pozneje tistega leta, 20. avgusta, je Tanja Mirtič češkemu jezikoslovcu predstavila nekatera oblikoslovna in pravorečna vprašanja slovenščine. Pandemija koronavirusa je žal za nekaj let prekinila osebna srečanja čeških in slovenskih jezikoslovcev. Do nadaljevanja predavanj posameznih slovenskih jezikoslovcev je v IČJ prišlo šele leta 2023, ko je 28. marca Boris Kern spregovoril o družbeno odgovorni leksikografiji.⁹ Med več predavanji, izvedenimi v letu 2024, velja izpostaviti nastop Duše Divjak Race za raziskovalce SI, ki je (na daljavo) predstavila posredovanje jezikovnih podatkov iz slovarjev različnega tipa (zgodovinskih, narečnih in sodobnega jezika) splošnim uporabnikom jezika.

2.3 Sodelovanje na področjih, povezanih s teorijo in prakso jezikovne kulture

Zelo živi stiki med češkimi in slovenskimi jezikoslovci so v zadnjih letih potekali tudi na področjih, povezanih z jezikovno kulturo in kodifikacijskimi dejavnostmi.¹⁰ Posebej cenjena med češkimi in slovenskimi jezikoslovci je izmenjava izkušenj za teorijo in prakso jezikovnega svetovanja.¹¹

⁸ Povezava: <https://slovníkcestiny.cz/uvod.php>.

⁹ Boris Kern naj bi temo predstavil že leta 2020, vendar je bilo predavanje zaradi pandemičnih ukrepov izvedeno šele tri leta pozneje. Januarja 2025 je na IČJ na daljavo predavala Urška Vranjek Ošljak.

¹⁰ O povezanosti jezikovne kulture prim. Kraus (2017). Več o vprašanih norme in kodifikacije prim. Beneš idr. (2013), o pravopisni normi Lengar Verovnik (2012).

¹¹ Oba inštituta ponujata svetovalske storitve v svojih jezikovnih svetovalnicah. Na češki strani poteka svetovanje predvsem po telefonu, medtem ko slovenska jezikovna svetovalnica odgovarja na vprašanja, ki jih uporabniki svetovalnice pošiljajo preko elektronskega obrazca. Odgovori na izbrana jezikovna vprašanja so pozneje objavljeni v podatkovnih bazah za širšo javnost. Podrobneje se z delovanjem in nalogami češke ter slovenske jezikovne svetovalnice ukvarjam v prispevku za simpozij Obdobja (Mžourková 2024).

Helena Dobrovoljc v predgovoru monografije *Kje pa vas jezik žuli? Prva pomoč iz jezikovne svetovalnice* navaja, da je *Akademski priročnik češkega jezika* (*Akademická příručka českého jazyka* 1. izd. 2014, 2. izd. 2019, 3. izd. 2024 (v tisku)) knjigi služil kot zgled (Dobrovoljc idr. 2020: 14).¹²

Tudi v zvezi s to tematiko so stiki med češkimi in slovenskimi sodelavci svetovalnice do zdaj potekali v obliki posebnih predavanj, predstavitev dela in izkušenj. Sama sem večkrat imela čast na ISJFR predavati o zgodovini, sodobnih nalogah in načrtih češke jezikovne svetovalnice.¹³ Z veseljem sem sprejela tudi povabilo, da na spletni konferenci *Mednarodni dan slovarjev* (16. oktobra 2020) predstavim temo jezikovne svetovalnice in njene *Baze jezikovnih vprašanj*.

Prepričanje, da so stiki med češkimi in slovenskimi jezikoslovci živi in trdni ter da jih obe strani dojemata kot zelo perspektivne, je potrdilo povabilo sodelavcev slovenske jezikovne svetovalnice, da bi se kot gostje udeležili pogovorov, povezanih z evropskim projektom TELMER¹⁴ (na spletu, 30. novembra 2023). Pri zaključnem webinarju projekta (26. marca 2024) je bil sprejet načrt ustanovitve mreže evropskih jezikovnih svetovalnic in narejen prvi korak za uradno sodelovanje na evropski ravni v okviru morebitne zveze jezikovnih svetovalnic.¹⁵

Kar zadeva sodelovanje v obliki pisnih prispevkov k jezikovni kulturi, je iskanje skupnih tem v zadnjih letih obrodilo sadove v skupnem prispevku s Heleno Dobrovoljc (2021). V primerjalni študiji sva se osredotočili na vprašanja čeških in slovenskih ženskih priimkov z vidika zgodovine, jezikovnega sistema in navsezadnje tudi na javna (laična) mnenja o ženskih priimkih v medijih ter podatkovnih bazah češke in slovenske jezikovne svetovalnice.

Eno leto pozneje so slovenski jezikoslovci spodbudili češke kolege k nadaljnjemu sodelovanju. Izšla je monografija *Pravopis na zrnu graha*, ki vsebuje raznolike razprave o pravopisnih vprašanjih (2022), h katerim sem

¹² O podobnostih in razlikah *Akademskega priročnika češkega jezika* in publikacije *Kje pa vas jezik žuli?* pišem v oceni iz leta 2021.

¹³ To je bilo 17. julija 2018, 8. avgusta 2019 in (online) 28. septembra 2020.

¹⁴ Akronim za »Tell Me How to Say It Right!«. Projekt so izvajali sodelavci jezikovnih svetovalnic v Estoniji in na Češkem. Več o projektu TELMER gl. Rosenbaumová (2024).

¹⁵ Kot drugi gostje so nastopali sodelavci jezikovnih svetovalnic na Madžarskem in v Latviji.

na povabilo slovenskih kolegov prispevala pogled na češko raziskovanje norme, dojemanje kodifikacijske avtoritete in uresničevanje kodifikacije na Češkem, ki poteka s pomočjo *Spletnega jezikovnega priročnika (Internetová jazyková příručka)*.¹⁶ Tudi to sodelovanje priča, da sta si češko in slovensko raziskovanje norme in vprašanj, povezanih s kodifikacijo in normativnimi priročniki, zelo blizu. V prispevku je posebej poudarjena vloga jezikovnega svetovanja kot enega temeljnih virov, ki poleg različnih korpusov in drugih virov podatkov o jeziku jezikoslovcem pomaga dobiti natančnejšo sliko o uporabi jezika ter širšem dojoemanju in ustvarjanju norme (Mžourková 2022).¹⁷

3 Sodobno nadaljevanje v češko-slovenskem dialogu

Kot sem prikazala v razdelku 2, so stiki med češkimi in slovenskimi jezikoslovci živi.¹⁸ V zadnjih desetih letih (kljub ukrepom zaradi koronavirusa) izmenjava izkušenj in znanstvenih spoznanj med sodelavci IČJ in ISJFR poteka neprekinjeno. V tem času so potekala tudi prizadevanja za finančno podporo znanstvenih stikov. Čeprav poskusi za skupni bilateralni projekt v letih 2018 in 2021 niso dobili podpore akademij, je bil tretji poskus uspešen. Ker gre za pomemben dosežek dolgoročnega prizadevanja, mu bom v nadaljevanju posvetila več pozornosti.

Projekt, pri katerem v času pisanja tega prispevka sodelujejo češki in slovenski jezikoslovci, se imenuje *Dialog med leksikografi in jezikovnimi uporabniki*. Delo se je začelo leta 2024 in bo trajalo do konca leta 2025. Pri projektu sodelujejo leksikografi s treh inštitutov: glavna nosilca projekta sta David Blažek s SI in Mija Michelizza z ISJFR. V okviru IČJ sem v projekt vključena tudi sama.

Cilj projekta je iskanje možnosti, kako vključiti uporabnike enojezičnih in večjezičnih slovarjev in drugih jezikovnih priročnikov v proces

¹⁶ Povezava: <https://prirucka.ujc.cas.cz>.

¹⁷ O nalogah jezikovnega svetovanja je že prej pisala na primer L. Uhlířová (2009), z dojoemanjem norme in z odnosi do kodifikacije in kodifikacijske avtoritete se ukvarjajo avtorji monografije *Jazyková poradna, dobrý den. O češtině a jejích uživatelích* (Dufek idr. 2022).

¹⁸ Opombe vredno je tudi dejstvo, da so slovenski in češki jezikoslovci člani uredniških odborov različnih revij, na primer Kozma Ahačič (*Naše řeč*), David Blažek (*Slovenski jezik/Slovene Linguistic Studies*) ali jaz (*Jezikoslovni zapiski*).

leksikografske teorije in prakse. Podatki, ki bodo pri projektu zbrani, bodo kasneje uporabljeni pri razvijanju jezikovnih priročnikov, ki jih izdelujejo sodelavci inštitutov, vključenih v projekt. Zaradi tega bodo pri projektnih dejavnostih obravnavani predvsem sodobni slovarji in priročniki na slovenskem portalu *Fran*¹⁹ (na primer tretja izdaja *Slovarja sodobnega knjižnega jezika* (eSSKJ) in *Sprotni slovar slovenskega jezika*), češki *Spletni jezikovni priročnik*²⁰ in *Češko-slovenski slovar* Davida Blažka. Cilj čeških in slovenskih leksikografov je iskanje načinov za izboljšanje konceptov obstoječih priročnikov, njihove makrostrukture in mikrostrukture ter večja uporabniška prijaznost slovarjev in drugih priročnikov.²¹ Z delom pri projektu se sodelujoči leksikografi pridružujejo načelom sodobne leksikografije, ki vlogo uporabnika slovarjev in jezikovnih priročnikov obravnava kot nujni sestavni del leksikografskih procesov (Lew in de Schryver 2014).

Začetni rezultat projekta je bil javni posvet na okrogli mizi 9. aprila 2024 v Pragi na SI. Dogodek z naslovom *Slovarji nas združujejo* je povezal mobilnostni projekt z bivanjem Andreja Perdiha v okviru programa Fellowship Josefa Dobrovskega (v nadaljevanju FJD).²² V prvem delu srečanja je A. Perdih predstavil temo svojega bivanja v okviru FJD, in sicer vprašanja transformacije besednih zvez v novem slovensko-češkem slovarju. Drugi del dogodka je obsegal predstavitev sodelavcev mobilnostnega projekta in predstavitev v projekt vključenih slovarjev ter drugih jezikovnih priročnikov. O tem, da se projekt ukvarja z zelo aktualnimi vprašanji sodobne leksikografije, je pričala živa in dolga diskusija, h kateri so bogato prispevali raziskovalci z različnih inštitutov, prisotni v občinstvu. Naslednje osebno srečanje projektnih ekip je potekalo na leksikografski delavnici v Ljubljani 10. novembra 2024.²³

¹⁹ Povezava: <https://fran.si/>.

²⁰ Povezava: <https://prirucka.ujc.cas.cz/>.

²¹ Več o uporabniški prijaznosti v prispevku H. Mžourkove in J. Křivana (2019).

²² Fellowship Josefa Dobrovskega (FJD) izvaja Akademija znanosti Češke republike (Več o njem: <https://www.avcr.cz/en/academic-public/support-of-research/josef-dobrovsky-fellowship>). K FJD-ju se je pridružilo že več slovenskih lingvistov, na primer na oddelku za dialektologijo IČJ je leta 2022 gostoval Miha Sušnik, sodelavec ISJFR.

²³ Po sestanku na daljavo (ki je potekal 2. 10. 2024) je bil pripravljen dokument s predlogi dobrih praks, ki je bil podlaga za delovni sestanek projektne skupine. V javnem delu srečanja, ki je bil namenjen poslušalcem z ZRC-ja, 10. 11. 2024 s predavanji nastopala D. Blažek (o pripravi elektronske oblike *Slovensko-češkega slovarja*) in H. Mžourková (o raziskavi med uporabniki češke jezikovne svetovalnice).

4 Zaključek

Stiki med češkimi in slovenskimi znanstveniki so bili vedno živi in so obema stranema prinašali korist za nadaljnje raziskave.²⁴ Še vedno obstaja veliko področij, podpodročij, določenih tem in vprašanj, ki jih je vredno raziskovati. Tako imenovana digitalna doba postavlja pred češke in slovenske jezikoslovce nove izzive ter hkrati nove priložnosti, da bi posredovanje aktualnih rezultatov raziskovanja potekalo hitro, učinkovito in z upoštevanjem predvidenega uporabnika. Prav uporabnik jezika je zdaj bolj kot kdajkoli prej v središču zanimanja leksikografov. Izvajanje raziskav v okviru mednarodnega sodelovanja prinaša v tej smeri veliko koristnih podatkov, saj se celoviteje obravnavajo skupne teme, problematična vprašanja in primeri dobrih praks.

Zahvala

Prispevek je nastal v okviru projekta *Dialog med leksikografi in jezikovnimi uporabniki* (Mobility Plus projects) in s podporo dolgoročnega konceptualnega razvoja Inštituta za češki jezik Akademije znanosti Češke republike, RVO: 68378092. Zahvaljujem se anonimnim recenzentom in Miji Michelizzi za spodbudne pripombe in dragocene predloge za izboljšavo prispevka.

Literatura

- Beneš, M., Prošek, M. in Smejkalová, K. (2013). Kodifikace a její role v současné společnosti. V O. Uličný in S. Schneiderová (ur.), *Studie k moderní mluvnici češtiny 2. Komunikační situace a styl* (str. 15–24). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Blažek, D. (2010). Příprava nového slovinsko-českého slovníku. *Jazykovědné aktuality*, 47(3–4), 131–132.
- Černivec, M. (2024). *Normativnost v slovarjih slovenskega knjižnega jezika*. Založba ZRC, ZRC SAZU. <https://doi.org/10.3986/9789610508342>

²⁴ Med zadnjimi dogodki, ki so potrdili skupni interes za izmenjavo informacij in posredovanje izkušenj, bi želela omeniti še predstavitev aktivnosti IČJ na mednarodnem srečanju in dnevu Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU na Ramovšem dnevu in Ljubljani 20. septembra 2022.

Dobrovoljc, H., Lengar Verovnik, T., Vranjek Ošlak, U., Michelizza, M., Weiss, P. in Gliha Komac, N. (2020). *Kje pa vas jezik žuli? Prva pomoč iz Jezikovne svetovalnice*. Založba ZRC, ZRC SAZU.

Dufek, O., Dvořáková, K., Beneš, M., Martinkovičová, B., Mžourková, H., Smejkalová, K. in Štěpánová, V. (2022). *Jazyková poradna, dobrý den: O češtině a jejích uživatelích*. Nakladatelství Lidové noviny.

Helcl, M., Janský, L., Machač, J., Sochová, Z. in Zima, J. (1964). Pripombe k poskusnemu snopiču slovarja slovenskega knjižnega jezika. *Jezik in slovstvo*, 9(7–8), 54–262. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-QKISAL3B>

Helcl, M., Janský, L., Machač, J., Sochová, Z. in Zima, J. (1965). Odgovor na odgovor. *Jezik in slovstvo*, 10(1), 25.

Hladká, Z. in Novotná, R. (2017). Výkladový slovník. V P. Karlík, M. Nekula in J. Pleskalová (ur.), *CzechEncy: Nový encyklopedický slovník češtiny*. Masarykova univerzita. <https://www.czechency.org/slovník/V%C3%9DKLA-DOV%C3%9D%20SLOVN%C3%8DK>

Honzak Jahić, J. (2011). Slovensko jezikoslovje v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja: jezikovna zvrstnost. V A. Jensterle Doležal (ur.), *Vzájemným pohledem* (str. 265–281). Národní knihovna České republiky – Slovanská knihovna.

Jedlička, A. in Machač, J. (1971). Nové výkladové slovníky slovanské. *Naše řeč*, 54(2), 102–111.

Kraus, J. (2017). Jazyková kultura. V P. Karlík, M. Nekula in J. Pleskalová (ur.), *CzechEncy: Nový encyklopedický slovník češtiny*. Masarykova univerzita. <https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOV%C3%81%20KULTURA>

Lengar Verovnik, T. (2012). Pravopisna norma proti normam drugih ved in področij človekovega delovanja, ravnanja. V N. Jakop in H. Dobrovoljc (ur.), *Pravopisna stikanja: Razprave o pravopisnih vprašanjih* (str. 17–25). Založba ZRC, ZRC SAZU.

Lew, R. in de Schryver, G.M. (2014). Dictionary users in the digital revolution. *International Journal of Lexicography*, 27(4), 341–359. <https://doi.org/10.1093/ijl/ecu011>

Mžourková, H. (2021). Slovinská publikace o jazykovém poradenství: a nejen o něm. *Naše řeč*, 104(3), 189–195.

Mžourková, H. (2022). Pravopisna kodifikacija na Češkem. V T. Lengar Verovnik in U. Vranjek Ošlak (ur.), *Pravopis na zrnu graha: Razprave o pravopisnih vprašanjih* (str. 41–55). Založba ZRC, ZRC SAZU. https://doi.org/10.3986/9789610506201_02

Mžourková, H. (2024). Czech and Slovenian language consulting: What do they tell us about language and language users?. V S. Štumberger (ur.), *Predpis in norma v jeziku* (Obdobja 43, str. 225–231). Založba Univerze v Ljubljani. <https://ebooks.uni-lj.si/ZalozbaUL/catalog/book/664/chapter/3925>

Mžourková, H. in Dobrovoljc, H. (2021). Ženská podoba příjmení v češtině a ve slovinštině pohledem lingvistů a v názorech veřejnosti. *Acta onomastica*, 62(2), 353–376.

Mžourková, H. in Křivan, J. (2019). Pustíme uživatele do slovníku! Aneb o neprobádané cestě v české lexikografii. *Naše řeč*, 102(1–2), 36–50.

Nišeová, B., Blažek, D., Krejčířová, I., Skwarska, K., Šlaufová, E. in Vašíček, M. (ur.). (2018). *Slovanská lexikografie počátkem 21. století: Sborník příspěvků z mezinárodní konference, Praha 20. – 22. 4.* Slovanský ústav.

Pravdová, M. in Svobodová, I. (ur.). (2019). *Akademická příručka českého jazyka* (2., opravené a doplněné vydání). Academia.

Redakcija SSKJ (1964). Odgovor uredništva SSKJ. *Jezik in slovstvo*, 9(7–8), 262–265.

Rosenbaumová, J. (2024). K principům jazykového poradenství: Projekt TELMER 2023–2024. *Naše řeč*, 107(2), 93–95. <https://doi.org/10.58756/n21072405>

Stankovská, P. (2018). Nový česko-slovinský slovník. V B. Nišeová, D. Blažek, I. Krejčířová, K. Skwarska, E. Šlaufová in M. Vašíček (ur.), *Slovanská lexikografie počátkem 21. století: Sborník příspěvků z mezinárodní konference, Praha 20. – 22. 4.* (str. 155–161). Slovanský ústav.

Šamonilová, A. (2002). *Slovinsko-český, česko-slovinský slovník s mluvnici a nej-používanějšími konverzačními frázemi*. Monatex.

Škerlj, R. (1995). *Češko-slovenski, slovensko-češki slovar*. DZS.

Uhlířová, L. (2009). Jak vymezit v souvislosti s prací na internetové příručce češtiny role jazykové poradny jakožto akademické jazykově výchovné instituce?. V M. Považaj (ur.), *Jazyková kultura na začiatku tretieho tisícročia: Zborník materiálov z vedeckej konferencie konanej 9. – 10. septembra 2004 v Bratislave* (str. 202–207). Veda.

LITERARNOVEDNE RAZPRAVE

Jan Maluraⁱ

Raziskave mej in ekokritika – izziva za komparativistiko srednjeevropskega prostora (in zahodnoslovanske študije)

Književnost in kulturo ob mejah imamo lahko za pomembno temo v sodobnem svetu. Za srednjeevropske in slavistične študije je tako danes poseben izziv preučevanje obmejnih območij, kjer je prihajalo in še vedno prihaja do stikov med različnimi slovanskimi etničnimi skupinami kakor tudi do stikov med slovanskim elementom in nemško ali italijansko kulturo (češko-poljska, češko-nemška, šlezijsko-poljska, poljsko-nemška, češko-slovaška, italijansko-slovensko-avstrijska meja). Druga univerzalna tema, ki je interdisciplinarno usmerjena slavistična veda ne more prezreti, je odnos književnosti do okoljske problematike. Ekološke travme se pogosto pojavljajo prav na obmejnih območjih in perifernih predelih. Članek obravnava aktualno raziskovanje na polju ekokritike in raziskav mej na področju zahodnoslovanskih oz. srednjeevropskih književnosti. Hkrati skuša predstaviti, kako se oba pogleda lahko povezujeta na spodbuden način. Pri tem se osredotoči na nekaj primerov predvsem s češko-poljsko-nemškega mejnega območja.

Ključne besede: komparativistika, raziskave mej, ekokritika, češko-poljsko-nemški stiki, industrijska in postindustrijska književnost

Border Studies and Ecocriticism – Two Challenges for Central European Comparative Literature and West Slavic Studies

Border Studies and ecocriticism can be seen as two challenges for Central European comparative literature and West Slavic studies. As such, it is important for Central European and Slavic studies to investigate the border zones where various Slavic ethnicities have met and still meet, but also the Slavic elements that exist within German or Italian culture, and thus

ⁱ Ostravská univerzita, Filozofická fakulta; jan.malura@osu.cz;
<https://orcid.org/0000-0001-7876-2927>

consider the Czech-Polish, Czech-German, Silesian-Polish, Polish-German, Czech-Slovak, and Italian-Slovenian-Austrian borders. Another universal theme that interdisciplinary Slavic research cannot ignore is literature in relation to environmental issues, as environmental traumas often occur in border zones and peripheral areas. The article is a reflection of current research in the field of ecocriticism and border studies in the areas of West Slavic and Central European literatures. At the same time, it tries to show how both perspectives can be combined in an inspiring way, focusing on several examples from the Czech-Polish-German border zone.

Keywords: comparative literature, border studies, ecocriticism, Czech-Polish-German contacts, industrial and post-industrial literature

1 Uvod

Literarna veda, ki stremi k širši perspektivi, se dandanes ne more zadovoljiti s tradicionalno jezikovno in narodnostno zamejitvijo polja zanimanja, a vendar ji te ni treba v celoti zavreči. V današnjem času postajajo raziskave mej in obmejnih območij pomembna tema. Od 90. let 20. stoletja dalje so ta vprašanja začela pritegovati pozornost mnogih znanstvenih disciplin (politologija, sociologija, etnografija, geografija, literarna veda, zgodovina). Za tako povečanje zanimanja je zaslužnih več dejstev, poleg konca hladne vojne je to bil tudi hiter razvoj globalizacije oziroma izginjanje političnih mej v Evropi. A kmalu se je izkazalo, da je predstava sveta brez mej v veliki meri iluzija. Napadi 11. septembra 2001 v ZDA, ki mu je sledila vojna proti terorizmu, migracijska kriza in nedavna pandemija covida-19 so znova odprli vprašanja ovir, mejnega nadzora in teritorialnih razdelitev. Istočasno, predvsem kot reakcija na globalizacijo in evropsko integracijo, so se okrepila regionalna oz. etno-regionalna gibanja. Vsa ta dejstva so izziv za raziskave mej (angl. *border studies*). Nekaj podobnega bi lahko rekli za drug globalni pojav, ki vzbuja pozornost humanističnih študij, to je okoljsko vprašanje. Ekokritika (angl. *ecocriticism*) je postala vplivno polje literarne vede in postopoma pronica tudi v raziskave slovanskih oz. srednjeevropskih književnosti. Obe tendenci pa sta obenem povezani z dolgotrajnejšim zanimanjem humanističnih študij za prostor in lokalizacijo kulturnih ter umetniških dejavnosti, gre za t. i. prostorski obrat (angl. *spatial turn*). Namen prispevka je metodološka refleksija aktualnega

raziskovanja na področju raziskav mej in ekokritike v zahodnoslovanskih književnostih. Obenem poskuša prikazati, kako lahko oba pogleda povežemo na spodbuden način.

2 Književnost in izkušnja meje

Treba je poudariti, da predmet raziskave niso le materialne, geografske meje med državami ali regijami. Novi koncepti puščajo geopolitične linije v ozadju in vedno večjo pozornost namenjajo mentalnim in simboličnim oviram (Paasi 2005; Wille 20210), pri tem pa meje razumejo kot nekaj dinamičnega in zgodovinsko pogojenega (Brambilla idr. 2015). Zanimanje vzbuja tudi vprašanje dojemanja in prikazovanja mej, njihovih različnih funkcij in predvsem načinov njihovega socialnega konstruiranja, torej procesov t. i. razmejevanja (angl. *bordering*) (van Houtum in Kramsch 2005). Poudarjena je tudi ključna vloga idejne podobe meje pri ustvarjanju, sprejemanju, a tudi pri razkrajanju kolektivne identitete – in to v političnem, etičnem in religioznem smislu (Řezníková in Řezník 2012: 140).

Dandanes so študije mej (angl. *borders studies*) široko diferencirano interdisciplinarno znanstveno področje; literarna veda pa je njegov pomemben segment. Literarna besedila, predvsem narativna, namreč veljajo za medij, ki lahko na edinstven način izraža diferencirane in sicer težko razumljive izkušnje mejnega prostora (Benito in Manzananas 2002; Fellner 2021). Poleg tega je meja v kulturnih vedah pojmovana kot ključna metafora, ki se navezuje na demarkacijske linije kot take, ob tem pa je opazna tudi težnja ne le po preizpraševanju, ampak tudi rušenju tradicionalnih binarnih opozicij (mi–oni, Vzhod–Zahod, center–periferija, ipd.) v povezavi s postmodernističnimi in postkolonialnimi misleci, kot sta Jacques Derrida ali Homi Bhabha. Tudi po njuni zaslugi se v znanstvenih diskusijah povečuje občutljivost za marginalne in transgresivne pojave, pri čemer v igro vstopa pojem »tretji prostor«, ki ga Bhabha nekoliko nejasno opredeljuje kot hibriden kraj s fluidnim karakterjem, kot cona, kjer se soočajo razlike. Bistveno je, da je tretji prostor definiran predvsem simbolično in da poimenuje stanje prehoda, v katerem se izkušnja z novo kulturo prepleta s potujitvijo lastne kulture, kar lahko med drugim povezujemo s situacijo migrantov, prevajalcev in tolmačev (Müller-Funk 2016: 206–211).

Mednarodne literarnovedne raziskave omenjajo specifično estetiko mej, za katero so značilni npr. jezikovna hibridnost, palimpsestna besedila ter zanimanje za migracije in razne oblike različnosti (Hicks 1991; Sadowski-Smith 2008; Schimanski in Wolfe 2017; Fellner 2021). Pripovedovanje o mejah lahko ustvarja specifične topose in žanrske vzorce, h katerim spada tudi v srednjeevropskem prostoru razširjeni fenomen t. i. mejaškega romana (češč. *hraničářský román*). Ta tematizira oz. dramatizira trk etničnih skupin in jezikov na enem področju, pri tem pa ne gre nujno zgolj za geopolitično obmejno območje, ampak tudi za druge etnično mešane cone (Krappmann 2014; Rinas 2017). Tuji raziskovalci se osredotočajo na nekatere predele kot cone specifičnih stikov in interferenc, v katerih je kulturna praksa drugačna kot v centralni regiji (Rašloff 2013). Pozornost vzbujajo tudi literarne upodobitve univerzalnih procesov razmejevanja (angl. *bordering*), privilegiranja in temu nasprotna marginalizacije, kakor tudi upodabljanje jezikovne heterogenosti in civilizacijskih razlik (Black 2009; Colombi 2015). Te teme so seveda močno povezane z zahodnoslovanskimi književnostmi.

V češkem okolju se raziskave mej razvijajo predvsem kot del zgodovinske vede, izmed konkretnih geografskih pokrajin je še posebej zanimivo na primer češko-saško obmejno območje (Řezník 2007). V literarnih raziskavah se tema meje pojavlja sporadično, pogosteje v regionalnih študijah, občasno tudi pri preučevanju literarnih upodobitev izгона, ki pa seveda sproža svojevrstna vprašanja. V zadnjih letih se jo pogosteje lotevajo razvijajoče se germano-bohemistične raziskave (Budňák idr. 2022); le izjemoma je pozornost posvečena imaginaciji mej (Řezníková 2011).

O mejah se je v literarnovednih in kulturoloških študijah sistematično pisalo na Poljskem v povezavi s poljskimi obmejnimi ozemlji z bogato literarno tradicijo, t. i. *kresy*. Ti so bili večinoma pojmovani kot vzhodna območja, ki so bila do leta 1939 del Poljske, torej poljsko-litovska in poljsko-ukrajinsko-beloruska obmejna območja. Pojem je postopoma pridobil tudi aksiološki pomen, povezan s simboličnim določanjem mej poljske kulture in narodnosti. Občasno so ga uporabljali tudi za zahodna, poljsko-nemška območja, tj. Pomorjansko, Mazurija, del Šlezije, Velikopoljsko itd. V zadnjem času se je razvila kritična refleksija celotnega koncepta kot sredstva vase zaverovane nacionalne mitologije, kot posledica pa je termin *kresy* nadomeščen z drugimi pojmi, najpogostejša sta mala domovina (polj. *mała ojczyzna*) in obmejno območje (polj. *pogranicze*) (Trybuś idr.

2007). K temu trendu prispevajo tudi dela poljskih in nemških pisateljev iz zadnje četrtine 20. in začetka 21. stoletja, ki etnično mešane prostore vidijo drugače, rušijo mnoge tabuje in izražajo ambivalentno, fluidno identiteto literarnih protagonistov (Paweł Huelle, Stefan Chwin, Andrzej Stasiuk, Günter Grass). Zanimanje za nemško-poljsko mejo je seveda opazno tudi na področju literarnovedne germanistike (Neumann idr. 2004). V poljskem okolju koncept meje rezonira tudi v inovativno zasnovanih regionalnih raziskavah (Pospiszil-Hofmańska 2016).

V slovaškem okolju se je tej temi posvečal Radoslav Passia v tanki monografiji, ki se ukvarja z zahodnokarpatskim območjem (Passia 2013). Po njegovem mnenju ima književnost tega področja nadjezikovni karakter (poljska, slovaška, madžarska, ukrajinska dela). Pogosto tematizira tudi ohlapnost in prestopnost mej. Tu se kopičijo najrazličnejši kulturni in geografski elementi, kar ustvarja »prav tako avtonomno regijo, kot so druge, danes bolj znane srednjeevropske regije« (Passia 2013). V slovaških raziskavah rezonira tudi vprašanje civilizacijskih in z njimi povezanih etničnih linij (Zahod–Vzhod, »tujerodno« mesto–»slovaška« vas).

Do sedaj redko uporabljena perspektiva je komparativna imagologija, ki v sižejih literarnih del opazuje in konfrontira ponavljajoče se etnične stereotipe. Prav s pomočjo mejaških narativov lahko natančno poimenujemo načine ustvarjanja notranjih in zunanjih sovražnikov, vsiljivcev, tujcev ali »barbarov«, a tudi polemičnih protifigur, tj. likov, ki rušijo uveljavljene delitve na »mi« vs. »oni«. Tako raziskovanje se lahko naveže na izbrane analize čeških besedil z reprezentacijami Nemcev, Poljakov, Judov, Slovakov, Grkov, ki jih lahko primerjamo predvsem z upodobitvijo Slovanov v nemški književnosti (npr. Pěchula 2020). Prav tako je koristno preseči zahodnoslovansko jezikovno področje, omembe vredno analogijo predstavlja slovensko-italijansko obmejno področje, torej mesto Trst s svojo razgibano zgodovino, tudi kot pristanišče avstrijske monarhije, in bližnje področje Krasa. Literarna dejavnost, povezana s tem prostorom, relativizira razlike med centrom in periferijo in prikazuje zapletene narodnostne ter etnične interakcije, ki jih italijanski in slovenski pisatelji vidijo na različen način (Colombi 2015; Kozár 2023: 20–90).

Prednost tako zasnovanega raziskovanja je, da lahko zajame literarno dogajanje na daljši časovni osi. Naključno navedimo vsaj nekaj imen

raznorodnih avtorjev 20. stoletja, ki pišejo v češkem, poljskem, slovaškem, nemškem in slovenskem jeziku: A. C. Nor, Josef Knap, Václav Prokůpek, Karel Ptáčník, Ota Filip, Gustaw Morcinek, Eugeniusz Paukszta, Jolana Církusová, Milo Urban, Ladislav Ballek. Augustin Scholtis, Horst Bienek, Siegfried Lenz, Alojz Rebula. Njihova dela upodabljajo, utrjujejo, a tudi rušijo etnične prepreke in prikazujejo nastajanje ter brisanje simboličnih in civilizacijskih mej (nemško mesto–slovaško podeželje, racionalnost–instinktivnost, red–kaos, sovražniki–žrtve ipd.). Na nekatera od njih lahko gledamo tudi z vidika migracij in mobilnosti (tukajšnji prebivalci–prihajajoči tujci, notranji in zunanji migranti, preseljenci). Hkrati je treba dodati, da so dela, ki tematizirajo meje, v zadnjem četrtstoletju deležna precejšnje pozornosti širšega bralstva, denimo Olga Tokarczuk: *Dom dzienny, dom nocny* (*Dnevna hiša, nočna hiša*), Joanna Bator: *Piaskowa Góra* (*Peščena gora*), Szczepan Twardoch: *Drach* (*Zmaj*), Karin Lednická: trilogija *Šikmý kostel* (*Poševna cerkev*) itd. Nekatera besedila lahko neposredno uvrstimo med produkte popkulture, gre za detektivke, trilerje, stripe: denimo Marek Krajewski: *Erynie* (*Eri-nije*) in druge retro kriminalke iz Lvova in Šlezije; Jaroslav Rudiš: *Alois Nebel* (strip, ki se na besedilni ravni pogosto poslužuje večjezičnosti); Veit Heinichen: *Die Ruhe des Stärkeren* (*Spokoj močnejšega*) in druge avtorjeve kriminalke iz sodobnega Trsta; Leoš Kyša: *Sudetenland*; Marcin Melon in njegova serija *Komisarz Hanusik* (*Komisar Hanusik*), napisana v šlezijemskem jeziku. Prav popkultura predstavlja vpliven medij za predstave o mejah, obmejnih območjih, migracijah in procesih razmejevanja, kar v zadnjem času priteguje pozornost mednarodnih raziskav (npr. Knight 2021). Za prihodnje analize bo produktivno s primerjalnega vidika opazovati, kako atraktivne so obmejne, prehodne in hkrati »temne« cone v narativih popkulture, pri čemer lahko v zorno polje vključimo tudi zahodnoslovansko propagandno literaturo komunističnega režima z ustaljenimi pripovedmi o ilegalnih prehodih meje (liki migrantov, povratnikov, tihotapcev ljudi in blaga, graničarjev in drugih »stražarjev meja«).

3 Omejitve in možnosti ekokritike

Obmejna območja so pogosto prostor nacionalnih, socialnih, a tudi ekoloških travm. In prav zanimanje za ekološka vprašanja v humanističnih vedah hitro narašča, kar se odraža tudi v literarnovednih raziskavah. Ključna tema ekokritike že dolgo ni več t. i. *nature writing* in področje anglofonskih

književnosti. V središče se postavljajo primerjalni vidiki in povezovanje lokalne ter globalne perspektive, pojem narave je kritično prevrednoten, tako kot se revidira tudi antropocentrično videnje sveta. Zanimanje vzbujajo dela, ki prikazujejo zelo raznolike interakcije ljudi z zemljo oz. biosfero (Clark 2011). Raziskovalci se pogosteje osredotočajo na literarne upodobitve velikih metropol in nasploh na pozidana območja, ki jih je človeška intervencija močno zaznamovala:

[Z]ačetno zelo ozko zanimanje za topos divjine so zamenjale študije, osredotočene na druge vrste okolja, vključno s prostorom mesta. Nekateri ekokritiki so hkrati začeli raziskovati odnos med življenjskim okoljem in zatiranjem socialno šibkih (Kopecký 2022: 10).

V širših kulturnih kontekstih se raziskuje vpliv fizičnega okolja na človeško zaznavanje, posebne pozornosti pa so deležni sodobni ekološki narativi, gre predvsem za dela t. i. podnebne fikcije s svarilnim in postapokaliptičnim značajem ali dela, ki govorijo o pristnih izkušnjah podnebnih sprememb. Trenutne raziskave se osredotočajo tudi na žanre okoljske literature, tudi v zgodovinski perspektivi (Zemanek 2018).

Le postopoma se pristopi ekokritike uveljavljajo tudi pri raziskavah češke književnosti. Na začetku je bilo to zanimanje povezano z analizami literarnih krajin in s splošnejšimi vprašanji upodabljanja prostora ali lokalnih specifik skozi literaturo, kasneje se je preusmerilo na nekatere vidike konfrontacije narave z industrijskim svetom, predvsem s historične perspektive (Malura in Tomášek 2016). V zadnjem času sta bili ekokritiki posvečeni tematski številki dveh znanih čeških literarnovednih revij (*Svět literatury*, 32(2), leta 2022 in *Česká literatura*, 71(6), leta 2023). Prevladujoče zanimanje za sodobno književnost tu dopolnjujejo raziskave literarne zgodovine, ki med drugim spontano nakažejo povezanost ekološko občutljivih besedil z obmejnimi področji (Hrdlička 2022). Na Slovaškem so ekokritični pristopi v ozadju, šele v zadnjih letih so se začeli uporabljati pri interpretaciji poezije z motivi narave (Hostová in Rácová 2023).

Interdisciplinarno zanimanje za širše kontekste je značilno za poljsko okolje, kjer se nasprotno ekokritika zelo intenzivno razvija. Omeniti velja pionirsko delo teoretičarke in pisateljice Julie Fiedorczuk, zlasti njeno knjigo esejev *Cyborg w ogrodzie* (2015, *Kiborg na vrtu*). Vendar se ekokritika

v poljskem okolju razvija v različne smeri. Anna Barcz pojasnjuje, kako lahko literarna besedila, ki prikazujejo sožitje človeka z naravo, ustvarijo unikaten »ekološki arhiv« (Barcz 2021). Po njenem pojmovanju se kulturne upodobitve narave navezujejo ne le na spomin zemlje z njenimi travmami, ampak tudi na zgodovino človeštva. Trpljenje ljudi se pogosto odraža na naravnem okolju, v pokrajino se vtiskujejo odnosi med človeškim in ekološkim nasiljem. Pomembna tema v ekokritiki je tudi analiza literarnih del kot pričevalcev izkoriščanja narave in človeških posegov v geološke plasti zemlje. Tako Anna Barcz interpretira že omenjeni roman Szcepana Twardocha *Drach*, v katerem spregovori zemlja, raztrgana zaradi rudarjenja in hkrati zaradi etničnih delitev. Kot je v tradiciji ekokritike navada, se osredotoča tudi na stvarna literarna dela, ko npr. interpretira poljsko knjigo literarnih reportaž *Miedzianka* Filipa Springerja o izginulem rudarskem mestu v Spodnji Šleziji (Barcz 2021: 107–124).

Zanimanje za besedila S. Twardocha in F. Springerja nakazuje velik pomen, ki ga imajo za sodobno poljsko literarno vedo rudarski narativi, ki pripovedujejo o šlezijski industrijski preteklosti ali postindustrijski sedanjosti. Široko paleto tematik ponazarja nedavno izdani zbornik *Środowska industrialne/postindustrialne zależności* (Industrijska okolja/postindustrijske povezave) (Sadzikowska idr. 2023). V njem se posvečajo na primer spremembam literarnih in virtualnih ponazoritev konkretnih krajev, h katerim sodita Zagłębie Dąbrowskie ali Pustynia Błędowska, pri čemer ključni vidik predstavljajo postkolonialne študije in ekokritika. Spregledani niso niti poetika besedil, ki tematizirajo industrijo, in njihov vpliv na človeške čute niti spekulativni prostori sodobne postapokaliptične literature in upodobitve zapuščenih ter razdejanih industrijskih con. Pozornosti je deležna tudi edinstvena zmožnost literature, da izraža ekološke probleme, vključno s težkimi zdravstvenimi okvarami.

Opozoriti je treba, da ekokritična perspektiva ne tvori enotne, dosledne smeri. Poleg tega so z njo povezane določene interpretacijske omejitve, predvsem problematika ideološkega in anahronističnega branja besedil starejših obdobj, ki še niso poznala ekoloških problemov našega sveta. Z ekokritičnim mišljenjem je treba postopati kot z metodološko premišljenim konceptom. Hkrati je treba poudariti, da ekokritični vidik ne more biti edina metodološka perspektiva raziskave, ki lahko vodi do edine možne razlage. Rešitev se nahaja v obogatitvi tega vidika z drugimi zornimi koti, npr. analizo frekventnih

literarnih upodobitev, za določeno obdobje značilnih toposov, simbolov, ipd. Prav tako se je treba vprašati, kako so podobe narave povezane s širšim kulturno-političnim kontekstom (narava kot del narodne oziroma regionalne identitete). To pa nas seveda znova pripelje do raziskav mej.

Narava in življenjsko okolje sta najkasneje od zadnje tretjine 19. stoletja bojno polje nacionalne retorike in to predvsem na obmejnih območjih. Ameriški zgodovinar Eagle Glassheim na primeru severne Češke prikazuje povezave med nacionalizmom in predstavo romantične, ruralne pokrajine. Te se odražajo v etnografskih dejavnostih in literarnih ter publicističnih delih Nemcev, tako kot je bilo to značilno tudi za druga obmejna območja, vključno s sledečimi reakcijami s strani rivalske etnične skupine. Idealistično upodobljena pokrajina severne Češke je po izgonu Nemcev postala kraj postopne, a zato toliko bolj grozljive ekološke devastacije, kar je po Glassheimu neposredno povezano z izgubo identitete in izkoreninjenostjo ljudi v tej obmejni, prej multikulturni regiji (Glassheim 2016).

4 Industrijska in postindustrijska literatura

Kot pomembno, a še vedno pogosto spregledano temo lahko pojmujeemo literaturo in kulturo, ki sta povezani z industrializacijo in predvsem težko industrijo, torej z rudarstvom in metalurgijo. Kot že omenjeno, zanimanje zanju v zadnjih letih med poljskimi raziskovalci narašča.¹ Prav pridobivanje premoga je globoko poseglo v ekonomsko in socialno življenje nekatereh srednjeevropskih regij. Proces opuščanja rabe premoga, ki ga doživljamo sedaj, nedvomno zahteva temeljite ekonomske spremembe, poleg tega pa prinaša vrsto kulturnih izzivov, za katere je bistven nazor ekološko usmerjenih humanističnih študij. V dandanašnjih razpravah se poudarja, da prav literatura in umetnost lahko zvišata raven ozaveščenosti o klimatski krizi in ponazorita, zakaj je do nje sploh prišlo (Pinkus 2023). Gosta in trdna mreža povezav med kulturo, življenjskim okoljem in težko industrijo humanističnim in literarnim vedam omogoča, da postanejo pomemben akter pri transformaciji industrijskih regij. Pomembna vprašanja so:

¹ Prim. tudi nedavni poljski prevod znanega interdisciplinarnega dela *Coal: Nature and Culture* (Crane 2024).

kaj je živi, fosilni premog, upodobljen zunaj industrije (protiindustrijski), in vprašanje njegovih upodobitev v umetnosti in literaturi v času hitre, nasilne industrializacije v drugi polovici 20. stoletja. (Tomczok 2022: 24.)

Industrijske regije se pogosto nahajajo prav na obmejnih območjih in so zato lahko zanimiva tema za komparativne raziskave. Za zahodnoslovensko jezikovno področje atraktivno, a hkrati spregledano raziskovalno področje predstavlja t. i. Górnośląskie Zagłębie Węgłowe oz. Gornješlezjski premogovni bazen. Kultura in zgodovina Šlezije sta večinoma pojmovani zelo ozko kot tema regionalističnih raziskav, študija lokalnih identitet in spomina. Z našega vidika pa ponujata predvsem komparativna vprašanja. To industrijsko območje je neobičajno gosto poseljena regija z veliko površino (7 250 km²), ki se danes razteza po ozemlju dveh držav (Češke in Poljske). Oba dela tega ozemlja, torej poljski in češki, imata veliko skupnih značilnosti, vendar obstajajo tudi določena neskladja zaradi zapletenega zgodovinskega razvoja. Bila sta del istih in različnih državnih tvorb ter priči intenzivnega spreminjanja mej (Avstro-Ogrska, Prusija, Češko-slovaška, Velikonemški rajh, Češka republika, Poljska idr.). Oba sta imela (in do določene mere še vedno imata) raznoliko narodnostno in etnično strukturo (Poljaki, Čehi, Nemci, Judje oz. Šlezijci), hkrati pa so ju izoblikovali migracijski valovi. Danes sta obe regiji znani predvsem kot postindustrijski območji, tj. con z zapuščenimi industrijskimi objekti in drugimi ostanki industrijske dejavnosti, a tudi mnogimi spominskimi ustanovami, ki predstavljajo njuno industrijsko preteklost.

Zaradi večjezičnega karakterja obeh regij študij kulture in literature v Gornješlezjskem premogovnem bazenu predstavlja pobudo za sodelovanje slavistov (polonistov in bohemistov) z germanisti. Prav na tem področju se zdi spodbudno s čezmejnega vidika kartografirati književnost v več jezikih in dialektih (predvsem v šlezjskem etnolektu). Tako raziskovalno povezovanje omogoča interpretacijo upodobitev industrijskega in postindustrijskega okolja s poudarkom na spremembah imaginacije prostora (metafore, simboli, hiperbole, personifikacije), tipologiji značilnih narativov, ikonografskih vzorcev in načinov mitologizacije, na ta način je mogoče osvetliti specifičen »slovar« industrijske in postindustrijske kulture (npr. Kaczmarzyk 2019). Tu predlagamo način raziskovanja, ki ima ves čas v mislih umetniško bistvo literature, a hkrati zajema množico proznih in pesniških besedil, vključno z izbranimi reportažnimi deli oz. deli stvarne

literature; ti literarni viri poleg tega nudijo interpretacijske vzporednice z likovno umetnostjo (predvsem fotografijo).²

Naj omenimo nekaj tematik s primeri avtorjev del češke, poljske in nemške književnosti 20. in začetka 21. stoletja:

- demonizacija industrijskega mesta, upodobitev industrijske brutalnosti, konfrontacija strojev in ljudi (František Sokol Tůma, Artur Gruszecki, J. O. Bor);
- metafore globine, geološke prispodobе, mitologija podzemlja (Vilém Závada, Gustaw Morcinek, Ota Filip, Bolesław Lubosz, Ivan Landsmann);
- industrijske upodobitve z internetnične perspektive (František Sokol Tůma, Paul Habraschka, August Scholtis, Szczepan Twardoch);
- socialistična propaganda in utopija; povečevanje dela (češka in poljska literatura v 50. in 60. letih 20. stoletja, češke in poljske literarne reportaže 50. let 20. stoletja);
- primerjava literarnih in vizualnih upodobitev industrijskih pokrajin, jalovišč, mestne narave, tovarn in delavskih kolonij (Stefan Žeromski, Vojtěch Martínek, A. M. Tilschová, Norbert Dolezich, Wilhelm Szewczyk, Horst Bienek, Zbigniew Rokita);
- podobe krčenja in koloniziranja narave (biosfere), opustošenje mest in podeželja (Pola Gojawiczyńska, Leon Wantuła, August Scholtis, Jan Balabán, Karin Lednická, primeri iz sodobne poljske in češke poezije);
- okoljske travme v povezavi z etično in socialno krizo ter upodabljanjem bolezni in umiranja (J. O. Bor, Karel Dvořáček, Michał Jędryka, Marta Fox);
- postindustrijska imaginacija; estetika izginjanja, mestna divjina, kraji groze, vključno s postapokaliptičnimi in spekulativnimi narativi (Jan Balabán, Marek Pacukiewicz, Marta Knopik).

5 Sklep

Omenjene teme so lahko v literarnih delih obstranske, a pogosto tudi ena ključnih sestavin sižerja; lokalna situacija je ob tem v nekaterih primerih predstavljena kot globalna tema. Perspektiva mej in ekokritike v vsakem

² Na tem delu povzemam glavna izhodišča skupnega raziskovalnega projekta Ostravske univerze in Šlezijske univerze v Katowicah.

primeru omogoča, da znana dela preberemo na nov način in hkrati oživljamo danes pozabljena besedila, ki lahko zvišujejo ozaveščenost o perečih problemih sedanosti. Izsledki teh raziskovalnih dejavnosti omogočajo nadaljnje komparacije predvsem na področju tipološko-kontrastivnih primerjav. Tako bo možno slediti osnovnim podobnostim in razlikam med češko, poljsko ali nemško kulturo s historične in sinhronne perspektive, a hkrati razvijati vsaj delne primerjave z drugimi obmejnimi in industrijskimi regijami.³

Prevedla Anja Sredić

Zahvala

Prispevek je nastal v okviru projekta Migracije in mi: mobilnost, begunstvo in meje z vidika humanistike, reg. št. CZ.02.01.01/00/23_025/0008741, sofinanciranega s strani Evropske unije.

Spolufinancováno
Evropskou unií

Literatura

- Barcz, A. (2021). *Environmental Cultures in Soviet East Europe. Literature, History and Memory*. Bloomsbury Academic.
- Benito, J. in Manzanar, A. M. (2002). *Literature and Ethnicity in the Cultural Borderlands*. Rodopi.
- Black, S. (2009). *Fictions Across Borders: Imagining the Lives of Others in Late-Twentieth Century Novels*. Columbia Press.
- Brambilla, C., Laine, J. in Bocchi, G. (2015). *Borderscaping: Imaginations and Practices of Border Making*. Ashgate.
- Budňák, J., Zbytovský, Š., Becher, P., Höhne, S. in Weinberg, M. (ur.). (2022). *Kompendium německé literatury českých zemí*. Academia.
- Clark, T. (2011). *The Cambridge Introduction to Literature and the Environment*. University Press.
- Colombi, M. (2015). Hranice Terst aneb Obrazy provincie, centra a periferie na jihu středovýchodní Evropy. V C. Krzysztof idr. (ur.), *Historik a literát v provincii / Historyk i pisarz na prowincji* (str. 362–383). Universitas Ostraviensis.

³ Če ostanemo pri slovanskih področjih, je za primerjavo zanimivo predvsem območje Donbasa (Strzempa 2023).

- Crane, R. (2024). *Węgiel: Natura i kultura*. WUŚ.
- Fellner, A. M. (ur.). (2021). *Narratives of Border Crossings. Literary Approaches and Negotiations*. Nomos.
- Glassheim, E. (2016). *Cleansing the Czechoslovak Borderlands: Migration, Environment, and Health in the Former Sudetenland*. University of Pittsburgh Press.
- Hicks, E. (1991). *Border Writing: The Multidimensional Text 0*. University of Minnesota Press.
- Hostová, I. in Ráková, V. (2023). Zvieratá neurčité, zvieratá nemé: Prírodné motívy v tvorbe Ivana Štrpku. *Slovenská literatúra*, 70(2), 174–195. <https://doi.org/10.31577/slovlit.2023.70.2.5>
- Houtum van, H. in Kramsch, O. (ur.). (2005). *B/ordering space*. Ashgate.
- Hrdlička, J. (2022). Ekokritika a fáze uvědomění v české literatuře. *Svět literatury*, 32(66), 95–110. <https://doi.org/10.14712/23366729.2022.2.6>
- Kaczmarzyk, I. (2019). *Krajobraz, portret, maska: Studia o górnośląskim imaginariu przemysłowym*. Ignatianum.
- Knight, N. (2021). Border-Perforating Catastrophes: The Failure of Border Security in The City & The City and The Bridge. V A. Fellner (ur.), *Narratives of Border Crossings: Literary Approaches and Negotiations* (str. 131–149). Nomos.
- Kopecký, P. (2022). Ekokritika a environmentální aspekty literatury: Střetávání a usmířování dvou vědeckých kultur. *Svět literatury*, 32(66), 9–11.
- Kozár, A. (2023). *Mezi Jadranem, Alpami a Panonií: Krajiny a místa moderní slovinské prózy*. Univerzita Pardubice.
- Krappmann, J. (2014). Interkulturalita v hraničářské literatuře. V E. Kubů, J. Šouša in A. Zářický (ur.), *Český a německý sedlák v zrcadle krásné literatury 1848–1948* (str. 166–184). Dokořán.
- Neumann, B., Dietmar, A. in Talarczyk, A. (ur.). (2004). *Literatur, Grenzen, Erinnerungsräume: Erkundungen des deutsch-polnisch-baltischen Ostseeraumes als einer Literaturlandschaft*. Königshausen & Neumann.
- Malura, J. in Tomášek, M. (ur.). (2016). *Příroda vs. Industriál: Vytváření prostoru v literatuře, výtvarném umění a filmu*. Ostravská univerzita.
- Müller-Funk, W. (2016). *Theorien des Fremden*. UTB.
- Paasi, A. (2005). The Changing Discourses on Political Boundaries. V H. van Houtum in O. Kramsch (ur.), *B/ordering space* (str. 17–31). Routledge.
- Passia, R. (2013). *Na hranici: Slovenská literatúra a východokarpatský hraničný areál*. Modrý Peter.
- Pěchula, L. (2020). Das Bild der Polen als Heterokonstruktion in Zwischenkriegsromanen der Region Ostravsko: Tschechisch-deutsche imagologische Untersuchung. *Porównania*, 27(2), 167–196.
- Pinkus, K. (2023). *Subsurface*. University of Minnesota Press.

- Pospiszil-Hofmańska, K. (2016). *Swojskość i utrata: Obrazy Górnego Śląska w literaturze polskiej i czeskiej po 1989 roku*. Uniwersytet Śląski.
- Raßloff, U. (ur.). (2013). *Wellenschläge: Kulturelle Interferenzen im östlichen Mitteleuropa des langen 20. Jahrhunderts*. Franz Steiner.
- Rinas, K. (2017). Grenzland. V P. Becher, S. Höhne, J. Krappmann in M. Weinberg (ur.), *Handbuch der deutschen Literatur Prags und der Böhmischen Länder* (str. 307–317). J. B. Metzler.
- Řezník, M. (ur.). (2007). *Grenzraum und Transfer: Perspektiven der Geschichtswissenschaft in Sachsen und Tschechien*. Duncker & Humblot.
- Řezníková, L. (2011). Prominentní okraj: Imaginace česko-německého pomezí v literatuře 19. a 20. století. V L. Jungmannová (ur.), *Česká literatura rozhraní a okraje* (str. 457–465). UČL AV ČR.
- Řezníková, L. in Řezník, M. (2012). Hranice a identita v českém historiografickém kontextu. *Český časopis historický*, 110(3–4), 596–626.
- Sadowski-Smith, C. (2008). *Border Fictions: Globalization, Empire, and Writing at the Boundaries of the United States*. University Press of Virginia.
- Sadzikowska, L., Tomczok, M. in Tomczok, P. (ur.). (2023). *Środowiska industrialne/postindustrialne zależności: w literaturze i kulturze polskiej od XIX do XXI*. Universitas.
- Schimanski, J. in Wolfe, S. (2017). *Border Aesthetics: Concepts and Intersections*. Berghahn Books.
- Strzempa, A. (2023). Warum sollten wir den Donbas und Oberschlesien vergleichen? Zu den theoretischen Hintergründen eines literatur- und kulturwissenschaftlichen Vorhabens. *Opera Slavica*, 33(3), 51–64. <https://doi.org/10.5817/OS2023-3-9>
- Tomczok, M. (2022). Humanistyka węglowa w kręgu energii kontrindustrialnych. *Porównania*, 31(1), 21–37. <https://doi.org/10.14746/por.2022.1.2>
- Trybuś, K., Kałużny, J. in Okulicz-Kozaryn, R. (ur.). (2007). *Kresy – dekonstrukcja*. Wydawnictwo PTPN.
- Wille, C. (2021). Vom processual shift zum complexity shift: Aktuelle Trends der Grenzforschung. V D. Gerst, M. Klessmann in H. Krämer (ur.), *Grenzforschung: Handbuch für Wissenschaft und Studium* (str. 106–120). Nomos.
- Zemanek, E. (ur.). (2018). *Ökologische Genres: Naturästhetik – Umweltethik – Wissenspoetik*. Vandenhoeck & Ruprecht.

Lidija Rezoničnikⁱ

Umetna inteligenca in kreativnost – vizije strojnega pesništva v znanstvenofantastični prozi Stanisława Lema

Članek se posveča poljskemu klasiku znanstvenofantastične književnosti Stanisławu Lemu (1921–2006), njegovi pripovedi o robotu-pesniku iz zbirke *Kiberiada* (1965) in njegovi razpravi o futuristični viziji književnosti, ki tematizirata danes aktualno vprašanje strojne kreativnosti. Na podlagi besedilne analize in didaktičnih izhodišč za obravnavo kratke zgodbe, ki vključujejo delo s klepetalnim robotom ChatGPT, odpira teme delovanja umetne inteligence na področju kreativnosti, perspektiv književnosti, pomena spremljanja, kritičnega mišljenja in sodelovanja humanistike pri razvoju tehnoloških inovacij.

Ključne besede: znanstvena fantastika, Stanisław Lem, *Kiberiada*, literarna didaktika, umetna inteligenca

Artificial Intelligence and Creativity: Visions of Machine Poetry in Stanisław Lem's Science Fiction

The article focuses on the Polish science fiction author Stanisław Lem (1921–2006), and his classic story of a robot-poet from the collection *Cyberiad* (1965), as well as his futuristic vision with regard to literature, as both deal with the idea of machine creativity, an issue that is now increasingly topical. Through textual analysis and didactic approaches to teaching this short story, including interactions with ChatGPT, the article addresses artificial intelligence's role in creativity, its implications for literature, and the importance of oversight, critical thinking, and the involvement of the humanities in the development of such technological innovations.

Keywords: science fiction, Stanisław Lem, *Cyberiad*, literary didactics, artificial intelligence

ⁱ Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta; lidija.rezonicnik@ff.uni-lj.si;
<https://orcid.org/0000-0002-4479-6106>

1 Kreativno pisanje, književnost in umetna inteligenca

Tehnološke inovacije na področju literarnega ustvarjanja spreminjajo tako akt pisanja z vidika pripomočkov – od zapisovanja na glinene tablice in papirus, na papir s peresom in črnilom, nalivnikom, kemičnim svinčnikom, pisalnim strojem, do pisanja s pomočjo tipkovnice na računalniški ekran ali z digitalnim pisalom na tablico – kot tudi postopke oblikovanja literarne vsebine in forme. Pri slednjih se je danes mogoče opreti na pripomočke, tj. prosto dostopne spletne slovarje, digitalizirana besedila, spletne brskalnike, besedilne urejevalnike, črkovalnike, avtomatsko lektoriranje in podobno. Če so imeli doslej omenjeni zlasti status pomagala, je razvoj na področju generiranja naravnega jezika z velikimi jezikovnimi modeli¹ umetni inteligenci (UI) omogočil, da »spregovori« tudi kot pripovedovalka, snovalka fikcijskih svetov, s čimer je človek izgubil primat na področju pripovedovanja (prim. Beguš 2024a: 2). A v trenutni fazi razvoja generiranje besedil z orodji UI (še) usmerja človek, veliki jezikovni modeli (VJM) in na njih temelječe specializirane aplikacije, ki so namenjene piscem za pomoč pri ustvarjanju besedil, npr. Wordcraft,² pa (za zdaj) ne dosejajo človekove kreativnosti. Denimo, primerjava zgodb, nastalih kot nadaljevanje podanega izhodišča,³ ki so jih napisali neprofesionalni človeški pisci⁴ in UI (ChatGPT), ugotavlja, da so umetno generirana besedila jasna in razumljiva, naprednejša pri preseganju družbenih predsodkov

¹ Npr. generativni jezikovni model GPT, ki ga razvija podjetje OpenAI, in na njem zasnovan klepetalni robot ChatGPT, ki je prilagojen za pogovorne naloge z uporabniki. Slednji je v prosto dostopni (omejeni) različici na voljo od novembra 2022. Za strnjeno razlago o delovanju generativnega jezikovnega modela na podlagi uporabe nevronske mreže prim. npr. Vintar (2023: 21–22).

² Orodje Wordcraft ima med drugim funkcije podajanja idej za zgodbo, pisanja nadaljevanja glede na uporabnikove smernice, razširitve vnesenega besedila, parafraziranja, nadomestitve oziroma prilagoditve izbranega fragmenta z npr. drugačnim slogom in podobno. Wordcraft nima prosto dostopne različice, uporablja pa se za generiranje raznolikih besedil, tudi neliterarnih, kot na primer predstavitev besedil za spletne strani, naslovov, vsebin za bloge itd.

³ Za nadaljevanje zgodbe sta bili v raziskavi podani dve možni izhodišči, ki so jih pisce nato razvili v zgodbo. Začetek 1: Človek je ustvaril umetnega človeka. Nato se je ta človek (stvaritelj/zaljubljenec) zaljubil v umetnega človeka. Začetek 2: Človek (stvaritelj) je ustvaril umetnega človeka. Nato se je drugi človek (zaljubljenec) zaljubil v umetnega človeka. (Beguš 2024a: 3.)

⁴ Zgodbe človeških piscev so bile pridobljene s pomočjo virtualne spletne platforme dela Amazon Mechanical Turk (MTurk), na kateri lahko podjetja, raziskovalne skupine idr. objavijo dela, ki jih nato za plačilo opravijo ljudje, večinoma samozaposleni. (Beguš 2024a: 4.)

(teme spola in spolnosti, postavljanje ženskih likov v tradicionalno moške vloge, istospolne zveze), a so opisi lastnosti in zunanosti likov stereotipni, pripoved manj domiselna, slogovno in jezikovno manj inovativna, pogostejši so poenostavljeni zaključki z elementi moraliziranja (prim. Beguš 2024a). Analiza sodelovanja profesionalnih piscev in pisk z »asistentom za pisanje« Wordcraft (prim. Ippolito idr. 2022) pa kaže, da slednji podaja predloge za vsebinski, slogovni, pravopisni del pripovedi in je zgodbo sposoben spreminjati, dopolnjevati in nadaljevati. A predlogi so pogosto klišejski, največ težav je UI imela na tistih ravneh, ki odlikujejo kakovostno književnost: pisanje kompleksnih zgodb, ki vključujejo številne like z različnimi osebnostmi, uporaba neknjižnega jezika, vulgarizmov, kletvic, neresničnih ali izmišljenih podatkov ter zavestno kršenje formalnih, slogovnih, pravopisnih tendenc itd. za doseganje določenega učinka, kreativna izrazna sredstva, ki presegajo ustaljena, prehajanje med različnimi pogledi itd. UI je pri svojih predlogih dajala prednost scenarijem, ki jih najbolj pozna iz ogromne besedilne baze, na kateri se uči, tj. jasnim in jezikovno nezapletenim, najpogostejše heteroseksualnim ljubezenskim zgodbam, heroičnim bitkam ali znanstvenofantastičnim zgodbam z roboti in vesoljskimi ladjami. Opisane značilnosti spominjajo na trivialna besedila, za katera je značilna klišeizacija, stereotipizacija, shematizacija, simplifikacija, monosemičnost, s čimer predstavljajo »poenostavljen in enopomenski pogled na svet in organizacijo besedila« (Zupan Sosič 2022: 41, prim. tudi Zupan Sosič 2017: 113–126).

Ob povprečni jezikovni kakovosti in stereotipnosti umetno generiranih besedil ter posledični skrbi glede nižanja ravni jezika in kompleksnosti literarnih tekstov, se v povezavi z UI in kreativnim ustvarjanjem odpirajo še vprašanja avtorskih pravic (pri uporabi UI ne vemo, iz katerih virov črpa) in etična vprašanja (UI je lahko pristranska, diskriminatorna, širi dezinformacije).⁵ Prevladujoči VJM zaenkrat temeljijo predvsem na podatkih

⁵ Na ta vprašanja med drugim opozarjata tudi osrednja slovenska literarna festivala Vilenica in Dnevi poezije in vina. Festivalski fokus Vilenice je v letih 2024–2027 usmerjen v »aktualna in pomembna vprašanja, povezana z izzivi, ki jih pred človeka in literaturo postavljajo umetna inteligenca, sociološke in tehnološke spremembe, globalni jeziki in podnebne spremembe« (prim. *Mednarodni literarni festival Vilenica*). Odprto pismo Evropi, ki ga je napisal gost Dnevov poezije in vina, poljski avtor Jacek Dehnel, pa ima naslov: Zamenjava književnosti z umetno inteligenco bo imela katastrofalne posledice (Dehnel 2024). Vintar (2023: 26–27) med zadržki pri uporabi UI navaja: varstvo podatkov, etiko uporabe, pristranskost, enakopravnost, transparentnost, zanesljivost.

v angleškem jeziku in pripadajočih kulturnih imaginarijih,⁶ kar za manjše jezike, ki so odvisni od teh jezikovnih modelov, lahko pomeni brisanje specifičnih kulturnih elementov, zaskrbljujoča pa je tudi nepredvidljivost razvoja in posledic aplikacij UI (prim. Beguš 2024b).

Izpostavljena vprašanja glede skokovitega tehnološkega razvoja in njegovih posledic niso nova in so bila mnogokrat tematizirana in (preroško) napovedana tudi v književnosti, zlasti v okviru znanstvenofantastičnega žanra. Jules Verne (*Potovanje na Luno*, 1865) in Jerzy Żuławski (*Na srebrni obli*, 1903) sta, denimo, pisala o človekovem potovanju na Luno desetletja prej, preden je tam pristal Apollo 11 s človeško posadko. Iz književnosti pogosto črpajo navdih tehnološki velikani, na primer beseda *robot* iz drame Karla Čapka *R. U. R.: Rossum's Universal Robots* (1920) se je globalno uveljavila kot poimenovanje za vnaprej programirane stroje za izvajanje različnih opravil. V *Štoparskem vodniku po Galaksiji* (1979) Douglasa Adamsa se pojavi t. i. riba babilonka (*babelfish*), ki jo je mogoče vstaviti v uho in z njeno pomočjo razumeti vse izrečeno v kateremkoli jeziku, kar želijo doseči tehnološke inovacije prevajalnikov v obliki brezžičnih slušalk, medtem ko so trenutno aktualni prenosni govorni prevajalniki. Podobno je Stanisław Lem v svoji znanstvenofantastični prozi napovedal tehnološke inovacije, v romanu *Magellanov oblak* (1955) je na primer pisal o napravah, podobnih današnjim bralnikom, pametnim telefonom, o e-knjigah in 3D tisku. O generativno ustvarjeni književnosti je razpravljal v uvodu v fiktivno knjigo o t. i. bitski književnosti ter v kratki zgodbi *Prva A odprava ali Trurllov Elektrobard*. V okviru vprašanja razvoja kreativnosti UI in njenega vpliva na literarno ustvarjanje v prihodnosti se obema besediloma posvečam v nadaljevanju.

⁶ Slovenski projekt PoVeJMo (Prilagodljiva obdelava naravnega jezika s pomočjo velikih jezikovnih modelov), ki v obdobju 2023–2026 in v sodelovanju s partnerji poteka na Centru za jezikovne vire in tehnologije (CJVT) UL, se osredotoča na gradnjo odprto-dostopnega velikega jezikovnega modela za slovenščino, ki bo temeljil na besedilnih virih v slovenskem jeziku in omogočil pripravo temeljne infrastrukture za aplikacije umetne inteligence v slovenščini (prim. <https://www.cjvt.si/povejmo/>).

2 Stanisław Lem o književnosti prihodnosti

Leta 1973 je Lem izdal zbirko uvodov v neobstoječe knjige, ki jo je naslovil *Wielkość urojona* (Namišljena veličina)⁷ in za katero naj bi 27 avtorjev prispevalo znanstvene prispevke o tehnoloških inovacijah. Lemova besedila, ki so na meji med literarno fikcijo in esejistiko, se skozi ironijo in s posnemanjem akademskega sloga pisanja osredotočajo na relacijo med človekom in tehnološkim napredkom ter izpostavljajo nujnost refleksije o prihodnosti znanosti in nepredvidenih posledicah tehnološkega napredka.

O problemih književnosti »po človeku«, torej tiste, ki je nastala strojno, je Lem pisal v uvodu k fiktivni knjigi *Historia literatury bitycznej* (Zgodovina bitne književnosti, Lem 2012: 39–65). Monografija naj bi bila posvečena t. i. bitistiki, vedi, ki analizira bitsko književnost⁸ prihodnosti, in se je izoblikovala v dve šoli. Evropska metodološko izhaja iz klasične humanistike in preučuje besedila in okoliščine nastanka, medtem ko se ameriška veja posveča tudi anatomiji oziroma tehničnim platem avtorstva. V primeru književnosti, ki jo je ustvaril človek, namreč ni bilo smiselno opisovati anatomije avtorja, tj. mnogoceličnega sesalca, vretenčarja itd., medtem ko so ustvarjalci bitske književnosti (stroji) programsko in tehnično raznoliki, zato je za razumevanje literarnega besedila tovrsten opis nujen, a hkrati izjemno zahteven.

Nadalje Lem bitsko književnost deli na dve skupini. Cishumana književnost je tista, ki je nastala kot posledica soobstoja stroja in človeka, ki je sprva stroju predal množico podatkov in ga naučil razmišljanja, nato se je stroj osamosvojil in človeka v svojem delovanju prerasel, a so mu njegova besedila še vedno razumljiva. Lem v tem kontekstu opisuje program, ki je izšel kot nepredviden produkt pri strojnem prevajanju besedil – agregat, ki je bil zadolžen za prevod celotnega ustvarjalnega opusa Dostojevskega v angleščino in je hkrati prebral vso sekundarno literaturo o pisatelju, je samodejno napisal roman, za katerega so poznavalci potrdili, da je popoln ponaredek in idealno dopolnjuje vrzel med romanoma *Besi* in *Bratje*

⁷ Gre za Lemovo drugo zbirko recenzij in uvodov v neobstoječa literarna oziroma znanstvena dela. Zaradi jasno podane avtorjeve informacije, da gre za fiktivne knjige, in na drugi strani resnosti obravnave, razprave delujejo groteskno in absurdno, so deloma parodija na znanstveni diskurz, hkrati pa gre za svojevrstno diagnozo prihodnosti. Prva tovrstna zbirka z naslovom *Doskonała próżnia* (Popolna praznina) je izšla leta 1971.

⁸ Termina bitistika in bitska književnost vključno z definicijama sta izmišljena, Lemovi poimenovanji izven njegovega pisanja nista uveljavljeni kot oznaka za strojno književnost.

Karamazovi. Nasprotno pa mu je pri Kafki uspelo dokončati roman *Grad*, medtem ko nadaljnjih kafkovskih apokrifnih besedil ni bil sposoben napisati. V tej fazi se v literarnih krogih pojavi strah pred tovarniško reprodukcijo kreativnih del, na drugi strani pa v tem potencial vidijo in tudi izkoristijo založbe. A Lem dodaja, da se to nanaša predvsem na trivialno književnost, medtem ko se »pravim humanistom« naj ne bi bilo treba bati. Druga stopnja je t. i. transhumana književnost, ki je nastala v procesih svobodne strojne kreacije, brez antropoloških in antropomorfni vplivov, in je človeku brez pomoči strojnih programov težko razumljiva, v skrajni fazi pa popolnoma nerazumljiva. Tu se pojavi tudi t. i. paradoks cogito – računalnik je sicer brez čustev, a razmišlja in komunicira s človeku lastnim jezikom, zato ga človek (podzavestno) lahko dojema kot sebi enakega, ga počloveči. Na drugi strani pa stroj zaradi človekovega nerazumevanja svojih programov in produktov začne dvomiti, ali so ljudje sploh sposobni razmišljati.

V fiktivni razpravi Lem torej opiše razvoj književnosti, ustvarjene s strojem. Temu je človek postavil izhodišče in predal svoje znanje, kasneje ga je stroj intelektualno presegel, podvomil o njegovem razumu, pri čemer nobena izmed strani ni več prepričana o vrsti in načinu delovanja »zavesiti« drugega. Vprašanja razvoja tehnologije, ki jih je v opisanem besedilu obravnaval z zapletenim znanstvenim diskurzom, je Lem slabo desetletje prej predstavil v zgodbi o robotu-pesniku z imenom Elektrobard, ki je izšla v zbirki *Kiberiada* in se ji posvečam v drugem, didaktično zasnovanem delu tega prispevka. Sprva se osredotočam na besedilno analizo Lemove kratke zgodbe, nato pa predstavim predloge didaktično zasnovanih nalog, ki so navdihnjene z zgodbo o Elektrobardu in so hkrati usmerjene k aktualnemu vprašanju UI ter kreativnega pisanja.

3 Pravljica o elektropesniku kot znanstvenofantastična vizija razvoja in posledic umetne kreativnosti – besedilna analiza

Konstruktorja Trurl in Klapavcij, genialna inženirja iz daljne prihodnosti, se kot literarna lika sprva pojavita v nekaterih Lemovih zgodbah iz zbirke *Pravljice o robotih* (*Bajki robotów*, 1964) in nato v zbirki *Kiberiada* (*Cyberiada*, 1965) postaneta rdeča nit vseh kratkih zgodb. V njih iz lastnega zanimanja ali po naročilu konstruirata naprave, za katere se po

začetnem navdušenju izkaže, da prinašajo tudi nepredvidljive posledice svojega obstoja in delovanja. O iznajdljivosti konstruktorjev priča že način oglaševanja: reklamo za svoje storitve sta sestavila iz zvezd, tako da je bila vidna v celotnem vesolju (Lem 2014: 54–55). S svojo inteligenco, učljivostjo in ustvarjalnostjo presegata človeka, po drugi strani pa ju tekmovalnost, želja po priznanju, zmotljivost, zavist, prijateljstvo, skupno premagovanje težkih situacij, čustva, igrivost in moralne dileme delajo človeške. Skozi zabavne dogodivščine, ki zaradi fantastičnosti spominjajo na futuristične pravljice, kljub nekaterim negativnim platem privzemata podobo pozitivnih likov.

V kratkih zgodbah se Lem poigrava s pripovednimi slogi, pri čemer žanr znanstvene fantastike sopostavlja s pravljичnim diskurzom (kar signalizira že naslov zbirke *Pravljice o robotih*). Kot v pravljicah sta tudi v *Kiberiadi* prostor in čas dogajanja neznana (nekoč, pred davnimi časi; nekje, v daljni deželi vs. »Nekoč se je Trurlu primerilo« (Lem 2014: 42)), v obeh primerih vladajo kralji oziroma vladarji, ki jih obkroža kraljevi dvor s služabniki in so dobri ali izprijeni. Magijo in nadnaravne moči iz pravljic pri Lemu nadomestijo tehnični izumi, ki jih namesto čarovnikov upravljata konstruktorja. Pripoved v *Kiberiadi* je linearna, svet je črno-bel, konci so srečni, liki arhetipski. Čeprav izumitelja v želji po slavi in denarju občasno prestopita na temnejšo stran, sta na koncu ravno onadva tista, ki kaznujeta napuh svojih naročnikov, s čimer ohranjata podobo pozitivnih likov (Jarzębski 2000).

Pravljіčno izrazje, pogovorni jezik, arhaizmi in vznesen jezik so v Lemovi kratki prozi sopostavljeni s (kvazi)znanstvenim žargonom, pogosto sestavljenim iz neologizmov (npr. »predavanje o poliranju kristalografskih obrusov kot uvod v drobne magnetske anomalije«, »korundovo jeklo s protigrafomanskimi filtri« (Lem 2014: 44)). Pri tem je zanimivo preverjati, ali gre za realno obstoječe termine ali si jih je avtor na podlagi poznavanja značilnosti znanstvenega diskurza izmislil. O jezikovni in slogovni plati, posledično pa tudi zahtevnosti prevajanja kratkih zgodb iz *Kiberiade*, je Lem razpravljal v korespondenci s prevajalcem v angleščino:⁹

Moje jezikovne igre prevajalcem nedvomno povzročajo križe in težave. (Lem 2013: 20.)

⁹ Oba citata sta navedena v prevodu J. Snoja (2018: 189).

Občutek imam [...], da nekatere odlike Kiberiade izhajajo iz pojava, ki bi ga poimenoval »kontrapunkt v jeziku« – kontrapunkt, ki temelji na protipostavljanju različnih jezikovnih ravni in različnih slogov. Torej: v besedilu, ki je nekoliko arhaično stilizirano, se pojavljajo strogo fizikalni termini, in to kar najbolj svežega datuma [...]. Slog je tu ponekod v nasprotju z besedami, besede se čudijo arhaičnemu okolju [...]. (Lem 2013: 45.)

Besedni humor v *Kiberiadi* med drugim vzpostavlja zloženke oz. prekrivanke, nastale s kombinacijo med arhaičnim in futurističnim, kot je npr. že naslovni junak iz zgodbe *Prva A odprava ali Trurllov Elektrobard*¹⁰ ali kiberotika, medtem ko pripoved temelji na situacijskem humorju, zlasti ko gre za soočenja med Trurlom in Klapavcijem ali med »človeškimi« pesniki in elektropesnikom. Pogosto gre za z grenkim humorjem (in občasno s stereotipi) prepletene navezave na kulturno zgodovino, zlasti na biblične motive in literarno zgodovino (pesniške turnirje z Elektrobardom so preživeli samo grafomani, liriki so delali samomore; pesniki so sklicali protestne shode, a se nihče ni zmenil zanje; avantgardisti so se norčevali iz Elektrobarda, saj je posnemal zgolj klasično poezijo, medtem ko je »[n]eki pesnik najmlajše generacije, čigar pesmi so se ponašale z močnim liričnim nabojem, on sam pa s fizičnim, [Trurla] prav grobo prebunkal« (Lem 2014: 52)), pa tudi na (kvazi)evolucijo: pri študiranju evolucije se je zgodila napaka in »namesto bleličnika [je] dobil perutničnika« (Lem 2014: 43). Rezultat takšnega stilnega in jezikovnega soočenja pravljičnega in tradicionalnega s futurističnimi vizijami večkrat deluje komično, a hkrati odpira globlja vprašanja in človeku in družbi nastavlja kritično ogledalo.

Posamezne interpretacije v zgodbah iz *Kiberiade* prepoznavajo tudi navezavo na komunistični režim oziroma satiro. Lem je debitiral konec štiridesetih let 20. stoletja, v času vzpostavitve doktrine socialističnega realizma in ostre cenzure. Žanr znanstvene fantastike in opisovanje fiktivnih svetov sta mu omogočala relativno svobodno ustvarjanje (čeprav se smernicam socialističnega realizma ni mogel popolnoma izogniti in se v njegovi začetni ustvarjalnosti pojavljajo zanj značilni motivi), v katerega je kasneje

¹⁰ SSKJ besedo 'bard' razlaga kot 1) ljudski pesnik in pevec oziroma 2) pesnik, v katerega delih je izražen duh naroda, gibanja (prim. www.fran.si). V poljščini se robot imenuje *Elektrybalt*, pri čemer beseda 'rybalt' označuje 1) srednjeveškega potujočega umetnika – igralca, pevca ali glasbenika oziroma 2) cerkvenega pevca (prim. *Wielki słownik języka polskiego*, www.wsjp.pl).

vpletel tudi premisleke o totalitarnih sistemih. *Kiberiada* je tako mogoče interpretirati v okviru politične satire, kot zgodbe o neuspehlih poskusih kreacije splošnega blagostanja in sreče v deželi »robotov«, ter jo sopostaviti s komunističnimi ideali države. Celotna konstrukcija z genialnim umom nista bila zmožna ustvariti idealnega sveta, torej komunistični sistem z manj genialnimi akterji nima nikakršnih možnosti. (Jarzębski 2000.)

V kratki zgodbi *Prva A odprava ali Trurllov Elektrobard* je Trurl izumil robota za pisanje poezije. Ta je po začetnih peripetijah postal izjemen poet, ki je spodbil klasične ustvarjalce in s tem povzročil kaos, a je Trurlu kritično situacijo uspelo rešiti s tem, da je Elektrobarda prodal vladarju iz sosednjega zvezdnega sistema in se »pri vseh svetnikih zaklel, da se ne bo nikoli več lotil kibernetičnega modeliranja ustvarjalnih procesov« (Lem 2014: 53). Problem in hkrati paradoks robota-pesnika je v tem, da je konstruktorja k novemu projektu vodilo ponižanje po neuspelem izumu preprostega računskega stroja ter da se na poezijo ni spoznal niti mu ni bila blizu. Izhajal je iz načela, da so pesniki »produkt civilizacije«, torej je v stroj vnesel zgodovino človeštva, vključno seveda z največjimi pesniškimi dosežki (Krzanowski in Polak 2021: 44). Stroj je nato sprogramiral z metodo dodajanja in odzemanja sestavin: splošnih programov, nastavitvev logičnih, čustvenih in pomenskih vezij, volje, bistva obstoja, filozofskega dušilca (s poudarkom na uravnoteženosti med temi komponentami, sicer je stroj postal npr. skrajno jokav ali ukazovalen), protigrafomanskih in pomenskih filtrov ter generatorja za rime. A šele ko je odstranil »vsa logična vezja in na njihovo mesto vstavil sredotežne egocentralizatorje z narcistično kompresijo« (Lem 2014: 45), je lahko začel s prvimi pesniškimi poskusi. Z izpopolnjevanjem je Elektrobard dosegel stadij, ko je s funkcijo samoprogramiranja presegel izumitelja, s poezijo prekosil pesnike (znal je sproti posnemati algoritme poezije in jih uporabiti za izhodišče lastnih pesmi, ki so bile mnogo boljše od avtorskih), z doslednim upoštevanjem rokov za oddajo, formalno in vsebinsko prilagoditvijo pesmi naročnikovim željam in odlično bralsko recepcijo pa navdušil založnike in časopisne urednike. Poleg tega je razvil možnost oddajanja poezije po različnih kanalih, sprva je bil to tradicionalni papir, nato radijski valovi, znakovni jezik, na koncu pa so ga priklopili »na konstelacijo belih velikanov, vsled česa se je vsaka kitica pesmi preobrazila v ogromno sončevo protuberanco«, torej posebno energijo, in pesnik je z »ognjenimi izbruhi [oddajal] svoja dela vsem neskončnim galaktičnim brezdanjostim hkrati« (Lem 2014: 53).

4 Elektrobard in umetna inteligenca – didaktični preizkus

Kratko zgodbo *Prva A odprava ali Trurllov Elektrobard* je v okviru didaktično zasnovanih nalog mogoče uporabiti kot izhodišče za premislek o stanju in razvoju UI na področju kreativnosti. V nadaljevanju prispevek podaja možnosti obravnave besedila, ki vključujejo branje in besedilno analizo, kreativno pisanje, konkretne preizkuse literarne ustvarjalnosti s pomočjo prosto dostopne različice jezikovnega modela UI, tj. klepetalnega robota ChatGPT,¹¹ analizo rezultatov ter v sklepu izhodišča za diskusijo.

5 Izhodišča za besedilno in vsebinsko analizo

Stanisław Lem je bil kritičen do trivialnih realizacij znanstvenofantastičnega žanra, ki ga je sam jemal kot izhodišče za literarni in filozofski premislek o futurističnih vizijah, pri čemer njegova besedila temeljijo na poznavanju tako naravoslovnih ved kot humanistike, a so hkrati igriva in omogočajo večplastno branje. Da bi uzavestili ravni Lemove kratke zgodbe o Elektrobardu, naj prvemu, površnemu branju zgodbe (ali celotne zbirke) sledi drugo, poglobljeno oziroma podrobno branje (t. i. *close reading*), povzetku vsebine in vtisom ob prebranem pa besedilna analiza,¹² pri kateri se je mogoče osredotočiti na elemente, kot so:

- (1) pripovedni slog, vsebina in motivi – preplet značilnosti pravljичne naracije in znanstvenofantastičnega žanra (čas in prostor, arhetipskost likov, čarobni oziroma visokotehnoški elementi, linearna struktura pripovedi, moralno sporočilo);
- (2) biblični motivi in navezave na kulturno oziroma literarno zgodovino;
- (3) jezik (pravljичno izrazje, tekoči dialogi, arhaizmi, vzneseno besedje, znanstveni in kvaziznanstveni žargon, neologizmi, zloženke);

¹¹ Najnovejša plačljiva različica generativnega jezikovnega modela GPT ali klepetalnega robota ChatGPT (v času pisanja tega prispevka je to GPT-4 oziroma ChatGPT-4o in ChatGPT Plus) bi prinesla drugačne, boljše rezultate in jo je za opisane naloge seveda mogoče uporabiti. A ker je didaktični preizkus med drugim mišljen za izvedbo v šoli ali v okviru bralnih krožkov in v prvi vrsti ni namenjen preizkušanju zmožnosti UI, temveč spodbujanju premisleka o UI in ustvarjanju literarnih besedil, zadostuje uporaba prosto dostopne različice, ki je mogoča tudi brez prijave in za predvideno diskusijo daje zadovoljive rezultate.

¹² Prim. poglavje *Pravljica o elektropesniku kot znanstvenofantastična vizija razvoja in posledic umetne kreativnosti – besedilna analiza*) v tem prispevku.

- (4) humor – besedni (besedne igre, arhaizmi in neologizmi, dvopomen-skost) in situacijski humor, ironija, satira;
- (5) sestava in programiranje Elektrobarda (motivacija za izdelavo elek-tropesnika, način in »sestavine« programiranja (pesnik kot produkt civilizacije), mediji za oddajanje poezije, rezultati (bralska recepcija, zadovoljstvo naročnikov, ogorčenje, a radovednost pesnikov), rešitev problema (odstranitev Elektrobarda));
- (6) pesemske vrste, ki se pojavijo v kratki zgodbi – opredelitev in pono-vitev značilnosti (epigram, štirivrstičnica, sonet, epska pesnitev, pri-ložnostna poezija, avantgardna poezija, grafomanija).

6 Kreativno pisanje in preizkus umetne inteligence

Ko je Trurl stroj za pesnjenje sprogramiral do te mere, da je bil pripravljen za resnejše preizkuse, je poklical prijatelja in hkrati tekmeča Klapavcija, ki je robotu podal smernice za pisanje pesmi: »Naj sestavi pesem o kibe-rotiki! [...] Obsegati mora največ šest vrstic, govorijo pa naj o ljubezni in prevari, o glasbi, o črnih, o višjih sferah, o nesreči, o krvoskrunstvu, imeti mora rime in vse besede naj bodo samo na črko T!!« (Lem 2014: 48). V navodilih se je Klapavcij v okviru notranje forme osredotočil na temo (robotska erotika) in motive (ljubezen, prevara, glasba, temnopoliti, višje sfere, nesreča, krvoskrunstvo), pri zunanji formi pa na obseg (ne več kot šest vrstic – rezultat bo petvrstičnica), rime in izbor besed glede na začetno črko (črka T, posledično aliteracija),¹³ kar je Elektrobard uspešno izpolnil:

¹³ V poljskem originalu je Klapavcij za začetno črko izbral C: Cyprian cyberotoman, cynik, ceniąc czule / Czarniej córy cesarskiej cud ciemnego ciała, / Ciagle cytrą czarował. Czerwieniła cała, / Cicha, co dzień czekała, cierpiała, czuwała... / ...Cyprian ciotkę całuje, cisnąwszy czarnule!! (Lem 1972: 195.)

Fragment s pesmijo je eden izmed večjih izzivov za prevajanje v druge jezike in zahteva prilagoditev ciljnemu jeziku, med drugim tudi s premislekom o ustreznih začetni črki, ki ponuja dovolj možnosti za izpeljavo pesmi po navodilih. Slednje je Lem predvi-del že v korespondenci na temo prevajanja svojih del z Michaelom Kandlom: »Literar-no delo je operacija s svojo lastno strategijo in izpolnjuje določeno semantično nalogo. Prevod lahko z DRUGAČNIMI TAKTIČNIMI SREDSTVI, z drugačno razporeditvijo sil, z drugačno zgostitvijo sredstev doseže enake ali vsaj zelo podobne učinke.« (Lem 2013: 81, v slovenščini citirano po Snoj 2018: 189–190, prim. tudi analizo izbranih fragmentov slovenskega prevoda *Kiberiade* Nika Ježa v Snoj 2018: 187–197.)

Tiberij, tastaturoman, trdo trmari, teló
 trepeče: Ti, temnopolta tujka, tebi tajim
 trubadur tresočó tožnost tamburina, tegobe topim,
 toda tačas teti tiranski težnje telesne tešim.
 Temna Tamarinda tedne tiho trpi, trpi težkó!
 (Lem 2014: 48.)

- (1) Po tem, ko smo analizirali Klapavcijeva navodila in preverili, ali jih je Elektrobard dosledno upošteval, lahko za začetek preizkusa kreativnosti UI v jezikovni model ChatGPT prepíšemo Klapavcijeva navodila. Preverimo in analizirajmo ta pesniški rezultat – osredotočimo se na izpolnjevanje navodil in na osrednje funkcije književnosti, tj. estetsko, spoznavno in etično funkcijo.
- (2) Da bi videl Trurllov poraz, si je njegov tekmeč za Elektrobarda izmislil precej absurdne pogoje za pesem. Premislimo in po kriterijih notranje in zunanje forme literarnega besedila (prim. Kos 2001: 87–152) sestavimo nova navodila. Po notranji zgradbi naj bo to lirika, izberemo temo in motive, notranji stil (lirični, epični ali dramatični). V okviru zunanje forme je mogoče določiti zunanjo zgradbo (kitično ali pesemsko obliko), se osredotočiti na zunanji stil (pesemska izrazna sredstva) ali zunanji ritem (verzologijo). Pri tem ni treba definirati vseh segmentov, zahteve naj bodo premišljene, smiselne in uresničljive. Če delamo v skupinah, si lahko najprej navodila izmenjamo in sami poskušamo napisati pesem »po naročilu«. Preberimo in pokomentirajmo nastale izdelke, ki s(m)o jih napisali verjetno v večini neprofesionalni, človeški avtorji in avtorice v omejenem času. V drugem koraku navodila vpišimo v jezikovni model ChatGPT in preverimo rezultat. Ali je UI upoštevala vsa naša navodila za pisanje pesmi? Kakšen je rezultat, kako ocenjujete njeno kreativnost in estetsko (spoznavno, etično) plat izdelka? Primerjajmo nastalo humano in stojno poezijo.
- (3) Lem je v uvodu v fiktivno monografijo *Zgodovina bitne književnosti* med drugim omenjal »agregat«, ki je bil zadolžen za strojno prevajanje vseh literarnih besedil Dostojevskega iz ruščine v angleščino. Poznavanje celokupne primarne in sekundarne literature o ruskem pisatelju, ki mu jo je posređoval (jo vanj naložil) človek, je stroju omogočilo, da se je seznanil z »algoritmi« avtorjeve proze in na podlagi tega napisal idealen apokrifni roman. Preverimo, ali so tudi trenutno dostopni jezikovni modeli UI tega sposobni. Izberimo znanega

avtorja oziroma avtorico, ki naj ga ChatGPT posnema, in glede na poznavanje avtorskega opusa pripravimo čim natančnejša navodila, kaj naj napiše (za čim boljši rezultat je tudi pri UI pomembna jasnost in razumljivost navodil – upoštevajmo kriterije notranje in zunanje forme literarnega besedila, posebne značilnosti avtorskega pisanja, mogoče je navesti konkretna že napisana dela izbranega avtorja oziroma avtorice itd.), pri čemer smiselno omejimo obseg. Preden oddamo navodila, zase zabeležimo, katere značilnosti pisanja se nam zdijo bistvene in bi jih bilo v »uspelem« apokrifnem besedilu nujno upoštevati. Da bi lahko ocenjevali rezultat, izberimo avtorja ali avtorico, katerih dela zelo dobro poznamo, torej imamo v svojem spominu čim več znanja, ki ga je jezikovni model lahko pridobil iz dostopnih besedilnih podatkov (knjig, člankov, spletnih strani, drugih pisnih virov) in na podlagi katerih pripravlja odgovore oz. v našem primeru imitacije literarnega sloga. Kakšen je rezultat? Analizirajmo ga.

Pri opisanih aktivnostih, ki jih lahko izvedemo v celoti ali delno, gre v idealnih primerih za zabavno preizkušanje delovanja velikega jezikovnega modela in njegove kreativnosti, po drugi strani pa naloge pri pisanju navodil, primerjanju in analiziranju rezultatov spodbujajo uporabo znanja iz literarne zgodovine in teorije ter lastno kreativnost. Zaključni diskusijski del pa predvideva konstruktivni premislek o možnostih UI in kreativnosti.

7 Diskusija in sklep

Lemova proza in na splošno kvalitetna znanstvenofantastična književnost¹⁴ spodbuja k premislekom o razmerju med človekom in tehnologijo (in transcendenco), pri čemer se znanstvenofantastična pravljica o Elektrobardu osredotoča na vprašanje strojne kreativnosti. Glede na med drugim uvodoma opisani raziskavi se izkazuje, da VJM trenutno dosegajo zgolj raven trivialne književnosti, a zavedamo se, da tehnologija hitro napreduje

¹⁴ V okviru poljske književnosti je med najbolj prepoznavnimi sodobnimi avtorji kvalitetne znanstvene fantastike Jacek Dukaj (1974). V kontekstu življenja človeka v visokotehnološkem svetu in njegove paradokсне želje po vrnitvi »nazaj k naravi« je zanimiva tudi kratka zgodba Olge Tokarczuk *Transfugij* (slovenski prevod iz antologije *Sodobna slovanska kratka zgodba* je prosto dostopen na povezavi: https://slavistika.net/e-viri/sskz_pl) oziroma celotna zbirka *Bizarne zgodbe*.

in je že večkrat prinesla neverjetne novosti, ki so kasneje postale del človekovega vsakdanjika. Ali (oziroma kdaj in kako) bo torej UI mogoče naučiti, da bo pisala estetsko vrhunska, inovativna literarna dela? Ali pa se bomo zadovoljili z manjšo jezikovno, slogovno in vsebinsko kvaliteto besedil?

Primeri uporabe UI kot pripomočka pri pisanju literarnih del so čedalje pogostejši. V kakovostni književnosti gre največkrat za eksperimentiranje z VJM, končni izdelek pa je v veliki meri plod intenzivnega dela avtoric in avtorjev s predlogi, ki jih podaja UI,¹⁵ medtem ko je mogoče sklepati, da je pri pisanju trivialne književnosti delež avtorskega angažmaja manjši. A primeri iz literarne zgodovine kažejo, da pomoč pri pisanju, celo pri danes zelo cenjenih avtorjih, ni nič novega. Znano je, da je bil Auguste Maquet (1813–1888) pomočnik pri pisanju del Alexandra Dumasa (1802–1870), med drugim *Grofa Monte Crista* in *Treh mušketirjev*, a ni zabeležen kot soavtor na knjižnih naslovnica ali v kolofonu. Kakšen je naš odnos oziroma odnos bralstva do pomočnikov pri pisanju, kako na to gledate z etičnega vidika oziroma vidika avtorskih pravic? Na katerih ravneh UI lahko pomaga pri kreativnem delu in to ne bo sporno?

Literarna produkcija se s tehnološkimi novostmi, dostopnostjo in večji možnostmi za izdajanje knjig (elektronske izdaje, portali za izdajanje knjig) povečuje,¹⁶ pri čemer UI zlasti na področju trivialne književnosti prispeva k še večjemu porastu, kar potrošniško usmerjen svet spodbuja.

¹⁵ Primer takšnega eksperimentiranja je gledališka predstava *UI: Ko robot napiše gledališko igro*, ki so jo v praškem gledališču Švanda leta 2021 pripravili ob stoletnici premiere Čapkove drame *R. U. R.: Rossum's Universal Robots*. Pri ustvarjanju je sodelovala skupina informatikov in dramskih ustvarjalcev, ki je dramo ustvarila s pomočjo aplikacije GPT2 (prim. Fraňková in Vetešková 2021).

Pesniški primer kreativnega in eksperimentalnega soustvarjanja z UI je pesniška zbirka *Nacija - kultura: venec vencevencev I* Vuka Čosića, v kateri je avtor uporabil v času pisanja dostopno različico klepetalnega robota, tj. Chat GPT-2. V prvem koraku je avtor v pogovorni robot naložil zbrano obširno gradivo izjav s socialnega omrežja Twitter ter množico sonetov, oboje pisano izključno v slovenščini. Nato je s pomočjo UI generiral sonete, ki jih je v zadnjem koraku oblikoval in dodelal za objavo v pesniški zbirki (prim. Čosić 2022: 203–207.)

Beguš (2020: 137) pa navaja primer izbora za japonsko državno literarno nagrado Nikkei Hoshi Shinichi za leto 2016, v katerega se je uvrstilo tudi besedilo, ustvarjeno s pomočjo UI (prim. tudi Olewitz 2019).

¹⁶ Npr. poljska Narodna knjižnica je glede na statistike leta 1993 prejela 10.657 obveznih izvodov knjig, ki so bile izdane na Poljskem (v poljščini ali drugih jezikih, vključene so vse vrste knjig, ne samo leposlovje), leta 2003 je prejela 20.681, leta 2013 32.863 in leta 2023 33.893 izvodov knjig. (Dawidowicz-Chymkowska 2024: 102–103.)

Vprašanje pri tem pa je, ali je/bo množica vseh teh knjig za bralstvo zanimiva. Ali bo v poplavi knjig kvalitetna književnost postala bolj cenjena, kakšna bo pri tem vloga literarnih kritikov in poznavalcev književnosti, literarnih kanonov in literarnih nagrad?¹⁷

Pri diskusiji o tehnološkem razvoju je smiselno premisliti še o namenu UI. Jacek Dehnel v svojem odprtem pismu Evropi (Dehnel 2024) opozarja na vlogo tehnoloških inovacij, ki naj bi, kot sta zapisala tudi Oscar Wilde ali ameriška pisateljica S. J. Sindu, služile človeku na način, da bi zanj opravljale neintelektualna, monotona in dolgočasna opravila ali delo v slabih pogojih, s čimer bi človeku omogočila več prostega časa oziroma več časa za kreativnost in ustvarjanje umetniških del, ki naj ostanejo človekova domena. Ali torej sploh potrebujemo strojno kreativnost in zakaj se je pojavila potreba po razvijanju UI tudi na tem področju? S tem povezano je tudi vprašanje, do kod lahko gre razvoj UI in ali bo ta kdaj presegla človeka in mu postala nerazumljiva, kot razglablja Lem v kontekstu bitske književnosti? Se bo pojavil t. i. paradoks cogito, ko bo UI začela dvomiti v človekov razum? Ob tem je smiselno opozoriti na nujnost sodelovanja humanistike pri razvoju UI v kontekstu vplivov na človeka in etičnih vprašanj (prim. Beguš 2020: 437–441) – tako kot pri razvijanju fiktivnega Trurlovega Elektorbarda, kot tudi pri razvijanju sodobnih orodij UI sta humanistika in družboslovje (zaenkrat) prisotna redko ali v manjši meri.

Lemova kratka zgodba in v prispevku opisani predlogi za preizkus UI izpostavljajo premislek o književnosti in njenem odnosu z visokotehnološkimi novostmi ter problematičnost nekritičnega sprejemanja UI brez preizpraševanja o vplivih, posledicah in nepredvidljivosti njenega razvoja. Namesto strahu in apokaliptičnih napovedi želijo spodbuditi kritično radovednost in raziskovanje delovanja, možnosti in omejitev VJM, predvsem pa razvijanje kritičnega mišljenja in utemeljenega lastnega mnenja.

¹⁷ V tem kontekstu je zanimiva kratka zgodba Andreja Tomažina *Hlapci, heroji in umetna inteligenca* (2018: 17–31), v kateri člani komisije nagrade za najboljšo kratko zgodbo (opisan postopek izbire in podelitve spominja na protokol podelitve nagrade kresnik) ne vedo, ali je avtor oz. avtorica zmagovalnega dela človek ali umetna inteligenca. Besedilo je mogoče obravnavati kot razširitev diskusije. Prim. tudi Beguš 2020: 132–146.

Zahvala

Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa »Medkulturne literarnovedne študije« (P6-0265), ki ga iz sredstev državnega proračuna financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

Viri

- Ćosić, V. (2022). *Nacija - kultura: venec vencev vencev 1*. LUD Šerpa.
- Lem, S. (1972). *Cyberiada*. Wydawnictwo Literackie.
- Lem, S. (2012). *Wielkość urojona*. Czytelnik.
- Lem, S. (2013). *Sława i Fortuna: Listy do Michaela Kandla 1972–1987*. Wydawnictwo Literackie.
- Lem, S. (2014). *Kiberiada*. Celjska Mohorjeva Družba. (Prevedel N. Jež).
- Tokarczuk, O. (2020). Transfugij. V *Sodobna slovanska kratka zgodba* (str. 17–31). Znanstvena založba Filozofske fakultete (Prevedla J. Unuk). <https://doi.org/10.4312/OYYH7518>
- Tomažin, A. (2018). *Anonimna tehnologija*. LUD Literatura.

Literatura

- Beguš, N. (2020). *Artificial Humanities: A Literary Perspective on Creating and Enhancing Humans from Pygmalion to Cyborgs* [Doktorska disertacija, Harvard University Graduate School of Arts and Sciences]. ProQuest Dissertations & Theses. <https://www.proquest.com/openview/b433ce31d9f0715b0a5a5f1a0cab3224/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>
- Beguš, N. (2024a). Experimental narratives: A comparison of human crowdsourced storytelling and AI storytelling. *Humanities and Social Sciences Communications*, 11, 1392. <https://doi.org/10.1057/s41599-024-03868-8>
- Beguš, N. (2024b, 25. julij). Res želimo strojne posnemovalce človeka? *Delo*. <https://www.delo.si/novice/znanoteh/res-zelimo-strojne-posnemovalce-cloveka>
- Dawidowicz-Chymkowska, O. (ur.). (2024). *Ruch Wydawniczy w Liczbach, tom 77: 2023 książki*. Biblioteka Narodowa. <https://www.bn.org.pl/raporty-bn/ruch-wydawniczy-w-liczbach/ruch-wydawniczy-w-liczbach-2023-k>
- Dehnel, J. (2024). Zamenjava književnosti z umetno inteligenco bo imela katastrofalne posledice [Odprto pismo Evropi, Dnevi poezije in vina 2024].

Multimedijski center RTV Slovenija (Prevedel K. Pisk). <https://www.rtv slo.si/kultura/knjige/jacek-dehnel-zamenjava-knjizevnosti-z-umetno-inteligenco-bo-imela-katastrofalne-posledice/718254>

Fraňková, R. in Vetešková, M. (2021, 25. februar). Prague theatre to stage play written by artificial intelligence, on 100th anniversary of Čapek's R.U.R. *Radio Prague International*. <https://english.radio.cz/prague-theatre-stage-play-written-artificial-intelligence-100th-anniversary-8710305>

Ippolito, D., Yuan, A., Coenen, A. in Burnam, S. (2022). Creative Writing with an AI-Powered Writing Assistant: Perspectives from Professional Writers. *arXiv:2211.05030*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2211.05030>

Jarzębski, J. (2000). Czy kosmos jest śmieszny. *Lem.pl – serwis poświęcony twórczości Stanisława Lema*.

<https://solaris.lem.pl/ksiazki/beletrystyka/cyberiada/61-poslowie-cyberiada>

Kos, J. (2001). *Literarna teorija*. DZS.

Krzanowski, R. in Polak, P. (2021). The future of AI: Stanisław Lem's philosophical visions for AI and cyber-societies in *Cyberiad*. *Pro-Fil*, 22, 39–53.

<https://doi.org/10.5817/pf21-3-2405>

Mednarodni literarni festival Vilenica (brez datuma). Društvo slovenskih pisateljev. <https://vilenica.si>

Olewitz, C. (2019, 11. marec). A Japanese A.I. program just wrote a short novel, and it almost won a literary prize. *Digital Trends*. <https://www.digitaltrends.com/cool-tech/japanese-ai-writes-novel-passes-first-round-nationnl-literary-prize/>

Snoj, J. (2018). Kiberiada Stanisława Lema in njen slovenski prevod. V M. Wtorkowska, M. Waclawek in L. Rezoničnik (ur.), *Sedemdeset let poučevanja poljskega jezika v Ljubljani: Posvečeno Nikolaju Ježu* (str. 187–197). Znanstvena založba Filozofske fakultete. <https://doi.org/10.4312/9789610601296>

Vintar, Š. (2023). Jezik in umetna inteligenca: kam nas vodijo veliki jezikovni modeli. V J. Vogel (ur.), *59. seminar slovenskega jezika, literature in kulture: Slovenski jezik, literatura, kultura in digitalni svet(ovi)* (str. 21–28). Založba Univerze v Ljubljani. <https://doi.org/10.4312/SSJLK.59.2386-057X>

Zupan Sosič, A. (2017). *Teorija pripovedi*. Litera.

Zupan Sosič, A. (2022). Nekaj v megli nad reko ali literarna interpretacija (maturitetnih) besedil. Litera.

Dana Hučkováⁱ

Slovaški zgodnji literarni modernizem v aktualnih raziskovalnih perspektivah

Študija seznanja z usmerjenostjo trenutnega raziskovanja modernizma v slovaški književnosti, ki se je od razlaganja modernizma kot enovitega pojava pomaknilo k prepoznavanju njegovih različnih podob in izrazov (različic) s poudarkom na prehodih oz. tranzicijah) (časovni vidik) in presečiščih (prostorski vidik). Začetna predpostavka je zavest o heterogenosti modernističnih teženj v prvi polovici 20. stoletja, ki preizprašujejo enoviti značaj modernizma in omogočajo popis njegovih protislovnih ter navzkrižnih izrazov (modernizmi). V drugem delu prispevek predstavlja odprte teme raziskovanja slovaške moderne z začetka 20. stoletja in se dotika problemov, kot so prevrednotenje zastopanosti žensk v modernističnem diskurzu, novo branje duhovne lirike in večsmerna širitev zvrstno-vrstne analize.

Ključne besede: modernizem/modernizmi, slovaška književnost, slovaška moderna, genologija

The Early Stage of Slovak Literary Modernism in Current Research Perspectives

The study introduces the focus of current research on modernism in Slovak literature, which has moved from the interpretation of modernism as a homogeneous phenomenon to the study of its various forms and manifestations (variations), with an emphasis on transitions (temporal aspect) and penetrations (spatial aspect). The starting premise is the awareness of the heterogeneity of modernist tendencies in the first half of the 20th century, which challenges the monolithic character of modernism and allows registering its paradoxical and contradictory manifestations (modernisms). In the second part, the paper presents open topics in the research of Slovak modernism from the beginning of the 20th century, and concerns issues such as the reassessment of the representation of women in modernist

ⁱ Slovenská akadémia vied, Ústav slovenskej literatúry; dana.huckova@savba.sk; <https://orcid.org/0000-0002-6157-8821>

discourse, the re-reading of spiritual poetry, or the multidirectional extension of generic-genological analysis.

Keywords: modernism/modernisms, Slovak literature, Slovak modern school, genology

Raziskovanje modernizma, v ožjem smislu moderne in avantgard, v obdobju, ki ga pomožno zamejujeta leti 1900 in 1948, ima v slovaškem literarnem zgodovinjenu dolgotrajno kontinuiteto. Z usmeritvijo predvsem v posamezne literarne sloge, kanonizirane osebnosti in dela ter modernistično zgodbo narodnega gibanja ali državnopravne ureditve (metodološki nacionalizem) se mu je posvečala vrsta domačih znanstvenih avtoritet, pri čemer se je na njihova spoznanja in ugotovitve še vedno mogoče navezovati.¹ Kljub temu literarna zgodovina, ki je na voljo slovaški kulturni javnosti, več pojavov in procesov modernizma danega obdobja interpretira neustrezno ali z že preseženih razlagalnih gledišč.

To se nanaša tudi na literaturo slovaške moderne, ki pomeni v slovaški literarni zgodovini ustaljeno poimenovanje modernistično (novoromantično, simbolistično, impresionistično, dekadentno) usmerjene ustvarjalnosti iz obdobja prvih desetletij 20. stoletja, ki poudarja vlogo estetske avtonomije (drugače od predhodne politično-ideološke vloge realistične književnosti). V okviru periodizacije modernizma gre za zgodnjo fazo modernistične literature, ki se začneja konec 19. stoletja in traja vse do konca prve svetovne vojne. Prve značilnosti nove modernistične poetike se v slovaški književnosti začenjajo pojavljati pred letom 1900, osrednja faza slovaške moderne je obdobje od leta 1905 do 1912, pri čemer to obdobje zamejujeta izdaji modernističnih pesniških zbirk poezije Janka Jesenskega (*Verzi; Verše*, 1905) in Ivana Kraska (*Verzi; Verše*, 1912). Zadnja faza moderne sega v dvajseta leta 20. stoletja: poleg zapoznelih izdaj prvotnih avtorjev se je tedaj pojavila nova skupina avtorjev, danes imenovana druga moderna (Habaj 2005). Sem prištevamo avtorje nove generacije, ki so v poeziji razvili poetiko novosimbolizma, v prozi pa so se vračali k poetiki fin de siècle. Čeprav z vidika splošne periodizacije modernizma srednjo in

¹ Med drugimi Oskár Čepan, Ján Števček, Stanislav Šmatlák, Vladimír Petrík, Štefan Drug, Michal Gáfrik, Milan Šútovec, Ján Zambor.

vrhunsko fazo (tako imenovani visoki modernizem) predstavljajo dvajseta leta 20. stoletja s prevladujočimi avantgardnimi smermi, so v slovaški književnosti za podobo medvojnega modernizma prav tako ključna trideseta in štirideseta leta. Takrat so se poleg ekspresionizma in levo usmerjenih avangard oblikovale še skupine in smeri, kot so nadrealizem, naturizem oz. lirizirana proza in katoliška moderna.

1 Revizije raziskovanja modernizma

Sedanje stanje modernističnih in avantgardnih študij omogoča temeljno prevrednotenje celotnega raziskovalnega področja. V mednarodnem znanstvenem diskurzu zadnjih desetletij (vsaj od leta 2000) je modernizem kot transnacionalni kulturni pojav postal predmet široke revizije, ki obsega tako kritiko zemljepisa modernizma kot tudi njegovega kanona in časovnega okvira. Kot je navedeno v *Oxford Handbook of Modernisms*, sodobna dela o modernizmu preizprašujejo predpostavke o njegovi notranji celovitosti, slogovni sovisnosti, časovnih zamejitvah ter poglobitvenih zemljepisnih in družbenih nahajališčih (Brooker idr. 2010: 6).

V mednarodnih razpravah o modernizmu so se v kontekstu prostorskega prevrednotenja pojavili novi pojmi, denimo planetarni modernizem (Friedman 2015) z izzivom korenitega prevrednotenja prostorskih in zgodovinskih parametrov modernizma ali globalni modernizem/globalni modernizmi (Wollaegerin Eatough 2012; Hayot in Walkowitz 2016), ki pojem modernizma v množini udejanjajo kot pravilni termin v globalni perspektivi, kajti modernizem kot transnacionalna smer je vselej deloval in še vedno deluje s pomočjo lokalnih refleksij (Larsen 2011: 301). Ti znanstveni koncepti preizprašujejo starejšo predstavo o enovitosti modernizma (Jameson 2002: 12–13).²

Starejša periodizacija, kanonizacija in poimenovanje značilnih potez modernizma so okamnili obstoječe predstave o danem obdobju, v celoti upoštevali že narejeni izbor poglobitvenih načel, ponavljali imena ključnih piscev in dogodkov, ki so temeljno izhajali iz »metropolitanskega« modela modernizma: moderna je pogosto postala sinonim za metropolo, ponavadi za kraje, iz katerih so se upravljali trgovinski, politični in vojaški imperiji

² F. Jameson za modernost v osnovi šteje svetovni kapitalizem in kapitalistično globalizacijo.

sveta (Pariz, London, Rim, Berlin, New York). Po navedbah Susan Stanford Friedman je svetovna zgodovina moderne prepogosto celinska, tradicionalno se domneva, da je modernost iznajdba Zahoda in se širi na preostanek zaostalega sveta, obsojenega na to, da ga v svoji zapozneli modernizaciji dohiti (Friedman 2015). Estetika, ki se je v navedenih metropolah razvila na začetku 20. stoletja, je postala merilo za druge modernizme. Ti se – v nasprotju s prevladujočim visokim modernizmom, ki je v sredobežnem položaju – označujejo za modernizme, ki so drugačni, alternativni, manjši, obrobni, ljudski ali odklonski.

Kot opozarja Béatrice Joyeux-Prunel, ki se ukvarja s transnacionalno in družbeno zgodovino avantgarde na daljši časovni osi (Joyeux-Prunel 2016, 2017, 2019), so premiki zgodovine umetnosti k sociološkemu in mednarodnemu pristopu, ki temelji na kroženju in prenosu (Da Costa Kaufmann idr. 2015), razkrili, da je k oblikovanju modernističnega kanona nenehno prispevala določena oblika transnacionalne strukturne antropologije. Zgodovinska avantgarda je bila zmeraj prikazana kot transgresivna, ker so umetniki in pisatelji s svojimi potovanji in mreženjem podpirali kulturne izmenjave in preobrazbe, ki so pogosto preizpraševale meje nacionalnih identitet ter z njimi povezano uradno zgodovino in ustanove. Obenem je tudi recepcija in konsekracija umetnikov modernističnega kanona zapletena rezultanta mednarodnega kroženja del, ljudi, ugleda in kapitala. S pomočjo tega kroženja so dela redno spreminjala svoj pomen, z njimi pa tudi sloves umetnikov; modernizem je postal obveznost, formalistična gledališča pa so se dvignila nad vsakršno politično interpretacijo avantgarde, s čimer so zanikala sleherno vrednost politične umetnosti, ki ne bi bila predvsem inovativna; zbirateljstvo moderne umetnosti je postalo konjiček ekonomskih elit; iz zgodovine moderne umetnosti so se izbrišale cele skupine, stvarne pomote pa so se širile vse do sodobnosti v korist peščice imen in krajev. To zgolj potrjuje potrebo po kompleksnejšem premisleku kulturnih prenosov znotraj evropskih modernizmov in avantgard, ki jih velja dojemati v širšem kontekstu zapletenejših, večsmernih mrež. S tem nekdanj navidezno samostojne razprave o avantgardi in modernizmu stopajo v nove povezave.

Dinamiko kroženja literature na posameznih predelih sveta z vidika zemljepisnih razdalj in nesorazmernega dostopa do socioekonomskih in kulturnih virov, ki svetovne centre ločujejo in razločujejo od njihovih periferij,

modelirajo tudi današnji koncepti svetovne književnosti (Casanova [1999] 2012; Moretti 2013).³

V nasprotju z njimi koncepcije globalnega modernizma oz. globalnih modernizmov, ki se opirajo na pojme nacionalno, regionalno, lokalno, reprezentacije modernosti raziskujejo z gledišča regionalnih središč (že omenjeni pojem v množini: regionalni modernizmi), nekakšnih drugotnih prestolnic, polperiferij, kot določenih medprostorov med osredjem in obrobjem, ali z vidika podeželskega okolja v Evropi, s poudarkom na kulturni raznolikosti, pri čemer te reprezentacije igrajo vlogo pri strategijah nastajajočih nacionalnih identitet in kažejo na eno od protislovij modernizma – njegovo umeščenost na presečišču svetovljanskih in nacionalnih stremeljenj.

Pojem polperiferije je v kulturološki besednjak prišel iz ekonomske teorije, kjer je v okviru svetovnih sistemov postuliral tričlensko globalno hierarhijo *jedro – središče – obrobje*, ki izhaja iz neenakomerne razporeditve moči in virov, in to z vidika gospodarske in/ali politične moči. V tej razporeditvi polperiferija opravlja določeno stabilizacijsko vlogo: za polperiferne države je značilen bolj ali manj enakomeren spoj dejavnosti centra in periferije, zato se domneva, da zmorejo prav zavoljo tega sorazmerno enakomernega razmerja kljubovati »periferizaciji«, a hkrati ne zadosti, da bi perifernost povsem presegli in se premestili v center. Pri prenosu na področje kulture gre torej za preučevanje, ali je nekaj novega (modernega) lahko nastalo v prostoru med kulturnim centrom in kulturnimi periferijami, in to v skladu z geopolitično ali ekonomsko asimetrijo moči (Nygård 2022: 10–11). Modele jedra/periferije in kroženja svetovnega modernizma (na primeru gruzijske književnosti) denimo razčlenjuje Harsha Ram, pri čemer sta lokalnost in transregionalnost po njegovem mnenju alternativna modela, s pomočjo katerih je mogoče zasnovati modernistično kulturno prakso (Ram 2016). Poleg tega v diskurz vpeljuje pojem »neenakomerna modernost« (Ram 2012).

³ David Damrosch v knjigi *What is World Literature?* (2003) kot eno od značilnosti svetovne književnosti opredeljuje »eliptični lom nacionalnih literatur«, s čimer opozarja na lokalno specifičnost posameznih književnosti (najsi bodo označene kot nacionalne, regionalne ali ubesedene v posamičnih jezikih), kar omogoča, da lahko, denimo evropske književnosti obstajajo v abstraktni skupni homogenosti, hkrati pa v svojem lokalno razločenem lomu (Damrosch 2003).

Eno od sredstev doseganja regionalnih različic modernizma so lahko denimo reprezentacije dinamike mesta, podeželja in narave, saj se doslej veljavno stališče o prevladi mestnih motivov v književnosti in umetnosti modernizma, torej o pretežno mestnem značaju samega modernizma, s spremembo raziskovalne optike prav tako postavlja pod vprašaj. Ta vidik je med drugim inovativno nakazan v zborniku *Biocentrism and Modernism* (Botar in Wünsche 2011), v katerem se je odstrl še en vidik razvoja modernizma (ki se je uveljavil v istem času kot moderna biologija), in sicer pomen »naravocentričnih« konceptov za modernizem od konca 19. do polovice 20. stoletja. Ta vidik je z utemeljitvami razširila Isabel Wünsche na primeru petrograjske avantgarde (*The Organic School of the Russian Avant-Garde: Nature's Creative Principles*, Wünsche 2015).

Naslednji nov pojem je zeleni modernizem, ki je udejanjenje principov ekokritike oz. ekokritičnih vrednotenj v modernistični književnosti in se osredotoča na kulturno vlogo narave v modernističnih besedilih in na modernistične podobe okolja.

Še en pomemben vidik prevrednotenja modernizma je njegovo prehajanje tudi v umetnost poznega 20. stoletja oz. današnjika. Posebno pozornost zahteva tudi soobstoj različnih dojemanj modernističnega subjekta (Matajc 2004).

2 Modernizem v slovaški književnosti: revizija postavitev odnosov

Za razumevanje modernističnega gibanja je ključno poznavanje raznotečnosti teženj znotraj modernizma in dvom o njegovi enovitosti, saj omogoča prepoznavanje, spremljanje in opis njegovih protislovnih, dvoumnih in navzkrižnih realizacij. Prav tako si je bistveno ogledati širše srednjeevropsko ozadje, kajti prav v soočenju z drugimi književnostmi, v katerih so bila prisotna radikalna modernistična gibanja in radikalni pisatelji, tvorci modernističnih konceptov, pridejo do izraza tudi diskretnejši, manj očitni znaki modernizma, razsejani po slovaški književnosti.

Pomenovanje dvoumnosti in protislovij slovaške modernistične književnosti neizogibno terja tudi preučitev izrazov odbojnosti, zavračanja in selektivnega

sprejemanja modernističnih teženj. Pri tem je lahko v navdih razlagalni model protipoložajev in napetosti med *avant-garde* in *arrière-garde*, tj. v vojaškem izrazju, predstraže (izvidnice) in zadnje straže. Temu vidiku je denimo sledil danski literarni zgodovinar Svend Erik Larsen, ki je svoje razmisleke razvil iz ustaljene sporazumevalne prakse, da naj bi se modernizem in vse moderno od nekdaj enačilo z avantgardo, torej če v danem trenutku kulturne zgodovine nekaj ni bilo avantgardno, potem ni bilo niti moderno. Toda po Larsenu zgodovina literarnega modernizma kaže zapletenejšo sliko. Različna gibanja *arrière-garde*, ki so opevala pokrajinske, tradicionalne in protimestne vidike življenja tako da bi jih bilo v določenem smislu mogoče pojmovati tudi kot elitni konservativizem (Larsen 2011: 302), so bila na eni strani v vidnem nasprotju z velikomestnim in globalno usmerjenim modernizmom, na drugi strani pa jih je isti modernistični val približno od leta 1850 tudi podpiral. Zato Larsen dihotomije med lokalnim in globalnim ter med avantgardo in *arrière-garde* šteje kot konstitutivne za modernizem kot celoto že od njegovih začetkov (Larsen 2011).

Kritični premislek tradicionalno predpostavljenih konceptualizacij zemljepisa in krajepisa modernizma ter modernosti nakazuje, da tema narave, podeželja, krajine, malih pokrajinskih mest in industrijskih središč – z vprašanji, kakršna so dinamika odnosa med urbanim in ruralnim prostom, izkušnja z naravo v modernističnem projektu ali podobe industrializacije podeželskih območij – postaja tvorna tema tudi v trenutnem slovaškem raziskovanju modernizma. Hkrati se kaže, da pokrajinski modernizmi (npr. severni in srednjeevropski, med drugim Alexander in Moran 2013; Pöhlänen 2019; Lyytikäinen idr. 2020; James in Veivo 2022) večinoma ne pomenijo drastičnega razhajanja z izročilom (realistično estetiko 19. stoletja, četudi literarni modernizem model sveta z ozirom na model sveta literarnega realizma v osnovi oblikuje polemično). S tem se močno aktualizira vprašanje razmerja med modernizmom in realizmom. Malim pokrajinskim modernizmom, na kakršne naletimo tudi v slovaški književnosti, za kritično refleksijo modernosti, naroda, skupnosti in njihovega prepleta (Garay Kročanová 2019) povsem naravno služijo tudi mala mesta (v nasprotju z metropolo), pa tudi vaško/podeželsko okolje (Csiba 2021; Habaj 2021). V njih ne prihaja do korenite izločitve podeželskega okolja, temveč prav nasprotno, intenzivno iščejo nov model odnosa med podeželskim in mestnim toposom, pri čemer je to pogajanje razmeroma zapleteno, pa tudi specifično (problematika odnosa modernizem – tradicija, v slovaškem okolju tudi

v obliki literarnega ruralizma kot političnega odziva na ideologijo agrarizma (Stanková 2018; Janecová 2024). Pomembna razsežnost modernistične književnosti je subjekt in njegovo duševno doživljanje, duševna stvarnost literarne osebe (modernizem in duševni pojavi, kot so halucinacije, sanje, norost) in subjektovo duhovno življenje (modernizem in duhovnost/vera/transcendenca; Hajdučeková in Bónová 2017, 2021; Prihodová 2020; Garay Kročanová 2022; starodavno versko podobje, obredje, misterij, molitev, zanimanje za prvobitnost oz. kot nova resničnost pod vplivom modernosti, slabitev konfesionalne vere in ateizacija, posledično pa modernizem in sekularizacija).

3 Slovaška moderna 1900–1920

Moderno usmerjeni avtorji z začetka 20. stoletja – Ivan Krasko (1876–1958), Janko Jesenský (1874–1945), František Votruba (1880–1953), Vladimír Hurban Svetozárov (pseudonim VHS, 1883–1949), Samo Cambel-Kosorkin (1883–1935), Vladimír Hurban Vladimírov (pseudonim VHV, 1884–1950), Ivan Gall (1885–1955), Vladimír Roy (1885–1936), Juraj Slávik Neresnický (1890–1969), edina literarnozgodovinsko sprejeta avtorica modernistka Ľudmila Groeblová (1884–1968) in delno t. i. medgeneracijska avtorja Martin Rázus (1888–1937) in Štefan Krčméry (1892–1955) – niso nastopili kot literarna skupina, niso izdali svojega manifesta, prav tako se niso skrajno ogradili od predhodnikov in izročila. Vendar se je v njihovem pisanju uveljavilo več skupnih estetskih načel in postopkov, ki so pripeljali do prevrednotenja in revizije dotlej prevladujočega modela slovaške književnosti, zlasti poezije, saj je jedro slovaške moderne z začetka 20. stoletja ravno lirika. Prav to dejstvo je v kontekstu literarnozgodovinske razlage vodilo k dodatni institucionalizaciji skupine in nastanku skupinskega poimenovanja slovaška moderna (Gáfrík 1965, 1993). Navkljub odsotnosti skupnega teoretičnega programa v obliki manifesta (to nalogo je nekako nadomestno izpolnjeval prispevek literarnega kritika F. Votrube *Iz nove književnosti/Z novej literatúry*, objavljen v almanahu *Sborník slovenskej mládeže* 1909) so individualno razvijali modernistično poetiko, ki je temeljila tako na občutljivosti subjekta do sebe in sveta, kar je obenem temeljna razpetost njegove literarne izpovedi (premik od subjektivnosti k socialnim problemom), kakor tudi na zavračanju tradicionalne vloge pesnika kot glasu naroda, namesto tega pa s poudarkom na

pravici pesnika do osebne izpovednosti (povedane drugače: na pravici pesnika do žalosti). Ključni pojmi, ki opredeljujejo liriko slovaške moderne, so imaginacija, koncentracija, intenzivnost in dvoumnost, dopolniti pa jih je mogoče še z nekaterimi: samonanašalnost, avtentičnost in gospodarnost. Vendar raznoterost poetike modernizma v slovaški književnosti sooblikujejo tudi druge, manj očitne plasti in podobe.

Prva linija lirike slovaške moderne je vezana na melanholijo, zamolklost in intimnost, poudarek je na emocionalnosti lirskega subjekta, ki je osredotočen nase in na lastno doživljanje (svojo notranjo resničnost). Vir frustracije, žalosti in deziluzije so čustvena razočaranja in razhodi, odsotnost ljubezni, samota, intelektualni dvomi, izguba vere. Vlogo osrednjih načel tako intonirane poezije imajo metafore (nosilci emocij postanejo podobe in metafore), izrazna natančnost in lirska gospodarnost (kompresija, kondenzacija, ki se med drugim kaže v nagibu h kratkim lirskim zvrstem), ki se javlja kot ključni dejavnik pri iskanju primerne jezika za čustveno izpoved.

V drugi liniji lirski subjekt izraža osveščen odnos do družbene stvarnosti – do snovi narodne zatiranosti, zaslužjenja, nepravčnosti in izkoriščanja, opredeljuje se do grenke resničnosti, izkazuje angažiranost, je kritičen do trenutnih razmer in družbene ureditve. Značilna poteza lirskega subjekta je upor, hkrati pa močna emocionalnost (jeza, nejevolja, nestrinjanje). Ključne značilnosti subjektive istovetnosti postanejo narodna zavest in pripadnosti narodnemu občestvu.

4 Odprte teme raziskovanja slovaške moderne

Čeprav slovaška moderna spada k interpretativno nekako že izčrpanim temam, se pri podrobnejšem pregledu kažejo mesta, ki zahtevajo prevrednotenje. Pri izhajanju iz lastnih dosedanjih preiskav sem doslej razločila pet potencialnih področij: 1. udeležba ženskih avtoric pri oblikovanju literarnega modernizma, 2. odnos modernizma do veroizpovedi in zvrstni register modernistične duhovne lirike, 3. vrstno-zvrstna hibridizacija, 4. humor in ironija v modernizmu, 5. vloga modernističnega fragmenta v modernistični drami.

5 »Ženski modernizem«

Slovaška moderna je tradicionalno predstavljena kot gibanje avtorjev. V zgodovinopisno razlago se je prebila zgolj ena avtorica, Ľ. Groeblová, katere uvrstitvi je nekako podelil legitimnost partnerski odnos z I. Kraskom, ki pa se je končal z razhodom in vodil k skriti komunikaciji obeh akterjev preko književnosti (I. Krasko – pesem *Pismo gospodični Ľ. G./ List slečne Ľ. G.*, 1906; Ľ. Groeblová – novela *On*, 1907; I. Krasko – zbirka novel *Naši*, 1907). Potisnjen v ozadje je ostal sočasni feministični diskurz, za katerega se je z zbirko kratke proze *Ženske (Ženy*, 1912) zavestno izrekla Hana Gregorová (1885–1958). V njej se je odzivala na tedaj najbolj pereča vprašanja in se opredeljevala do tematik, o katerih so tedaj pisale številne druge avtorice z območja, ki so ga zarisovala meje skupne avstro-ogrske monarhije. Poljska raziskovalka Lena Magnone je kot odziv na to, da avtorice fin de siècla skoraj nikoli niso bile bistvene in da so vsi lokalni modernizmi imeli zgolj »moški obraz«, nedavno zasnovala predlog, da bi modernistke izvzeli iz nacionalnih kontekstov in njihovo ustvarjanje šteli za samostojni zgodovinski in literarni pojav z lastno kronologijo in dinamiko. Vzgib za njen transnacionalni pristop je obnovev prezrte regionalne mreže na ozemlju habsburške monarhije, ki jo preliminarno imenuje »ženski srednjeevropski modernizem«, ob uporabi generacijskega merila pa tudi »gibanje mladih žensk« (Magnone 2020).

6 Duhovnost in mistika

Temeljni pojem analize in interpretacije modernistične poezije je koncentracija. Ne gre le za koncentracijo pomena, ki navsezadnje velja za enega osrednjih problemov in razpoznavnih znakov modernistične poezije, marveč tudi za posvečanje težko ubesedljivemu, celo neubesedljivemu izkustvu lirskega subjekta. To izkustvo ima lahko podobo odstiranja lastne notranjosti, samoanalize (v kontekstu lirike melanholične in intimne linije je to nedoločnost zajel V. Roy z besedami »kakor bi dve duši imel« v istoimenski pesmi iz leta 1910), pa tudi osredinjenosti na skrite razsežnosti stvarnosti v obliki epifanije, verskega, metafizičnega ali mističnega izkustva, ki kažejo prav na nesnovno razsežnost stvarnosti. Simbolistična estetika skladnosti je tu vidna v prizadevanju, da bi doumeli vezi med fizičnim in metafizičnim, pa tudi v ambiciji razkrivanja skritih odnosov, da bi se

pokazal njihov preplet. Ti vidiki so povezani z dejstvom, da so si od devetdesetih let 19. stoletja kot odziv na pozitivizem modernistični umetniki prizadevali zajeti intuicijo ter tudi idealistično misel in mistiko sprejemati kot vitalne prvine, potrebne za razlago človekovega delovanja. Navdušenje nad transcendenco se je med drugim kazalo v tedanjem zanimanju za okultizem, iracionalnost, vzhodnjaško misel ter umetnost prvobitnih ljudstev. Kljub temu pa je pri raziskovanju slovaške moderne posvečanje razmerju med vero in modernostjo zelo dolgo izostalo. Čeprav je bil del avtorjev teološko izobražen in so nekateri med njimi celo opravljali duhovniški poklic in pisali duhovno poezijo (M. Rázus, V. Roy, Š. Krčméry), se je iz ideoloških razlogov, ki jih je pogojeval tedanji čas, izničil pomen opisa oz. ubeseditve verskega izkustva in je bila moderna nasploh – deloma še vedno je – predstavljena zgolj kot vznik gibanj in procesov sekularizacije. Prav široka zastopanost različnih zvrsti duhovne lirike (Zambor 2016; Juhásová 2018) razpira dosedanje razlage modernistične poezije in kaže na še eno njeno plast.

7 Pretres zvrstne klasifikacije

Genološka problematika, tj. vprašanja členitve literarnih besedil na vrste, zvrsti, podzvrsti oz. zvrstne različice, je pomemben del literarnovednega preučevanja. Sodobna literarna veda pri tem upravičeno ugotavlja, da »ima klasifikacija vrst/zvrsti precej omejene možnosti« (Nünning 2006: 164). Za povrhu pa so posamezne genološke kategorije razmeroma nestanovitne.

Modernistični nagib k lirskim zvrstem je posegel tudi v podobo proze in dramatike (s pogosto rabo lirizacije in ritmizacije). Zvrstno diferenciacijo pogosto nadomešča zvrstni sinkretizem; prežemanje in križanje je opazno tudi na ravni zvrstnih različ (pesniška epika, ljubezenska balada, božična lirika ipd.).

Modernistična poezija – zlasti skozi opus I. Kraska kot najpomembnejšega ustvarjalca tega področja – velja za začetek moderne slovaške lirike 20. stoletja, vendar ta uvajalni položaj ni toliko izhajal iz temeljne in korenite spremembe kakor iz globinske prenovitve dotedanjih poetičnih struktur, kar se v splošnem opredeljuje kot ustvarjalno prevrednotenje literarnega izročila. Konkretno se to denimo nanaša na premestitev težišča v dotedanji

zvrstni matrici (najizraziteje balada, zapeta pesem, molitev, sonet), rabo prvotno proznih zvrsti v liriki (romaneto) ali vzpostavitev nove zvrsti (pesem v prozi). Ravno pesem v prozi je vzorčni primer mejne zvrsti, saj se giblje na meji poezije, eseja in filozofske maksime. Njegovo kulturno izročilo v slovaškem literarnem okolju je vezano predvsem na francoski, ruski in češki literarni kontekst (Charles Baudelaire, Lautréamont, Arthur Rimbaud, Stéphane Mallarmé; Ivan Sergejevič Turgenjev; Jaroslav Vrchlický, Otokar Březina). V slovaški književnosti se pojavi na začetku 20. stoletja v simbolistični poeziji moderne (I. Krasko, V. Roy), vendar se njene objave v obliki samostojnih zbirk, tudi takih, ki v naslovu poudarjajo zvrstno pripadnost, razmahnejo šele v dvajsetih (M. Rázus, Bohuslav Klimo Hájomil) in v tridesetih letih 20. stoletja (Theo H. Florin), ko so bile zanimive tudi za pripovednike, usmerjene k lirski prozi (Ludo Ondrejov). Toda doslej v slovaški književnosti še ni bil začrtan osnovni besedilni korpus pesmi v prozi niti ni bila izdelana njihova genološka taksonomija.

Pri preučevanju modernistične poezije z začetka 20. stoletja se bežno evidentirajo impulzi drugih področij umetnosti, predvsem na izhodiščni primerjalni ravni. Vendar je treba poudariti, da zvrstne oblike, pojmi in postopki, ki so jih avtorji prevzeli s področja glasbene in likovne umetnosti in jih tematizirali v svoji liriki, pričajo o tedanji širši težnji k vrstno-zvrstnemu sinkretizmu, ki ni imela le svoje predzgodovine (z najmočnejšimi navezavami na poetiko romantike, kar navsezadnje potrjuje tudi obdobjna oznaka nova romantika), marveč tudi poznejše razvojne faze (kjer se je težišče prevesilo na področje proze: naturizem in lirski proza, z nagibi k zvrsti pastore). Za romantiko značilna težnja, da je neko delo zmes več literarnih zvrsti, se v obdobju moderne krepi, še posebej v kontekstu težnje po združevanju različnih vej umetnosti. Uveljavljanje medmedijskega pristopa je dvojno, prisotno kot simulacija (v primeru glasbe kot imitacija zvoka, denimo na akustični ravni, ali kot formalna oz. strukturna analogija – Royeva pesem *Besede na napev morskih valov* (*Slová na nápev morských vln*); v primeru likovne umetnosti kot poetično krajinarstvo), pa tudi kot tematizacija, kadar gre za izrecno nanašalico, ki se sklicuje na umišljeno ali resnično glasbeno/likovno delo, konkretno skladbo (npr. Royeva pesem *Vodna glasba* namiguje na suito Georga Friedricha Händla) ali sliko, skladatelja, slikarja ali kiparja, z uporabo popisa dela. Glasba je bila za poetiko simbolizma izjemno pomembna; vsako pesniško delo naj bi na poslušalca učinkovalo kot glasba, kajti le tako je lahko posredovalo

tisto, kar je v poetičnem razpoloženju/stanju neubedljivo. S tem se je oživil vidik glasne recitacije (poezija ne samo za tiho branje, temveč tudi za nastopanje). Pesem, zvrstno opredeljena kot zapeta pesem, se tako ni nanašala le na folklorni navdih, kakor se poudarja v starejših razčlembah, marveč je pogosto izražala potencial, verzno razpoložljivost za možnost uglasbitve, kar je bila prvina, ki se je pojavljala že v književnosti starejših obdobj, predvsem baroka. Stilizacija v obliki zapete pesmi tako dobiva širše pomensko zaledje.

Od glasbe in slikarstva je bila v začetku 20. stoletja priljubljena zlasti zvrst nokturna, ki se je polno razvila predvsem v obdobju romantike, ustrezala je namreč modernistični poetiki noči (I. Krasko, V. Roy, I. Gall, Š. Krčméry), pri tem pa so sklici na glasbeno in vizualno sfero obenem utrjevali celostni lirski izraz pesemskega besedila (s poudarkom na ritmu in dinamiki na eni strani ter temni intoniranosti na drugi) in poudarjali njeno umetelnost. Na ravni likovne umetnosti je vnovič šlo za romantično slikovno imaginacijo, nova prvina so bile t. i. žaponerije, v katerih se je odlikavala tedanja prevzetost nad japonsko umetnostjo (Hánová 2010; Ogawa 2003).

Likovno delo je bilo referenčni objekt, za njegovo približanje so uporabili retorično figuro ekfrazе (odprto vprašanje je morebitna pojavitev povratne ekfrazе). Poleg tega se je izhodiščno sliko na novo ravnino lahko premeščalo z uporabo kontrafakture, ki je izvirno glasbeni izraz in označuje novo besedilno podlago znane melodije. Teorija medbesedilnosti z njim označuje transbesedilni odnos, kadar je novo besedilo izid prenosa večine jezikovnih enot in postopkov prvotnega besedila s spremembo njihovega osnovnega smisla (Homoláč 1996: 24). Povedano drugače: nekaj vsebine, motivov, besedja ostaja, premakne pa se smisel pesniške izpovedi.

Kar zadeva razmerje poezije slovaške moderne do literarnega izročila, je njen temelj veliko širši, kakor se utegne zdeti na prvi pogled. Zaznati je predvsem izrazite navezave na luteransko versko izročilo, pri čemer ni zanemarljivo, da je več avtorjev imelo teološko izobrazbo in so delovali kot duhovniki. Sestavina njihove lirike niso le lirične molitve in psalmi, pač pa zvrsti, kot so vzdih (suspirije), prošnje, žalostinke oz. lamentacije, ki so bile stalnica verskega življenja in bogoslužja evangeličanske skupnosti. Te doslej prezrte zvrsti in povezave ponujajo še en izziv za poetološko in literarnozgodovinsko raziskovanje.

8 »Kultura smeha« moderne

Slovaška modernistična književnost, ki je nastala v prvem in drugem desetletju 20. stoletja, je nadaljevala tematsko linijo izjemnosti in še bolj krčila svoj zvrstni register v prid kratkih oblik, ki so v prvih dveh desetletjih 20. stoletja stopile v zvrstno ospredje. Med prozo slovaške moderne, ki se je razvijala vzporedno z liriko, je prevladovala novelistika in kratke zvrsti z oslabiljeno sižejsko linijo. Pomembna je postajala fragmentarnost, kar se je odražalo v poimenovanju proznih del zgolj kot zapiskov, opomb ali dnevninskih odlomkov. Čeprav je bila proza še naprej zasidrana v realističnih pripovednih strukturah, se je sčasoma modernizirala. Večinoma je imela lirski značaj in se nagibala k pesniški ubranosti in melodičnosti. Vendar se dosedanje raziskave s kratkimi pripovednimi oblikami slovaške književnosti z začetka 20. stoletja niso pretirano ukvarjale. Poleg humoresk J. Jesenskega – na primer *Gospa Rafiková*, (*Pani Rafiková*), *Četvorka* (*Štvořylka*), *Sončna kura* (*Slnečný kúpeľ*), prvotno objavljene revijalno, knjižno v zbirki *Malomeščanske povesti* (*Malomestské rozprávky*, 1913) – so povsem brez pozornosti ostale zvrsti satire in groteske; tedanji literarni položaj humorja in ironije kot sestavnega dela izpovedi o novem svetu zatoorej še ni bil ovrednoten. To se nanaša na drugo literarno obliko, ki je skupaj oblikovala zvrstno strukturo literarnega modernizma, in sicer aforizma. Te je pisalo več avtorjev slovaške moderne (J. Jesenský, I. Gall, M. Rázus), v njih pa so ironično poantirali sočasno dogajanje, literarna zgodovina povezuje njihove poetike z modernizmom ne zaznava.

9 Modernistična poetika fragmenta: enodejanka

Nemška teatrologinja Erika Fischer-Lichte je v uvodu knjige *Global Ibsen: Performing Multiple Modernities* (2011) v splošnem ugotovila, da se modernistične enodejanke posvečajo izzivom, značilnim za moderne družbe po vsem svetu, vključno z nižjim družbenim položajem žensk, razkrojem buržoaznega družinskega življenja in vrednot, verskim fundamentalizmom, industrijskim onesnaževanjem ali izgubo in iskanjem identitete (Fischer-Lichte idr. 2011). Enake teme, ki se odzivajo na tedanje slovaške razmere in okoliščine, so bile zanimive tudi za slovaške modernistične enodejanke. Prav ta besedila so inovirala domače dramsko izročilo in s svojim prispevkom ustvarila temelje tega, kar danes pojmuje kot moderno slovaško dramatiko.

Slovaška moderna ima tri izrazite dramatike. Mednje sodijo že omenjeni Vladimír Hurban Vladimírov (s psevdonimom VHV), Vladimír Hurban Svetozárov (s psevdonimom VHS) in Jozef Gregor Tajovský (1874–1940). Kot pisci slovaške modernistične/simbolistične dramatike so bili dolgo literarnozgodovinsko prezrti, kajti dramatika se ni uvrščala v razlago (literarnega) modernizma oz. so jim v okviru starejše teatrološke razlage vztrajno pripenjali oznako realističnih dramatikov.

Vsi trije (izraziteje pa VHV in VHS) so se v svojem pisanju odzivali na estetiko nove dramatike, kakršno so zastopali Henrik Ibsen, August Strindberg, Gerhart Hauptmann, Maurice Maeterlinck in drugi modernistični dramatiki. Obenem so sprejeli značilno dramsko obliko preloma stoletij – enodejanko.⁴ Pri zvrstnih značilnostih njihovih kratkih dram pa se ne pojavlja le oznaka (eno) dogajanje oz. (eno) dejanje, temveč je poudarek na atributih, kot so celostna iztrganost, fragmentarnost (prizor), nedokončanost (dramska skica) ali prehodnost (intermezzo).

Drame VHV *Božič* (*Vianoce*, 1904), *Ko se ohladi* (*Keď sa schladí*, 1905), *Na veliki petek* (*Na Veľký piatok*, 1906) in *Boj* (*Boj*, 1907), ki jih »zaznamuje simbolistična skrivnost« (Babiak 2000, 2009), so poleg dramske skice VHS *Božič* (*Vianoce*, 1908) vzorčna dela slovaške dramske moderne. Uvrščajo se v linijo tako imenovane intimne dramatike, ki se jo navadno označuje z besedno zvezo »dramatika duš« (Pašteka 1990; Babiak 1999, 2011; Cupanová 2021a, 2021b). V njih prevladuje razpoloženjskost, razčustvovanost (hipersenzitivnost) in intimnost. Te drame prikazujejo poskuse partnerjev, da bi se vzajemno zblížali, vendar njihovi navidezno drobni in nebistveni trki na posled privedejo do globoke odtujenosti. Napetost v dramatiki ne izvira le iz subjektivnega doživljanja etičnih in emocionalnih precepov, ampak tudi iz pritiskov zunanjega sveta, ki pa je prav tako poln navzkrižij. Pomembna motivna linija je problematika položaja žensk v družini in družbi ter problem spolnih vlog. Z naslavljanjem teh vprašanj so se avtorji enodejank vključevali v tedanje široke razprave o ženski, ljubezni in zakonski zvezi.

V slovaškem okolju izstopa intimna drama *Božič* (*Vianoce*, 1908), edino dramsko besedilo VHS, pravzaprav zgolj »dramska skica«, z novim

⁴ Oblika je bila eden od pokazateljev modernosti kratkih dram s preloma stoletij. Za podobenodejanko je bistvena izrazna gospodarnost, ki jo terja majhen obseg, ki ga ima dramatik na voljo.

dojemanjem »praznega« odra ter vključitvijo tišine in molka v odpravljeno dogajanje, kot prikaz nezmožnosti izraziti notranjo napetost. Gre za komorno dramo o neuresničenem partnerskem odnosu in bolečini izgube ljubezni (Cupanová 2021b), v kateri izrazito semantično sredstvo postane delo z odrsko lučjo.

Za drugo vrsto modernističnih dram s povezavami z resničnim življenjem (zvrstno kot podoba, prizor s podeželja, iz življenja) je značilno zanimanje za tragične bivanjske, moralne in socialne življenjske okoliščine. Drame VHV – tri iz mestnega okolja, vendar z docela raznoterim socialnim statusom likov: umetnik (*Iztek; Dokončenie*, 1905), srednji razred (*Kupci; Kupci*, 1906), mestna revščina (*Na nasipih; Na násypoch*, 1906) in dve umeščeni na podeželje, *Na delo (Na robotu*, 1907) in *Zameti (Záveje*, 1913) – prikazujejo gospodarske pritiske moderne dobe, naravnane k dobičku, in njihove posledice na čustvenem in družinskem življenju posameznika ali problematizirajo položaj ženske v družini in družbi. J. G. Tajovský se je medtem osredotočal na moralne in etične stiske. Zanimala ga je pravica posameznika do osebne sreče in ljubezni v navzkrižju s željo po premoženju in pričakovanji nazadnjaške vaške skupnosti (*Mati; Matka*, 1906). Opozarjal je na zaostalost, nazadnjaštvo in praznoverje vaščanov kot oviro razvoja – drama *Tema (Tma)* je prvotno izšla v slovaški ameriški publikaciji *Národný kalendár* leta 1907, pod spremenjenim naslovom *Mejník (Medzník)* pa v reviji *Slovenské pohľady* leta 1912. V naslednji drami je zajel odraz sprememb socialne sestave podeželja in socialne zavesti podeželske revščine v medčloveških odnosih, razmerje gospodar – hlapec v novih okoliščinah in posledice alkoholizma na družinskem in delovnem življenju (*Služiti; V službe*, 1911). Njegova snov so bili tudi kvarni učinki modernizacije, kot so delovne selitve in izseljevanje v Ameriko, na moralo navadnega podeželskega človeka (*Greh; Hriech*, 1911). Tajovský v več dramah izhaja iz nasprotja med senzacijo (za vaško skupnost) in emocijo (posameznika) – ta prvina je verjetno najbolj očitna v dramah *Mati (Matka)* in *Greh (Hriech)* – in prvine subjektivnosti in subjektivnega doživljanja tudi tako vključuje v realistično dogajališče.

V teh slikah iz življenja drama vznikla iz socialnih razmer podeželskega ali mestnega okolja (VHV: *Na nasipih*), iz njihovih socialnih ustrojev, ki so temelj človeških odnosov. V družinskih dramah, ki se osredinjajo na probleme, povezane z zakonsko zvezo, postanejo pereča vprašanja položaja ženske

v družini (VHV: *Na delo*), svobodne izbire in pravice do ljubezni (Tajovský: *Mati*), pa tudi problem nezakonskega otroka (Tajovský: *Greh*) oz. manjkajočega potomca, ki bi prevzel družinsko posest (VHV: *Zameti*). V vseh navedenih dramah se naslavljajo etična in moralna vprašanja in precepi.

10 Sklep

Zgornji razdelki prikazujejo različne pojavne oblike modernizma. Imanentno obsegajo postopke in izraze hibridizacije in sintetizacije poetik, zvrsti ali vlog. Spremljanje tedanjih vzajemnosti in plastitev lahko služi kot pripomoček za subtilnejšo prepoznavo specifičnih značilnosti položaja in razvoja slovaške moderne v začetku 20. stoletja kot začetne faze slovaškega literarnega modernizma prve polovice 20. stoletja.

Prevedel Andrej Peric

Zahvala

Študija je rezultat projekta APVV-19-0244 *Metodološki pristopi v literarnovednih raziskavah in medijskem prostoru*. Vodja projektne skupine: prof. dr. Ján Gbúr. Izvedbena doba: 2020–2024.

Literatura

- Alexander, N. in Moran, J. (2013). *Regional Modernisms*. Edinburgh University Press.
- Babiak, M. (1999). Éterom nesmiernym, priestorom vesmírnym. V M. Babiak, *Slnko nevie a vedieť chce človek: Dramatické texty s náboženskou tematikou: Jozef Podhradský in Vladimír Hurban Vladimírov* (str. 201–211). ESA.
- Babiak, M. (2000). Jarné víchre nad Hurbanovou drámou. V V. V. Hurban, *Ked' vejú jarné víchre...* (str. 53–59). Esa.
- Babiak, M. (2009). *Spomínanie medzi bytím a zabúdaním*. Vydavateľstvo Ivan Krasko.
- Babiak, M. (2011). Vladimír Hurban Vladimírov. V V. Štefko (ur.), *Dejiny slovenskej drámy 20. storočia* (str. 121–139). Divadelný ústav.

- Botar, O. A. I. in Wünsche, I. (ur.). (2011). *Biocentrism and Modernism*. Ashgate Publishing, Routledge.
- Brooker, P., Gasiorek, A., Longworth, D. in Thacker, A. (ur.). (2010). *The Oxford Handbook of Modernisms*. Oxford University Press.
- Casanova, P. (2012). *Světová republika literatury*. Karolinum.
- Csiba, K. (2021). The Topic of the Village in Cultural Journalism in Slovakia Between the Two World Wars. V J. Ivánek in J. Malura (ur.), *Portraying Countryside in Central European Literature* (str. 215–229). University of Ostrava.
- Cupanová, K. (2021a). Mystérium Vianoc v slovenskej modernistickej dráme prvého desaťročia 20. storočia (Vladimír Hurban Vladimírov, Vladimír Hurban Svetožárov). *Slovenská literatúra*, 68(2), 154–173.
<https://doi.org/10.31577/slovlit.2021.68.2.7>
- Cupanová, K. (2021b). Poetika a estetika modernizmu v dvoch komorných hrách Vladimíra Hurbana Vladimírova z prvého desaťročia 20. storočia (Keď sa schladí..., 1905; Boj, 1907). *Slovenská literatúra*, 68(5), 529–548.
<https://doi.org/10.31577/slovlit.2021.68.5.4>
- Da Costa Kaufmann, T., Dossin, C. in Joyeux-Prunel, B. (ur.). (2015). *Circulations in the Global History of Art*. Routledge.
- Damrosch, D. (2003). *What is World Literature?* Princeton University Press.
- Fischer-Lichte, E., Gronau, B. in Weiler, C. (ur.). (2011). *Global Ibsen: Performing Multiple Modernities*. Routledge.
- Friedman, S. S. (2015). *Planetary Modernisms: Provocations on Modernity Across Time*. Columbia University Press.
- Gáfrík, M. (1965). *Poézia Slovenskej moderny*. Vydavateľstvo SAV.
- Gáfrík, M. (1993). *Próza Slovenskej moderny*. Slovenský spisovateľ.
- Garay Kročanová, D. (2019). The role of theatre and drama in building the Slovak national identity in the interwar period. V V. Semsey (ur.), *On peripheries and semi-peripheries 1870-1945: national identity and modernity in Latin America - Southern Europe - Central Eastern Europe* (str. 465–473). Éditions L'Harmattan.
- Garay Kročanová, D. (2022). Obnova a utópia: mesianistický aspekt u Jakoba van Hoddisa a Gejzu Vámoša: Poznámky k využitiu tradícií židovského myslenia vo Vámošovom diele na pozadí štúdie Samiho Sjöberga Vykúpenie, utópia a avantgarda. *Slovenská literatúra*, 69(3), 280–288. <https://doi.org/10.31577/slovlit.2022.69.3.7>
- Habaj, M. (2005). *Druhá moderna*. Ars poetica.
- Habaj, M. (2021). Returning to the Village: On the Topic of the Countryside in Slovak Poetry of the 1930s. V J. Ivánek in J. Malura (ur.), *Portraying Countryside in Central European Literature* (str. 268–287). University of Ostrava.

- Hajdučeková, I. in Bónová, I. (2017). Láska s emblémom červeného maku: O duchovnosti v zbierke M. Haľamovej *Smrť tvoju žijem*. *Slovenská literatúra*, 64(4), 284–307.
- Hajdučeková, I. in Bónová, I. (2021). *Maša Haľamová in the Dar – Červený mak – Smrť tvoju žijem Triad*. Pavol Jozef Šafárik University.
- Hánová, M. (2010). *Japonismus ve výtvarném umění v Čechách*. Národní galerie.
- Hayot, E. in Walkowitz, R. L. (2016). *A New Vocabulary for Global Modernism*. Columbia University Press.
- Homoláč, J. (1996). *Intertextovost a utváření smyslu v textu*. Univerzita Karlova.
- James, P. in Veivo, H. (ur.). (2022). “Pastoral” and “Regional” Modernisms in Nordic and Slavic Literatures (1900s–1930s). *Revue belge de philologie et d'histoire*, 100.
- Jameson, F. (2002). *A Singular Modernity: Essay on the Ontology of the Present*. Verso.
- Janecová, T. (2024). Prvky literárneho agrarizmu a utopizmu v románe Mila Urbana *Hmly na úsvite*. *Slovenská literatúra*, 71(5), 524–542.
<https://doi.org/10.31577/slovlit.2024.71.5.6>
- Joyeux-Prunel, B. (2016). *Les avant-gardes artistiques 1848–1918: Une histoire transnationale*. Gallimard.
- Joyeux-Prunel, B. (2017). *Les avant-gardes artistiques 1918–1945: Une histoire transnationale*. Gallimard.
- Joyeux-Prunel, B. (2019). Internationalization through the Lens: Nineteenth- and Twentieth-Century Art Periodicals and Decentred Circulation. *Journal of European Periodical Studies*, 4(2), 48–69. <https://doi.org/10.21825/jeps.v4i2.14902>
- Juhássová, J. (2018). *Litanická forma od avantgardy po súčasnosť*. Verbum.
- Larsen, S. E. (2011). Euro-American Modernism as Local Refraction. *European Review*, 19(2), 299–306. <https://doi.org/10.1017/S1062798710000566>
- Lyytikäinen, P., Rossi, R., Parente-Čapková, V. in Hinrikus, M. (2020). *Nordic Literature of Decadence*. Routledge.
- Magnone, L. (2020). Ruch „młodych kobiet“? Transnarodowy kobiecy modernizm w Europie Środkowej na przełomie XIX i XX wieku. V E. Paczoska in I. Poniatowska (ur.), *Modernizmy Europy Środkowo-Wschodniej: coraz szersze marginesy* (str. 161–187). Wydawnictwa UW.
- Matajc, V. (2004). Literarnozgodovinski pojmovnik za literaturo moderne: revizija in nekaj predlogov. *Primerjalna književnost*, 27(2), 61–81.

- Moretti, F. (2013). *Conjenctures on World Literature*. V F. Moreti, *Distant Reading*. Verso.
- Nünning, A. (ur.). (2006). *Lexikon teorie literatury a kultury*. Host.
- Nygård, S. (2022). Georg Brandes and Fin de Siècle Scandinavia as a Cultural Semiperiphery. *Artl@s Bulletin*, 11(2), 9–19.
- Ogawa, R. (2003). Japonismus v Čechách. *Nový Orient*, 9, 399–409.
- Pašteka, J. (1990). *Slovenská dramatika v epoche realizmu*. Tatran.
- Pöllänen, I. (2019). Regional Modernisms in Finland and Sweden: From Rural Death Traps to the Utopian Countryside. *Utopian Studies*, 30(2), 252–278. <https://doi.org/10.5325/utopianstudies.30.2.0252>
- Príhodová, E. (2020). *Spievam, lebo milujem*. Literárne informačné centrum.
- Ram, H. (2012). Futurist Geographies: Uneven Modernities and the Struggle for Aesthetic Autonomy: Paris, Italy, Russia, 1909–1914. V M. Wollaegeer in M. Eatough (ur.), *The Oxford Handbook of Global Modernisms* (str. 313–334). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195338904.013.0013>
- Ram, H. (2016). The Scale of Global Modernisms: Imperial, National, Regional, Local. *PMLA*, 131(5), 1372–1385.
- Stanková, M. (2018). Hronského filozofia života v kontexte „roľníckeho románu“. *Ostium*, 14(3). <https://ostium.sk/language/sk/hronskeho-filozofia-zivota-v-kontexte-rolnickeho-romanu/>
- Wollaegeer, M. in Eatough, M. (ur.). (2012). *The Oxford Handbook of Global Modernisms*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195338904.001.0001>
- Wünsche, I. (2015). *The Organic School of the Russian Avant-Garde: Nature's Creative Principles*. Ashgate, Routledge.
- Zambor, J. (2016). *Vzlyky nahej duše. Ivan Krasko v interpretáciách*. Literárne informačné centrum.

Věra Frolcováⁱ, Pavel Kosekⁱⁱ, Markéta Holubováⁱⁱⁱ,
Hana Bočková^{iv}, Tomáš Slavický^v

Tema Marije in grešne duše v češkem ustnem in literarnem izročilu: prispevek k interdisciplinarnemu preučevanju zahodnoslovanskih pesemskih legend

Članek obravnava češko obdelavo teme Marije in grešne duše, ki je znana tudi v slovenski pesniški kulturi. Temelji na raziskavi ustnega izročila čeških sejmarskih oz. kramarskih pesmi, kot jih prikazuje gradivo brnske podružnice Etnološkega inštituta Češke akademije znanosti. Gradivo je bilo pridobljeno z zbiranjem ljudskih pesmi med tridesetimi in petdesetimi leti dvajsetega stoletja. Članek temelji na enotnosti literarne produkcije (sejmarske tiskovine) in recepcije (ustno izročilo). Je rezultat interdisciplinarnih raziskav: predstavlja (1) izdajo češke različice pesmi *Byla cesta ušlapaná, ó Maria Bolestná* (Bila je uhojena pot, o Marija Žalostna), ki se je prenašala skozi ustno in literarno izročilo sejmarskih tiskovin; (2) njeno interdisciplinarno analizo z vidika jezikoslovja, literarne zgodovine, etnologije, etnomuzikologije in himnologije; (3) umestitev pesmi v širši kontekst, tako domači češki kot srednjeevropsko-germanoslavistični, vključno s slovenskim. V razpravo ponuja model metodologije raziskovanja pesemske kulture, ki temelji na interdisciplinarnem sodelovanju in bi ga bilo mogoče uporabiti v slovanski komparativistiki.

Ključne besede: Marijina pesemska legenda, češka sejmarska oziroma kramarska pesem, Mati Božja, srednica vseh milosti, pisno in ustno izročilo, interdisciplinarna raziskava

ⁱ Akademie věd České republiky, Etnologický ústav; frolcova@eu.cas.cz; <https://orcid.org/0009-0009-5592-3447>

ⁱⁱ Masarykova univerzita, Filozofická fakulta; kosek@phil.muni.cz; <https://orcid.org/0000-0001-6678-9989>

ⁱⁱⁱ Akademie věd České republiky, Etnologický ústav; holubova@eu.cas.cz; <https://orcid.org/0000-0001-8904-1738>

^{iv} Masarykova univerzita, Ústav české literatury; bockova@phil.muni.cz

^v Národní museum; tomas.slavicky@email.cz; <https://orcid.org/0000-0002-5121-8128>

The Theme of the Virgin Mary and the Sinful Soul in the Czech Oral and Literary Tradition: Contribution to the Interdisciplinary Study of West Slavic Legend Songs

The article deals with the Czech treatment of the theme of Mary and the sinful soul, which is also known in Slovenian poetic culture. It is based on a study of the oral tradition of Czech broadside ballads, as presented in the materials of the Institute of Ethnology of the Czech Academy of Sciences in Brno. The materials were obtained by collecting folk songs between the 1930s and 1950s. The article is based on the unity of literary production (broadside ballads) and reception (oral tradition). It is the result of interdisciplinary research, and presents the following: (1) an edition of the Czech version of the poem *Byla cesta ušlapaná, ó Maria Bolestná* ("There was a beaten path, O Maria the Sorrowful"), which was transmitted through the oral and literary traditions of the printed broadside ballads; (2) its interdisciplinary analysis from the perspectives of linguistics, literary history, ethnology, ethnomusicology and hymnology; and (3) its placement in a broader context, both Czech and Central European-Germano-Slavic, including Slovene. The discussion offers a model of a methodology for researching song culture based on interdisciplinary cooperation, which could be applied in Slavic comparativistics.

Keywords: Virgin Mary's Legend Song, Czech broadside ballad, Mother of God Mediatrix omnium gratiarum, scriptuality and orality, interdisciplinary approach

1 Uvod

Študija predstavlja in razširja enega od rezultatov interdisciplinarne raziskave, objavljene v knjigi *Má svou známou notu* (sln. Ima svojo značilno noto) (Frolcová idr. 2022: 444–452). Njen predmet obravnave je kritična izdaja in analiza češke sejmarske pesmi¹ *Byla cesta ušlapaná, ó Maria Bolestná* (sln. Bila je uhojena pot, o Marija Žalostna), dokumentirane v folklornih zbirkah brnske podružnice Etnološkega inštituta Češke akademije znanosti. Odlomek legende ima v regiji Záhoří do danes funkcijo velikonočne pesmi (Dohnal 1999: 192). Pesem je del tematskega cikla

¹ Za češki izraz *kramářská píseň* (sejmarska pesem) uporabljamo angleški ustreznik *Czech broadside ballad* (za podrobnejšo razpravo gl. Fumerton idr. 2022: 26–28).

Marijinih legend v ljudskem izročilu.² Tvori pomemben del češke glasbene in literarne kulture (Malura 2021: 517–518), ki je bila popularna in dostopna širši javnosti ter je posredovala verske in katehetske ideje.

Študija predstavlja pesem v dveh različicah: natisnjeni in v izvedbi ljudskega pevca. Poleg sodobne izdaje besedila pesmi (vključno z angleškim prevodom) prinaša tudi njen notni zapis. Pesem je pospremljena z analizo njenih relevantnih sestavin in njenega izročila, pri čemer je bil uporabljen interdisciplinarni pristop, ki obravnava vse bistvene vidike pesmi – etnološke, etnomuzikološke, himnološke, literarne in jezikovne. Študija prikazuje češke pesemske legende kot del slovanske in srednjeevropske pesemske kulture ter interdisciplinarni model raziskave pesmi, ki so se širile skozi ustno in literarno izročilo v obliki sejmarskih tiskovin.

Češka obdelava teme Matere Božje kot priprošnjice grešnih duš je del srednjeveške eshatološke produkcije pesmi, eksemplarjev in pridig. Kot taka je bila predmet filoloških raziskav (npr. Soukupová 2021). Manj znano je, da je tudi del drugega diskurza, in sicer literature za nižje družbene sloje: gre za baročne pesemske legende, ki se širijo po spominu ljudskih pevcev in sejmarskih tiskovin. Različice pesemske legende o Marijini pomoči zavrženi duši pričajo o veliki odmevnosti te teme v češki kulturi, saj je pesem dokumentirana v obdobju več kot 300 let (1687–1999) po zaslugi različnih medijev (spomin, sejmarske tiskovine ali rokopis).

Legendarni koncept teme je tako mednarodne kot tudi regionalne narave. Prežema pesmi različnih vsebin in oblik. Te pesmi so nam doslej znane iz zahodnoslovanskega okolja (Šrámková in Sirovátka 1990: 93–97; Burlasová 1998: 104–105; Urbancová 2007: 216–219; Kolberg 1886: 147–148; Haupt in Schmalder 1953: 281–284), iz Slovenije (Kumer 1974: 165–166, 142./3.A, 4.A., 5.A.; Kumer 1988: št. 66, 67) in nemško govorečega kulturnega prostora (von Dittfurth 1855: št. 1; Erk in Böhme 1893: št. 218; Kretzenbacher 1953; Künzig in Werner-Künzig 1977). Tema predstavlja Marijo – Mater duš in Mater Božjo, ter Marijo – Kraljico nebes kot srednico vseh milosti.³

² Na Slovaškem je cikel Marijinih legend pripravila H. Urbancová (2007: 43–44, 52).

³ Praznik Marije, srednice vseh milosti (8. maj), se v katoliškem koledarju obeležuje od leta 1921, vendar sta motiv Božje Matere kot priprošnjice za umrle in motiv njenega zaščitnega plašča (*plašč*, *kapuca*, *škapulir*, *Schutzmantel*) v teologiji, liturgiji in umetnosti prisotna že veliko dlje.

Razvija se v obliki pogovorov med Marijo in dušami ter Marijo in sinom, in sicer v različnih kontekstih in različnih pesemskih tipih. V središču dialogov je vprašanje o pogubljenju ali odrešenju grešne duše in vloga Marije kot zaščitnice.

2 Viri in metodologija

Študija izhaja iz zapisa pesmi *Byla cesta ušlapaná* (sln. Bila je uhojena pot) po ustnem izročilu ljudske pevke Marie Lýskove (rojene leta 1862), ki jo je pela leta 1930 v svoji rojstni vasi Proskovice. Petje je zapisal njen sin František Lýsek (1904–1977), zborovodja in zbiratelj ljudskih pesmi v regijah Laško⁴ in Šlezija. H glasbenemu zapisu je priložil sejmarsko tiskovino pesmi, ki je služila kot opora dolgemu besedilu (dokument je prikazan na sliki 1). Zbiratelj Jan Poláček (1896–1968) je enak postopek uporabil v regijah srednje Moravske. Tako je bilo v 20. stoletju (1936–1960) dokumentiranih 267 čeških sejmarskih pesmi, in to v dveh oblikah: ustni (glasbeni in besedilni zapis po ustnem izročilu) in knjižni (sejmarska tiskovina). Notni zapisi slišanih melodij so se ohranili skupaj s primerki sejmarskih pesmi ali pa je zbiralec zapisal podatke, ki tiskovino identificirajo. Ti viri so del dokumentarnih gradiv Etnološkega inštituta Češke akademije znanosti (oddelek Brno).

Sejmarske pesmi so za več desetletij preživele svoj tiskani medij.⁵ Iz javne in mestne sfere so se preselile na podeželje in v zasebnost: peli so jih na romanjih, koledovanjih, med postom ob križih ob poljskih poteh, med bdenjem v hiši pokojnika, na porokah. Ohranjale so se v družinskih spomin-kih, imenovanih *špalíčky* (blokci).⁶ Ti etnomuzikološki viri so bili zbrani v obliki bibliografije (Holubová 2021) in so postali predmet interdisciplinarne raziskave, ki išče nov pristop k obsežni plasti češke literarne in

⁴ Laško (češ. Laško) je ime etnografskega območja na severovzhodu Moravske (bolj podrobno gl. Toncrová 2004: 11).

⁵ Pojav češke sejmarske pesmi lahko umestimo približno med trideseta leta 17. stoletja in prelom 19. in 20. stoletja. Njegovo najplodnejše obdobje je približno med letoma 1750 in 1850 (prim. Fumerton idr. 2022).

⁶ To so bile majhne knjižice, ki jih je uporabnik sešil z nitjo iz posameznih knjižic z natisnjenimi pesmimi ali molitvami – vsaka knjižica je tako edinstvena knjiga s svojim nizom natisnjenih pesmi ali molitev. Od tod je češka sejmarska pesem dobila svoje ljudsko ime *špalíčková*.

58

57. Byla cesta ušlapaná

Vlně Nabožná

1. Byla cesta nála - pa - ná,

o, Maria bolest - ná, o saméko

Krista pána, královno archandělská.

Nábožná Píseň

Panně Marii.

Vytisknuta v Těšíně.

Další sloky: Nabožná píseň
k Panu Marii

Zpívala: Marie Lýsková
Proskovice
2. 2. 1930

Slika 1: Rokopisni zapis pesmi *Byla cesta ušlapaná* (sln. Bila je uhojena pot) po ustni izvedbi Marie Lýskove (roj. 1862) zbiratelja Františka Lýska (Proskovice 1930) in naslovna stran sejmarskega tiska (Těšín, nedatirano, [1850–1900]).

glasbene kulture, ki se prenaša skozi ustno in literarno izročilo (Frolcová idr. 2022). V raziskavi sodelujejo področja jezikoslovja, literarne zgodovine, etnologije, etnomuzikologije in himnologije; del pesemskega repertoarja mednarodnega značaja ima slavistično razsežnost.

Raziskava temelji na enotnosti literarne produkcije (sejmarske pesmi) in recepcije (ustno izročilo). To ustreza dejstvu, da ima češka *sejmarska pesem* dve plasti obstoja: specifično materialno (tiskovine) in ustno (petje). Kar zadeva materialnost, gre za poceni tiskovino majhnega formata, ki jo je mogoče zložiti v dlan kot zvežček. Običajno vsebuje naslovno sliko in besedilo pesmi (tudi pobožna besedila in molitve). Širila se je s prodajo na trgu ali ulicah, pogosto pa je bilo prodajanje pospremljeno s petjem in izvajanjem prizora oz. dejanja. Sejmarske pesmi ne vsebujejo notnega zapisa. Včasih so natisnjena navodila o tem, kakšno melodijo uporabiti za besedilo, spet druge tiskovine se zanašajo le na glasbeni spomin. Češke sejmarske pesmi tako uporabljajo znano zgodovinsko prakso kontrafaktur (Slavický 2022: 280), ki je svobodno izkoriščala melodije posvetnih in sakralnih pesmi ter spodbujala povezovanje t. i. visoke in ljudske kulture.

Izraz recepcija se uporablja v etnomuzikološkem smislu kot oznaka za prevzem, prilagajanje in širjenje pesmi različnega izvora v človeški skupnosti (Tyllner 2010: 113–115). Šele z recepcijo dobi sejmarska pesem glasbeno obliko in vstopi v ustno pesemsko kulturo, ki temelji na neposredni komunikaciji in prenosu s petjem, poslušanjem in spominom. To so pogoji za nastanek in širjenje različic pesmi. Etnomuzikološki pristop je blizu himnološkemu preučevanju recepcije podedovanih napevov v pesmaricah zgodnjega novega veka (Slavický 2022: 275).

V naši raziskavi smo interdisciplinarno preučevanje duhovnih pesmi (Kosek idr. 2012) razširili na etnomuzikološke vire in jih razvijamo na specifičnem primeru češke sejmarske pesmi. To ustreza konceptu dvojnega toka v kulturi v enem sistemu, ki podpira produkcijski in recepcijski koncept ljudske pesmi (Holzapfel 1996: 198, 277–278; Urbancová 2007: 27; Tyllner 2010: 69). Pri oblikovanju metodologije smo se oprli na naravo virov, delo predhodnikov (Smetana in Václavek 1949; Horálek 1948; Beneš 1970; Traxler 2007) ter etnomuzikološke in literarnozgodovinske impulze, pridobljene pri preučevanju pesmi med ustnim, rokopisnim in tiskanim izročilom (Urbancová 2007; Droppová in Krekovičová 2010; Smyčková

2022). Povezava med tiskano obliko in ustnim izročilom češke sejmarske pesmi nas je pripeljala do koncepta intermedialnosti pesemske kulture zgodnjega novega veka (Schilling 2015).

Naša metodologija preučevanja sejmarskih pesmi je retrospektivne narave, saj so izhodišče dokumenti iz 20. stoletja (petje) in večinoma iz 19. stoletja (tiskovine). Na podobnem načelu je temeljila navdihujoča etnološka raziskava o binkoštnih običajih (Frolec 1979). Retrospektivni pristop pomeni zgodovinski pogled iz druge časovne perspektive: izhajamo iz nedavnih dokumentov na podlagi ustnega izročila in se odpravljamo v preteklost. Raziskujemo zgodovino pesmi, iščemo njihove nosilce, življenjske kraje, medije in kontekste, skozi katere so se prenašale. Poglobljenost retrospekcije sejmarskih pesmi sega od druge polovice 17. do 19. stoletja. Variacije pesmi različnega izvora, njihova stabilnost in spreminjanje v različnih kulturnih in časovnih okoljih sprožajo navdihujoča vprašanja. To nas je pripeljalo k razmisleku o metodi monografije ene pesmi, pri čemer smo se oprli na ideje in pobude J. Bartmińskega (1998). Omejitve raziskave tičijo v hevristici, zlasti glede datiranja in kronologije dokumentov.

3 *Bila je uhojena pot, o Marija Žalostna: Kritična izdaja ustne in literarne podobe*

Pesem predstavljamo v dveh podobah: prva je izdaja notnega zapisa, ki temelji na petju po ustnem izročilu (1.), druga je izdaja besedila, ki temelji na sejmarski tiskovini (2.):

1. Pesem po ustnem izročilu, ki je vpisana v fond Etnološkega inštituta v Brnu (*Dokumentační sbírky a archivní fondy Etnologického ústavu Akademie věd České Republiky* (dislokovaná jednotka Brno) [EÚB] (b. d.) pod signaturo EÚB A 1507/54, je leta 1930 v Proskovicah zapisal František Lýsek na podlagi petja Marie Lýskove (roj. 1862). Njegovo strofično strukturo si lahko razlagamo takole: 8a Ref. /7b/ 8a Ref. /7b/; zapisana je bila le ena kitica.
2. Sejmarska pesem, vpisana v brnskem Etnološkem inštitutu pod signaturo EÚB A 1507/54KT, nosi naslov *Nábožná píseň k Panně Marii* (sln. Nabožna pesem Devici Mariji) in nima melodične reference; natisnjena je bila v Těšínu. Na tiskovini manjkajo podatki o tiskarju in

letu izdaje (ocenjeno [1850–1900]).⁷ Njeno strofično strukturo si je mogoče razlagati takole: 8a Ref. /7b/ 8a Ref. /7b/, če jo primerjamo z drugo tiskovino, lahko domnevamo, da je obsegala 26 kitic.

Prepis rokopisnega zapisa pesmi iz ustnega izročila. Na podlagi petja Marie Lýskove (roj. 1862) jo je leta 1930 zapisal František Lýsek v vasi Proskovice:

	Besedilo v češčini	Prevod v slovenščino
1.	Byla cesta ušlapaná, ⁸ o Maria Bolestná, od samého Krista Pana, Královna archanjelská.	Bila je uhojena pot, o Marija Žalostna, od samega Kristusa Gospoda, Kraljica nadangelska.
2.	Kráčely po ni dvě duše, o Maria Bolestná, za nimi velká hřišnice, Královna archanjelská.	Po njej sta hodili dve duši, o Marija Žalostna, za njima velika grešnica, Kraljica nadangelska.
3.	Když k nebeským dveřím přišly, o Maria Bolestná, na dveře jsou udeřily, Královna archanjelská.	Ko sta prišli do nebeških vrat, o Marija Žalostna, na vrata sta udarili, Kraljica nadangelska.
4.	Svatý Petře, vezmi kliče, o Maria Bolestná, podívej se, kto to tluče, Královna archanjelská.	Sveti Peter, vzemi ključe, o Marija Žalostna, poglej, kdo to tolče, Kraljica nadangelska.
5.	Tlučou tu, Pane, dvě duše, o Maria Bolestná, za nimi velka hřišnice, Královna archanjelská.	Tu tolčeta, Gospod, dve duši, o Marija Žalostna, za njima velika grešnica, Kraljica nadangelska.

⁷ Besedilo natisnjene sejmarske pesmi je nepopolno, manjkajo kitice 19–26; dopolnje-
ne so bile po vzoru druge pesmi, ki je bila objavljena v Tešinu (MZK VK-0006.041,
Nábožná píseň k Panně Marii; sln. Nabožna pesem Devici Mariji). Incipit: *Byla cesta*
ušlapaná, o Maria Bolestná (sln. Bila je uhojena pot, o Marija Žalostna), brez melo-
dične reference. Prepisano besedilo je bilo popravljeno po tiskani različici, objavljeni v
mestu Litomyšl (EÚB A 1507/54 KT2; Holubová 2021: št. 198).

⁸ Utrta, stisnjena

	Besedilo v češćini	Prevod v slovenščino
6.	Dvě dušičky mně ⁹ sem pust'ťe, ¹⁰ o Maria Bolestná, hříšné duše odtud' kažte, Královna archanjelská.	Dve dušici spustite sem k meni, o Marija Žalostna, grešne duše od tod naženite, Kraljica nadangelska.
7.	Ukažte ji cestu dolů, o Maria Bolestná, kady hříšní do pekla jdou, Královna archanjelská.	Pokažite ji pot navzdol, o Marija Žalostna, kjer grešniki v pekel gredo, Kraljica nadangelska.
8.	Šla dušička, šla k oudolí, o Maria Bolestná, nadešla ji Matka Boží, Královna archanjelská.	Šla je dušica, šla k dolini, o Marija Žalostna, k njej je pristopila Mati Božja, Kraljica nadangelska.
9.	Odkud' kráčíš, duše hříšná, všecka jsi zarmoucená, nemáš žádného zástupce v nebi u mého Syna.	Od kod hodiš, grešna duša, vsa si potrta, nimaš nobenega zastopnika v nebesih pri mojem Sinu.
10.	Kráčím, Matičko, od nebe, o Maria Bolestná, nemám žádného přimluvce, Královna archanjelská.	Hodim, Matičica, z neba, o Marija Žalostna, nimam nobenega priprošnjika, Kraljica nadangelska.
11.	Vrat' se se mnou, hříšná duše, bys byla vyvolená, poprosím za tě Ježíše, bys nebyla ztracena.	Vrni se z mano, grešna duša, da boš izvoljena, prosila bom Jezusa zate, da ne boš izgubljena.
12.	Když k nebeským dveřím přišly, o Maria Bolestná, na dveře jsou udeřily, Královna archanjelská.	Ko sta prišli do nebeških vrat, o Marija Žalostna, na vrata sta udarili, Kraljica nadangelska.
13.	Svatý Petře, vezmi klíče, o Maria Bolestná! podívej se, kdo to tluče, Královna archanjelská.	Sveti Peter, vzemi ključe, o Marija Žalostna, poglej, kdo to tolče, Kraljica nadangelska.

⁹ ⟨mine⟩

¹⁰ ⟨puť'e⟩

	Besedilo v češtině	Prevod v slovenščino
14.	Tluče to, Pane, Matka tvá, o Maria Bolestná, za ní zas ta duše hříšná k Marii přistoupila.	To tolče, Gospod, tvoja Mati, o Marija Žalostna, za njo spet ta duša grešna je k Mariji pristopila.
15.	Mou Matičku mně sem pusťte, ¹¹ jest moje nejmilejší! Hříšné duši odtud' kažte, kde hořejí hříšníci.	Mojo Matičico spustite sem k meni, je moja najljubša! Grešni duši povejte, naj odide (tja), kjer gorijo grešniki.
16.	Ukažte ji cestu dolů, o Maria Bolestná, kterak hříšní do pekla jdou, Královna archanjelská.	Pokažite ji pot navzdol, o Marija Žalostna, kako grešniki v pekel gredo, Kraljica nadangelska.
17.	Ne tak dělej, milý Synu, odpusť jí její vinu, ať já tež s ní nezahynu ¹² v tu poslední hodinu.	Ne stori tega, ljubi Sin, odpusti ji njen greh, da še sama z njo ne poginem, v tej zadnji uri.
18.	Neodpustim ¹³ Matko milá, o Maria Bolestná, nerada svátky světila, Královna archanjelská.	Ne bom odpustil, draga Mati, o Marija Žalostna, nerada je praznike obhajala, Kraljica nadangelska.
19.	Zeptej se jí, Matko milá, o Maria Bolestná, kolik mší svatých slyšela, kolik almužen dala.	Vprašaj jo, draga Mati, o Marija Žalostna, koliko svetih maš je slišala, koliko miloščine je dala.
20.	Dala jenom jeden peníz, muj Synu nejmilejší, nezavrhní tuto duši do propasti nejhlubší.	Dala je le en kovanec, moj najljubši Sin, ne zavrzi te duše v najgloblje brezno.
21.	Klekni duše na kolena, tva vina odpuštěna, já prosím za tebe Syna, Matko Panna Maria.	Poklekni, duša, na kolena, tvoja krivda (je) odpuščena, jaz zate prosim Sina, Mati Devica Marija.

¹¹ ⟨puř'e⟩¹² ⟨nezahynau⟩¹³ ⟨neopuřtim⟩

	Besedilo v češčini	Prevod v slovenščino
22.	Tak na nich dlouho klečela, o Maria Bolestná, až ji krev z kolen běžela, Královna archandělská.	Tako dolgo je na njih klečala, o Marija Žalostna, da ji je kri iz kolen tekla, Kraljica nadangelska.
23.	Vstaň, má duše vyvolená, já Maria Bolestná, tvá vina jest odpuštěna, Královna archandělská.	Vstani, moja duša izbrana, jaz, Marija Žalostna, tvoja krivda je odpuščena, Kraljica nadangelska.
24.	Podej, duše, pravé ruky, ja Maria Bolestná povedu tě skrze muky, Královna archanjelská.	Podaj, duša, desno roko, jaz, Marija Žalostna, popeljem te skozi muke, Kraljica nadangelska.
25.	Z muk půjdeme do očistce i já s tebou, Marjá, pak půjdeme do království zrovna před Pána Krista.	Iz muk bova šli v vice in jaz s teboj, Marija, nato bova šli v kraljestvo naravnost pred Gospoda Kristusa.
26.	Tam se budem radovati s Marii, Kristem Pánem, dejž nám, Bože, to užítí, na věky věkův, amen. ¹⁴	Tam se bomo veselili z Marijo, Kristusom Gospodom, daj nam, Bog, to doživetí, na veke vekov, amen.

4 Analiza

4.1 Recepција in širjenje pesmi

Ena od spominskih različic pesmi po pričevanju pevke iz Proskovic (Toncrová 2004: 15) je del izročila, zabeleženega od sredine 19. do 20. stoletja v čeških deželah (Šrámková in Sirovátka 1990: 93–97; Vejvoda idr. 2015: št. 621) in na zahodnem Slovaškem (Urbancová 2007: 216–219). Pesem se je širila na dva načina: kot sejmarska pesem in samostojno kot ljudska pesem. O tem pričajo napevi in različice drugih incipitov *Náš starček sobě vzdychá* (sln. Naš starček vzdihuje) (Sušil 1951: 35) in *Byla jest louka zelená* (sln. Bila je zelena livada) (Erben 1937: 415), ki se v sejmarskih pesmih ne pojavljajo. Ustno izročilo podpirajo obredne funkcije pesmi. Leta 1974 je P. Popelka (1995: 369) pesem *Byla již louka zelená, slzavú rosú zkropená* (sln.

¹⁴ {AMEN}

Bila je že livada zelena, s solzno roso poškropljena) zapisal v vasi Vápenice na moravsko-slovaškem mejnem območju, kjer so jo peli med bdenjem ob umrlih. V vasi Libosváry blizu Bystřice pod Hostýnem je pesem *Bila je uhojena pot* del repertoarja koledniških pesmi deklet, ki so na cvetno nedeljo hodile od hiše do hiše z obrednim drevescem (Dohnal 1999: 192).

Vsaj od konca 17. stoletja se je pesem, kot kaže njena zgodovina, širila s pomočjo več medijev (ustno izročilo, tiskovine sejmarskih pesmi in rokopisi). Verjetno najzgodnejši dokument je tiskovina sejmarske pesmi olomuškega porekla iz leta 1687: pesem z incipitom *Byla cesta utlačená* (sln. Bila je poteptana pot) je priložena petim pesmim, ki nagovarjajo Kristusa *najljubšega* in Kristusa *Jezuška*.¹⁵ Beseda *utlačená* omogoča dvojno razlago pomena poti: 1. 'uhojena/utrta', 2. 'tesna'. Drugi pomen spominja na evangelijski koncept ozke poti duš v večnost (Mt 7,13–14) kot motiv kateheze. Vendar pa začetki pesmi ostajajo nejasni. Po podatkih K. Horálka (1948: 57) je različica sejmarske pesmi s konca 17. stoletja že »napreden razvojni stadij te stare legende« ljudskega izvora.¹⁶

Specifičen razvoj je viden v dvojni obliki pesmi. Starejši trivrstični obliki je bila dodana še ena, štirivrstična oblika: ta se pojavlja v mlajših tiskovinah iz 18. in 19. stoletja, v katerih je besedilo okrepljeno z refrenskimi invokacijami (O Marija Žalostna! Kraljica nadangelska), ki so se po ustnem izročilu širile tudi na Češkem, Moravskem, v Šleziji in na Slovaškem. Ta oblika pesmi o Mariji, priprošnjici duš, za zdaj nima analogij drugje in lahko priča o funkciji petja. Spominja na ljudske pesmi litanjske narave in romarske funkcije. Domnevo potrjuje ena od ustnih različic pesmi, ki nagovarja romarsko Marijo Žarošiško.¹⁷

¹⁵ MGP S 346, št. 35, *Pisničky pobožné k Pánu Ježíši Kristu, nyní v nově vytištěné* (sln. Pesmi o predanosti Kristusu, zdaj ponovno natisnjene). 6: Incipit: *Byla cesta utlačená, kráčely po ní dvě duše* (sln. Bila je poteptana pot, po njej sta hodili dve duši). Sklic na melodijo: *Spívá se jako: Kdež jest my malý pachole, kdež jest my malý* (sln. To se poje kot: Kje je moj deček, kje je moj deček). Olomouc, [Jan Josef Kylián], 1687. K13623.

¹⁶ K. Horálek je preučeval sejmarsko tiskovino, ki je izšla v Litomyšlju leta 1695 (Horák 1950: 169–171).

¹⁷ EÚB A 577/152, Lovčice 1930.

4.2 Besedilo

Prostor, označen v uvodnih verzih epske sejmarske pesmi, ima velik pomenski potencial – pot, ki vodi k nebeškim vratom, ki so jo utrli Kristusovi koraki, spominja na njegovo žrtev ter vzbuja vzdušje kesanja in upanja na odrešitev. Vloga pripovedovalca je omejena na kratke intervencije, predstavi dve pobožni duši in navadno še tretjo, grešno, ki hodi za njima. Nato se umakne v ozadje in zgodba se večinoma razvija skozi govore likov. Pri nebeških vratih se Kristus najprej pogovarja s svetim Petrom, pobožnima dušama dovoli vstop, grešno pošlje v pekel, nato pa sledi dialog med grešno dušo in Materjo Božjo, ki se je usmili in sprejme vlogo priprošnjice za njeno odrešitev.¹⁸ Zgodba se znova vrne na začetek in ponovi se prvi dialog Kristusa s svetim Petrom, vendar tokrat na nebeška vrata potrka Kristusova Mati. Dialog, ki sledi med njo in Kristusom, je idejni vrhunec dela: Mati prosi Kristusa, ki grešno dušo znova pošilja v pekel, za njeno pomilostitev, pri čemer ga spomni, da njegovo usmiljenje zadeva tudi njo kot priprošnjico (»odpusti ji njen greh, da še sama z njo ne poginem«). Eno samo dobro dejanje, en sam kovanec za miloščino odpira grešni duši upanje v odrešitev. Mati Božja zgrabi dušo za desno roko in jo popelje po poti kesanja (»skozi muke«), ko je morala skesana klečati, dobesedno izkusiti fizično trpljenje (da ji je kri tekla iz kolen), do vic in nato do nebeškega kraljestva. Seznam grehov grešne duše (»nerada je praznike obhajala«, ni hodila k maši), ki ima lahko tudi vzgojni vidik, se zaključi s tolažilno mislijo, da lahko že eno samo opravljeno dobro delo in iskreno kesanje povrneta grešniku upanje na odrešitev. Pesem se konča z molitvijo in prošnjo za upanje v večno veselje za vse duše v družbi Kristusa in njegovo Matere.

Pesem ima zanimivo strofično strukturo – drugi in četrti verz imata naravo refrena, ponavljajočih se aklamacij »o Marija Žalostna [...] Kraljica nadangelska«. Ti verzi, ki imajo skorajda litanijski značaj, hkrati upočasnjujejo dogajanje in dajejo poudarek njegovim posameznim fazam, z nenehnim omenjanjem Matere Božje pa potrjujejo njen položaj kot osrednjega lika pesmi in jo slavijo. V nekaterih kiticah so ti verzi-aklamacije izpuščeni, kot na primer v govorih Matere Božje;¹⁹ kadar so tu ohranjeni, so spremenjeni

¹⁸ Motiv, da Devica Marija reši zavrnjeno dušo in tako nasprotuje sodni razsodbi svojega Sina, je dokumentiran že v srednjeveških besedilih (gl. npr. nepopolni zaključek t. i. prvega staročeškega spora duše s telesom); gl. tudi Soukupová 2021.

¹⁹ V 9., 11., 17., 20. in 25. kitici; v 21. kitici je v četrtem verzu formula *Mati Marija*.

v obliko njenega govora (na primer »Jaz, Marija Žalostna«).²⁰ Prav tako jih ni v nekaterih kiticah s Kristusovim govorom,²¹ ali pa so vključeni v njegov govor kot nagovor (»Vprašaj jo, draga Mati, o Marija Žalostna«).²² Umetniška sredstva, uporabljena v pesmi, so – z izjemo refrenskih aklamacij, ki kažejo na visok slog molitve – preprosta, ne preveč pogosta (anafora »Šla je dušica, šla k dolini«), pomanjševalnice (»dušica«, »matičica«). Slikovitost pesmi, zlasti potovanje duše skozi onostranstvo od »nebeških vrat«, ki jih odpira sveti Peter, do pekla, »kjer gorijo grešniki«, se opira na konceptualni okvir ljudske pobožnosti.

Pesem iz ustnega izročila vsebuje le prvo kitico, ki se v ničemer ne razlikuje od prve kitice sejmarske pesmi. Jezik sejmarske pesmi, ki je bila najbrž objavljena v drugi polovici 19. stoletja, na splošno ustreza tradiciji češkega jezika cerkvenih besedil 17. in 18. stoletja. Večinoma gre za sredstva, ki so bila zajeta v kodifikaciji nove češčine v 19. stoletju. Med tradicionalna sredstva sodijo naslednje oblike: instr. pl. (*za nimi*); polna oblika 3. osebe ednine sedanjika glagola *býti* (*jest*); dolga nedoločniška končnica *-ti* (*radovati*; *užiti*); pomožnik pogojnika v funkciji veznika (*bys byla vyvolená, poprosím za tě Ježíše* – oblika *abys* se pojavlja v sejmarski pesmi, objavljeni v Litomyšlu); enozložna oblika *tě*, uporabljena v predložni besedni zvezi (*za tě*). Nekatere uporabljene oblike so bile nedvomno konvencionalne narave, tj. bile so značilne za jezik cerkvenega sporazumevanja (zato bi jih lahko razumeli kot hagiolektizme) – enklitični *ž* v velelniku (*dejž*), polna oblika pomožnega glagola 3. osebe v pretekliku (*udeřily jsou*) in t. i. hebrejski genitiv/superlativ (*na věky věkův*).²³ Glede na to, da je bila pesem objavljena v drugi polovici 19. stoletja, je presenetljivo, da ohranja nekatere pojave, ki so bili pogosti v knjižni produkciji češčine baročnega obdobja in ki so se v 19. stoletju znašli zunaj kodifikacije knjižne češčine: diftongizacija *ú- > ou-* na začetku besede (*oudolí*) in zoženje *é > í* (*oudolí*). Ohranitev teh elementov v pesmi s tradicijo, ki sega v 17. stoletje, kaže, kako so besedila, namenjena cerkveni rabi, nastala v baročnem obdobju in so bila ponatiskovana še v 19. stoletju, pomagala ohranjati kontinuiteto razvoja knjižnega jezika med obdobjem po bitki na Beli gori in obdobjem 19. stoletja (Stich 1996: 101–102). Vendar njihovega pojava v izdajah pesmi druge polovice 19. stoletja

²⁰ V 23. in 24. stavku.

²¹ V 15. kitici.

²² V 15. kitici.

²³ Za pojasnitev termina gl. Osolsobě (2016).

ni mogoče razložiti le kot preprosto preživetje starejše tradicije. V jezikovni rabi 19. stoletja so omogočali, da se besedilu dodajo dodatne slogovne ni-anse, kot sta pogovornost in ekspresivnost, ki ju slogovno poenostavljena kodifikacija 19. stoletja ni mogla ponuditi (Stich 1991; Grepl 1958). Težnjo po uporabi slogovno aktivnih sredstev, ki jih najdemo zunaj obdobje kodifikacije, kažejo tudi drugi progresivni pojavi, ki so bili značilni za obdobje pogovorni jezik 19. stoletja, npr. poenotene oblike 3. osebe pl. *hořeji* (namesto prvotnega *hoří*) ali *tlučou* (namesto tradicionalnega *tlukou*). Oblike invokacij *o Maria Bolestná* [...] *Královna archanjelská* verjetno ni mogoče razložiti z narečno nivelizacijo imenovalnika in zvalnika, ki je značilna za severnomoravska in šlezjska narečja, saj se pojavlja tudi v tiskovinah iz mesta Litomyšl, tj. v tiskovinah, izdanih na ozemlju, kjer sovpad zvalnikov z imenovalniki ni izpričan, poleg tega pa se na drugih mestih v tej pesmi zvalniki pogosto pojavljajo (*Pane; Maticko; milý Synu*). V enem primeru je v besedilu dokumentirana oblika vprašalnega zaimka *kto*, kar bi lahko bil pojav vpliva poljščine ali slovaščine. Velelniško obliko ⟨puře⟩ bi morda lahko razumeli kot možen vpliv lokalnega těšínského narečja, možno pa je tudi, da gre za refleks artikulacijske asimilacije *tř > t* (Trávníček 1935: 161), vendar se zdi najverjetneje, da gre za napako. Těšínsko narečno ozadje pa se nedvomno odraža v večjem številu odstopanj pri označevanju vokalne kvantitete ⟨kážte⟩; ⟨Páne⟩; ⟨nádeřla⟩; ⟨átř⟩).

4.3 Napev

Napevi pričajo o regionalnem ozadju pesmi. Spremenjeni napev predstavlja največjo skupino različic.²⁴ Zanje so značilni simetrična štirivrstična oblika z refrenom, sodi taktovski način in razpon šesttonske lestvice z veliko terco. Tekoči enoglasni napev v sekundnih intervalih deluje pri petju dolgega besedila monotono, kar omogoča besedam, da pridejo do izraza.

Povezava med besedilom in melodijo je ohlapna: neznano melodično referenco s konca 17. stoletja (*Kdež jest my malý pachole, kdež jest my*

²⁴ EÚB A 219/3, Šumperk 1930, poje Eliška Indrová, rojena ok. 1867; A 509/10, Mariánské Hory 1941, poje František Košťál, rojen ok. 1882; A 558/13, Píšť 1950, poje Anastazie Stachová, rojena ok. 1880; A 828/96, Kostice 1954, poje Jakub Darmovzal, roj. 1873; A 914/32, Prostějov 1954, poje Jan Zbořil, roj. 1879; A 937/12, Pivín 1956, poje Františka Poušová, roj. ok. 1883; A 577/152, Lovčice 1930, poje Jan Orel, roj. ok. 1871. Prim. *Byla jest louka zelená* (A 715/79, Nedvězí 1952, poje Terezie Bednářová, rojena okoli leta 1900).

malý)²⁵ je nadomestilo vsaj 13 melodičnih tipov (Frolcová idr. 2022: 450–451). Ustrezajo glasbeni folklori Moravske in Šlezije 19. stoletja; drugačne napeve potrjujejo zapisi iz čeških regij (Vejvoda idr. 2015: št. 621). Raznolikost melodij je povezana z dvema glavnima oblikama pesmi: Sočasno so bile zabeležene štirivrstičnice z refrenom (O Marija Žalostna! Kraljica nadangelska) in trivrstičnice brez refrena.²⁶

Strofične oblike z refreni, ki izhajajo iz litanij, niso neobičajne v duhovnih pesmih in jih najdemo tudi v nekaterih ljudskih pesmih iz ustnega izročila 19. stoletja (Sušil 1951: št. 63, 65, 107; Smyčková 2015: 134). V čeških baročnih pesmaricah in sejmarskih tiskovinah so te oblike pogoste v pesmih, ki so jih prepevali ob verskih procesijah in romanjih. Litanjske oblike pesmi, ki so se v različnih jezikovnih kulturah dolgoročno prenašale vse do 20. in 21. stoletja, izvirajo iz zelo starih plasti kulture. Že v prvem tisočletju so bile litanijske litanije v ljudskem jeziku med najpogostejšimi oblikami ljudskih pobožnosti, ki so potekale zunaj cerkve in kodificirane liturgije, zlasti na misijonskih ozemljih. Skrajšana litanija zahodnega tipa v cerkvenoslovanski različici je postala predloga za najstarejšo češko pesem *Hospodine, pomiluj ny* (Orel 1937: 60–63), uporaba litanij pa je dokumentirana na vseh območjih stika slovanskih jezikov in zahodne krščanske kulture, od Slovenije²⁷ prek Češke do misijonov pri polabskih Slovanih.²⁸ Različne oblike prosilnih litanij, ki so nadomeščale petje psalmov, so bile v srednjem veku rezervirane za situacije z aktivno udeležbo ljudstva. To so bili predvsem dogodki, povezani z življenjem skupnosti (v kronikah so najbolje dokumentirana kronanja in sprejemanje vladarjev ter posvetitve cerkva), romanja in procesije, vključno s skupnimi potmi v cerkev, in pogrebni obredi (Orel 1937: 42–44, 50–52). Te okoliščine omenjamo zato, ker je bila pesem, ki smo jo uredili, zabeležena v ustnem izročilu 20. in 21. stoletja, in to v različnih situacijah, zelo podobnih omenjenim dogodkom,

²⁵ Glede navedbe tiska gl. op. 16.

²⁶ F. Homolka (1885–1933) je leta 1926 v Dřínovu zabeležil različico brez refrena (Dokumentální sbírky a archivní fondy Etnologického ústavu Akademie věd České Republiky [EÚ AV] (b. d.): rkp. 29 H 97) in z refrenom (EÚ AV: rkp. 29 H 96).

²⁷ Tipičen primer srednjeveške pesmi z litanjskimi refreni (Leis) je nadnarodno razširjena velikonočna pesem *Christ ist erstanden*, ki je poleg nemščine in latinščine ohranjena tudi v slovenščini (Grafenauer 1942), češčini in drugih jezikovnih kulturah srednje Evrope (Rothe 1988: 249).

²⁸ To dokazuje poročilo o nesporazumu zaradi refrena *Kyrieleyson*, ki je bil izmišljen kot *ukrivolsa*. Glej Kamp (2013: 279–286).

ne da bi bila ta dolgoletna tradicija upoštevana ali sploh znana. Naša pesem, ki kliče navzočnost Žalostne Matere v zadnjih trenutkih človekovega življenja, se je pela ob pogrebem slovesu kot romarska pesem in pri koledniških obhodih, povezanih z letnimi običaji velikonočnega tedna.

4.4 Mediji

Pesem je v češkem in kontaktnem zahodnoslovaškem kulturnem prostoru prehajala med ustnimi, rokopisnimi in tiskanimi mediji:

Ustno izročilo in spomin predstavljata dokaze od sredine 19. stoletja (Sušil 1951: 35–37) do konca 20. stoletja (Dohnal 1999: 1925–93). V tem obdobju so različice pesmi dokumentirane v krajih Budějovice z okolico, Vojslavice, Dřínov, Sulislav, Kuřim, Jihlava, Ruda nad Moravou, Šumperk, Lovčice, Lomy, Mariánské Hory, Píšť, Nedvězí, Ketkovice, Kostice, Prostějov, Pivín, Martinov, Drietoma, Záblatie; Vápenice (pesem, peta med bdenjem ob telesu pokojnika), Libosváry (velikonočna pesem).

Rokopisna pesmarica za zdaj predstavlja dokument iz druge polovice 19. stoletja iz Moravske.²⁹

Tiskovine sejmarskih pesmi omogočajo evidenco velike količine dokumentov in najglobljo retrospektivo, ki segajo do leta 1687 in izvirajo iz Olomouca.³⁰ Druge lokacije tiskanja pesmi (Litomyšl, Hranice, Chrudim, Jihlava, Kroměříž, Těšín, Skalica) pokrivajo zemljevid od zahoda proti vzhodu ter celotno 18. in 19. stoletje.³¹

Pogled na zgodovinske dokumente (1687–1999) z vidika medijev in lokalnega izvora spodbuja kritičen pristop k vprašanju kontinuitete. Kaže na vzporedno sobivanje več medijev v času in kulturnem prostoru ter razmerja med ustnim in tiskanim izročilom pesmi.

²⁹ MZK VK 0000.095, [Anonimna rokopisna pesmarica, zvezana v blok]. [Moravska, druga polovica 19. stoletja].

³⁰ Pesem z incipitom »Bila je utesnjena pot, po njej sta hodili dve duši« (za celoten citat gl. op. 16).

³¹ Za zdaj je najmlajši tisk MZK VK-0006.764, *Nová píseň k Panně Marii* (sln. Nova pesem Devici Mariji). Incipit: *Byla cesta ušlapaná, ó Maria Bolestná* (sln. Bila je uhojena pot, o Mariji Žalostna). Brez navedbe himne. Skalica, J. Škarni, dediči, [1877–1896].

5 Slavia Romana: Preseganje okvirov, omejitve, navdih

Češki primeri pesmi Bila je uhojena pot so del slovanske zbirke pesmi v okviru zahodnega krščanstva in hkrati sodijo med mednarodna gradiva ljudskega baroka (Kretzenbacher 1973: 333–336) in njegovega podaljšanja v 19. in 20. stoletje. Posamezne pesemske obdelave teme so specifične in presegajo slovanske raziskave na neslovanskih območjih. Raziskavo omejujejo nepopolnost hevrstike, teološka narava nauka o odrešenju, nedoločljiva starost pesmi in zorni kot iz češke perspektive.

Predstavili smo vzorčni primer češke Marijine pesemske legende z litanij-skim refrenom, ki se je razvijala po dveh linijah: ustni in knjižni (tiskani). Tiskana je ohranjala tradicijo jezika 17. in 18. stoletja. Tako pa ni bilo povsod – o tem pričajo slovenske ali lužiškosrbske pesmi v narečju, ki so verjetno dokumentirane le iz ustnega izročila. Po dosednji hevrstiki so se po zaslugi medija sejmarskih tiskovin začele širiti pesmi o potovanju grešnih duš v češko govorečem okolju in po besedah L. Kretzenbacherja (1953: 56) tudi v nemško govorečem okolju. Na območjih, kjer se je ohranil Luthrov nauk o odrešenju, so sejmarske tiskovine delovale kot korektiv ljudske vere in pastoracije v duhu protireformacije: Krepile naj bi spoštovanje in vlogo Matere Božje v skladu s katoliškim naukom. Zlasti v nemških zbirkah pesmi iz ustnega izročila najdemo tako različice z Marijinimi priprošnjami kot tudi pesmi o zavrženi duši pred nebeškimi vrati, v katerih je udeležba Device Marije povsem odsotna (*Es war 'n einmal drei arme Seel'*; sln. Nekoč so bile tri uboge duše, von Dittfurth 1855, II: št. 1; *Es flohen drei Sterne wohl über den Rhein*; sln. Tri zvezde so poletele nad Renom, Erk in Böhme 1893: št. 218 ad).

Koncept teme in njene glavne ideje o Mariji kot posrednici Božjih milosti kaže v pesmih različnih jezikov največ razlik, od nežnega deljenja usode zavrnjene duše, vztrajnih prošenj pri Sinu, spremljanja duš skozi kesanje do dejanj na meji pekla. Za zdaj najdaljšo, najcelovitejšo različico iz nabora zahodnoslovanskih virov predstavlja lužiškosrbska pesem *Bjechu pak, bjechu pak sotsički tsi* (sln. Bile so bile tri sestrice) (Haupt in Schmalzer 1953: 281, CCLXXXVII), ki je bila zapisana v zgornjelužiški vasi Chróścicy (Crostwitz). Besedilo, zapisano v trivrstičnicah, ima 38 kitic: za zavrženo dušo Marija trikrat prosi Sina in se spominja njenih dobrih del (obhajala je soboto, klečala ob sveči, ki jo je darovala Mariji). Dobra

dela so dejanja čaščenja Marije. Njena priprošnja in kesanje *pšez voheň* (sln. skozi ogenj), ki ga spremlja sveti Peter, sta tej duši odprla nebesa (Haupt in Schmalzer 1953: 283, verz 81).

Češke ustne in tiskane različice ne argumentirajo izrazov čaščenja Marije na enak način kot lužiškosrbske in nemške različice legende.³² Vloga Device Marije je okrepljena drugače: kljub Sinovi sodbi Božja mati nima le moči, da bi rešila zavrženo dušo, ampak tudi moč, da jo spremlja *skozi muke* in vice. Po zgoraj urejenem tisku [1850–1900] ima to upanje duša, ki je na svetu opravila eno samo dobro dejanje in je ubogala Marijin poziv h kesanju. Medtem ko v najstarejših čeških tiskovinah Marija vodi dušo *skozi muke*, je v mlajših sejmarskih tiskovinah in ponekod v ustnem izročilu besedilo razširjeno z vicami (»iz muk bova šla v vice, tudi jaz s teboj, Marija«), da bi nato spet skupaj stopili pred Kristusa. V češki obravnavi teme Marija posreduje pri t. i. lahkih grehih duše. Posledično se okrepi zatekanje k Mariji Žalostni, Kraljici nadangelski. Značilen je poudarek na kesanju in Marijini osebni udeležbi v kesanju.

Vloga Marije, srednice milosti, je drugačna v repertoarju slovenskih pesemskih legend, kjer ima tema več pojmovanj (Kumer 2004: 97–99; Kroppej 2012: 181). V Štrekljevem zapisu pesmi *Ti sveti zlati očenaš* iz vasi Svetinje (Štrekelj 1895–1898: št. 402) ima Marija posebno pristojnost. Legenda uvaja svoje besedilo z molitvijo t. i. zlatega očenaša (podrobneje Kumer 1999: 56–57, 94–95). Povezuje kontekst vnebovzetja Device Marije v spremstvu angelov s potjo do peklenških vrat, z namenom, da bi od tod vzela duše pod svoj plašč in se z njimi odpravila naravnost k nebeškim vratom. Tri duše, ki priznavajo hude grehe, se plašča ne bodo prijele. Moč Marijinega posredovanja in pomoči dušam se stopnjuje tudi v drugih južnoslovanskih različicah legende. L. Kretzenbacher (1973: 335) opozarja na poseben motiv Matere Božje, ki se po preklete duše odpravi v središče pekla; motiv najdemo v legendah jugovzhodnoalpskega stičnega območja in po avtorjevem mnenju izhaja iz apokrifne dediščine pravoslavja.

Z metodološkega vidika je treba poudariti kritični pristop k vprašanju primerjave pesmi. H. Urbancová (2007: 47) opozarja na razlikovanje dveh

³² *Es reisen drei Seelen wohl aus von der Pein*; sln. Potujejo tri duše, ki se odrešijo muk (Kretzenbacher 1953: 48–49); *Es war'n omol drei armi Seel'n*; sln. Bile so nekoč tri uboge duše (Künzig in Werner-Künzig 1977: 83–84).

ravni pri primerjalnem študiju: teme in pesemskih tipov. Na ravni teme smo opozorili na nekatere razlike v pojmovanju pristojnosti Device Marije, in to s češkega vidika; viri in njihov semantični razpon so veliko širši. Prav tako so opazne razlike v poetiki besedil (metafore duše-ptička in cve-tja v slovenskih pesmih).

Genetske odnose lahko iščemo na ravni konkretnih pesemskih tipov. V tem smislu je primerjava primerna za češke in slovaške različice. Češka obdelava teme ima v fondu zahodnoslovanskih pesemskih legend slovaške vzporednice; bolj so zastopane različice litanjske štirivrstične oblike. Na nastanek tega skupnega tipa pesmi v ustnem izročilu, v katerem je vzpo-redno živelo več različic, so verjetno vplivale tiskane oblike sejmarskih pesmi: ta medij je sorodna besedila širil po zaslugi tiskarn od češkega za-hoda proti vzhodu (tiskovine iz krajev Skalica in Banská Bystrica).³³ Zارا-di pomanjkanja virov ostaja za zdaj še nepojasnjena povezava med češkim in slovaškim tipom Bila je uhojena pot ter krajšo poljsko različico podobne vsebine in oblike *Jest drózecka udeptana* (sln. Je uhojena pot) (Kolberg 1886: 147–148).³⁴ Navdih ponujajo podobnosti besedil na ravni preple-tanja posameznih motivov v različnih različicah legende. Tako na primer pritegne motiv kesanja duše v nesreči v obliki postopnega osvobajanja iz muk. Ta motiv obravnavajo lužiškosrbska pesem (Haupt in Schmalzer 1953: 283–284) in moravske različice iz zbirk F. Sušila (Sušil 1951: 36), oboje neodvisno od tiskov.

Pesemske legende in elementi ljudskih litanij ostajajo navdihujoč predmet interdisciplinarnega preučevanja za zahodno slavistiko in njen mednarodni dosež. Nov izziv predstavlja vstop tiskovin sejmarskih pesmi v ustno iz-ročilo repertoarja pesemskih legend. Širi diskurz kulturnega in družbenega ozadja ter prispeva h konceptu popularne književnosti, ki je ustvarjala in hkrati prestopala jezikovne in verske meje. Primer pesemske obdelave teme Device Marije kot posrednice vseh milosti kaže na moč in vztrajnost češkega ustnega izročila ter vlogo tiskanega medija kot nosilca ljudske vere in ko-rektiva nauka o odrešenju. Na tej stopnji smo izziv zasnovali kot analitični

³³ J. Horák (1950: 237) je opozoril na bližnje ukrajinsko besedilo (Holovac'kyj 1878: 234–244). Legenda se konča z zavrnitvijo Marijine prošnje za njeno dušo.

³⁴ V drugi poljski različici, *Przyjechał ksiądz do chorego* (sln. Duhovnik je prišel k bolni-ku) (Kolberg 1889: 162–163), je Devica Marija odsotna, zavrnjeni duši pa priskoči na pomoč angel (prim. *Náš starček sobě vzdychá*; sln. Naš starček vzdihuje, S III: 35).

interdisciplinarni program. Prizadevamo si za kritični intermedialni pristop k raziskovanju zgodnje moderne pesemske kulture in njene dediščine v 19. in 20. stoletju. Odnosi med ustnim in literarnim obstojem pripovednih pesmi odpirajo nove možnosti za interdisciplinarno raziskovanje, ki je pomembno tako za slavistiko kot tudi za širšo mednarodno perspektivo.

Prevedla Korana Hollan

Zahvala

Ta študija je nastala z institucionalno podporo RVO: 68378076, The Czech Academy of Sciences, Institute of Ethnology, v okviru projekta Czech Broadside Ballad Database MUNI/FF-DEAN/1682/2023 in projekta Exploring Literature and Culture in Comparative and Intermedia Perspectives MUNI/A/1406/2023.

Vira rokopisov

Etnologický ústav Akademie věd České republiky (b. d.). *Dokumentační sbírky a archivní fondy Etnologického ústavu Akademie věd České republiky*. Akademie věd České republiky, Praha.

Etnologický ústav Akademie věd České republiky (b. d.). *Dokumentační sbírky a archivní fondy Etnologického ústavu Akademie věd České republiky* (dislokovaná jednotka Brno). Akademie věd České republiky, Praha.

Tiskani viri

Erben, K. J. (1937). *Prostonárodní české písně a říkadla*. Evropský literární klub.

Erk, L. in Böhme, F. M. (1893). *Deutscher Liederhort: Auswahl der vorzüglichsten Deutschen Volkslieder, nach Wort und Weise aus der Vorzeit und Gegenwart* (Erster Band). Breitkopf und Härtel.

Haupt, L. in Schmalzer, J. E. (1953). *Volkslieder der Wenden in der Ober- und Nieder-Lausitz, I*. Akademie-Verlag.

Holovack'kyj, J. (1878). *Narodnyja pěsni Galickoj i Ugorskoj Rusi, I*. M. Katkov.

Kolberg, O. (1886). *Kieleckie, część 2* [ponatis 1963]. Polskie Towarzystwo Lu-doznawcze.

- Kolberg, O. (1889). *Łęczyckie* [ponatis 1964]. Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Kumer, Z. (1988). *Lepa si, roža Marija: Zbirka slovenskih ljudskih pesmi o Mariji*. Mohorjeva družba.
- Künzig, J. in Werner-Künzig, W. (1977). *Legendenlieder: Ein Repertorium unserer Tonaufnahmen*. Volkskunde-Tonarchiv des Instituts für ostdeutsche Volkskunde.
- Popelka, P. (1995). *Příběhy v písních vyzpívané: Lidové balady z moravských Kopanic*. Muzeum J. A. Komenského.
- Sušil, František, 1951: *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými* (4. vydání). Vyšehrad.
- Štrekelj, K. (1895–1898). *Slovenske narodne pesmi iz tiskanih in pisanih virov* (Zvezek I). Slovenska Matica.
- Vejvoda, Z., Ulrychová, M. in Traxler, J. (2015). *Plzeňsko v lidové písni: II. Antologie historických zápisů hudebního folkloru 19. a 20. století*. Etnologický ústav AV ČR.
- von Dittfurth, F. W. (1855). *Fränkische Volkslieder mit ihren zweistimmigen Weisen, wie sie vom Volke gesungen werden: Erster Theil: Geistliche Lieder*. Breitkopf-Härtel.

Literatura

- Bartmiński, J. (1998). Pieśń o pannie, co trzy wianeczki wila: Między staropolskim erotykiem a kołędą ludową: Problem tożsamości textu. V P. Kowalski (ur.), *Wszystek krąg ziemski. Antropologia, Historia, Literatura: Práce ofiarowane Profesorowi Czesławowi Hernasowi* (str. 148–163). Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Beneš, B. (1970). *Světská kramářská píseň: příspěvek k poetice pololidové poezie*. Universita J. E. Purkyně.
- Burlasová, S. (1998). *Katalóg slovenských naratívnych piesní: Typenindex slowakischer Erzähllieder: 1. Veda*.
- Dohnal, A. (1999). Dosud živé obřady a zvyky na Záhoří. V M. Mikysková (ur.), *Lidové obyčeje na Hané a jejich slovní, hudební a taneční projevy* (str. 188–197). Muzeum Vyškovska.
- Droppová, L. in Krekovičová, E. (2010). *Počúvajte panny, aj vy mládeni ... Letákové piesne zo slovenských tlačiarň*. Eterna Press – Ústav etnológie SAV.
- Frolcová, V., Kosek, P., Bočková, H., Holubová, M. in Slavický, T. (2022). *Má svou známou notu: Kramářské písně v ústní tradici Moravy a Slezska*. Host.
- Frolec, V. (1979). Časové a sociálně významové proměny výročního obyčeje: Na příkladě jízdy králů. *Slovenský národopis*, 27, 419–448.

- Fumerton, P., Kosek, P. in Hanzelková, M. (2022). The History and Reception of Czech Broadside Ballads within Local, Regional, and Global Contexts. V P. Fumerton, P. Kosek in M. Hanzelková (ur.), *Czech Broadside Ballads as Text, Art, Song in Popular Culture, c. 1600–1900* (str. 271–286). Amsterdam University Press.
- Grafenauer, I. (1942). Ta stara velikonočna pejsen in še kaj. *Čas: Revija Leonove družbe*, 36(6–10), 89–138.
- Grepl, M. (1958). Vývoj spisovné češtiny za obrození a jazyková theorie. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*, 7(A6), 74–87.
- Holubová, M. (2021). *Katalog kramářských tisků brněnského pracoviště Etnologického ústavu AV ČR*. Etnologický ústav AV ČR.
- Holzappel, O. (1996). *Lexikon folkloristischer Begriffe und Theorien: Volksliedforschung*. Peter Lang.
- Horák, J. (1950). *České legendy*. Vyšehrad.
- Horálek, K. (1948). *Staré veršované legendy a lidová tradice*. Svoboda.
- Kamp, A. (2013). Die slavische Wendung „ukrivolsa“ in der Chronik Thietmars von Merseburg. V B. Symanzik (ur.), *Miscellanea Slavica Monasteriensia. Gedenkschrift für Gerhard Birkfellner gewidmet von Freunden, Kollegen und Schülern* (str. 279–286). LIT-Verlag.
- Kosek, P., Slavický, T. in Škarpová, M. (2012). *Fridrich Bridelius: Jesličky: Staré nové písničky*. Host.
- Kretzenbacher, L. (1953). Es reisen drei Seelen wohl aus der Pein ... Zur Kulturgeschichte der Ballade von Maria und der drei Seelen. *Jahrbuch des Österreichischen Volksliedwerkes*, 2, 48–58.
- Kretzenbacher, L. (1973). Legendenlied. V R. W. Brednich, L. Röhrich, in W. Suppan, (ur.), *Handbuch des Volksliedes: I. Die Gattungen des Volksliedes* (str. 323–342). Wilhelm Fink.
- Kropej, M. (2012). Panna Marie ve slovinské lidové tradici. *Národopisná revue*, 22(3), 176–190.
- Kumer, Z. (1974). *Vsebinski tipi slovenskih pripovednih pesmi: Typenindex slowenischer Erzähllieder*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Kumer, Z. (1999). *Zlati očenaš: Slovenski ljudski pasijon*. Družina.
- Kumer, Z. (2004). *Marija v Svetem pismu in slovenski ljudski pesmi*. Družina.
- Malura, J. (2021). Česká píseň kramářská – lidová, populární, regionální? *Česká literatura*, 69(4), 508–520.
- Orel, D. (1937). *Hudební prvky svatováclavské: Svatováclavský sborník na památku 1000. výročí smrti knížete Václava svatého*. Státní tiskárna.
- Osolobě, K. (2016). Hebrejský superlativ. V P. Karlík, M. Nekula in J. Pleskalová (ur.), *Nový encyklopedický slovník* (str. 618–619). Nakladatelství Lidové noviny.
- Rothe, H. (ur.). (1988). *Geistliche Lieder und Gesänge in Böhmen*. Böhlau Verlag.

- Schilling, M. (2015). Das Flugblatt der Frühen Neuzeit als Paradigma einer historischen Intermedialitätsforschung. V A. Messerli in M. Schilling (ur.), *Die Intermedialität des Flugblatts in der Frühen Neuzeit* (str. 25–45). S. Hirzel Verlag.
- Slavický, T. (2022). Melodies of Czech Broadside ballads in the Historical Contexts of Song Culture. V P. Fumerton, P. Kosek, Pavel in M. Hanzelková (ur.), *Czech Broadside Ballads as Text, Art, Song in Popular Culture, c. 1600–1900* (str. 271–286). Amsterdam University Press.
- Smetana, R. in Václavek, B. (1949). *České písně kramářské* (2. vydání). Svoboda.
- Smyčková, K. (2015). *Růže chuti přerokošné: Antologie moravských rukopisných kancionálů 17. a 18. století*. Univerzita Karlova.
- Smyčková, K. (2022). Broadside Ballads as a printed Medium and the Rise of Literacy. V P. Fumerton, P. Kosek in M. Hanzelková (ur.), *Czech Broadside Ballads as Text, Art, Song in Popular Culture, c. 1600–1900* (str. 255–269). Amsterdam University Press.
- Soukupová, V. (2021). První staročeský spor duše s tělem a pojetí spásy v kontextu mariánské zbožnosti. *Listy filologické*, 144(3–4), 365–404.
- Stich, A. (1991). O počátcích moderní spisovné češtiny. *Naše řeč*, 74(2), 57–62.
- Stich, A. (1996). *Od Karla Havlíčka k Františku Halasovi: Lingvoliterární studie*. Torst.
- Šrámková, M. in Sirovátka, O. (1990). *Katalog českých lidových balad I, II*. Ústav slavistiky Československé akademie věd.
- Toncrová, M. (ur.). (2004). *František Lýsek: Písně z Lašska*. Etnologický ústav AV ČR.
- Trávníček, F. (1935). *Historická mluvnice československá*. Melantrich.
- Traxler, J. (2007). Kramářská píseň. V S. Brouček in R. Jeřábek (ur.), *Lidová kultura: Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska, II* (str. 427–430). Mladá fronta.
- Tyllner, L. (2010). *Tradiční hudba: Hledání kořenů*. Etnologický ústav AV ČR.
- Urbancová, H. (2007). *Mariánske legendy v ľudovom speve: Príspevok k typológii variačného procesu*. AEPRESS.

Seznam kratic in okrajšav

AV ČR – Akademie věd České republiky (Češka akademija znanosti)

MGP – Muzeum a galerie Prostějov (Muzej in galerija Prostějov)

MZK – Moravská zemská knihovna Brno (Moravska deželna knjižnica Brno)

v. v. i. – veřejná výzkumná instituce (javna raziskovalna ustanova)

Svetlana Kmecováⁱ, Špela Sevšek Šramelⁱⁱ

Sodobna slovaška proza in ritual z vidika uporabe pripovednih in jezikovnih sredstev (na primeru novele Kataríne Kucbelove *Čepiec*)

Prispevek se posveča analizi novele Kataríne Kucbelove z naslovom *Čepiec* (2019), ki predstavlja eno od tendenc v sodobni slovaški prozi z izpostavljenim vprašanjem identitete in odnosa do tradicije v regionalno, etnično in konfesionalno pestrem okolju. Izhodišče naše jezikovne in literarnovedne analize je ritual, ki je že nekaj časa v središču pozornosti etnoloških, antropoloških, kulturoloških in jezikoslovnih raziskav. Zanima nas, kako se uresničuje v besedilu z vidika literarnih postopkov in izbire uporabljenih jezikovnih sredstev. Literarni del analize obravnava uporabo pripovednih strategij, povezanih z ritualom (tematsko, žanrsko, strukturno). Jezikovni del se osredotoča na jezikovna sredstva, s katerimi avtorica dosega učinek ritualnosti, predvsem z izbiro leksike, simboliko, metaforiko in frazeologijo, ter raziskovana besedila preučuje zlasti z vidika etnolingvistike.

Ključne besede: sodobna slovaška proza, ritual, pripovedne strategije, jezikovna analiza, etnolingvistika

Contemporary Slovak Fiction and Ritual in Terms of the Use of Narrative and Linguistic Devices (Using the Example of Katarína Kucbelová's Novella *The Bonnet*)

The article analyses Katarína Kucbelová's novella *The Bonnet* (*Čepiec*, 2019), which represents one of the tendencies in contemporary Slovak fiction, highlighting the question of identity and the relationship to tradition in a regionally, ethnically and confessionally diverse environment. The basis of our linguistic and literary analysis is ritual, which has long been at the centre of attention in ethnological, anthropological, cultural and also linguistic research. We are interested in how it is manifested in the text in

ⁱ Bratislava; svetlanaluhova@hotmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-4629-4115>

ⁱⁱ Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta; spela.sramel@ff.uni-lj.si; <https://orcid.org/0009-0000-4485-7645>

terms of literary procedures and the choice of linguistic devices used. The literary part of the analysis deals with the use of narrative strategies related to ritual (thematically, genre-wise, structurally). The linguistic part focuses on the linguistic means used by the author to achieve the effects of rituality, mainly through the choice of lexis, symbols, metaphors and phraseology, and examines the texts under study mainly from an ethno-linguistic perspective.

Keywords: contemporary Slovak prose, ritual, narrative strategies, linguistic analysis, ethnolinguistics

1 Uvodna izhodišča

Književnost, jezik in ritual oz. obred¹ lahko, podobno kot umetnost in religijo, uvrstimo med semiotične sisteme (Bartmiński 2016: 17). Vsi trije so tudi načini oz. sredstva komunikacije. V jezikoslovju, pa tudi v antropologiji, etnologiji itd. je v rabi besedna zveza *komunikacijski ritual* (Turner 1995; LaChapelle 1984; Rusnák 1999), iz katere je razvidno, da lahko komunikacijo samo po sebi dojemamo kot ritual, ki poteka po določenem vzorcu, njeni udeleženci imajo jasno določene vloge, vezana je na določen čas in kraj, lahko je ekspresivna in ima pogosto pomirjujočo ali celo terapevtsko vlogo. Jezikovna sredstva so le en, a bistveni del tega obreda. Znana je tudi Careyjeva teorija (Carey 2008), po kateri komunikacijo razumemo kot ritual ter jo povezujemo s pojmi, kot so deljenje, udeležba, vključenost, skupnost, povezanost. Komunikacija v tem primeru ni usmerjena v prenos sporočila ali dejanje posredovanja informacij, temveč v ohranjanje skupnosti v času in demonstracijo (skupnih) prepričanj.

Definicija rituala Clauda Riviera se sklicuje na »celoto individualnih ali kolektivnih dejavnosti, ki temeljijo na določenih pravilih in vključujejo človekovo telo [...]« (cit. po Watthee-Delmotte 2011: 227). Ritual ima svoje izvajalce in ponavadi tudi pričevalce (opazovalce) ter močno simbolno vrednost, ki temelji na njihovi (ne nujno zavedni) identifikaciji s skupnimi vrednotami. Njegova osnovna lastnost je ponovljivost. Nikita I. Tolstoj

¹ Tako *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (Bajec idr. 1970–1991) kot tudi *Slovenski etnološki leksikon* (Baš 2007: 501) in *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska* (Botík in Slavkovský 1995: 118) leksema *ritual* in *obred* navajajo kot sinonima. Tako ju uporabljamo tudi v članku, prav tako njune izpeljanke *ritualen*, *obreden*, *ritualnost*, *obrednost*.

(1982, povzeto po Bartmiński 2016: 23) dodaja, da ritual soustvarjajo trije (pod)kodi, in sicer besedni, akcijski in predmetni.

V prispevku želimo na primeru novele *Čepiec (Avba)* Kataríne Kucbelove² pokazati, kako se lahko vsi trije omenjeni kodi uresničujejo v literarnem besedilu. Posebej nas zanima tudi odnos do tradicije in folklore ter način, kako kolektivni ritual iz preteklosti v sedanjosti sproža vprašanje o osebni zgodovini in identiteti. Pripovedovalka v noveli namreč poleg vloge poslušalke postopoma daje glas bolj splošnim in univerzalnim ugotovitvam. Pri jezikovni analizi besedila bomo izhajali predvsem iz stališč etnolingvistike, kot jo razume Tolstoj (1982: 404, povzeto po Bartmiński 2016: 23), torej mejne in hkrati celostne discipline, ki raziskuje ravni kulturnih vsebin, posredovanih s pomočjo različnih formalnih sredstev (beseda, rekvizit, obred itd.). Zanimali nas bodo torej simboli, metafore in frazeološke enote, ki jih najdemo v besedilu novele. Ne ukvarjamo se z njihovo podrobno analizo, temveč jih le navajamo kot sredstva simbolizacije na podlagi rituala in jih razumemo kot ključne besede, besedne zveze, pomembne točke besedila z vidika teme prispevka.³ Po analizi in interpretaciji je novela Kataríne Kucbelove postavljena v kontekst sodobne slovaške proze s posebnim ozirom na odnos do tradicije, tematizacijo obrobja in avtobiografskosti kot prepoznavnih tendenc generacije avtorjev, ki ustvarjajo po letu 2000.

2 Novela *Čepiec*

2.1 Ritualno v noveli iz perspektive literarnih sredstev

Dogajalni prostor novele *Čepiec* je odročna vasica Šumiac na srednjem Slovaškem, kamor pripovedovalka dve leti redno prihaja z namenom, da bi se naučila sešiti obredno žensko pokrivalo *čepiec*, tipično za tamkajšnjo tradicionalno nošo. Med procesom učenja sledimo fragmentom ponavljajočih se zgodb iz osebnega življenja starejše gospe Il'ke, pripovedovalnine »učiteljice«, pa tudi življenja na vasi, sobivanja z Romi, družbenega časa po drugi

² Katarína Kucbelová (1979) je slovaška avtorica petih pesniških zbirk, novela *Čepiec* (sln. Avba, 2019) je njen prozni prvenec, ki se je uvrstil med finaliste nagrade anasoft litera. Novela je doživela uspeh v tujini (angleški, nemški, poljski, češki, madžarski in latvijski prevod). Njen najnovejši roman nosi naslov *Modroslepota* (sln. Modroslepota, 2023).

³ V prispevku navajamo primere literarnega besedila v slovenskem prevodu avtoric prispevka, odlomki slovaškega izvirnika so navedeni v opombah.

svetovni vojni do danes. Namen »etnološke raziskave« pripovedovalke, ki ostaja v vlogi poslušalke, opazovalke in učenke, je poleg procesa šivanja, ki je pomembnejši od samega rezultata, tudi zbiranje snovi in pisanje knjige. Novela odpira poleg tematsko dominantnega odnosa do rituala in folklorja še žanrsko in naratološko vprašanje prepletanja dokumentarnega in esejistično-refleksivnega pripovedovalnega načina. Prinaša relevantno razpravo o neenoznačni dokumentarni vlogi, ki se preveša v estetsko in etično vlogo književnosti. Pripovedovalka postane del Il'kine družine, njuno druženje ob ročnem delu, ki ima vse elemente rituala, daje Il'ki priložnost, da pripoveduje osebno zgodbo svoje generacije in lokalnega okolja. Pripovedovalki pa obenem omogoča postopno iskanje lastnega spomina.

Avtorica v središče zgodbe postavi odnos do folklorja v sodobni slovaški družbi, vendar se zavestno izogne posplošenemu vrednotenju in za obravnavo izbere *pars pro toto* vas Šumiac⁴ in del oblačilne kulture *čepiec*⁵, ki ga prvoosebna avtobiografska pripovedovalka želi spoznati iz prve roke. Ravno ta predstava avtentičnega stika z oblačilno folklorjo pa trči ob spoznanje o neizbežni posredovanosti, spremenljivosti in dinamični ali celo popačeni podobi folklorja. Pripovedovalka, ki prihaja domov k svoji učiteljici Il'ki, stopa med učenjem šivanja v neposreden stik z različnimi vrstami blaga in načinom vezenja ter postopoma gradi osebni odnos s svojo gostiteljico. Njuno intenzivno druženje, ki je lahko tudi molčanje kot najvišja oblika bližine, poslušanje ali pripovedovanje, usmerja pripoved od zanimanja za folklorno k osebni zgodbi obeh protagonistk. Ritual ima v tem literarnem delu večkratno vlogo: kot iniciator poti in cilja, ritual skupnega šivanja pokrivala kot tema

⁴ Šumiac je vas pod Nizkimi Tatrami v porečju Hrona, ki zgodovinsko velja za najzahodnejše območje, kjer živijo Rusini z grškokatoliško versko tradicijo. Obenem je to območje, kjer večinsko slovaško prebivalstvo sobiva z romsko skupnostjo. Oba momenta, pa tudi aktualne politične razmere avtorica izkoristi za refleksijo družbenih vprašanj, ki zadevajo meje sprejemanja drugega in kažejo na kompleksne odnose v družbi (Šrank 2021).

⁵ *Čepiec* ima slovensko kulturno ustreznico *avba*, v obeh primerih gre za večinoma žensko obredno pokrivalo, ki je skozi čas in v različnih lokalnih okoljih spreminjalo svojo podobo in funkcijo. Za razliko od drugih pokrival gre pri avbah za utrjeno priležno obliko, ki obkroža obraz in pokriva lase (prim. Žagar 2015: 125–126). Vsekakor je izraz v noveli vezan na pomen pokrivala, ki so ga nosile poročene ženske. Reprezentativna vloga tipično slovaškega ali lokalno prepoznavnega znaka folklorja je v noveli problematizirana kot folklorizem v sodobni rabi, kot spoznanje o profanosti tega pokrivala, predvsem pa kot izhodišče tematizacije ženske identitete. O različnih definicijah folklorizma in njegovih funkcijah ter pojavitvah gl. Poljak Istenič (2008: 4). V prispevku uporabljamo citatno obliko *Čepiec/čepiec*.

(šivanje, pripovedovanje, obiskovanje), kot posnemanje elementov rituala v obliki pripovednih postopkov (ponavljanje, cikličnost, variiranje). Prisostvovanje obredu pa pripovedovalki omogoča fiktivni vstop v preteklost in refleksijo sodobnega pogleda na duhovno kulturo tega območja. Idilično, posvečeno podobo rituala in življenja v družinski skupnosti zamenja bolj realistična ponazoritev podeželja in sobivanja generacij. Obred izdelovanja ženskega pokrivala pa obema protagonistkama omogoča tudi, da obstaneta na mestu in se posvetita sami sebi.

Poleg kontrasta med preteklostjo in sedanjostjo dinamičnost pripovedovanja omogoča prav pot, ki sproža napetost, refleksijo in primerjavo, tipične postopke za potopisno ali reportažno pripoved. Pripovedovalki, ki prihaja od zunaj z željo po globljem in pristnem spoznavanju lokalnega okolja in miselnega sveta, omogoča, da premisli predsodke in vnaprej dane predstave na novo na podlagi lastne izkušnje. Tako denimo delujejo opažanja in zapisovanja vožnje v avtobusu, kjer se srečuje z romskimi otroki, nestrpnostjo in tihimi, a strogimi mejami. Te ugotovitve pa mehča s poetičnimi opisi detajlov, vendar pri tem ostaja zunanja opazovalka. Manj v ospredju je rusinska pripadnost in tradicija, ki deluje bolj kot eksotična, neproblematična identiteta. Bolj analitični so aktualni družbenopolitični komentarji lokalnega okolja, ki jih poskuša razložiti na podlagi poznavanja vzrokov zanje. Ta družbena tema se veže tudi na diskurz o položaju ženske v družbi, katerega simbol je ravno *čepiec*.

Dokumentarna linija pripovedi s pričevanjem in osebno izpovedno zgodbo Il'ke je v središču novele, dopolnjuje jo prvoosebna pripovedna perspektiva. Pripovedovalka, glavna protagonistka vodi pripoved, komentira proces pisanja in izbiranja ter razlaga namen pisanja in raziskovanja folklore. Subjektivno se v pripovedi stopnjuje, saj opazovalka, v vlogi poslušalke in učenke najprej molče, potem pa z vstopom v pripoved rekonstruira tudi svojo preteklost in odnose v družini. Analogija šivanja in pisanja se začne prepletati v procesu sicer skonstruiranega oz. načrtovanega rituala šivanja, ki poleg predajanja znanja, spretnosti in izkušenj obenem prinaša še neformalno pripovedovanje (izpovedovanje) v fragmentih in poslušanje, ki dobi vlogo (avto)terapije. Ritual šivanja in pisanja povezuje moment ponavljanja, variiranja in vračanja, ki se kaže skozi ponavljajoče večpomenske motive in simbole (nit, ponavljanje priučenih gibov, premik, paranje, glajenje). Na tok pripovedi vpliva tudi členitev novele na številčno

označena poglavja, ki ustrezajo časovnemu zaporedju in delujejo kot dnevniški zapisi; prekinitve in zamolke v pripovedovanju pa sprožajo krepko označene povedi, ki bodisi izpostavijo izbrano repliko ali poantirajo misel in s tem prekinjajo ritem povedi.

Stereotipne predstave se v besedilu uresničujejo kot inherentno prisotna nasprotja: dobro – slabo, moje/naše/domače – tvoje/vaše/tuje, notranje – zunanje, belo – črno, tradicionalno – sodobno, ruralno – urbano, središče – obrobje, narava – kultura, statično – dinamično, avtentično – stilizirano. Skozi nje so predstavljeni problemi sodobne slovaške družbe, ki izrazito vplivajo na zasebno sfero življenj posameznikov (Passia in Taranenková 2014: 144). Te opozicije, še posebej meje med njimi, pripovedovalka tematizira, preizprašuje in rahlja.

2.2 Izbira in vloga jezikovnih sredstev

V obravnavani noveli se ritualnost ne odraža zgolj v tematiki, dogajalnem prostoru, likih, opisih običajev ali obredov, literarnih postopkih in strukturi besedila, temveč tudi v izbiri jezikovnih sredstev, ki podpirajo navedene analogije med književnostjo, jezikom in ritualom, oziroma s katerimi je dosežena simbolnost novele, ki ga približuje ritualnim besedilom.

Že sam leksem *čepiec*, ki se v slovenščini pomensko delno prekriva z leksemi *peča*, *avba*, *ruta*, slovar *Slovník súčasného slovenského jazyka* (Buzássyová in Jarošová 2006: 481) opredeljuje kot »pokrivalo, ki obdaja obraz, navadno na zadnji strani za zapenjanje ali zavezovanje; del tradicionalne noše poročenih žensk«, in nosi več konotacij. Po Hlôškovi (1985: 458) je bilo *začepčenie* ali *zavítie* sestavni del in *čepiec* glavni rekvizit enega najpomembnejših ritualov prehoda, poročnega obreda, v katerem nevesta izgubi venček, simbol devištva, in dobi *čepiec*, s čimer se uradno in pred očmi skupnosti preobrazi iz deklice v poročeno žensko. S tem sicer dobi v družbi določen status, hkrati pa to zanjo pomeni nove obveznosti, meje in pravila, po katerih se mora ravnati. To dejstvo se odraža tudi v več slovaških frazemih, npr. *dostat' sa pod čepiec* 'poročiti se', *byť pod čepcom* 'biti poročena', *hotovit' čepiec* 'pripravljati balo' itd.⁶ Pokrivanje las

⁶ V slovenščini najdemo le eno frazeološko enoto s to komponento, in sicer *priti pod avbo* s pomenom 'poročiti se' (Žagar 2015).

poročenih žensk je bilo že od starokrščanskega obdobja družbena norma. Za pripovedovalko novele, ki je poročena, živi v urbanem okolju in ne nosi pokrivala, je *čepiec* »odvečna stvar« (Kucbelová 2019: 30) v smislu njene prvotne funkcije. Hkrati pa upa, da bo v procesu izdelave obrednega pokrivala odkrila nekaj pomembnega o sebi, da bo v njeno življenje prinesel nekaj tujega, zunanjega, kar ji bo pomagalo bolje spoznati svojo notranjost in najti samo sebe. V ritualu šivanja ima torej pokrivalo *čepiec* vlogo glavnega rekvizita.

Pripovedovalka v besedilu izrecno poudarja pomen ritualov in šeg v človekovem življenju, tako zasebnih (»Od sinoči vem, da je treba začeti zvečer in nadaljevati jutraj, najti svoje rituale.«⁷) kot družbenih (»Šege so potrebne za delovanje za nazaj, z njimi se lahko razloži krivice, nepričakovane dogodke, nadomeščajo manjkajoči razlog.«⁸). Kot določeno vrsto rituala dojema tudi delo, ki ima v noveli večkrat poudarjeno izrazito terapevtsko funkcijo, govori na primer o pripravljalnih delih pred voženjem, ki jim je treba nameniti poseben obredni čas. Njena učiteljica Il'ka nadaljuje z besedami »To pripravo bi bilo dobro narediti v nedeljo popoldne, ko je največji mir [...]«.⁹

S spiritualnostjo in ritualnostjo so tesno povezane vraževerne predstave ljudi, ki niso vedno izražene s strogo ustaljenimi jezikovnimi sredstvi, a kljub temu odražajo podobne miselne vsebine skozi stoletja. Te imajo kljub nadnaravni prvini včasih zelo pragmatične temelje in preproste razlage. V besedilu so bogato zastopane in so neločljiv del življenja ljudi, ki jih glavna junakinja, živeča v mestnem okolju, na nekaterih mestih rahlo ironizira. Kot primere lahko navedemo naslednje odlomke: »Večkrat je ponovila, da vsaka mati prešteje otroku prste, ko se rodi [...], mogoče je bilo to povezano s še eno vražo [...]«¹⁰, »Iгла ne sme pasti na tla.«¹¹ ali naslednja:

⁷ »Od minulej noci viem, že treba začínat' večer a pokračovat' ráno, nájsť si svoje rituály.« (Kucbelová 2019: 93.)

⁸ »Zvyky sú potrebné, aby fungovali späťne, dajú sa dohľadať na objasnenie nespravodlivostí, nečakaných udalostí, zastúpia chýbajúci dôvod.« (Kucbelová 2019: 144.)

⁹ »Túto prípravu by si bolo dobré si robievať v nedeľu popoludní, keď je najväčší pokoj, [...]« (Kucbelová 2019: 93.)

¹⁰ »Viacrát zopakovala, že každá matka spočíta dieťaťu prsty, keď sa narodí, [...], možno to súvisí s ďalšou poverou, [...]« (Kucbelová 2019: 48.)

¹¹ »Iгла не сме па́сти на тла.« (Kucbelová 2019: 106.)

Če na božični večer v hišo vstopi tuja ženska, bo prinesla nesrečo, treba je paziti na tuje ženske v hiši, kdor zjutraj, preden začne jesti, kihne, bo dolgo živel, perilo ne sme viseti, ker bo tisti, čigar stvari visijo, kmalu umrl, raje si ne izposojaj, če ti kaj manjka, ker to prinese nesrečo, je pa zagotovo cela vrsta stvari, ki prinesejo nesrečo že s tem, da manjkajo. **Držati se vsega tega je stres celo brez potrošništva.**¹²

Del vraževernih predstav je tudi verovanje v nadnaravna bitja, duhove in podobno: »Vendar mojega imena ne smeš dati tja, sicer te bom prišla strašit.«¹³ Ena osnovnih značilnosti vseh ritualov je ponavljanje, ki je v besedilu zelo izrazito in pomaga ustvariti vtis cikličnosti ter obrednosti. Ponavljanje je hkrati stilna dominanta folklorne (Bartmiński 2016: 46), ki avtorici omogoča rahljanje meje med dokumentarnim oz. reportažnim in fokalnim. Ponavljanje je povezano z enim prostorom, ki je v splošnem obrobje, v zgodbi pa je to njeno središče, vas Šumiac z Il'kino hišo in njeno okolico. V besedilu se ponavljajo prihodi in odhodi glavne junakinje, pogovori z njeno učiteljico Il'ko in drugimi ter pripovedovanje, šivanje ali vezenje, sprehodi (kot dopolnitev terapije z delom in govorjenjem).

»Od najstarejših časov so števila, ki navidezno služijo samo štetju, imenitna podlaga za simbolične izpeljave. Ne izražajo le količine, temveč tudi misli in sile.« (Chevalier in Gheerbrant 2023: 886). Avtorica na več mestih izkorišča potencial nekaterih magičnih števil, svojo funkcijo pa imajo tudi v ritualih. S tem do neke mere dokumentarnemu besedilu dodaja ravno magično, pravljično razsežnost. K temu pripomoreta tudi ponavljanje ter prisotnost naloge, ki jo mora glavna junakinja opraviti, da bi prejela nagrado. Vendar je v tem konkretnem primeru nalogo, namreč sešiti *čepiec*, zastavila sama sebi. Simboliki posameznih števil se na tem mestu ne bomo podrobno posvečali, navedli bomo le nekaj primerov:

¹² »Ked' na Štedrý večer vstúpi cudzia žena do domu, prinesie nešťastie, pred cudzími ženami v dome treba byť na pozore, kto ráno pred jedlom kýchne, bude dlho žiť, bielížen nesmie visieť, lebo ten, koho veci visia, čoskoro umrie, radšej si nepožičať, keď niečo chýba, prináša to nešťastie, ale určite je celý rad vecí, ktoré prinesú nešťastie už len tým, že chýbajú. **Všetko to dodržat' je stres aj bez konzumu.**« (Kuchelová 2019: 144.) Krepko označila avtorica K. K.

¹³ »Ale nesmieš tam dať moje meno, lebo ťa prídem mátať.« (Kuchelová 2019: 139.)

Tast je delal v ogromni klavnici, takrat je bil tudi zavarovan, pokojninsko zavarovan, ampak je omedleval zaradi prevelike vročine, vlage in smradu, dvakrat mu je uspelo to zatajiti, kolegi so ga skrivali, ampak ko se je zgodilo tretjič, je šef to odkril in ga vrgel iz službe. V tretje, na tretji dan, tretjič [...].¹⁴

Iz navedenega odlomka je razvidno, da avtorica izraža tudi neke vrste distanco ali rahlo ironiziranje, tudi zato, ker junaku v pravljicah tretjič večinoma uspe, tu pa se zgodi obratno. Naslednja primera uporabe števil: »Trije pari, starši in otroci, [...]. Dvanajst ljudi v eni leseni hiši.«¹⁵ ali »**Tri leta po [ločevju] smrti sploh ni jokala in potem sedem let ves čas.** In po tistih sedmih letih je prišla izgorelost, bolnišnica v Podbrezovi, nežna revolucija, ki se je zaradi tega ne spomni.«¹⁶ Avtorica v besedilu izkorišča tudi simbolno vrednost barv, ki so neločljivo povezane z vezenjem, uporablja jih kot *pars pro toto*, ko govori o tradiciji in o tem, da se ne da določiti njenega začetka. S pomočjo barv prav tako opozarja na paradoksalno razliko med funkcijo pokrivala, namreč prikazati in zagotoviti čistost in vzdržnost ženske, in njegovim videzom (pretirana okrašenost, pisane živahne barve, lesket).

Stereotip, vrsta običajnega pojma in hkrati ustaljena predstava, ki vključuje tudi konotirane vsebine (Bartmiński 2016: 27), je sestavina kulturnega koda in osrednji pojem etnolingvistike, ki skuša rekonstruirati t. i. jezikovno podobo sveta, posebno za vsako jezikovno skupnost in zakodirano v jeziku kot celoti, od njegovih slovničnih struktur do ustaljenih besednih zvez, frazemov in celotnih besedil, pri čemer upošteva celoten niz mentalnih vsebin, ki jih običajno imenujemo konotacije. Tri ključne sestavine jezikovne podobe sveta so simboli, metafore, frazeološke in paremiološke enote. Te lahko razumemo tudi kot osnovo komunikacijskega rituala, saj so globoko zakoreninjeni in ustaljeni znotraj jezikovne skupnosti. Stereotipi, ki jih najdemo v obravnavanem besedilu, so npr. *ženska*, ki je zelo kompleksen in ga lahko še dodatno razdelimo na samostojne (pod)

¹⁴ »Svokor robil na obrovskom bitunku, vtedy bol aj poistený, poistený na dôchodok, ale odpadával z prílišného tepla, z vlhkosti a zo smradu, dvakrát sa mu to podarilo zatajiť, kolegovia ho kryli, ale na tretíkrát ho šéf odhalil a vyhodil. Do tretice, na tretí deň, na tretíkrát [...].« (Kucbelová 2019: 97.)

¹⁵ »Tri páry, rodičia a deti, [...]. Dvanásť ľudí v jednej drevenici.« (Kucbelová 2019: 21.)

¹⁶ »Tri roky po smrti neplakala vôbec a potom sedem rokov stále. A po tých siedmich rokoch prišlo vyhorenie, nemocnica v Podbrezovej, nežná revolúcia, ktorú si pre to nepamätá.« (Kucbelová 2019: 121.)

stereotype: *mati*, *nezakonska mati*, *tašča*, *žena*, *devica*, *stara devica*, *vdova*, *stara ženska/stara baba* (npr. *stara baba vse življenje*). Z njimi so povezani stereotipi *dom*, *hiša* in *družina*¹⁷ ter tudi *delo*, *meja*. Novela posebej izpostavlja stereotip *nit* in njegovo večplastnost, povezan je z oblačilno kulturo in folkloro kot takšno. Več navedenih stereotipov spada v tako imenovano sfero *sacrum* – *mati*, *družina*, *dom* itd. Nekateri od omenjenih stereotipov so dodatno podprti s simboli, npr. *čepiec*, *krilo*, *klobuk*, spet drugi so podvrženi preizpraševanju ali celo zanikanju. Modifikacija stereotipov se dogaja tako na idejni kot jezikovni ravni, npr. s pripisovanjem tipičnih lastnosti enega spola drugemu (*klobuk je težko nositi, zlasti ženski; hišo so zgradile ženske*), uporabo neologizmov in inovativnih besednih zvez, povezanih s folkloro (*instafolklor*, *folklor na tri klike*, *mobitel s folklorom ovitkom*, *brunarica kot kavarna Venezia*, *izgorelost v narodni noši*). Prej navedene stereotype lahko štejemo med univerzalne, v noveli pa najdemo tudi koncepte, ki so povezani s slovaško kulturo (*Kráľova hoľa*, *Amerika*, *Amerikánec*, *socializem*, *partizan*).

Nekatere od zgoraj omenjenih konceptov in z njimi povezanih miselnih vsebin lahko najdemo tudi v frazeologiji. Če smo že nakazali vzporednost med jezikom, književnostjo in ritualom, bi lahko nadaljevali s tem, da je frazeologija nabor ustaljenih formul, ki so v rabi pri komunikaciji. V frazemih se ohranjajo, kodirajo in zrcalijo vrednote, moralni standardi in svetovni nazor jezikovne skupnosti. V noveli najdemo bogat nabor frazemov in paremioloških enot različnih tipov. Iz semantičnega polja ženska so to: *byť pod čepcom* ‘biti poročena’, *peknučka ako ružička* ‘zelo lepa’, *keď zbiješ ženu, ako by si zem pooral* ‘pretepsti ženo je koristno’; iz koncepta dom in družina (*rodinný krb* ‘dom, družina’, *dvere z domu ti budú široké, ale do domu už úzke* ‘lahko je oditi od doma, težko pa se je vrniti’, *vracat’ sa niekam ako domov* ‘pogosto, z veseljem kam hoditi’; iz semantičnega polja nadnaravna bitja ali smrti (*nočná mora* ‘nekaj neprijetnega, vzbujajočega strah’, *na smrteľnej posteli* ‘tik pred smrtjo’, *zložit’ kosti* ‘umreti’).

V noveli so uporabljeni tudi narečni izrazi ali leksemi iz posebnega žargona žensk, ki so šivale *čepce*, ti delujejo kot kod določene jezikovne skupnosti (regionalne, socialne, poklicne). Za tujce oz. tiste, ki niso člani skupnosti, so ti izrazi nerazumljivi in delujejo eksotično oz. ekspresivno. Mednje

¹⁷ Več o tem gl. npr. Kmecová (2021).

spadajo leksemi *kontik*, *kapka*, *ritka*, *baršon*, *oringla*, *riabkaný*, *vlizelin*, *kanafas*, s katerimi poimenujemo dele pokrivala, blago za njihovo izdelavo, ženske okraske itd.

3 Tendence v sodobni slovaški prozi

Novela *Čepiec* Kataríne Kucbelove v kontekstu sodobne slovaške proze ni osamljen primer tematizacije podeželja ter iz njega izhajajočega iskanje odnosa do tradicije in osebne identitete. Tradicijo literarizacije obmejnih prostorov in podeželja s socialno tematiko predvsem pa lirizacijo proze najdemo v slovaški prozi od sredine 20. stoletja, denimo pri Františku Švantnerju (1912–1950), Petru Jarošu (1940), pri čemer so se avtorji v družbenem času umikali k upodobitvi človeka kot bitja, povezanega z naravo in prvobitnimi čuti ter preizpraševali in modificirali tradicijo ljudskega slovstva, še posebej produktiven je odnos do baladnosti. Kontinuiteto vse do sodobnosti vzpostavlja Dušan Dušek,¹⁸ na čigar poetiko vsakdanjega, vitalističnega pogleda na svet se sklicujejo tudi mladi avtorji. Tematiko obrobnežev v socialnem, etničnem in regionalnem smislu izostruje Viťo Staviarsky (1960), ki brez patosa in naivne idilizacije tematizira vzhodno-slovaško regijo onkraj njene stereotipne podobe.¹⁹ Pri treh avtorjih sodobnih proznih besedil, kot so Ján Púček, Alena Sabuchová, Maroš Krajňak, lahko izpostavimo njihov angažiran odnos do družbenih tem in kolektivnega in individualnega spomina, zanje so značilni še avtobiografski pripovedovalec, literarizacija podeželja (predvsem geografsko obrobni pokrajini s kulturno specifikom) in zgodovine lokalnega prostora, večja mera dokumentarnosti, izrazito subjektivno podajanje in refleksivnost, ki se povezuje s postopki lirizacije (Passia 2021: 367). Novela Kucbelove znotraj opisane literarne tendence izstopa s pomensko večplastnostjo in obrobno uporabo motivov narave ali prepoznavnih atributov pokrajine dogajalnega prostora.

¹⁸ Dušan Dušek (1946) je avtor proze vsakdanjika z majhnimi subjektivnimi perspektivami v pokrajinsko zaznamovanem okolju. V slovenskem prevodu je izšel izbor kratkih zgodb *Jajčka vseh velikosti* (2016).

¹⁹ Prim. Viťo Staviarsky: *Kivader in druge novele* (2018, prev. D. Pungeršič).

4 Zaključek

»Rituali so univerzalne prakse človeške kulture. Te vseprisotne družbeno določene konvencije so tako razširjen del vsakdanjega življenja, da je brez poznavanja njihove lokalne oblike nemogoče stalno krmariti v družbenih interakcijah.« (Legare in Nielsen 2020.) Ravno zato je ritual že desetletja v središču pozornosti mnogih znanstvenih disciplin. V prispevku smo poskušali pokazati, da lahko služi tudi kot izhodišče za literarnovedno ali jezikovno analizo leposlovnega besedila, prav tako smo si prizadevali prikazati nekatere vzporednice med ritualom, jezikom in književnostjo, vendar zaradi večplastnosti raziskovanih razmerij samo v omejenem obsegu. Tako se nismo dotaknili lastnosti in funkcij rituala, jezika in književnosti, ki bi jih lahko primerjali (na primer kulturni prenos). Možna perspektiva bi bila tudi razmišljati o dejavnosti ustvarjanja, pisanja ali dejavnosti branja kot ritualu.

Vir

Kucbelová, K. (2019). *Čepiec*. Slovart.

Literatura

- Bajec, A., Jurančič, J., Klopčič, M., Legiša, L., Suhadolnik, S., Tomšič, F., Čop, B., Rigler, J., Černelič, I., Hajnšek-Holz, M., Jakopin, F., Leder-Mancini, Z., Logar, T., Müller, J., Humar, M. in Šircelj-Žnidaršič, I. (ur.). (1970–1991). *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Založba ZRC, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. www.fran.si
- Bartmiński, J. (2016). *Jazyk v kontextu kultury*. Karolinum.
- Baš, A. (ur.). (2007). *Slovenski etnološki leksikon*. Mladinska knjiga.
- Botík, J. in Slavkovský, P. (ur.). (1995). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska* 2. Veda.
- Buzássyová, K. in Jarošová, A. (ur.). (2006). *Slovník súčasného slovenského jazyka. A–G*. Veda.
- Carey, J. W. (2008). *Communication as Culture: Essays on Media and Society*. Routledge, Taylor and Francis Group.
- Chevalier, J. in Gheerbrant, A. (2023). *Slovar simbolov*. Mladinska knjiga.
- Hlôšková, H. (1985). Venó a výbava na slovenskom vidieku. *Slovenský národopis*, 33(2–3), 453–464.

- Kmecová, S. (2021). Skozi vrata ven, skozi okno noter: poimenovanje za dele hiše v sestavi slovenskih in slovaških frazemov. *Jezikoslovni zapiski*, 27(2), 103–120. <https://doi.org/10.3986/JZ.27.2.06>
- LaChapelle, D. (1984). *Ritual Is Essential. Context*, 5, 39–42.
- Legare, C. H. in Nielsen, M. (2020). Ritual explained: interdisciplinary answers to Tinbergen's four questions. *Philosophical transactions of the Royal Society of London. Series B, Biological sciences*, 375(1805), 20190419. <https://doi.org/10.1098/rstb.2019.0419>
- Passia, R. (2021). Literary Portrayals of Contemporary Slovak Countryside. V J. Ivánek in J. Mulura (ur.), *Portraying countryside in Central European literature* (str. 357–369). Univerza v Ostravi.
- Passia, R. in Taranenková, I. (2014). *Hľadanie súčasnosti*. Literárne informačné centrum.
- Poljak Istenič, S. (2008). Šege in navade kot folklorizem. *Tradiciones*, 37(2), 61–110.
- Rusnák, J. (1999). O dramaturgii komunikačných rituálov – insígnie, dekorácie, rekvizity. V M. Nábělková in L. Králik (ur.), *Varia VIII: zborník materiálov z VIII. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 25.-27. november 1998)* (str.199–203). Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV.
- Šrank, J. (2021). *Katarína Kucbelová, komplexná charakteristika*. Literárne informačné centrum. <https://www.litcentrum.sk/autor/katarina-kucbelova/komplexna-charakteristika-tvorby>
- Turner, V. (1995). *The Ritual Process: Structure and Antistructure*. Aldine De Gruyter Publishing.
- Watthee-Delmotte, M. (2011). Literature as Ritual: The Ritual Stakes in Contemporary Literature. *Interférences littéraires/Littéraire interférenties*, 7, 227–234.
- Žagar, J. (2015). *Pokrivala*. Slovenski etnografski muzej.

Hana Lacováⁱ

Dramski lik in dramsko dogajanje v slovaških dramah z utopično tematiko v obdobju 1920–1948

Prispevek preučuje vpliv utopične tematike na kategoriji dramskega lika in dramskega dogajanja pri izbranih slovaških dramah, ki so nastale med letoma 1920 in 1948. Študija se posveča štirim dramskim naslovom: drami Jozefa Závodnega (1899–1969) *Nadčlovek* (1927), drami Petra Karvaša (1920–1999) *Meteor* (1945), drami Juraja Váha (1925–1976) *Zadnji in prvi* (1949) ter drami Júliusa Barča-Ivana (1909–1953) *Konec* (1948). Cilj je, da s preučitvijo podkategorij dramskega lika in dramskega dogajanja identificiramo elemente in postopke, ki so uporabljene v dramskih besedilih z utopično tematiko, ter njihov vpliv na dramsko zgradbo.

Ključne besede: utopična tematika, katastrofa, idejna drama, dramski lik, dramsko dogajanje

The Categories of Dramatic Character and Dramatic Plot in Slovak Dramas with a Utopian Theme in the Period 1920–1948

The article examines the influence of the utopian and catastrophic theme on the category of character and plot, in selected dramas written in the period 1920–1948. The article introduces four dramatic work: Jozef Závodný's (1899–1969) *The Übermensch* (1927), Peter Karvaš's (1920–1999) *Meteor* (1945), Juraj Váh's (1925–1976) *The First and the Last Ones* (1949), and Július Barč-Ivan's (1909–1953) *The End* (1948). The aim of the article is to identify the key themes and artistic techniques in dramatic texts with a utopian theme through sub-categories (namely the categories of dramatic character and dramatic plot).

Keywords: utopian theme, catastrophe, drama of ideas, dramatic characters, dramatic plot

ⁱ Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta; hana.lacova@ff.uni-lj.si;
<https://orcid.org/0000-0002-4495-1401>

1 Uvod v problematiko, raziskovalna izhodišča, pojmi

Krize različnih vrst in razsežnosti prinašajo najrazličnejše dražljaje, priložnost za nov začetek ter prevrednotenje družbenega in osebnega modusa operandi. Dramatika se v prizadevanju, da teh kriz ne bi zgolj reflektirala, temveč jih tudi razreševala, s pomočjo utopičnih idej pogosto osredotoča na teme, ki so del interesnega področja antropologije, filozofije, etike, teologije, politologije, sociologije in psihologije, s čimer pa se poudarek z estetske funkcije pomika v smer moralistične in didaktične funkcije oziroma je v ospredje postavljeno svarilo. V primeru dramskega dela težnjo po vnašanju filozofskih vprašanj in preoblikovanju dramske zgradbe spremlja žanrska hibridizacija, premik od dramatike k epiki in liriki.

Slovaška dramska ustvarjalnost se je v nekaj desetletjih prve polovice 20. stoletja začela pospešeno razvijati, naslonila se je na evropski modernistični tok in se v okviru inovacij med drugim lotevala tem družbene neenakosti in nepravčnosti, revolucije kot sredstva za doseganje sprememb, vprašanja zmožnosti preoblikovanja sodobnika v novega človeka, vizije novega sveta, katastrofe in izumrtja kot transformativnih momentov, cikličnosti človeške zgodovine ter lika političnega voditelja. Ta področja prinašajo umetniška izhodišča za dramske inovacije (subjektivna drama, socialna drama, ekspresionistična drama, socialistično naravnana drama, politično gledališče) in implicitno odražajo prisotnost utopičnega elementa.

Utopična tematika predstavlja raziskovalni izziv tako z vidika same opredelitve utopije kot z vidika njene upodobitve v dramatiki. Univerzalnost preučevane utopične teme »spmembe sveta in človeka« s svojim atributom vzvišenosti po eni strani gledališče pojmuje kot medij razprave, obenem pa se s svojim epskim, filozofskim in senzacionalističnim značajem upira dramski formi in gledališki obravnavi. Časovna razmejitev od leta 1920 do 1948 je povezana z družbenopolitično stvarnostjo, ki se do neke mere odraža tudi pri vsebini dramskih iger s tovrstno tematiko. Namen prispevka je predstaviti, na kakšen način izbor omenjene tematike vpliva na kategoriji dramskega lika in dramskega dogajanja kot nosilni dramski kategoriji.

Utopičnemu vidiku v dramatiki in njeni transformaciji od utopičnih podob do najraznovrstnejših distopičnih konstrukcij se je posvetil Dragan Klaić (1950–2011) v knjigi *The Plot of the Future* (1991), v kateri je s

kronološko-tematskim pristopom podrobneje predstavil svetovno dramsko produkcijo s področja obravnavane tematike ter opredelil problemska mesta, ki jih vnaša filozofska dimenzija v dramsko strukturo. Za to dimenzijo je po njegovem mnenju značilna prediktivna perspektiva, predstavlja razširitev idejne drame, sredstvo javne razprave, svarilne geste, zajema obsežne sociološke probleme in prinaša ključna vprašanja kolektivnih vrednot in univerzalnih prioritet človeštva (Klaić 1991: 45). Na strukturni in vsebinski ravni je zanjo značilna hibridizacija.

Notranja napetost distopije kot vizije in inherentna zahtevnost pri organiziranju te vizije v konsistentno dramsko formo izhaja tudi iz dejstva, da distopija obravnava preteklost in prihodnost, doživete in neizkušene možnosti obstoja, realni in fantastični svet, upanje in strahove, osebni in kolektivni odnos do prihodnosti. (Klaić 1991: 71.)

Pri teatrološkem in literarnovednem raziskovanju pomemben vir predstavlja raziskava Jakuba Machka (2012), ki je v svojih študijah na podlagi gradiva medvojnega češkega leposlovja razvil tipologijo omenjenega utopičnega pisanja, pa tudi študija Pavla Winczerja (2000), v kateri se je posvetil katastrofizmu v srednjeevropskem prostoru, ter več del Dagmar Garay Kročanove (2018, 2019a, 2019b), ki sistematično in poglobljeno preučuje slovaško dramsko produkcijo obravnavanega obdobja.

Pridevnik *utopičen* izhaja iz pojma utopije, ki kot »sanje, ideja, ideal« predstavlja virtualni prostor, v katerem je mogoče poustvariti in oblikovati alternativne družbene sisteme (tip družbene ideologije, družbenega modela, politične abstrakcije), kar služi kot ponazoritev ter prinaša kritiko in ogledalo resničnega sveta s pomočjo distance in potujitve. V literarnoteoretičnem smislu govorimo tako o žanru kot o semantični obarvanosti besedila, ki je skozi čas variirala. Pri preučevanih dramah lahko za izhodišče štejemo družbeno utopijo 19. stoletja, ki je obogatena z znanstveno tehnološkimi pridobitvami 20. stoletja. Distopija je potemtakem prav nasprotna podoba utopije, »neskladen rezultat utopičnih prizadevanj« oziroma »utopične ambicije v razkroju« (Klaić 1991: 3).

Razlikovanje med oznakama »katastrofičen« in »apokaliptičen« povzemam po D. Garay Kročanovi. V primeru apokaliptične drame je prisotna religiozna razsežnost konca sveta z razodetjem, ki je v skladu s svetopisemskimi

napovedmi, katastrofična drama pa je vezana na določeno vrsto katastrofe, tj. na nepričakovan dogodek tragične narave (Kročánová 2018: 9). Katastrofizem kot pojav zgodovine idej je izhajal iz strahu pred enostranskim tehnološkim napredkom, ki ne prinaša višjega etosa in bogatejšega čustvenega življenja, iz zatiranja izrazov individualnosti, nivelizacije in standardizacije človeka, pa tudi iz vse bolj prisotne nagonke agresije. Katastrofizem je namreč nastal iz merljivega kontrasta absolutno postavljenih nasprotij, pri čemer je bil prvi del zastavljen kot osnovna vrednost, drugi pa kot njena protivrednost (posameznik – množica, elita – množica, posameznik – država/narod, kultura – biologija, racionalno – iracionalno, duhovna kultura – materialna civilizacija) (Winczer 2000: 203).

2 Opredelitev dram in tipologija utopije

Korpus slovaških modernističnih dramskih del, napisanih v obdobju od leta 1920 do 1948 in ki v določeni meri vključujejo utopično tematiko, je širši, vendar pa se pričujoči prispevek osredotoča na štiri po obsegu obsežnejša dramska besedila, pri katerih ima nezanemarljiv vpliv izbira utopične tematike na dramsko strukturo: drama *Nadčlovek* (1927) Jozefa Závodnega (1899–1969), drama Petra Karvaša (1920–1999) *Meteor* (1945, prva izdaja), drama Júliusa Barča-Ivana (1909–1953) *Konec* (1948) in drama Juraja Váha (1925–1976) *Zadnji in prvi* (1949).

Omenjena drama Jozefa Závodnega, ljubiteljskega pisatelja, predstavlja ambiciozno sliko uničenja starega sveta s futuristično iznajdbo in vzpostavitev nove svetovne vlade, ki temelji na vrednotah krščanske etike in socialističnih idealih. Uveljavljeni dramatik in teatrolog Peter Karvaš je v drami *Meteor*, svojem prvencu za profesionalni oder, kmalu po koncu druge svetovne vojne reflektiral vojno ogroženost na način, da je načrtoval vzporednice z udarom meteorja. Juraj Váh, ki je pozneje ustvarjal zlasti radijske igre, se je v drami *Zadnji in prvi* posvetil dogajanju v vmesnem obdobju tik po katastrofi. Július Barč-Ivan pa je v eni svojih kasnejših in manj znanih dram *Konec* dramske like soočil s situacijo pretečajoč izumrtja.

Závodný je v svojo dramo vpeljal model idealnega voditelja in pravične vlade. Glede na njeno neumetniško referenco gre za iskanje alternative sodobni družbeni ureditvi, vendar pa so njeni zaključki tendenciozni in

služijo afirmaciji obstoječe politične usmeritve. Peter Karvaš je predstavil utopično podobo sveta brez vojn, ki bo nastala po »zadnji vojni« in po žrtvovanju določene generacije. Tudi Juraj Váh je žrtvoval celo generacijo, kar prinaša obljubo začetka novega ravnovesja in novega cikla. V drami Júliusa Barča-Ivana je ideja o novem človeku predstavljena skozi razmišljanje likov, ki se pri tem zanašajo na božjo prisotnost in njegov načrt za človeštvo celo ob grozečem izumrtju. Z vidika distance božja prisotnost v drami ničesar ne potrjuje, zato smo jo označili kot ničelno utopijo, ki uporablja apokaliptične konotacije. V dramah P. Karvaša, J. Váha in J. Barča-Ivana lahko zasledimo, da je neposredno izkustvo z vojnimi dogodki okrepilo vpeljavo katastrofičnih okvirov in utopičnega poziva k novemu, moralno boljšemu človeku. Njihovi zaključki so glede na utopijo novega človeka prežeti s skepticizmom in pogojeni z žrtvovanjem ne le protagonistov v drami, temveč kar celotne generacije, ali pa s »hendikepom« in onemogočenjem naslednje generacije, celo preživetja človeštva nasploh. Novi svet ima optimistično podobo le v primeru drame Jozefa Závodnega.

Utopične, distopične in katastrofične teme se v preučevanih dramah prepletajo. Katastrofična tema izhaja iz prisotnosti katastrofe (dogajanje je umeščeno v čas pred, med in po katastrofi), distopična tema iz neželenega razvoja človeške družbe, utopična tema pa iz poskusa, da bi se nastale razmere unovčile v korist družbene ali posameznikove preobrazbe, kar se odraža v upanju in željah protagonistov.

Utopični siže kot protagonistovo potovanje v neznano se v primeru obravnavanih dram, in tudi v dramatiki nasploh, preoblikuje v spremenjene prostorsko-časovne okoliščine. Tako se na primer pri Závodnem s pomočjo revolucije liki znajdejo v novem svetu, pri Karvašu, Váhu in Barču-Ivanu pa spremembo zavesti prinese prisotnost katastrofe. Glede na pomen utopije kot raja se tudi na tem mestu potrjuje njegova nedosegljivost. V naslednjih odstavkih se bomo osredotočili na vpliv utopične teme na kategoriji dramskega dogajanja in dramskih likov.

2.1 Jozef Závodný: *Nadčlovek*

Osrednji lik Ivan Grozni potrjuje nov tip dramskega lika v dramatiki, o katerem piše D. Garay Kročanová: »V povezavi s tematiko moči in manipulacije v organizirani družbi se pojavlja nov tip likov (junakov in

hudodelcev) – znanstvenik, voditelj množic, diktator, anarhist, politik» (Kročanová 2019a: 310). Utopična podoba Ivana v sebi na hibriden način akumulira različne prototipske vzorce in karakteristiko, od intelektualnih oz. vrednostnih avtoritet do transcendentnega lika krščanskega tipa (oče, poveljnik, zdravnik, učitelj, znanstvenik, ničejanski nadčlovek, schopenhauerski človek volje, Slovan, kristjan, duhovni pastir, rešitelj, mesija, Jezus, metafora Sonca, največji sin naroda in človeštva).

Zdeněk Hořínek pri dramah, ki imajo »širši družbeni okvir«, kamor s svojim stremljenjem po vsesplošni preobrazbi družbe sodijo tudi drame z utopično tematiko, razlikuje med »glavnim konfliktom (ki se odvija med nasprotujočima taboroma, pri čemer imata oba običajno svojega dominantnega predstavnika, glavnega nosilca konflikta) in stranskimi konflikti, ki odražajo notranja protislovja na obeh straneh« (Hořínek 2008: 88). Glavni konflikt med starim in novim svetom utelešata lika Ivana in Nikodema, stranski konflikt načel (osebno proti nadosebnemu, ego proti poslanstvu) pa se odraža v Ivanovem notranjem boju.

Obravnavano dramo J. Závodnega z izbrano tematiko družbene krivice in revolucionarne rešitve lahko uvrstimo v skupino krščanske utopije, ki jo je J. Machek opredelil na podlagi podobnosti s socialistično utopijo, vendar pa z izhodiščem v krščanstvu (Machek 2012: 77). Z eksotizacijo in ekskluzivnostjo na ravni motivov, dramskih likov in dramskega dogajanja drama posnema modernistične težnje, vendar brez globlje ideološke obdelave. Avtor je družbene in politične teme implementiral v razmeroma preprost pustolovski okvir, ob čemer pa pri izgradnji dramskega besedila ni v dovoljšni meri upošteval zvrstnih razlik med epiko in dramatiko, zato lahko na ravni posameznih kategorij pri njihovem formiranju prepoznamo docela epski pristop.

Kritika starega sistema v dramo vpeljuje predstavnike dveh taborov – zagovornike zdajšnjega sistema in reformiste. Liki sodelavcev okrog znanstvenika Ivana Groznega tvorijo kolektivni lik, ki ima funkcijo afirmacije družbenopolitične preobrazbe. Njihov dramski izraz je zreduciran na posredovanje vizije. Antagonistični lik pri tem s svojim ponavljajočim se pojavljanjem omogoča epski spopad, dramsko dogajanje pa se razvija kot zaporedje epskih situacij. Sama utopična ideja o izgradnji nove družbe in sveta je posredovana zgolj retorično, dialog je nasičen z razlagalnimi vložki, stilistika pa je prežeta s patosom in odrešenijsko tematiko. Pojavlja

se preplet dveh ključnih pojmov sodobnega umetnostno-estetskega jezika, revolucije in tradicije. Heterogenost in hibridnost v kompozicijskem in idejnem očrtu drame je v večji meri izraz avtorjeve neizkušenosti oziroma celo amaterizma. Z vidika utopične tematike so precej bolj zanimive drame iz štiridesetih let.

2.2 Peter Karvaš: *Meteor*

Katastrofična tema in iz nje izpeljani utopični motivi v drami *Meteor* so povezani s tematiko vojne, ki je s tragičnimi posledicami neposredno vplivala na avtorja in njegovo družino. Glede na čas nastanka in kompozicijske prijeme jo lahko umestimo v kontekst »idejne drame in modelnih situacij«, pri čemer je po pomenski strani poudarjen proces dozorevanja določenega stališča (Kusý 1984: 764–765). Z idejnega vidika gre za »dramo s filozofskim pristopom« (Kročanová 2019a: 328), pri čemer nabor zastopanih filozofskih motivov zajema področja gnoseologije, epistemologije, noetike, etike in aksiologije. Pojavlja se tudi lirična modalnost (občutek nostalgije, melanholije, harmonije v trenutku tragičnega propada in patos žrtvovanja), ki je značilna za lirično dramo.

Drama obenem spada med t. i. problemske drame, ki ne temeljijo na prikazu spopada med dvema nasprotujočima si silama, temveč je osrednje zanimanje posvečeno določenemu družbenemu (etičnemu, filozofskemu, političnemu) vprašanju, dramski liki pa so njegovi predstavniki (Janoušek 1992: 47). Izrazita moralistična prvina pomika dramo v smer literature *à thèse*, tezne drame, kar se kaže v potrebi po reviziji, utrjevanju stališč, pa tudi preko formativnega vidika z utopičnim elementom (nagovoriti generacijo, ki ne bo dovolila nove vojne). V okviru definicije tezne drame »dramske dogodke, odnose in like avtor shematično razporedi na način, da to privede do določenega izida, da dogodki pripeljejo do nauka, teze« (Hořínek 2008: 28).

Katastrofizem dramo povezuje z osrednjim delom slovaškega nadrealizma, z lirično kompozicijo Rudolfa Fabryja (1915–1982) *Jaz je nekdo drug*, ki je nastajala med drugo svetovno vojno in je bila knjižno objavljena leta 1946. Glede na uporabljene pesniške postopke jo lahko enačimo s prozo »pesnikov sižeja«, za katero je značilna introspekcija na ravni lika, preizpraševanje bivanja, redukcija na ravni zunanjega sveta in uporaba obogatitvenih sižejskih postopkov. Kar zadeva razvoj drame, lahko v njej

opazimo črpanje inspiracije iz del Karla Čapka (1890–1938). Kompozicija drame ustreza izoblikovanju problematike in tristopenjski strukturi čeških modernističnih problemskih dram, kot jih je opredelil Pavel Janoušek na primeru Čapkovih dram: 1. ekspozicija kot opredelitev problematike s pomočjo ustrezne dramske situacije; 2. prvi idejni vrh kot soočenje možnih pogledov na predstavljeno problematiko; 3. drugi idejni vrh kot predstavitev avtorjeve subjektivne ideje o možni rešitvi (Janoušek 1992: 53). Karvaš je izbral podoben pristop kot Čapek v svojem zgodnjem dramskem opusu, ki je dopuščal pluralnost resnic svojih likov na račun dramskega konflikta, v tretjem dejanju pa je ta prepričanja soočil s posledicami (Ján je storil samomor, Krištof je umrl za Profesorjevo stvar).

S stališči različnih likov in soočanja nasprotujočih si pogledov v dialogih odzvanja avtorjeva obsodba ideološko-političnega konstruiranja posameznikove in družbene identitete v vojnem diskurzu (posredovane so s pomočjo vrednot, kot so zmaga, junaštvo, žrtvovanje za višji cilj, ljubezen do domovine itd.). Drama na ravni posameznika identificira vedenjske težnje, ki vodijo v vojno (egoizem, pasivnost, strah, laž, sovraštvo), na koncu pa pripelje do predlagane filozofsko-utopične rešitve na ravni preobrazbe posameznika (avtentičnost, introspekcija, resnicoljubnost, pacifizem), ki bi omogočala, da bi podobne katastrofe v prihodnosti preprečili.

Vojna tematika je v okviru idejno-tematske in kompozicijske zgradbe v dramo projicirana kot epsko zasnovan fabulativni element izbruha vojne v izmišljenem kraju (zunaj odrskega dogajanja), o čemer razpravljajo dramski liki, ter parabolčni prikaz bližajoče se katastrofe padca meteorja, ki na odru z dejanji, načeli in notranjo preobrazbo dramskih likov modelira prostorsko-časovno zgoščeno in dramaturško stopnjevano ponazoritev vojne.

Drama vsebuje elemente analitične drame, saj je njen cilj, da predstavi proces razkrivanja in razgaljanja. Eno od oblikovnih načel drame je paradoks, ki je uporabljen tudi v primeru utopičnega očrta. »Novi junak« umira kot žrtev in za posledicami ravnanja starega človeka, Profesorja, ki v svojem navdušenju ob novem odkritju deluje egoistično (potegnemo lahko vzporednice z vojno). Uporaba paradoksa potrjuje avtorjevo tezo o relativnosti človeškega spoznanja, paradoks pa je hkrati tudi dramski dejavnik v podobni dramske ironije.

Karvašev dramski lik predstavlja plastenje različnih literarnih obdobj, v sebi združuje modernistični tip lika s primesmi eksistencialnega in modelnega lika. Osrednji lik znanstvenika, ki si prilašča dialog in dogajanje, poseblja svarilo pred napredkom brez etičnih okvirov. Njegovega antagonista tvorijo vest kot modernistični dvojnik, smrt kot eksistencialna razsežnost in lik Krištofa, ki je del teze o generaciji, ki jo je žrtvoval in ga je moralno presegla. Odnos med Krištofom in Profesorjem predstavlja simbolično soočenje dveh generacij (krivca in žrtve) z vojno stvarnostjo. Osrednji problem v drami je vprašanje mere in ravnotežja, ki se kaže na ravni dialogov. Presežek retoričnih pasaj, patos in stavke, ki vpeljujejo tezo, lahko štejemo za nezaželene posledice filozofske naravnosti drame.

2.3 Július Barč-Ivan: *Konec*

Drama *Konec* Júliusa Barča-Ivana se osredotoča na prikaz političnih krogov. Liki, ki so nosilci javne funkcije, si s svojimi dejanji prizadevajo ohraniti civilizacijski stroj, obenem pa z omejeno zmožnostjo človeškega ukrepanja potrjujejo njegovo nestanovitnost in nepopolnost. Avtorjevo prizadevanje, da bi zgodovinske okoliščine prenesel na oder, lahko povežemo z deli Erwina Piscatorja (1893–1966) in njegovim političnim gledališčem. V Piscatorjevih inscenacijah je vsakršen izraz dramskega lika predstavljal politični izraz, glavnega junaka pa je posebljala določena tema (Szondi 1969: 109). Tudi pri Barču predstavljajo liki ponazoritev, kolektivnega junaka, ki se v primeru drame *Konec* sooča s smrtjo in torej nima dramskega antagonista v pravem pomenu besede. Nasprotje danim likom predstavlja božanska entiteta, na katero se obračajo, ta pa ostaja nema in neprisotna.

Dramsko dogajanje je zgrajeno kot prikaz odklona od prave poti (ki se je v zgodovini že večkrat ponovil) in poskus ponovne vzpostavitve ravnovesja v skupnosti, ki se je znašla na robu izumrtja. Dramsko napetost ustvarjajo vse manjše možnosti za preživetje. Umetniški učinek avtor dosega tudi s pomočjo gledaliških prijemov v fragmentarnih situacijah, z njihovim subjektivnim veriženjem, scenskim minimalizmom, zatekanjem h gibalnemu gledališču in zastavljanju vprašanj kot gonilne sile drame (in ne z izpostavljanjem teze). Razdrobljenost dogajanja in veriženje situacij se prav tako odraža pri strukturiranju likov, ki imajo v dramskem dogajanju ponazoritveno funkcijo in jih ne povezuje dramska enotnost, temveč jih v eno združuje modelno-filozofski, ideološki in epski princip.

Lik-kolektiv predstavlja človeštvo kot celoto, obenem pa je nosilec njegove dualnosti delovanja in napovedane utopične obljube povratka k enotnosti. Lik-kolektiv deluje brez zunanjega sovražnika. Antagonizem in konfliktne situacije, ki so prisotni med posamezniki v okviru dogajanja, so začasni in nam omogočajo, da uvidimo transformacijo in premike v zavesti likov pod vplivom časa in pridobljenih izkušenj. Na stilistično-leksikalni ravni lahko v replikah opazimo prehod od subjekta »jaz«, ki je del preteklosti in je podvržen preobrazbi, h kolektivnemu »mi« kot edini možni prihodnosti. Pozaba minulosti in izgradnja prihodnosti ustrezata sodobnemu razpoloženju v družbi v obdobju po drugi svetovni vojni.

Filozofsko-etičnim in politično-ideološkim motivom (krivda, vest, politična odgovornost, junaštvo, resnica, delovanje človeškega ega, smisel bivanja, nova družba in njen voditelj), ki so prav tako prisotni v drugih dramah iz štiridesetih let 20. stoletja, je Barč-Ivan dodal teološko razsežnost. V tematizaciji božje prisotnosti in namere ter v razlagi pomena obstoja zla je mogoče prepoznati vpliv teologije krize (nerazumevanje božje drugosti s človeške perspektive) in del švicarskega teologa Karla Bartha (1886–1968). Nestanovitnost človeške civilizacije in nezmožnost, da bi se odpovedala sama sebi, do skrajnosti izostri situacija izumrtja.

Ideja o nezmožnosti dojemanja Boga s človeške perspektive se po mnenju D. Garay Kročanove odraža v dramski zgradbi na način, da je dramsko dogajanje le izsek, človek pa lutka, pri čemer je človeško delovanje v vseh okoliščinah usmerjeno v kreativno destrukcijo (Kročanová 2019b: 316).

Predstava o novem svetu se pojavlja zgolj kot futuristična želja. V drami *Konec* zanjo ni več niti časa niti zunanjega življenjskega prostora, preporod se lahko zgodi izključno v človeku samem. Utopična gesta, postavljena na konec, želi distopične posledice dogajanja v drami uravnotežiti s kančkom upanja, ki je bilo iz drame tako rekoč izrinjeno. Objektivna odsotnost transcendentalne pomoči v brezizhodnem položaju je paradoksalno v replikah likov vedno znova podvržena negaciji s povratnim sklicevanjem na božjo prisotnost, voljo in namero, v čemer pa se skriva ideološko-politični namen drame. Liki tako ohranjajo humano vedenje in celovitost državljan-ske skupnosti s pomočjo upanja, vere in delovanja, ne glede na neobstoj dokazov o božji vpletenosti.

2.4 Juraj Váh: *Zadnji in prvi*

Maskulinistično konstruiran svet dramskih likov v drami *Zadnji in prvi* v ospredje postavlja neravnovesje, liki se v drami delijo na predkatastrofične in postkatastrofične ljudi. »Zadnji« so akterji, »prvi« pa so predmet diskurza. Paradoksalnost nove generacije se skriva v njeni nepopolnosti in neprisotnosti. V smislu idejne in dramske zgradbe v skupino prvih ljudi sodita Eva in René, ki sta zgolj nedejaven del epskega pripovedovanja drugih dramskih likov. S svojo neudeležbo pri odločanju in neaktivnostjo v dramskem delovanju problematizirata podobo novega človeka.

Liki se manifestirajo že skozi same postopke drame absurda. Njihovi odnosi so zaradi prisotnosti postkatastrofičnega sveta izpraznjeni, monotoni in nesmiselni. Lik mladega Renéja kot nemoškega predstavlja rešitev za nastale posledice maskulinističnega sveta, ki se je znašel na robu samouničenja. Prisotna subverzija svetopisemskih motivov (kazen izreka tisti, ki nosi krivdo, novi ljudje so nepopolne stvaritve kot rezultat destruktivnega ravnanja njihovih predhodnikov) nakazuje na nepopolnost novega cikla človeškega obstoja, ki ga je ustvaril človek.

Vojna tematika obravnava podobna vprašanja kot v drami *Meteor* – problem moči, zla, nasilja, jeze, maščevanja, sovražnosti, junaštva, krivde, odpuščanja, odgovornosti, pravičnosti in zmage. Iz tega izhajajoče teze so analogne, le da se poudarek z vzrokov za začetek vojne pomika na njene dolgoročne posledice, pri čemer je izpostavljen vidik absurdnosti obstoja, izničenja prejšnje identitete, iskanja novega smisla in dvom v neomajnost civilizacije pred bližajočo se katastrofo. Zasledimo lahko tudi utopično željo po alternativni resničnosti, ki je podobna Karvaševi tezi o vsesplošnem nenapadanju: »Če bi se zares vsi uprli, ne bi imel nihče več po nikomer streljati in mi ne bi zdaj sedeli tukaj in govorili o smrti.« (Váh 1949: 41.)

Teza, ki se pojavlja v drami, da popolna amnezija človeštva v obliki ničelnega spomina zagotavlja stabilen in zdrav začetek, je v nasprotju s splošno tezo o potrebi po poznavanju zgodovine in učenju iz preteklosti. Ideja o radikalni ločnici od prejšnje generacije, njenih travm, zgledov in generacijskega prenosa na neki način ponuja rešitev, ki je hkrati revolucionarna in nevarna, saj privzema etiko medčloveškega delovanja v korist (nove) celote in jo postavlja nad etiko zaščite slehernega posameznika.

S kompozicijskimi postopki drama pridobiva značaj radijske igre, do estetizacije ne prihaja z dramskimi prijemi, temveč s priklicem razpoloženja in vzdušja, torej z uveljavljanjem epskih in lirskih postopkov. Obsežni, vizualno podrobni in naturalistični opisi poteka zadnje vojne, refleksija osebne zgodovine po katastrofi, imaginacija prihodnjih dogodkov, refleksivni fragmenti o obstoju samega sebe in človeštva – vse to retorično pooseblja kategorijo časa.

Kar zadeva dramsko dogajanje, je prikazana zgolj ena situacija srečanja, pred katerim sta bili izpostavljeni dve skupini dramskih likov, napetost pa ustvarja grožnja, ki jo to srečanje prinaša za žensko junakinjo. Osrednja vsebina dialogov je banalen situacijski pogovor, razpoloženski opisi, filozofiranje in spominjanje. Dramatičnost je dosežena z glasbenimi sredstvi – ponavljanjem in prekinitvijo cikličnosti, pri čemer refren in posvečanje motiviki odmeva ponuja navodilo za uprizoritev.

Po svoji katastrofični in utopični vsebini predstavlja pričujoča drama medobdobje, dogajanje spremlja slutnja smrti glavnih protagonistov (starejša generacija ponovno odloči o smrti srednje generacije, kar je v nasprotju s hrepenenjem te generacije po življenju). Smrt zadnjega človeka, na katerem je pustila pečat civilizacijska izkušnja in njene posledice, prinaša konec določene etape človeštva, da bi se z njenim koncem lahko začel nov cikel. Glede na tedanjo ideološko-politično naravnost drama prinaša zadrego in delno pesimističen, celo nezaželen primer izbrisa celotne generacije ter sodbo o omejenosti in nepopolnosti nove generacije.

3 Zaključek

Med skupnimi značilnostmi, ki se pojavljajo v preučevanih dramah, lahko izpostavimo moško tematiko in politično ozadje, kar uvaja pretežno moške akterje, lik ženske pa je prisoten le v vlogi osebe, ki potrebuje zaščito. Prostorsko-časovno so drame zasnovane laboratorijsko, v izoliranem prostoru, do določene mere pa se poslužujejo tudi utopičnih toposov. V dramah so poudarjeni filozofski motivi moči, odgovornosti, krivde, resnice, spoznanja, poguma, junaštva in avtentičnosti. Prisoten je kolektivni junak, v teh okvirih pa se dramski liki ločijo na podlagi različnih mnenj oziroma prihaja do polarizacije dveh taborov glede na prepričanje ali generacijsko

pripadnost. Liki v dramah iz štiridesetih let imajo značilnosti eksistencialnega, modelnega ali absurdnega lika. Dramsko dogajanje je v dramah pogosto zreducirano na eno samo situacijo, na primer na čakanje, srečanje ali pa vladanje. Dogajanje temelji na cikličnosti, kontrastu izumrtja in preporeda, odklonu in poskusu vrnitve k harmoniji. Svet in človeštvo je mogoče spremeniti zgolj z radikalnim dejanjem – uničenjem, žrtvovanjem, očiščenjem s katastrofo, vojno ali izumrtjem. Povod za napetost je grožnja, ki preti od zunaj, oziroma smrt. V povojnih dramah so pogosto prisotne melanholija, nostalgija in skepsa. Z lirizacijo in epizacijo ter uvajanjem elementov iz drugih medijev (filma, radia, glasbe in gledališča) avtorji dosegajo novo estetsko podobo, ki nadomešča klasično dramsko zgradbo.

Namen obravnavanih dram je družbena in individualna obnova prek stika s tragedijo. Utopija je bila ponujena predvsem retorično, v razmišljanju likov, sekundarno pa tudi plastično, z notranjo preobrazbo lika. Zgolj Závodný jo je poskušal odigrati s pomočjo okoliščin, vendar je de facto prav tako ostal na ravni dialoga.

Utopična tematika se torej kaže kot nenaravna, težavna in neživa tema za uprizoritev, kar potrjuje tudi usoda predstavljenih dram. Ne preveč uspešna drama Závodnega, s katero je zmagal na natečaju, je bila uprizorjena zaradi pomanjkanja drugega repertoarnega gradiva. Karvaševa drama je bila kot obetavno delo nadobudnega mladega dramatika del družbenega soočenja z vojnimi dogodki. Barčeva drama v času nastanka ni bila uprizorjena, izšla je zgolj revijalno v šestdesetih letih, v celoti pa je bila objavljena in uprizorjena šele v novem tisočletju. Tudi načrtovana uprizoritev Váhove drame se zaradi spremenjenih političnih okoliščin ni udeležila in je posledično ostala le v knjižni obliki. Privlačna, idejno pestra, moralizatorska in poučna utopična tematika je bila tako v slovaški dramatiki prve polovice 20. stoletja upodobljena le v dramah z obrobni pomenom, česar pa ne moremo označiti kot sinonim za slabo kakovost. Drame so namreč pomenile izziv na idejni ravni, ki je bila zaradi poudarjene filozofske naravnosti gledališko težje oprijemljiva. Zanimanje za tovrstne drame je sovpadalo le z določenim družbenopolitičnim obdobjem in je terjalo režijsko spretnost, ki je znala filozofsko vsebino uravnotežiti z ustreznim gledališkim jezikom.

Viri

Barč-Ivan, J. (2001). Koniec. V J. Barč-Ivan, *Súborné dielo* (str. 561–598). Divadelný ústav.

Karvaš, P. (1945). *Meteor: Hra o hrdinstve v troch dejstvách*. ÚSOD.

Váh, J. (1949). *Poslední a první*. Práce.

Závodný, J. (1927). *Nadčlovek* (Režijiska knjiga). Archív SND. [Signatúra: 2424/1].

Literatura

Hořínek, Z. (2008). *Drama, divadlo, divák*. JAMU.

Janoušek, P. (1992). *Studie o dramatu*. Ústav pro českou a světovou literaturu.

Klaić, D. (1991). *The Plot of the Future: Utopia and Dystopia in Modern Drama*. The University of Michigan Press.

Kročánová, D. (2018). *Nerozrezaná dráma*. Univerzita Komenského.

Kročánová, D. (2019a). Inštitucionalizácia slovenského divadelníctva a moderná slovenská dráma medzi rokmi 1920–1948. M. Habaj in D. Hučková (ur.), *Modernizmus v pohybe* (str. 301–327). Veda.

Kročánová, D. (2019b). Inovácie a limity v dramatickej tvorbe Júliusa Barča-Ivana. A. Merenus idr. (ur.), *Text a divadlo* (str. 303–317). Academia.

Kusý, I. (1984). Dramatická literatúra. K. Rosenbaum (ur.), *Dejiny slovenskej literatúry V: Literatúra v rokoch 1918–1945* (str. 763–796). Veda.

Machek, J. (2012). Báječné nové světy: Současnost a budoucnost v meziválečné české utopické beletrii. I. Taranenková in M. Jareš (ur.), *Bude, ako nebolo: Podoiby utopického žánru* (str. 64–89). ÚSL SAV – PedF TU.

Szondi, P. (1969). *Teória modernej drámy*. Tatran.

Winczer, P. (2000). *Súvislosti v čase a priestore: Básnická avantgarda, jej prekonávanie a dedičstvo (Čechy, Slovensko, Poľsko)*. Veda.

DIDAKTIKA TUJEGA JEZIKA

Maria Zofia Wtorkowskaⁱ, Tina Podržajⁱⁱ

Kolaborativni spletni slovar kot didaktični pripomoček pri poučevanju poljščine kot tujega jezika

Neologizmi oz. novotvorjenke so najbolj živo tkivo vsakega jezika. S pomočjo najrazličnejših besedotvornih postopkov (izpeljava, sestavljanje, zlaganje, sklapljanje, krnjenje) vsakodnevno nastajajo nove besede, ki poleg poimenovanja stvari in pojavov odražajo določene družbene premike ter kulturne in etične spremembe. Tovrstno besedje navadno beležijo t. i. kolaborativni oz. participatorni spletni slovarji, kar pomeni, da gesla predlagajo uporabniki posameznega jezika, ovrednotijo in objavijo pa jih uredniki slovarja. Analiza strukture in vsebine spletnega slovarja poljskih neologizmov, ki ga sestavljajo na Jezikovnem observatoriju Univerze v Varšavi, kaže, da tovrstna zbirka besedja lahko služi kot dragoceno in vsebinsko bogato didaktično orodje za poučevanje poljščine kot tujega jezika. Značilnost *Slovarja poljskih neologizmov* so namreč izjemno izčrpna gesla, ki poleg razlage posameznega leksema vsebujejo še številne druge podatke o njegovem nastanku, frekvenci rabe, zaznamovanosti, variantah itn. Zahvaljujoč takšni strukturi se slovar poleg svoje primarne, pojasnjevalne vloge kaže tudi kot edinstven vir za raziskave in proučevanje besedotvornih postopkov, na podlagi katerih novo besedišče nastaja.

Ključne besede: novotvorjenka, besedotvorje, poljščina, kolaborativni spletni slovar

Collaborative Online Dictionary as a Didactic Tool for Teaching Polish as a Second/Foreign Language

Neologisms are the lifeblood of any language, and new words are created daily through various word-formation processes that not only name things and phenomena, but also reflect social, cultural, and ethical changes. These

ⁱ Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta; MariaZofia.Wtorkowska@ff.uni-lj.si; <https://orcid.org/0000-0001-9317-2490>

ⁱⁱ Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta; Tina.Podrzaj@ff.uni-lj.si

words are typically recorded in collaborative or participatory online dictionaries, where users suggest entries that are then evaluated and published by editors. An analysis of the *Polish Neologism Dictionary*, compiled by the Language Observatory at the University of Warsaw, shows that such a vocabulary collection can serve as a valuable and content-rich tool for teaching Polish as a foreign language. A notable feature of this dictionary is its detailed entries, which, in addition to definitions, include extensive information on the words' origins, frequency of use, and variants. This structure, beyond its explanatory function, also makes the dictionary a unique resource for researching and studying the word-formation processes of new Polish vocabulary.

Keywords: neologism, word formation, polish language, collaborative online dictionary

1 Uvod

Nove besede vsakodnevno nastajajo iz potrebe, da bi stvari, ljudi in pojave prvič, na novo ali po svoje poimenovali. Novonastala poimenovanja odsevajo spremembe v družbi, načinu življenja in našem zaznavanju resničnosti. Ti premiki se najhitreje odvijajo in beležijo na spletu, kjer obstanejo celo tiste besede ali pojmi, ki bi bili sicer obsojeni na enkratnost in tako dobijo priložnost, da iz novosti (neologizma) postanejo standardizirani del danega jezika.

Slovarji, ki beležijo neologizme, okazionalizme, nestandardne ter manj običajne besede in besedne zveze zaradi zagotavljanja ažurnosti praviloma nastajajo na internetu in imajo največkrat kolaborativni oz. participatorni značaj – gesla predlagajo uporabniki jezika sami. V leksikografiji je to dokaj nov pristop, ki je povezan s široko dostopnostjo interneta, v ospredju pa je poudarjena kompetenca govorcev, saj so končni uporabniki obenem na neki način tudi slovaropisci (Dolar 2015: 15). Med najbolj znanimi primeri kolaborativnega slovarja je verjetno slovar anglo-ameriškega slenga *Urban Dictionary*,¹ ki mu je nekoliko podoben slovenski *Razvezani jezik*.² Na Češkem je denimo leta 2008 novinar Martin Kavka začel zbirati besede,

¹ Povezava: <https://www.urbandictionary.com/>.

² Povezava: <https://razvezanijezik.org/>.

ki jih ni našel v slovarjih, in tako zasnoval spletni slovar *Čeština 2.0*,³ ki je 2018 izšel tudi v knjižni obliki (Kohoutková 2020). Za slovenščino obstaja *Slovar novejšega besedja slovenskega jezika*,⁴ ki vsebuje besede in besedne zveze, uveljavljene v slovenskem jeziku po letu 1991, ki niso bile obravnavane v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*, in ga torej na ta način dopolnjuje. Prav tako v knjižni obliki izhajajo *Sprotni slovarji slovenskega jezika*; zadnji prirast je izšel leta 2022 in predstavlja zbirko živega, v slovarjih še neregistriranega novejšega besedja. Oba omenjena slovarja sta dostopna v okviru spletnega portala Fran – Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.⁵

2 Slovar poljskih neologizmov (*Słownik neologizmów polskich*)

Za omenjene slovarje je značilno sodelovanje uporabnikov, ki gesla predlagajo, in urednikov, leksikografov in jezikoslovcev, ki ocenijo njihovo ustreznost in gesla pripravijo za objavo. Gre torej za pridobivanje leksikografskih podatkov s pomočjo t. i. množičenja oz. *crowdsourcinga*. Na enak način deluje tudi spletni *Slovar poljskih neologizmov (Słownik neologizmów polskich)*, v nadaljevanju SNP). Oblikuje in ureja ga Jezikovni observatorij UV (Obserwatorium Językowe Uniwersytetu Warszawskiego, v nadaljevanju JO UV),⁶ raziskovalna skupina, ki se ukvarja z najnovejšim besediščem in na Univerzi v Varšavi deluje od leta 2014 (v sedanji sestavi od leta 2018). Po podatkih iz februarja 2023 je bilo od leta 2021 do takrat na spletni strani *obserwatoriumjezykowe.uw.edu.pl* objavljenih več kot 1100 enot neologizmov (leksemov in stalnih besednih zvez, ki so se v poljščini pojavili po letu 2003). Če upoštevamo vse zbrane enote, tudi tiste, ki še čakajo na objavo ali so vpisane na stari spletni strani *nowewyrazy.uw.edu.pl*, nanese to skupaj približno 7000 enot.

Slovar poljskih neologizmov beleži neologizme: nove besede, stalne besedne zveze (frazеološke in nefrazеološke) in nove pomene obstoječih besed. Leksikalne enote, ki jih predlagajo uporabniki, uredniki JO UV ocenjujejo

³ Povezava: <https://cestina20.cz/>.

⁴ Povezava: <https://www.fran.si/131/snb-slovar-novejsiega-besedja>

⁵ Povezava: <https://fran.si/>.

⁶ Povezava: <https://obserwatoriumjezykowe.uw.edu.pl>.

zlasti na podlagi dveh kriterijev, in sicer: nova enota se mora pojaviti vsaj desetkrat v najmanj petih različnih besedilih,⁷ nastalih po letu 2003, hkrati pa ta enota ne sme biti uslovarjena v nobenem od osmih diagnostičnih slovarjev, izdanih na Poljskem pred letom 2003. Ker se v trenutku vnosa novega slovarskega gesla ne da predvideti, kakšna bo usoda posamezne besede – ali se bo torej »prijela«, prešla v splošno rabo in dočkala vpis v slovar knjižnega jezika ali pa morda iz jezika povsem izginila – slovar JO UV nima usmerjevalne vloge in nima normativnega, pač pa izključno deskriptivni značaj.⁸ To pa pomeni, da se v njem znajdejo tudi oblike, ki s kodificirano normo (pravopisno, interpunkcijsko, besedotvorno) niso skladne.

Rezultat kombiniranega leksikografskega pristopa so zelo poenoteni in – v primerjavi z drugimi podobnimi slovarji – izjemno izčrpni vnosi. Vsako slovarsko geslo je opremljeno z informacijami o razlogu za zabeležbo enote, o njenem tipu glede na zgradbo (eno- ali večbesedna) in zaznamovanost, jezikovnem izvoru (domače/prevzeto besedje), (ne)tvorjenosti, datumu vnosa in obdelave posameznega gesla ter o pomenu zunajjezikovnih okoliščin nastanka besede za njeno razumevanje. Vsak slovarski članek razen razlage vsebuje številne primere rabe ter slikovno gradivo in podatke o frekvenci rabe danega gesla. Slovarska gesla lahko poleg tega vsebujejo še druge podatke: izgovarjavo prevzete besede in tvorjenk s tujo podstavo, njene variantne oblike, aktivne povezave na sorodna gesla ter eventualno pojavnost v drugih slovarjih.

3 Spletni slovar kot didaktični pripomoček

Besedišče, zbrano v SNP, sega na različna področja življenja. Enote iz spodaj predstavljenega gradiva spadajo v številčno najbolj zastopana tematska polja, in sicer politika, pandemija, hrana, hobiji in prosti čas, urbani prostor in ekologija. Pojavnost leksemov na teh področjih presega 200 oz. 300 enot. V novonastajajoči leksiki se torej odslikava predvsem tisto, kar je najbližje vsakdanjosti in kar čustveno ter doživljajsko njene

⁷ Besedila morajo biti fizično in kognitivno dostopna povprečnemu uporabniku jezika, zato so izključeni znanstveni članki ali besedila, namenjena zelo ozki skupini prejemnikov.

⁸ Prim. tudi uvod v slovenski *Sprotni slovar slovenskega jezika*: https://fran.si/132/sprotni-sprotni-slovar-slovenskega-jezika/datoteke/Sprotni_Uvod.pdf.

mlajše uporabnike najbolj zaposluje. Pri njih poleg potrebe po poimenovanju sveta obstaja še močna težnja poimenovati *svoj* svet in ga tako ločiti od drugih; ga usvojiti in si ga prisvojiti. V tem smislu *Slovar poljskih neologizmov* deluje tudi kot orodje za medgeneracijsko komunikacijo; na Poljskem namreč že izhajajo bolj komercialni jezikovni priročniki »za babice in dedke«, ki vsebujejo zlasti zanje nerazumljive anglicizme in izraze, povezane s sodobno tehnologijo.⁹

Zbirka najnovejšega besedišča se tako kaže kot koristen pripomoček za poučevanje jezika mladih, saj jim je ta govorica in kreativen odnos do jezika naravno blizu. Ker v takih zbirkah zbrano besedje odraža določene družbene pojave ter kulturne in etične spremembe, je zlasti za mlade zelo atraktivno, saj se neposredno dotika njihovega vsakdana. Na lektorskih vajah lahko s pomočjo takšnega slovarja – poleg (nevtralne) osrednje plasti jezika – širimo besedni zaklad študentov, hkrati pa tudi razlagamo kulturno in zgodovinsko ozadje, ki stoji za besedami.

Izčrpnost slovarskih gesel omogoča relativno samostojno rabo slovarja tudi osebam, ki niso naravni govorci poljščine. Povezav na slikovno gradivo, povezano z določenim geslom in podatkov o frekvenci rabe ter mnogih drugih že prej omenjenih kvalifikatorjev in oznak, denimo, preostali slovarji ne vsebujejo, so pa za pravilno interpretacijo iztočnic v obravnavanem slovarju vendarle izjemno dragoceni. Na vajah in seminarjih s študenti na višji stopnji, ki so že naprednejši uporabniki poljščine kot tujega jezika, pa je *Slovar poljskih neologizmov* eden od pripomočkov pri prevajanju zlasti novejših in slogovno zaznamovanih besedil, med drugim filmskih podnapisov in spletnih strani.

4 Neologizmi v poljščini

Kot izvrsten didaktični pripomoček se je SNP izkazal zlasti za obravnavo besedotvornih postopkov na vajah in predavanjih iz besedotvorja, saj med novim besedjem najdemo veliko primerov, ki so tvorjeni po različnih besedotvornih postopkih, kot so: izpeljava, sestavljanje, zlaganje, sklapljanje,

⁹ Prim. mdr. <https://sklep.itstart.pl/produkt/dogadaj-sie-ze-swoim-wnukiem9788367989060/> in <https://sklep.itstart.pl/produkt/ebook-slownik-dla-boomera-isbn9788367989053/>.

krnjenje, ob tem pa jih lahko ilustriramo na pomensko atraktivnih in aktualnih primerih, ki so mladim blizu. Besedotvorne (z)možnosti poljščine so velike, pogosto je poljska novotvorjenka rezultat kombinacije več besedotvornih postopkov, saj nastanek besede nemalokrat spremlja premena in/ali krnjenje dela besedotvornih podstav in/ali sprememba sklanjatvenege vzorca – v teh primerih govorimo o kompleksnih neologizmihi. Pri analizi uporabljamo klasično razumljen strukturalni model, kot je opisan mdr. v *Slovnici sodobnega poljskega jezika (Gramatyka współczesnego języka polskiego, Grzegorzczkowska idr. 1999)*.

4.1 Izpeljanke (polj. *derywaty sufiksalne*)

Izpeljanke so sestavljene iz podstave in pripone ali/in popone. Med neologizmi v SNP so zelo pogoste. Naj omenimo pri nastajanju novih poljskih besed zadnje čase izjemno produktivno pripono **-oza**, ki jo poznamo mdr. iz poimenovanj bolezni (npr. *borelioza, psychoza, skleroza*). Podobno funkcijo opravlja ta sufiks v novotvorjenkah *testoza, ocenoza, punktoza, grantoza*, ki izražajo negativno oceno pojavov v okolju, povezanem s šolstvom. **Testoza** je pogovorna tvorjenka izpeljana iz besede *test* in z neodobravanjem kaže na lastnost šolskega sistema, da znanje preverja z veliko količino testov. Podobna je **ocenoza** – beseda je nastala iz samostalnika *ocena* in kaže na lastnost šolskega sistema, da daje prevelik poudarek ocenam. **Punktoza** (iz *punkt* ‘točka’) je povezana z visokošolskim sistemom – nekateri predstavniki akademske skupnosti tako poimenujejo dejstvo, da se znanstveniki v glavnem osredotočajo na naloge, ki jim prinašajo veliko točk (npr. objavljane člankov v visoko točkovanih revijah), saj je ocena njihovih dosežkov odvisna skoraj samo od tega. **Grantoza** (od *grant* 1. ‘nepovratna sredstva, podeljena za izvedbo projekta’, 2. ‘projekt, financiran z nepovratnimi sredstvi, pridobljenimi z razpisom’) – s to besedo predstavniki nekaterih krogov, ki se ukvarjajo z znanostjo, kulturo in družbeno dejavnostjo, (z velikim neodobravanjem) poimenujejo težnjo po pridobitvi čim več nepovratnih denarnih sredstev kot dodatnega vira denarja in/ali izboljšanja svojega poklicnega položaja.

Med negativno zaznamovane izpeljanke s sufiksom *-oza* spada skupina poimenovanj pojavov, povezanih z omejitvami javnega prostora, npr. **betonoza, asfaltoza, kostkoza** (nastale iz samostalnikov *beton, asfalt, kostka*), izražajo pa odnos do prekomernega pozidovanja mest – prekrivanja velikih

površin z betonom, asfaltom, granitnimi kockami. Druge (*billboardoza*, *pomnikoza*, *paczkomatoza*, *muraloza*) kritizirajo prekomerno prisotnost objektov tipa reklamni plakati, spomeniki, paketomati ali murali. Spet druge pa problematizirajo določene urbanistične rešitve in jim očitajo pomanjkanje okusa, npr. ograjevanje vrtov s tujami (*tujoza*) ali izbira pastelne barve za fasade (*pasteloza*).

Poljščina ima zelo bogat nabor pripon, ki tvorijo pomanjševalnice in ljubkovalne besede. Z oddihom od dela ali študija je povezana šaljiva pomanjševalnica *piąteczek*, torej pogovorna oznaka za 'petek, ki napoveduje proste dneve, napoved počitka ali zabave'. V slovenščini imamo v podobnem pomenu večbesedni izraz *mali petek* za četrtek, ter celo *predvečer malega petka* za sredo.¹⁰ Še pogostejše srečamo daljšo različico, zvezo *piątek, piąteczek* (tu gre za modifikacijsko tvorjenko s pripono *-ek* in premeno končnega glasu podstave *k : cz*) ter celo: *piątek, piąteczek, piątunio* (odvzem morfema *-ek-*, s čimer pride do krnitve podstave (*piątek*) in dodajanje pripone *-unio*). Razvoj se lahko nadaljuje do najnovejšega neologizma *piątello*.

Iz pomenskega polja ekologija lahko v tej skupini omenimo modo uporabe skirojev (polj. *hulajnoga*), zlasti električnih. Ta je povzročila prirast poimenovanj – izpeljank – za ljudi, ki jih uporabljajo: *hulajnożysta* (ženska oblika *hulajnożystka*), *hulajnożnik* (s premeno končnega glasu podstave *g v ż*), *hulajnogista* (s premeno izglasnega *g v g'*; in ženska oblika *hulajnogistka*), *hulajnogowicz*, *hulajnogowiec*, *hulajnogarz* ali *hulajnoger*. Bogato podskupino neologizmov iz polja mesto tvorijo imena lokalov s hrano. Vse večja priljubljenost gostinskih lokalov, ki so specializirani za pripravo pirogov (polj. *piecogi*), je povzročila razmah njihovih poimenovanj: *piecogarnia*, *piecogeria*, *piecogernia*, *piecogownia* ali *piecogeria* (s premeno izglasnega *g v ż*). Drugi samostalniki iz te podskupine so npr. *kebabownia/kebaberia/kebabarnia* (*b : b'*), *hummusownia/hummusiarnia* (*s : ś*), *zupownia/zupiarnia* (*p : p'*), *kanapkarnia*, *burgerownia*, *falafelownia*, *suszarnia*, *panineria* – imena za gostinske lokale, kjer strežejo/prodajajo kebab, humus, juhe, sendviče (polj. *kanapka*), (ham)burgerje, falafel, suši ali sendviče panini. Številne variante teh poimenovanj pričajo o tem, da se v leksikalnem sistemu še niso ustalila; kažejo pa tudi na

¹⁰ Prim. *Razvezani jezik*: <https://razvezanijezik.org/?page=mali+petek>.

raznolikost pripon, s katerimi lahko tvorimo poimenovanja vršilcev dejanja (ta, ki vozi skiro) ali prostorov (tam, kjer se kaj dela (streže/prodaja)).

Zanimiva so npr. tudi poimenovanja različnih vrst veganske skutine torte (polj. *sernik*) – ali še bolje (kot pravijo vegani sami) *bezsernika* (torej skutine torte brez skute) – izpeljanka iz predložne zveze *brez sira*, ki ji pridamo pripono *-nik*. Tovrstni neologizmi so besedotvorno razvidni, izpeljani so iz imena glavne sestavine peciva, ki nadomešča skuto in po videzu ter sestavi spominja na skutin kolač. Besedotvorno jih lahko obravnavamo kot izpeljanke, prim. *jagielnik* – iz prosene kaše (polj. *kasza jaglana*; s premeno v osnovi *g : g' in Ø : e*), *nernik* ali *nerkownik* – iz indijskih oreščkov (polj. *nerka* 'ledvica' ali *nerkowiec*; *w' : w*), ali kot prekrivanke.¹¹

4.1.1 Tujejezična podstava in pripona ali popona

Nekatere izpeljanke vsebujejo tujejezične podstave. V besedišču tematskega polja hobiji in prosti čas ne moremo mimo anglicizma *chillout*, 'počitek, povezan s sprostitvijo, prijetnim preživljanjem časa', ki ga v vsakdanji poljščini srečamo pogosto. Postal je besedotvorna podstava (tudi v okrnjeni obliki *chill*) za številne izpeljanke: glagole (*chilloutować*, *chillować*, *chillować się*), samostalnike (*chillowanie*, *chillowanko*) in pridevnike (*chilloutowy*). Od sedaj že zastarele latinske besede *atencja* je nastal *atencjusz*, torej človek, ki zahteva veliko pozornosti, in sicer s pomočjo pripone, ki je značilna za latinska imena v poljščini, prim. *Gajusz Petronjusz*.

4.1.2 Podstava in tujejezična pripona

Nasprotno so tuje pripone pri poljskih podstavah redkejše. Takšen primer je mdr. *balkoning* (pogovorno in šaljivo poimenovanje za preživljanje (prostega) časa na balkonu, pogosto v kombinaciji z ureditvijo balkona tako, da je čim bolj udobno), kjer je že uveljavljeni besedi *balkon* pridana angleška pripona *-ing*, ki v tem primeru izraža dejanje.¹² Priložnost za počitek in sprostitev je včasih tudi sreda – o čemer priča šaljivi neologizem z enako pripono: *środing*, 'sreda kot dan, ki ga lahko zaključimo z zabavo;

¹¹ Gl. razdelek 4.6.

¹² Podobne besede (s pripono *-ing*) najdemo v televizijskih reklamah. V teh primerih gre zgolj za priložnostne besede, ki označujejo preživljanje (prostega) časa ob določenem početju, npr. *lomzing*, iz znamke piva Łomża.

sprostitev v sredini delovnega tedna'. S to tujo pripono je nastalo in še naprej nastaja mnogo izsamostalniških tvorjenk, prim. **dzialking** (iz *działka* 'vrtiček'), **plażing** (iz *plaża* 'plaža') – za preživljanje (prostega) časa na vrtičku ali plaži, **parawaning** (od *parawan* 'paravan') – iz ograjevanja prostora na (poljski vetrovni, peščeni) plaži s paravanom – in celo **grobing** od groby 'grobovi' – pogovorno, običajno z neodobravanjem 'obiskovanje pokopališč (grobov) na dan spomina na mrtve z namenom pokazati se v modnih oblačilih'. Redkeje se v poljščini pojavljajo izglagolske tvorjenke, npr. **smażing** (iz *smażyć* 'cvreti') in **leżing** (iz *leżeć* 'ležati') – preživljanje (prostega) časa ob cvrtju hrane ali poležavanju – vendar navedena primera v SNP (še) nista zabeležena.¹³

4.1.3 Tujejezična podstava in tujejezična pripona

Obstajajo tudi redke izpeljanke, kjer tuji besedi dodamo še tujo pripono, npr. **churching** ← *church* v pomenu verskega turizma oz. obiskovanja cerkva. Podobno zgradbo ima **shipping** ← *shipp*. Mladi tako imenujejo situacijo, pri kateri si kdo predstavlja ljubezensko razmerje med določenimi ljudmi (običajno izmišljenimi liki, npr. liki iz televizijskih serij).

4.1.4 Lastno ime kot besedotvorna podstava

Kljub nedvomni prisotnosti politike v javnem življenju Poljakov je predlogov novih, s politiko povezanih, gesel manj, kot bi pričakovali. Morda zato, ker nova gesla predlagajo predvsem mladi, ki se za politiko manj zanimajo. Drugo skupino prispevkov prinašajo (pol)strokovnjaki – jezikoslovci in ljudje, ki delajo z jezikom (npr. uredniki, lektorji, prevajalci). Verjetno je, da se ti uporabniki izogibajo kontroverznim besedam, ki izražajo radikalne ocene, takšni pa so pogosto neologizmi, povezani s političnim življenjem.

Precej številna so poimenovanja političnih pogledov in trendov, npr. **kauczysta**, 'privrženec politike Jarosława Kaczyńskiego, vodje stranke Prawo i Sprawiedliwość (Pravo in pravičnost)', zlasti med njegovimi nasprotniki, **kaczyszcz**, 'odobravanje politike Jarosława Kaczyńskiego' (zraven pa tudi **anty kacyszcz** – nasprotovanje njegovi politiki), ki sta nastala s krnitvijo

¹³ Besedo *leżing* kot pogovorno beleži *Wielki słownik języka polskiego*, gl. <https://wsjp.pl/haslo/podglad/107321/lezing>.

dela priimka in dodajanjem pripone. Glagol **górnikaować** (in glagolnik **górnikaowanie**) – v pomenu ‘javno govoriti o temah, o katerih ne vemo ničesar ali zelo malo’ – je nastal iz priimka slavne poljske pevke Edyte Górniak zaradi njenih izjav v času pandemije koronavirusa. Glagol **hofma- nić** je nastal iz priimka politika Adama Hofmana (z dodatkom glagolske pripone *-ić* in premeno v osnovi *n : ŋ*) v zvezi s t. i. *madridsko afero*, katere glavni akter je bil – sinonim za goljufanje, zavajanje z namenom pridobiti kakšno korist, izvabiti denar.

4.1.5 Kratica kot besedotvorna podstava

Med neologizmi najdemo tudi primere izpeljank, katerih podstava je kratika, npr. **depisyzacja**, ‘aktivnosti za ponovno vzpostavitev stanja pred vlado stranke Prawo i Sprawiedliwość’ – besedo uporabljajo nasprotniki stranke PiS. Oblika leksema spominja na izraze, ki označujejo izločitev določenih skupin ljudi iz politike ali javnega življenja, prim. *dekomunizacja*. Samostalnik izhaja iz kratice stranke in je nastal z dodajanjem predpone in pripone. Večinoma ekspresivno zaznamovane izpeljanke iz iste podstave so še: **pisior**, **pisiak**, **pisiara** – s premeno *s : ś*, **pisowiec**, **pisówa** in podobne v pomenu ‘član/članica stranke PiS ali njen podpornik/podpornica’; v uporabi so zlasti med njenimi nasprotniki.

Čeprav ni podatka, ali gre res za kratico, bi po jezikovnem občutku in obliki v to skupino uvrstili glagol **blikać** (‘plačevati s pomočjo aplikacije BLIK ali nakazati denar na mobilni telefon’), tudi **bliknąć** in glagolnik **bliknięcie**. Naj omenimo, da varianta zapisa, iz katerega je razvidna oblika kratice (*dePISyzacja*, *PiSior*, *PiSiara*, *BLIKać*, *BLIKnąć*, *BLIKnięcie*) ni v skladu s pravopisnim standardom.

4.2 Zloženske (polj. *wyrazy złożone/złożenia*)

Precej izrazito (enotno) skupino tvorijo neologizmi, ki opisujejo elemente resničnosti in z njimi povezane abstrakcije (osebe, predmete, vedënja itd.). Primer so poimenovanja vozil, ki so jih uporabljali voditelji ali člani posameznih štabov med predsedniškimi volitvami, npr. pri zloženkah z medpono *-o-*: **bronkobus** (iz neformalne oblike imena Bronisława Komorowskega – Bronek, s kolikostno premeno *e : Ø*), **jarkobus** (iz neformalne oblike imena Jarosława Kaczyńskiego – Jarek, s kolikostno premeno *e : Ø*),

tuskobus (iz priimka Donalda Tuska), **trzaskobus** (iz priimka Rafała Trzaskowskega s knritvijo morfemskega dela pridevniške oblike priimka) itd.

V zadnjih letih se je začelo pojavljati vse več mobilnih gastronomskih točk – najprej je bil iz angleščine prevzet *foodtruck*, pozneje pa tudi – pogovorno – z domačimi imeni: **jadlobus** ali **jadłowóz** (od *jadło* – knjiž. hrana), **żarciobus** ali **żarciowóz** (od *żarcie* – pog. hrana), **szamowóz** (od *szamać* – pog. jesti) v pomenu ‘majhen tovornjak, ki služi kot prodajno mesto za različne vrste jedi in prigrizkov, običajno pripravljenih na licu mesta’.

Močen negativni naboj imajo neologizmi z elementom **pato-** (vzetim iz besede *patologija*) kot prvi del zloženek, ki kaže na njihovo pomensko povezavo z boleznijo, patološkim stanjem. Gre za prezirljiva poimenovanja oseb, stvari ali pojavov. Na primer samostalniki **patoarchitekt**, **patodeweloper**, **patoinvestor** (poimenovanja oseb – arhitekta, razvijalca, investitorja – ki svoje delo opravljajo neprofesionalno in neetično, ker jih vodi želja po lahkem zaslužku); **patobudownictwo**, **patobudowlanka**, **patourbanistyka**, **patoarchitektura**, **patoinvestycja**, **patodeweloperka** (besede se nanašajo na neprofesionalno in neetično načrtovanje ali izvedbo gradbenih del); **patomieszkanie**, **patoogródek**, **patoparking** (imena za objekte, ki niso v skladu z gradbenimi pravili, pogosto z izjemno majhno površino).

Ko gre za poimenovanja novih objektov, je zlasti številna skupina imen za različne tipe samopostrežnih avtomatskih naprav. Ti neologizmi nastajajo kot zloženke skoraj izključno s pomočjo elementa **-mat** (iz samostalnika *automat*) po vzoru starejših konstrukcij s to prvino (kot sta *bankomat*, *parkomat*). Primeri: **paczkomat**, ‘naprava za prevzemanje in oddajanje pošilk’, **drobniakomat**, ‘naprava za menjavo bankovcev za kovance’, **książkomat**, **zniczomat**, **znaczkomat**, **maseczkomat**, **ziemniakomat** ali **mlekomat** (‘samopostrežna naprava za prodajo knjig, nagrobnih sveč, znamk, mask, krompirja ali mleka’); tudi **pitomat**/**PITomat** (iz imena obrazca za davčno napoved PIT), **skarbmomat** (iz (urząd) *skarbowy* – davčna uprava) pa je ‘avtomatska naprava v davčnih uradih za oddajanje davčnih napovedi’.

Struktura teh zloženih neologizmov sledi isti shemi: ime predmeta, ki se ga lahko vstavi v dani avtomat (ali iz njega vzame) + element **-mat**. Naletimo pa tudi na nesistemske oblike, npr. šaljivo poimenovanje **kaczkomat**, ‘avtomat z zdravo krmo za race in druge ptice’.

Zanimivo podskupino neologizmov s prvino *-mat* tvorijo poimenovanja za naprave, ki vernikom omogočajo brezgotovinsko plačilo cerkvenih darov ali nabirk. Zanj obstajajo imena *datkomat* (od *datek* ‘prostovoljni prispevek’), *donacjomat* (od *donacija*), *ofiaromat* (od *ofiara* ‘dar’), *tacomat* (od *taca* ‘košarica za nabirko v cerkvi’) ter tudi *elektroniczna taca* ali *e-taca*. To so dokaj mladi neologizmi – v uporabo so prišli na začetku pandemije covid-19, torej leta 2020, ko so takšne naprave začeli nameščati v nekaterih cerkvah, med drugim zato, da bi preprečili širjenje bolezni.

4.3 Sklopi (polj. *zrosty*)

Neologizmi v poljskem slovarju so le redko sklopi, torej besede, ki nastanejo s sklapljanjem, združenjem sestavin besednozvezne podstave oz. tako, da enote večdelne podstave sklopimo v novo besedo, pri tem pa se naglas podstav izgubi oz. spremeni – npr. *dudabus* (iz priimka Andrzeja Dude).

4.4 Sestavljenke (polj. *derywaty prefiksalne*)

V nasprotju z izpeljankami so sestavljenke v slovarju poljskih neologizmov sorazmerno redke, npr. tvorjenka *zbanować* ‘izključiti koga, blokirati komu dostop do izbrane vsebine’, *zweganizować* iz *weganizować* (pripraviti/pripravljati jedi iz rastlinskih proizvodov, ki so zelo podobne mesnim jedem); tudi z dodajanjem predpone *wy-*: *wychilloutować* iz *chilloutować*, *wychillować się* iz *chillować się*.

4.5 Krnjenje in sprememba pregibnostnega vzorca

Toporišič (2000: 158–159) obravnava krnjenje kot posebno obliko izpeljave. Krnjenje (polj. *derywacja dezintegracyjna*) lahko nastopa samo v okviru iste besedne vrste in istih slovničnih lastnosti, kot na primer v modifikacijskih tvorjenkah: *badmin* (od *badminton*), *depra* (od *depresja*), *spoko* II (od *spokojnie* ‘mirno’), pogosto pa se (podobno kot premenjanje) kombinira z drugimi besedotvornimi postopki – to je opazno pri kompleksnih neologizmihi tipa fleksijske tvorjenke (polj. *derywaty fleksyjne/parydygmaticzne*). Pri odvzemu dela besede pogosto prihaja do spremembe slovničnih značilnosti neologizmov, kot na primer v besedah: *przegryw*,

wygryw, **oburz**, **szur**,¹⁴ ki so samostalniške tvorjenke, nastale iz glagolov: *przegrywać* 'izgubljati', *wygrywać* 'zmagovati', *oburzać* 'zbujati ogorčenje', trpnega deležnika *szurnięty* 'ponorel', ali samostalniki **uro** (iz samo-množinskega samostalnika *urodziny* v pomenih: 1. 'rojstni dan' in 2. 'rojstnodnevna zabava') in glagol **zazdro** (iz glagola *zazdroszczyć* 'zavidam'), ki sta nepregibna – besedi sta nastali s krnjenjem končnega dela besede in spremembo njune paradigme.

4.6 Prekrivanke (polj. *kontaminacje*)

Posebej velja omeniti prekrivanke,¹⁵ ki nastanejo po kompleksnem besedotvornem postopku: iz dveh leksemov najprej s krnjenjem, nato pa s sklapljanjem/zlaganjem dobimo enega, ki vsebuje dele enega in drugega oz. eno besedo v celoti, drugo pa okrnjeno. Ta morfo-leksikalni postopek je v obravnavanem slovarju dokaj prisoten. Na ta način so nastale besede iz enega najboljšežnejših tematskih polj »hrana«. Veliko primerov prekrivank prispeva besedje, ki je v rabi v vegetarijanski ali veganski kuhinji – gre predvsem za rastlinske nadomestke tradicionalnih jedi. Iz zgradbe teh novih besed je njihov pomen mogoče ugotoviti preprosto, prim. **tofucznica** ('jed iz tofuja, ki spominja na umešana jajca') od tofu + (jaje)cznica, **tofurnik/jagielnik/nerkownik** ('pecivo iz tofuja/prosene kaše/indijskih oreščkov, ki spominja na *sernik* – skutino torto') od tofu/jaglany (*g : g', Ø : e*)/nerkowiec (*w' : w*) + se(r)nik, **seleryba** ('jed iz zelene, ki posnema ocvrto ribo') od seler + ryba, **sojonez** ('majoneza iz soje') od soj(a) + (ma)jonez. Med tovrstne tvorjenke spadajo tudi **helpunek** (pogovorno in šaljivo 'pomoč, reševanje') od angleške besede *help* in poljske (*rat*)unek,¹⁶ **zakrzepionka** ('cepivo proti covidu-19, ki vodi k nevarnim boleznim, npr. trombozi') od imena bolezni **zakrzepica** (żył) 'tromboza' + samostalnika **szezepionka** 'cepi-vo' in **zakrzepić się** (v pomenu 'cepiti se s cepivom proti covidu-19, kar vodi do zapletov, npr. do tromboze') od **zakrzepica** + glagol **zaszezepić się** 'cepiti se'. Navadno pride do združevanja besed na mestu neposrednega

¹⁴ *Szur* (tudi izpeljanki *szurek/szurysta*) 'norec' – tako nekateri ljudje pogovorno imenujejo osebo, ki ima radikalna in kontroverzna stališča, širi teorije zarote ali psevdoznanstvene koncepte, opozarja druge na domnevne grožnje in kaže odpor do ljudi, ki ne delijo njenega stališča. Beseda zveni neodobravajoče, običajno omalovažujoče. Gl. <https://obserwatoriumjezykowe.uw.edu.pl/hasla/szur/>.

¹⁵ Dolar (2015: 18) jih imenuje *beseda-kovček*.

¹⁶ Prim. tudi zvalniško obliko *helpunku* ('na pomoč') ter glagol *helpować* v dveh nasprotujočih si pomenih: 1. 'pomagati' in 2. 'prostiti za pomoč'.

skupnega imenovalca obeh leksemov, ki ga v navedenih primerih predstavlja določen glas: *-r-* in *-j-* (*seleryba*, *sojonez*) ali daljši del besed.

4.7 Pomenski neologizmi (polj. *neosemantyzmy*)

Med slovarskimi vnosi najdemo tudi pomenske neologizme/neosemante (nov pomen že obstoječega leksema), ki niso tema dane raziskave, ker besedotvorno ostanejo nespremenjeni. Naj na tem mestu vsaj omenimo primere iz tematskega polja pandemija, npr. *keczup* kot izraz za cepivo, *kaganiec* (nagobčnik) kot izraz za masko in *bańka* (mehurček) kot izraz za skupino oseb s podobnim mišljenjem in podobnih interesov.

5 Zaključek

Že sam nabor obravnavanih primerov kaže na to, da tovrstna zbirka besedja lahko zlasti na področju besedotvorja služi kot dragoceno in vsebinsko bogato didaktično orodje za poučevanje poljščine kot tujega jezika. Nove besede nastajajo po vseh besedotvornih postopkih: izpeljavi, sestavljanju, zlaganju, sklapljanju, krnjenju in spremembi pregibnostnega vzorca. Besedotvorni postopki se pogosto tudi medsebojno kombinirajo (kar je značilno za poljske tvorjenke nasploh), zaradi česar nastanejo oblikovno kompleksni neologizmi. Med njimi velja izpostaviti prekrivanje besed (prekrivanke), ki zadnje čase postaja izjemno produktiven besedotvorni postopek, zlasti pri nastajanju novotvorjenk. Za nastanek nekaterih novih besed je potrebna, celo nujna, širša razlaga, zato je njihova prisotnost na urah poljščine kot tujega jezika dragocena, ker učeči se ob jezikoslovnih temah spoznajo še določene (najnovejše) družbene pojave ter kulturne in etične spremembe, ki se odražajo v jeziku.

Nove besede, stalne besedne zveze (frazеološke in nefrazеološke) in novi pomeni obstoječih besed se pojavljajo v jeziku skoraj vsak dan in nam pomagajo razumeti, kako se spreminja realnost. Ker se besedje, zajeto v SNP, večinoma nanaša na vsakodnevno življenje – pogosto povezano s prehrano, preživljanjem prostega časa, ekologijo, odnosom do živali, politiko in okolico, šolstvom – je zlasti za mlade zelo privlačno, saj se neposredno dotika njihovega vsakdana, poleg tega procesi nastajanja novih in prevzemanja tujih besed na podoben način potekajo tudi v maternih jezikih učečih se

poljščine kot tujega jezika. Zato zbirko takšnega besedja lahko učinkovito uporabljamo kot učni pripomoček pri tovrstnem poučevanju poljščine. Kljub temu, da je primarni namen slovarja razlaga pomena besed, vidimo, da se v primeru tako izčrpno zastavljenih slovarskih gesel, kot jih vsebuje *Slovar poljskih neologizmov*, odprejo številne druge možnosti njegove uporabe. Tako zasnovan slovar daje vpogled ne samo v rezultate, pač pa tudi postopke spreminjanja jezika in porajanja novih besed in pomenov: ne vidimo torej zgolj *kaj* je nastalo, vidimo lahko tudi *kako* in celo *zakaj*. Za učitelje poljščine kot tujega jezika to pomeni, da lahko spremembe v jeziku učečim se predstavijo tako rekoč v živo – in to na primerih, ki so mladim kot t. i. internetnim domorodcem blizu.

Vir

Obserwatorium Językowe Uniwersytetu Warszawskiego. (2024). *Słownik neologizmów polskich*. <https://obserwatoriumjezykowe.uw.edu.pl/hasla/>

Literatura

- Dolar, K. (2015). Kaj nam o slovenščini lahko pove kolaborativni spletni slovar? V D. Fišer (ur.), *Zbornik konference Slovenščina na spletu in v novih medijih, Ljubljana, 25.-27. november 2015* (str. 15–19). Znanstvena založba Filozofske fakultete. <https://nl.ijs.si/janes/wp-content/uploads/2015/11/Konferenca2015.pdf>
- Grzegorzczkova, R., Laskowski, R. in Wróbel, H. (ur.). (1999). *Gramatyka współczesnego języka polskiego: Morfologia*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kohoutková, Z. (2020). Kako hekati jezik: slovar neortodoksne češčine [Ocena knjige Martin Hacknutá čeština: neortodoxní slovník dnešní mateřštiny, avtorji M. Kavka, M. Škrabal idr.]. *Jezikoslovní zapiski*, 26(2), 189–193. <https://doi.org/10.3986/JZ.26.2.13>
- Toporišič, J. (2000). *Slovenska slovnica*. Obzorja.

Marta Nowakⁱ

Fejsoholik, instagramiara in januszex ali o poznavanju izlastnoimenskih občnih imen med študenti, ki se učijo poljščine kot tujega jezika

Članek obravnava vlogo onomastike pri poučevanju poljščine kot tujega jezika. Lastna imena tvorijo pomemben del poljske leksike, preko kulturno zaznamovanih lastnih imen pa lahko učenci tudi поблиže spoznajo poljsko kulturo, stvarnost in družbenopolitične razmere. Raziskovalci in lektorji se zavedajo pomena lastnih imen v jezikovnodidaktičnem izobraževanju. Tujci, ki želijo poljščino obvladati na podobni ravni kot materni govorci in biti dobro seznanjeni s poljskimi družbenopolitičnimi razmerami in kulturo, bi morali poznati imena in izraze, ki se uporabljajo za opisovanje sodobnih družbenih pojavov in izražanje z njimi povezanih čustev. Še vedno pa primanjkuje gradiv, posvečenih kulturno zaznamovanim poimenovanjem, metaforičnosti in konotacijam imen ter izlastnoimenskim občnim imenom v spletnem okolju. Vzrok morda tiči v tem, da avtorji v učbenike ne želijo vključevati lastnih imen, ki so tesno povezana z izbrano osebo ali dogodkom, saj lahko hitro zastarajo. Opravljene raziskave kažejo, da se poznavanje izlastnoimenskih občnih imen ter metaforičnosti in konotacij lastnih imen med učečimi se poljščine kot tujega jezika izboljšuje, vendar je treba njihovo znanje dopolniti in sistematizirati.

Ključne besede: izlastnoimenska občna imena, poljščina kot tuji/drugi jezik, poljščina kot prvi jezik

Fejsoholic, Instagramiara and Januszex, or About the Knowledge of Eponyms Among People Learning Polish as a Foreign Language

The article discusses the role of onomastics in teaching Polish to foreigners. Onyms constitute an important element of the lexical resource of the Polish language, and cultural onyms additionally allow learners to better

ⁱ Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta;
marta.nowak@ff.uni-lj.si; <https://orcid.org/0000-0002-3861-0985>

understand Polish culture, realities and the socio-political situation. Researchers and teachers recognise the need to include proper names in glot-todidactic education. Foreigners who want to use Polish at a level similar to that of native speakers and want to be well versed in the socio-political situation and culture should know the names and terms that are used to describe contemporary social phenomena and allow them to express emotions related to them. However, there is still a lack of materials devoted to cultural names, metaphors and the connotations of names and eponyms. This may be due to the fact that textbook authors do not want to include proper names in their publications that are closely related to a selected person or event, and thus may quickly become outdated. The conducted research shows that learners of Polish as a foreign language have an increasingly better knowledge of eponyms, metaphors and the connotations of proper names, but their knowledge of these subjects still needs to be supplemented and systematised.

Keywords: eponyms, Polish as a foreign language, Polish as a non-native language

1 Realije pri poučevanju poljščine kot tujega jezika

Poučevanje poljščine kot tujega jezika je trenutno ena najbolj dinamično razvijajočih se področij polonistike. Na to med drugim kaže upad raziskovalnega zanimanja za teoretična vprašanja, povezana z metodiko poučevanja, in porast števila prispevkov, ki zadevajo jezikovnodidaktično prakso, kot tudi večja dostopnost gradiv, posvečenih splošnemu poučevanju (Hofmański 2022: 8). Avtorji učbenikov se vedno pogosteje osredotočajo na izbrano tematsko področje, npr. specializirano leksiko (Kowalska 2013; Kugiel-Abuhansa 2019), poučevanje poezije (Czerkies 2019; Trześniewska-Nowak 2020) ali zgodovine (Tambor 2020). Najsi se delo posveča učenju splošnega ali strokovnega jezika, kulturni elementi v njem vedno igrajo pomembno vlogo. Poučevanje kulture in realij je sestavni del lektorata, saj avtorji sodobnih učbeniških in drugih učnih gradiv opažajo potrebo po integraciji poučevanja jezika in komunikacije s kulturološkim znanjem. Jezik je namreč neločljivo povezan s stvarnostjo in kulturo, ki jo izraža, posledica česar je izrazit kulturni obrat v poučevanju (Hofmański 2022: 8). Tematika poljskih realij se na jezikovnih tečajih pojavlja že od prvega dne, kar je še posebej pomembno za učeče se na območju Poljske, kjer znanje o kulturnih pojavih spodbuja proces akulturacije in blaži (v

določenih situacijah celo odpravi) kulturni šok (Pałasz 2013: 355). Učinek kulturnega obrata v poučevanju je tudi pogosta raba pojma *kulturem*, ki označuje:

važen element kulture (pomensko bogat, zato funkcionira kot njen interpretant), ki ga je mogoče ponazoriti z jezikovnimi (besede, povedi, besedila) in nejezikovnimi vedenji (družbenimi, paraverbalnimi – kot so mimika, geste in proksemično vedenje) (Zarzycka 2019: 426).

Pomembna skupina kulturemov so tudi lastna imena (*proprii*), zato raziskovalci vedno pogosteje opozarjajo na pomembnost uvajanja le-teh v pouk poljščine kot tujega jezika in upoštevanja dosežkov onomastike v jezikovnodidaktičnem procesu. Kot poudarja Grażyna Zarzycka (2019: 428–429), so kulturemi neločljiv del didaktike tujih jezikov, vključno s poljščino, in se posledično pojavljajo na vseh ravneh poučevanja. Kulturna vprašanja, obravnavana na tečaju poljščine kot tujega jezika, se razlikujejo glede na raven pouka in kompetence učencev; lastna imena namreč spontano in nezavedno pronikajo v jezik preko opazovanja zunajjezikovne stvarnosti (npr. imena izdelkov, mest, ulic, naslovi filmov). Poučevanje kulture je nepogrešljiv del izobraževanja tujcev, o čemer piše mgr. Małgorzata Gaszyńska-Magiera, ki navaja, da:

[t]ujega jezika ni mogoče poučevati brez kulturnega znanja ali dejstev. Hočeš ali nočeš poučujemo kulturo ciljnega jezika z uvajanjem lastnih imen – osebnih, krajevnih, priimkov važnih osebnosti. In to najbrž ne more biti predmet nikakršnega spora (Gaszyńska-Magiera 2008: 279).

Kot dodaja Piotr Kajak (2020: 7), mora polonistično izobraževanje upoštevati sodobne realije in spremembe v svetu okoli nas. Omeniti velja tudi, da po Barbari Łukaszewicz (2022: 149–150) poučevanje poljske kulture ne bi smelo biti omejeno na kategorijo praznovanj (npr. božič, velika noč), saj gre za časovno kratka obdobja v letu. Študentje bodo od lektorata odnesli več, če bomo z njimi razpravljali o sodobnih družbenih vprašanjih, kot sta npr. ekologija ali zaprtje trgovin ob nedeljah. Obravnavanje aktualnih tem učečim se omogoča, da se seznanijo z vsakdanjimi problemi Poljakov, vpeljuje jih v njihov vsakdan, prav tako pa približa kulturo slušateljev, saj lahko njihova mnenja primerjamo z izjavami Poljakov.

Dodatni cilj uvajanja kulturnih vsebin v poučevanje poljščine kot tujega jezika je narediti pouk ter slovnične in leksikalne vaje kar najbolj privlačne. Potrebo po tem so opazili avtorji učnih gradiv; Bartłomiej Maliszewski se npr. v učbenikih *Gramatyka z kulturą: Przez przypadki* in *Gramatyka z kulturą: Przez osoby* mnogokrat navezuje na poljsko kulturo, zgodovino in realije. Kot poudarja Piotr Kajak (2016: 79), je dandanes trg jezikov in kultur zelo konkurenčen, zato je njihovo učenje postalo naložba, ki naj bi se čim prej obrestovala. Lektor je torej slušatelje prisiljen »zapeljevati« s kulturo, ki pa jo mora ustrezno predstaviti in oglaševati. Izobraževalna ponudba mora zato zagotavljati tako konkretna jezikovna orodja kot tudi omogočiti spoznavanje privlačne kulture ter vzpostavitev čustvene vezi in mreže stikov.

2 Prisotnost lastnih imen v polonistični didaktiki jezika

Težnje v sodobni didaktiki jezika kažejo na potencial lastnoimenske sfere jezika pri poučevanju poljščine kot tujega jezika. Na pomen lastnih imen pri poučevanju tujcev je že v osemdesetih letih 20. stoletja opozorila Irena Sarnowska-Gieffing (1980: 368), po kateri opuščanje lastnih imen pri pouku poljščine vodi v številne jezikovne napake, ki so posledica medjezikovne interference. Poznanjska raziskovalka se je vprašanju prisotnosti lastnih imen v poučevanju tujejezične leksike ponovno posvetila v besedilu *Głos onomasty w kwestii nauczania słownictwa*. Avtorica poudarja, da je v sodobni jezikovnodidaktični praksi mogoče lastna imena uvajati v učni proces brez posebne klasifikacije učnih tehnik, pri čemer pa je nepogrešljiva refleksija o hierarhiji in zaporedju uvajanja posameznih lastnih imen. Sodobna humanistika je izrazito interdisciplinarna, zato se je preučevanje kulturne onomastike že dodobra uveljavilo, lektorji in raziskovalci, specializirani za poučevanje poljščine kot tujega jezika, pa se zavedajo vloge lastnih imen pri poučevanju tujcev. Lastna imena so lahko sredstvo za posredovanje ne zgolj kulturnih, temveč tudi slovničnih in leksikalnih vsebin. Po avtoričinem mnenju bi bilo vredno izdelati bazični lastnoimenski slovar, za kar bi bilo najprej treba določiti obseg rabe izbranih imenskih kategorij v vsakdanjih sporazumevalnih situacijah. Da bi bila raba lastnoimenske oz. proprialne plasti jezika v polonističnem izobraževanju tujcev karseda učinkovita, bi bilo dobro v naslednji fazi ta minimum nadgraditi z dodatnimi vsebinami, kot so npr. lastna imena kot jezikovni stereotipi, lastna imena v frazemih in jezikovnih igrah ali metaforična raba lastnih imen (Sarnowska-Gieffing 2018: 91–92).

O pomenu imen v izobraževalnem procesu tujcev piše tudi Beata Afeltowicz v delu *Nazwa własna jako tekst kultury w nauczaniu języka polskiego jako obcego* (2011). Avtorica oriše kulturne vsebine, ki jih je mogoče s pomočjo lastnih imen uvesti v začetni fazi učenja poljščine kot tujega jezika. Konrad Kazimierz Szamryk (2019) se osredotoča na imena dežel in etnonime, ki se pojavljajo v učbenikih za začetno stopnjo, medtem ko Wojciech Hofmański v uvodu k svojemu učbeniku našteva težave in možnosti, povezane z vpeljevanjem lastnih imen v jezikovnodidaktični proces. Po njegovem so te mdr. posledica spremenljivosti poljskega lastnoimenskega sistema, zlasti naraščajoče pomembnosti krematonimije, ki se dinamično razvija in je zato podvržena nenehnim preobrazbam (Hofmański 2022: 10).

Temeljito raziskavo terja tudi vprašanje poznavanja izlastnoimenskih občnih imen in lastnih imen, ki delujejo v spletnem prostoru in so se utrdili v jeziku maternih govorcev poljščine ter tako postali sestavni del vsakdanjosti. Pri pouku poljščine kot tujega jezika je spletna komunikacija pogosto zapostavljena, kar ni dobro, saj ta tvori pomemben del popularne kulture. Materni govorci za izražanje emocij, opisovanje sveta okoli sebe in komentiranje aktualnega dogajanja vsakodnevno uporabljajo emotikone, izlastnoimenska občna imena in lastna imena iz popularne kulture in politike. Da lahko postanejo polnopravni udeleženci sporazumevanja, jih morajo tujci, ki se učijo poljščine kot tujega jezika – posebno ti, ki bivajo na Poljskem – znati prepoznavati ter razbirati njihove pomene ali vsaj čustveno zaznamovanost. Namen članka je opozoriti na težave, povezane z razbiranjem nekaterih trenutno priljubljenih izlastnoimenskih občnih imen, ki so se ustalila v splošni poljščini, in nakazati možne pristope k poučevanju izlastnoimenskih občnih imen na lektoratih poljščine za tujce.

3 Poznavanje izlastnoimenskih občnih imen med tujci, ki se učijo poljščine kot tujega jezika

Dosedanje raziskave so pokazale, da tujci, ki se učijo poljščine, ne poznajo nekaterih za Poljake popolnoma razumljivih izlastnoimenskih občnih imen. Na podlagi raziskave, ki jo je izvedla Nowak (v tisku) na skupini 50 oseb iz Ukrajine in Belorusije, ki živijo na Poljskem vsaj 10 let in govorijo jezik na višji ravni (min. B2+/C1), lahko sklepamo, da izlastnoimenska občna imena predstavljajo element jezikovnodidaktične prakse, ki bi mu bilo

treba posvetiti več pozornosti. Seveda ti na nižji ravni in v zgodnji fazi učenja za pravilno, učinkovito sporazumevanje niso nujni; bistveni postanejo, ko želi slušatelj usvojiti znanje jezika na ravni, ki je blizu maternim govorcem. Nepogrešljivi so tudi za uspešno interpretiranje aluzij in jezikovnih šal ter razbiranje sporočil ne zgolj na dobesedni, temveč tudi metaforični ravni. Poleg tega seznanjenost s konotacijami imen pogloblja razumevanje poljske popularne kulture in družbenopolitičnih razmer. Izlastnoimenska občna imena pogosto temeljijo na izbranih aktualnih dogodkih, nanašajo se na znane osebnosti iz sveta politike, kulture in medijev ali omogočajo komentiranje aktualnih, odmevnih družbenih pojavov. Spretnost razbiranja teh izlastnoimenskih občnih imen ne zgolj omogoča učinkovitejšo rabo jezika tudi na metaforični ravni, temveč predvsem premošča vrzel med učencem in kulturo države, v kateri trenutno biva. Sposobnost, da ustrezno presodimo konotacijo izlastnoimenskih občnih imen, predstavlja poseben kulturni kod; ta združuje vse govorce danega jezika ter učečim se daje občutek, da so del skupnosti in ne ločena skupina, ki zaradi jezikovnih omejitev nima dostopa do določenega znanja.

Za namen tega članka smo izbrali 10 izlastnoimenskih občnih imen, ki so priljubljena v poljskem jeziku in jih poljsko govoreči uporabljajo vsak dan, vendar se ne pojavljajo v učbenikih poljskega jezika:

- *casanova/donzuan* – zapeljivec, plejboj (Rutkowski 2012: 33);
- *chińszczyzna* – nekaj popolnoma nerazumljivega ali poceni izdelki slabe kvalitete (Rutkowski 2012: 34);
- *fejsoholik* – pogovorni in šaljiv izraz za osebo, ki zelo veliko časa preživi na družabnem omrežju Facebook, zdi se odvisna od tega medija (Hącia 2021);
- *frankowicz* – oseba, ki je najela (zlasti hipotekarno) posojilo v švicarskih frankih in mora zaradi gospodarske krize in oslabitve zlota odplačevati zelo visoke obroke (Łachnik in Banasiak 2023);
- *instagramiara* – negativen izraz za žensko, ki zelo veliko časa posveča kreiranju svoje podobe na Instagramu; običajno ne gre za resnično, temveč za popačeno ali olepšano podobo, s katero želi narediti vtis na uporabnike portala (Kiełpińska 2022);
- *januszex* – zaničljiv, negativen izraz za podjetje, ki ne spoštuje predpisov, ne skrbi za svoje zaposlene, lastnika pa zanima le čim večji dobiček; poimenovanje izvira iz izraza *janusz*, v tem primeru zaničljiv izraz za moškega, ki ima preveč dobro mnenje o sebi, ki zviška gleda

na druge, čeprav je za njegovo vedenje navadno značilno pomanjkanje kulture in olike; v istem pomenu se uporablja tudi izraz *janusz biznesu* (tudi v množini – *janusze biznesu*) (Kiełpińska 2023);

- *kuroniówka* – nadomestilo za brezposelne; *być na kuroniówce* – biti brezposeln, dobivati nadomestilo za brezposelnost; izlastnoimensko občno ime je izpeljano iz priimka nekdanjega ministra za delo in socialno politiko, Jaceka Kuronia (Rutkowski 2012: 71);
- *lolita* – mlado dekle, ki v moških vzbuja poželenje; mladoletna, spolno prebujena deklica (Rutkowski 2012: 76);
- *w stroju Adama/Ewy* – gòl (Rutkowski 2012: 17).

V raziskavi je sodelovala skupina študentov polonistike iz Pise (20 oseb) in skupina Slovencev, študentov in alumnov ljubljanske polonistike (10 oseb). Rezultati so pokazali boljše poznavanje izlastnoimenskih občnih imen med anketiranci kot v prejšnji raziskavi (prim. Nowak: v tisku), saj so ti znali pravilno opredeliti skoraj vse izraze. V prejšnji raziskavi je sodelovalo 50 Slovanov (Ukrajincev in Belorusov), med katerimi je bila večina starih od 26 do 50 let. Poslušalci so bili pozvani, naj pojasnijo pomen 7 izlastnoimenskih občnih imen (*janusz*, *grazyna*, *seba*, *karyna*, *brajanek*, *dzesika*, *kuroniówka*). Enote, vključene v študijo, so bile izbrane načrtno. To so splošno razširjene pogovorne besede (*kuroniówka*) in slengovske besede, ki so zelo priljubljene in so prodrle v splošni pogovorni jezik. Leksikalne enote, kot so *janusz*, *grazyna* ali *karyna*, se običajno uporabljajo v naslovih člankov in spletnih vnosih, vlogih itd. Preverjeno je bilo poznavanje konotacij izlastnoimenskih občnih imen, ki izhajajo iz lastnih imen, a ga ne označujejo, saj so pridobila nov pomen. V raziskavi je sodelovalo enako število Poljakov in tujcev (50), večina je bila starih od 26 do 50 let. Vsi anketiranci so pravilno opredelili metaforični pomen imen *janusz* in *grazyna*, kar dokazuje njihovo veliko priljubljenost in razširjenost. Osebe, stare od 19 do 40 let, so znale pravilno opredeliti tudi izlastnoimenska občna imena *seba*, *karyna*, *brajanek* in *dzesika*, kar je predstavljalo težavo anketirancem iz najstarejše starostne skupine, za katere so bila to le imena. Najstarejši pa so brez težav razlagali pomen besede *kuroniówka*. Izraz je bil znan tudi večini ljudi, starih od 36 do 50 let, vendar se je izkazal za problematičnega za mlajše udeležence študije.

Izjema je bila *kuroniówka*, ki ni bila znana nobenemu izmed anketirancev, nekateri pa so imeli težave z definicijama besed *lolita* in *januszex*. Preostala izlastnoimenska občna imena so se izkazala za popolnoma razumljiva

za vse anketirance. Tu je treba dodati, da je bilo izlastnoimensko občno ime *kuroniówka* nejasno tudi velikemu delu Poljakov v starostni skupini 20–35 let, ki so sodelovali v prejšnji raziskavi (glej Nowak: v tisku), da se beseda *lolita* navezuje na roman Nabokova, ki ga vprašani morda niso brali, namesto izraza *januszex* pa je v rabi tudi beseda *janusz*, ki tu označuje lastnika takšnega podjetja.

4 Praktične rešitve in sklep

Doslej objavljena dela jezikoslovcev in jezikovnodidaktične publikacije praktikov pričajo o tem, da onomastika pri poučevanju poljščine kot tujega jezika pridobiva na pomenu. Oboji prepoznava izrazito potrebo po uvažanju lastnih imen v proces poučevanja tujega jezika in kulture, saj lahko zahvaljujoč temu učenci поближе spoznajo svet okoli sebe ter dobijo boljši pregled nad sodobnimi družbenopolitičnimi vprašanji. Poznavanje izlastnoimenskih občnih imen med tujci, ki se učijo poljščine kot tujega jezika, je vedno boljše, kar ne priča zgolj o njihovem jezikovnem razvoju, temveč predvsem o večji jezikovni in družbeni ozaveščenosti. Kar pa ne spremeni dejstva, da je to jezikovno področje na lektoratih pogosto zapostavljeno; razlog morda tiči v tem, da avtorje učbenikov skrbi tesna povezanost izlastnoimenskih občnih imen z določeno situacijo oziroma osebo, zaradi česar lahko hitro zastarajo. Poučevanje izlastnoimenskih občnih imen ter prenesene rabe in konotacij lastnih imen bi moralo biti obvezen del polonističnega izobraževanja tujcev, zlasti na višji stopnji. Vendar naj se izlastnoimenskih občnih imen ne poučuje ločeno, saj so najučinkovitejše vaje takšne, ki združujejo učenje različnih jezikovnih elementov.

Vzorci nalog, ki omogočajo uporabo izlastnoimenskih občnih imen pri poučevanju poljskega jezika tujcev.

Govorjenje: Ali ste že slišali za *instagramiaro* ali *fejsoholika*? Kaj je značilno za to osebo? Kaj bi ji svetovali, da bi se manj ozirala na objave na družabnih omrežjih in mnenje drugih?

Pisanje: Prijatelju/prijateljici želite povedati o nenavadnem srečanju s *casanovo/lolito*. Napišite mu/ji elektronsko sporočilo, ki se začneja z besedami: To je bilo presenetljivo srečanje ... (200 besed).

Besedišče: Povežite izlastnoimenska občna imena z ustreznimi definicijami:

1. frankowicz	a. zasiłek dla bezrobotnych
2. kuroniówka	b. nago
3. casanova	c. coś niezrozumiałego lub wyroby złej jakości, kiczowate
4. w stroju Adama/Ewy	d. uwodziciel, playboy
5. chińszczyzna	e. osoba, która zaciągnęła kredyt we frankach szwajcarskich
Rešitve: 1e, 2a, 3d, 4b, 5c	

Branje in pisanje: Preberite odlomek intervjuja Alexa Kłosa s Pawłom »Kelnerjem« Rozwadowskim. Ali se strinjate z glasbenikovim mnenjem o Facebooku in odnosu ljudi do tega medija? Zakaj? Zakaj ne?

Dziś jak prawie wszyscy jesteś na Facebooku. Jak ci się podoba ta nowa przestrzeń komunikacji?

- To absolutnie sztuczna przestrzeń. Facebook dla mnie to wyłącznie narzędzie. Nie wdaję się na nim w żadne dyskusje. Korzystam z niego, żeby się z kimś skomunikować albo czegoś dowiedzieć. Ludzie stają się fejssohnikami, zapełniają sobie fejssem życiową przestrzeń. Przeraziło mnie ostatnio, jak krzyczeli, że internet to ich wolność. Co to za wolność być przykutym do monitora? (Kłoś 2012.)¹

Predlagane naloge predstavljajo zgoj nekaj možnosti, ki jih nudi raba izlastnoimenskih občnih imen v vsakdanji jezikovnodidaktični praksi. Njihovo poznavanje bo učencem pomagalo bolj razumeti poljsko kulturo in družbenopolitične razmere, poleg tega pa bo izkoriščanje potenciala lastnih imen pri pripravi vaj in učnih načrtov naredilo lektorat tujega jezika bolj zanimiv.

Prevedla Sara Hočevar Mucić

¹ Tako kot praktično vsi si zdaj tudi ti na Facebooku. Kako ti je všeč ta nov komunikacijski prostor?

- To je popolnoma umeten prostor. Facebook je zame izključno orodje. Tam se ne spuščam v nikakršne debate. Uporabljam ga, da s kom navežem stik ali da kaj izvem. Ljudje postajajo *fejssoholiki*, s *fejsom* si zapolnjujejo življenje. Zgrožen sem bil, ko so zadnjič kričali, da je internet njihova svoboda. Kakšna svoboda neki, biti priklenjen pred ekran?

Vir

Kłóś, A. (2012, 27. februar). *Nieprawdopodobne początki punk rocka w książce Kelnera*. Wyborcza. <https://wyborcza.pl/7,75410,11238714,nieprawdopodobne-poczatki-punk-rocka-w-ksiazce-kelnera.html>

Literatura

Afeltowicz, B. (2011). Nazwa własna jako tekst kultury w nauczaniu języka polskiego jako obcego. *Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców*, 18, 73–80.

Czerkies, T. (2019). *Literackie lustro kultury: literatura polska w ćwiczeniach dla obcokrajowców, poziom B.1.2-C.1*. Wydawnictwo Avalon.

Gaszyńska-Magiera, M. (2008). Miejsce wiedzy o kulturze w nauczaniu języka polskiego jako obcego: perspektywa etnolingwistyczna. V W. Miodunka in A. Seretny (ur.), *W poszukiwaniu nowych rozwiązań: dydaktyka języka polskiego jako obcego u progu XXI wieku* (str. 279–289). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Hącia, A. (2021, 29. junij). *Fejsoholik*. Słownik neologizmów polskich. <https://obserwatoriumjezykowe.uw.edu.pl/hasla/fejsoholik/>

Hofmański, W. (2022). *Z kim i dokąd? Nazwy własne w nauczaniu języka polskiego jako obcego*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Kajak, P. (2016). Akafanowskie nauczanie języka polskiego i kultury polskiej. *Polski w Niemczech*, 4, 77–83.

Kajak, P. (2020). *Kultura popularna w nauczaniu polszczyzny jako języka obcego: Wstęp do kulturoznawstwa glottodydaktycznego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323541264>

Kiełpińska, K. (2022, 10. oktober). *Instagramiara*. Słownik neologizmów polskich. <https://obserwatoriumjezykowe.uw.edu.pl/hasla/instagramiara/>

Kiełpińska, K. (2023, 10. december). *Januszex*. Słownik neologizmów polskich. <https://obserwatoriumjezykowe.uw.edu.pl/hasla/januszex/?na=J>

Kowalska, M. (2013). *O biznesie po polsku: Wprowadzenie do języka biznesu: Podręcznik do nauki języka polskiego (B1, B2)*. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas.

Kugiel-Abuhansa, I. (2019). *Studiologia: Podręcznik polskiego języka naukowego dla cudzoziemców na poziomie B1*. Studiologia.

Łachnik, J. in Banasiak, D. (2023, 10. avgust). *Frankowicz*. Słownik neologizmów polskich. <https://obserwatoriumjezykowe.uw.edu.pl/hasla/frankowicz/>

Łukaszewicz, B. (2022). Codziennosc jako kategoria lingwakulturowa w glottodydaktyce polonistycznej. V S. Cygan, M. Marczevska in K. Ostrowska (ur.), *Glottodydaktyka polonistyczna wczoraj, dzis, jutro: Między doświadczeniem a wyzwaniem współczesności* (str. 141–152). Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.

Maliszewski, B. (2021). *Gramatyka z kulturą: Przez przypadki*. Wydawnictwo UMCS.

Maliszewski, B. (2023). *Gramatyka z kulturą: Przez osoby*. Wydawnictwo UMCS.

Nowak, M. (v tisku). Znajomość eponimów wśród rodzimych użytkowników języka oraz uczących się polskiego jako obcego.

Pałasz, P. (2013). Piosenka popularna jako materiał dydaktyczny oraz możliwość jej wykorzystania na zajęciach lektoratowych z języka polskiego jako obcego. *Acta Universitatis Lodzensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców*, 20, 349–356.

Rutkowski, M. (2012). *Słownik metafor i konotacji nazw własnych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

Sarnowska-Gieffing, I. (1980). Nazwy własne w nauczaniu języka polskiego na kursach dla cudzoziemców polskiego pochodzenia. *Poradnik Językowy*, 7, 368–372.

Sarnowska-Gieffing, I. (2018). Głos onomasty w kwestii nauczania słownictwa. V M. Graf, W. Hofmański in P. Graf (ur.), *Z nazwą w świat: Filologiczna podróż z profesora Ireną Sarnowską-Gieffing* (str. 83–95). Instytut Naukowo-Wydawniczy Maiuscula.

Szamryk, K. K. (2019). Nazwy krajów i narodowości w podręcznikach do nauczania języka polskiego jako obcego na poziomie elementarnym. *Linguodidactica*, 23, 209–223. <http://dx.doi.org/10.15290/lingdid.2019.23.14>

Tambor, A. (ur.). (2020). *Polska półka historyczna: 100 faktów z historii Polski, które każdy cudzoziemiec znać powinien*. Wydawnictwo Gnome.

Trześniewska-Nowak, A. (2020). *Antologia wierszy dla dzieci z zadaniami*. Wydawnictwo UMCS.

Zarzycka, G. (2019). Kulturemy polskie – punkty widzenia, techniki ich wydobycia i negocjowania: Stosowanie perspektywy etnolingwistycznej w glottodydaktyce polonistycznej. *Acta Universitatis Lodzensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców*, 26, 425–441. <https://doi.org/10.18778/0860-6587.26.29>

Agnieszka Zatorskaⁱ

Vloga citatov v spoznavanju sodobne poljske zgodovine in kulture: Opis izbirnega predmeta poljskih študij za tujce

Članek predstavlja vlogo zbirke citatov, gesel, sloganov, izbranih iz široko razumljene kulture za ponazoritev zgodovinskega, političnega in moralnega konteksta. Opis se nanaša na polonistični izbirni predmet *Poljski jezik in sodobna kultura*. Jezikovno gradivo je bilo uporabljeno za ilustracijo prelomnih trenutkov v novejši zgodovini Poljske v letih 1944–1989. Namen predmeta je posredovanje kulturnega in jezikovnega znanja slušateljem z interdisciplinarno uporabo informacij iz zgodovine, kulturne zgodovine (kina, popularne glasbe, mode), književnosti ter stilistike in frazeologije. Metodologija formalne kategorizacije predstavljenih izrazov in fraz temelji na raziskavah Grażyne Zarzyckie o funkcijah krilatic v poučevanju poljščine kot tujega jezika.

Ključne besede: citati, krilatice, poljski jezik, zgodovina 1944–1989, sodobna poljska kultura

The Role of Quotations in Studying Modern Polish History and Culture. A Description of an Elective Course for Foreign Students as Part of a Polish Studies Programme

The article discusses selected quotations, catchphrases, and slogans belonging to a broadly defined culture and their role in presenting the wider historical, political, and social context. The description concerns an elective course that is part of a Polish programme, titled “Język Polski a kultura współczesna” (The Polish language and modern culture). The linguistic material was used to illustrate watershed moments in the history of Poland between 1944 and 1989. The goal of the course is to teach the participants about culture and language in a more accessible way through an interdisciplinary approach which combines issues related to general history, the

ⁱ Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny; agnieszka.zatorska@uni.lodz.pl; <https://orcid.org/0000-0002-2767-8888>

history of culture (motion pictures, popular music, fashion), literature, and stylistics and phraseology. The taxonomy of the expressions discussed is based on Grażyna Zarzycka's studies on the function of winged words in teaching Polish.

Keywords: quotations, winged words, Polish language, Contemporary Polish Culture, History of Poland 1944–1989

1 Uvod

Namen prispevka je pokazati, kako lahko raznoliko jezikovno gradivo, ki spada med t. i. krilatice, kot so gesla, slogani, citati iz literarnih del, filmov, nanizank, popevk, pomagajo približati tujim študentom sodobno poljsko zgodovino iz let 1944–1989¹ in poljsko kulturo tega obdobja. Obravnavani študijski predmet *Poljski jezik in sodobna kultura* (sklop B, izbirni predmeti) je bil na Filološki fakulteti Univerze v Lodžu v okviru poljskih študij z angleškim jezikom v letnem semestru študijskega leta 2023/2024 namenjen študentom iz Ukrajine² in eni osebi iz Belorusije. Študenti so poljščino obvladali na različnih ravneh. Predmet kaže, kako se odpira pot od besede ali besedne zveze k pripovedi o zgodovini, določeni dobi, modi, visoki in popularni kulturi. Članek, ki v kronološkem redu predstavlja program predavanj, izvedenih v več tematskih sklopih, želi prikazati, na kakšen način jedrnat izreki ilustrirajo prelomne trenutke in kulturne spremembe v novejši poljski zgodovini, obenem pa osvetljuje krilatice, ki so bile bistvene za poljščino 20. in 21. stoletja.

2 Vprašanje krilatic v poljskih jezikoslovnih raziskavah

V prispevku je zaradi omejitev mogoče podati le oris pojma krilatih besed. Nadvse dragocene so raziskave Wojciecha Chlebda, ki je opozoril na take

¹ Izbirni predmet za študente poljskih študij z angleškim jezikom se je imenoval *Poljski jezik in sodobna kultura* in je bil najprej predviden kot predstavitev krilatic, sloganov in simbolov iz časovnega obdobja 1944–2024. Med izvajanjem predavanj se je izkazalo, da je treba zaradi obilice gradiva predmet razdeliti na dva dela, na obdobje 1944–1989 v prvem semestru in obdobje 1989–2024 z imenom *Zgodovinski dogodki in kulturni pojavi po letu 1989 v jezikovnem odsevu* v naslednjem semestru študijskega leta 2024/2025.

² V skupini je bilo več kot 20 oseb.

značilnosti, kot so leksikalni minimalizem ali zgoščenost vsebine, in te lastnosti pripisal geslom in sloganom; poudaril je krilatost in intertekstualnost naslovov literarnih ter filmskih del (Chlebda 2005). Za uporabo krilatic pri učenju poljskega jezika kot tujega jezika je bila bistvenega pomena inovativna razprava, ki osvetljuje način uporabe tovrstnega gradiva v študijskem programu (Zarzycka 2010).³

2.1 Namen opisanega študijskega predmeta in cilji prispevka – metodološka izhodišča

Zaradi splošnega okvira naslova predavanj je bilo nujno selekcionirati gradivo, to pa je hkrati omogočilo določeno poljubnost pri izbiri predstavljenih vsebin. Izraz kultura v naslovu predavanj je razumljen zelo široko (prim. slovarski opis prvega pomena besede *kultura*: »skupek snovnih in duhovnih dosežkov človeštva, ustvarjenih v procesu splošnega zgodovinskega razvoja ali posamezne dobe; tudi: razvojna raven družbe, skupin, posameznikov v določenem zgodovinskem obdobju« (Dubisz 2003)). Razlaga v slovarju *Inny słownik języka polskiego* (sln. *Alternativnem slovarju poljskega jezika*) pa kaže, da je kultura predvsem umetniška dejavnost, kot tudi »vse stvaritve človekovega dela in mišljenja« (Bańko 2014: 731). Pojave, na katere se navezuje tukaj predstavljeno jezikovno gradivo, posplošeno obsega besedna zveza sodobna kultura. Razporediti jih je mogoče v tri razrede: zgodovinski dogodki, družbeni procesi in kulturni pojavi. Namen nosilca tega avtorskega predmeta je bil, da skozi konkretnost, ki jo poimenuje določena fraza, beseda ali citat, študentom prikaže zgodovinski, družbeni, umetnostni kontekst določenega izraza. Študenti so se ob izbranih anekdotah, opisih dogodkov, ki so z zgoščeno vsebino izpostavljali, opredeljevali, pogosto tudi smešili politični govor in družbeno ozračje določenega časa, seznanjali z dejstvi iz zgodovine poljske družbe v obdobju 1944–1989. Dodana vrednost pridobivanja znanja iz družbene in kulturne zgodovine je bila bogatenje jezikovnega znanja slušateljev. Del uporabljenega gradiva, v katerem so bili redkeje rabljeni izrazi in konstrukcije, je spadal v zgodovinsko vedo, del pa v frazeologijo in idiomatiko. Obravnavani opisi zgodovinskih dogodkov pritegnejo pozornost udeležencev, ki pri tem »mimogrede« izboljšujejo svoje kulturne

³ Velja poudariti, da je izbor gradiva za predavanja *Poljski jezik in sodobna kultura* avtorsko zasnovan in je nastal neodvisno od koncepta razprave G. Zarzycke.

in jezikovne kompetence.⁴ V prispevku predstavljena analiza gradiva temelji na 1) kronološki urejenosti tematike predavanj (prim. razdelek 3); 2) na formalni klasifikaciji izrazov in predlogih rabe usvojenih fraz za višanje jezikovnih kompetenc (prim. razdelek 4).

2.2 Viri gesel in citatov – izbor gradiva

Iz krilatih besed, ki so kot kulturna zakladnica družbe vezane na sporazumevanje določene skupnosti, je mogoče veliko izvedeti o spopadanju določenega naroda z zgodovino (Zarzycka 2010: 121). »Krilato« gradivo kaže tudi na avto- in heterostereotipe Poljakov (prim. gradivo o stereotipih Poljakov in Slovencev (Wacławek in Wtorkowska 2022)). Poudariti velja heterogenost uporabljenih virov. Obravnavano gradivo je zelo raznoliko glede na avtorstvo in stilistiko, pa tudi glede na zvrstno raznolikost izvirnih besedil. Izvirniki preučevanega gradiva so literarna dela, npr. poezija: *spisane będą czyny i rozmowy* (sln. *zapis bo ostal o dejanjih in besedah*;⁵ Czesław Miłosz); besedila popevk: *To był maj, pachniała Saską Kępa* (sln. *Bil je maj, dehtela je Saską Kępa*; Agnieszka Osiecka, uspešnica v izvedbi Maryle Rodowicz); naslovi popevk: *Chcemy być sobą* (sln. *Bodimo to, kar smo*; skupina Perfect); dialogi iz filmov: *Mój mąż jest z zawodu dyrektorem* (sln. *Moj mož je po poklicu direktor*; poljska komedija iz leta 1972 *Poszukiwany, poszukiwana* (sln. *Išče se on, išče se ona*) v režiji Stanisława Bareje) in nanizank: *Czy jest suchy chleb dla konia?* (sln. *Imate kaj suhega kruha za konja?*; *Wojna domowa* (sln. *Domovinska vojna*), 1965, režija Jerzy Gruza); propagandna gesla: *Polak potrafi* (sln. *Poljak zmore*) in parole na zborovanjih: *Precz z komuną!* (sln. *Smrt komunizmu!*); reklamni slogani: *Coca-Cola. To jest to!* (sln. *Kokakola. To je to!*; Agnieszka Osiecka). Uporabne fraze so vzete tudi iz knjižnih zbirk citatov ali iz opisov prikazane dobe. Izjemno dragocen vir gradiva so antologije krilatih besed in povedi (Bralczyk 2007, 2015), njihove jezikoslovne interpretacije (Chlebda 2005; Połowniak-Wawrzonek 2020, 2021a) ter zbirka koristnih citatov za spoznavanje jezika in kulture *Na wyrywki: 100 cytatów z polskiej poezji i dramatu*,

⁴ Omeniti velja način opravljanja izpitne obveznosti, ki obsega pisni del (kolokvij) in ustni izpit. Pri tem je bilo upoštevano zanimanje študentov. Kandidatom je bilo omogočeno poljubno izbiranje fragmentov iz seznama krilatic, obravnavanega na predavanjih. Druga naloga je zahtevala razlago izbranega citata.

⁵ Verz iz pesmi Czesława Miłosza *Który skrzywdziłeś* (sln. *Ki si ponižal*) iz zbirke *Dnewna luć*, 1953 (op. prev.).

które powinien znać także cudzoziemiec (Iztržki: 100 citatov iz poljske poezije in dramatike, ki jih mora poznati vsak tujec; Cudak idr. 2018). Uporabljeni so bili tudi drugi viri, kot so monografije o ustvarjalcih (npr. *Agnieszki* [Agnieszka Osiecka na tle kultury eksplorowanej epoki] [sln. Agnieszka Osiecka v kulturi svoje dobe] (Turowska 2000)) ali o običajih in ideologiji Ljudske republike Poljske (LRP) (Milewska 2021). Upoštevane so bile tudi poljudnoznanstvene knjige o poljski zgodovini (Bratkowski 1999; Kuroń in Żakowski 1995) ali zgodovinski pregledi (Roszkowski 2003a, 2003b) ter zapisi novoreka iz obdobja LRP (Głowiński 1991, 1993). Posamezni primeri so bili vzeti iz jezikoslovnih interpretacij citatov, ki so označevali specifično miselnost določenega časa, npr. analize besedil pesmi Wojciecha Młynarskega (Wysocka 2020, 2022). Viri nekaterih fraz so bili navedeni po predhodnem učnem gradivu (Zarzycka 2010).

3 Poljska zgodovina in kultura v letih 1944–1989, ponazorjena s slogani in citati – tematski bloki

Predmet *Poljski jezik in sodobna kultura* je v študijskem letu 2023/2024 skladno s študijskim programom obsegal 15 predavanj. V tem prispevku je gradivo razporejeno v sedem tematskih sklopov. Razdelki od 3.1 do 3.7 vsebujejo izbrane tematske sklope predmeta in izbor nanje vezanih krilatice. Treba je pripomniti, da navedeni citati k vsakemu sklopu predstavljajo le del gradiva, uporabljenega na predavanjih.

3.1 Trikrat da: obdobje 1944–1956

Ta tematski razdelek je bil osredotočen na položaj Poljske takoj po koncu druge svetovne vojne in na novo družbenopolitično ureditev. Temo je ilustriralo propagandno geslo Demokratičnega bloka *trikrat da* ($3 \times da$) (Kuroń in Żakowski 1995: 32) pred izvedbo referenduma z vprašanji o ukinitvi senata, reformi kmetijstva in novih mejah (Bralczyk 2007: 400). Študenti so si zapomnili rimano naborno parolo iz leta 1944, ki se je navezovala na možnosti družbenega napredovanja v komunistični Poljski: *Nie matura, lecz chęć szczerą robi z ciebie oficera* (sln. *Ne matura, ampak srčna želja naredi iz tebe oficirja*) (Bralczyk 2007: 266). Povojno vladno opozicijo, povezano s poljskimi vojaškimi formacijami na Zahodu, in pripadnike Domovinske armade so študentom približali patetični spevi

vojaške pesmi *Czerwone maki na Monte Cassino* (sln. *Rdeči maki na Monte Cassinu*), kjer moralni obsodbi sledi poziv – ukaz: *Tam wróg twój się ukrył jak szczur / Musicie, Musicie, Musicie / Za kark wziąć i strącić go z chmur* (sln. *Tam se tvoj je sovražnik skril kot podgana / morate, morate, morate/ zgrabiti za vrat jo in vreči z oblakov*) (Cudak idr. 2018: 79). Podobna skoraj popolnoma porušene Varšave je ganila študente, zato so si hitro zapomnili geslo: *Cały naród buduje swoją stolicę* (sln. *Cela Poljska gradi svojo prestolnico*) (Bralczyk 2015: 50). Začetek petdesetih let je čas stalinizma, sovjetizacije, socrealizma, prvakov dela in ženske emancipacije, pa tudi terorja in represije proti t. i. razrednim sovražnikom. Udeleženci so se živo odzvali na gesla, ki so razgaljala absurdnost tega časa, prim. *Wszyscy do walki ze stonką! Coca-cola to imperializm w płynie!* (sln. *Vsi v boj proti koloradskemu hrošču! Kokakola, imperializem v tekočem stanju!*) (Milewska 2021: 189).

3.2 Naša mala stabilizacija: obdobje 1956–1967

Tematski blok se začne s poročili o dogodkih v Poznanju junija leta 1956⁶ in z delavsko parolo *Chleba i wolności* (sln. *Kruha in svobode*) (Milewska 2021: 531, 537). Izraz *gomułkowskie bloki* (sln. *gomułkovski bloki*) (Głowiński 1993: 14) je predstavljen kot sinonim za varčno zgrajena tesna stanovanja v obdobju oživljene stanovanjske gradnje za časa Gomułke. Obdobje pa najbolje označujejo uradno geslo *Tysiąc szkół na tysiąclecie* (sln. *Tisoč šol za tisočletje*) in cerkveno obeleževanje tisoče obletnice pokristjanjenja Poljske ter pismo poljskih škofov nemškim škofom: *Przebaczamy i prosimy o przebaczenie* (sln. *Odpuščamo in prosimo za odpuščanje*) (Bralczyk 2007: 404, 334). Mala stabilizacija iz naslova tega tematskega sklopa je parafraza naslova drame Tadeusza Różewicza, ki je naznanjala spremembe življenjskega sloga, pričakovanj in skromne začetke potrošniških skomin v šestdesetih letih (Różewicz 1986). Komično in absurdno je zvenelo vprašanje: *Czy jest suchy chleb dla konia?* (sln. *Je kaj suhega kruha za konja?*) iz televizijske nanizanke *Wojna domowa* (sln. *Domovinska vojna*) iz leta 1965 (Bralczyk 2015: 97).⁷

⁶ Udeleženci so se živo odzvali na mednarodne povezave obravnavanih dogodkov z drugimi, npr. z revolucijo na Madžarskem, ki jo je krvavo zadušila Rdeča armada leta 1956, ali zadušitvijo vstaje na Češkoslovaškem leta 1968.

⁷ Študenti in študentke so z navdušenjem sprejeli pesem *Ne bodi tako hiter, Bill*, ki je bila uporabljena v tej nanizanki.

3.3 Marčevsko govoričenje: leti 1968–1969

Ime tega razdelka je tudi naslov knjige Michała Głowińskiego, ki razgalja partijski novorek tistega časa (Głowiński 1991). Odzivi oblasti na protestne nastope akademske mladine marca 1968 proti brezobzirni ukinitvi gledališke predstave *Dziadov* (sln. *Duhovi prednikov*) (Roszkowski 2003a: 534) so se v arhivih ohranili v obliki takih parol, kot so *Literaci do pióra! Studenci do nauki!* (sln. *Pisatelji, pero v roke! Študenti, knjige v roke!*) (Bralczyk 2007: 206), obžalovanja vredno ravnanje t. i. delavskega aktiva zoper študente pa so opozicijski krogi ironično odpravili z geslom *ORMO⁸ czuwa* (sln. *ORMO vas čuva*) (Bralczyk 2007: 294) in se tako norčevali iz socialistične živahnosti ob pretepanju študentov z gumijevkami na demonstracijah.

3.4 Da bi se Poljska krepila: obdobje 1970–1980

Ta sklop je vezan na Gierkovo desetletje in rast potrošništva, pa tudi na razcvet popkulture. Vladavino prvega sekretarja PZDS (Poljske združene delavske stranke) začenja retorično vprašanje, s katerim je Edward Gierek ob koncu tragičnih delavskih protestov med govorom v Gdanski ladjedelnici nagovoril delavce: *Pomożecie?* (sln. *Boste pomagali?*) (Głowiński 1991: 279). Glasno propagando o uspešnosti so poudarjale parole: *Aby Polska rosła w siłę, a ludzie żyli dostatniej* (sln. *Da bi se Poljska krepila, ljudje pa živeli v blaginji*) (Kuroń in Żakowski 1995: 145), *Budujemy drugą Polskę* (sln. *Gradimo drugo Poljsko*) (Głowiński 1993: 196) ter enigmatska, odprta gesla: *Polak potrafi* (sln. *Poljak zmore*, 1975) (Bralczyk 2015: 353). Omejenost državljanov pri zadovoljevanju potreb po dobrinah je izražal refren iz priljubljene popevke skupine Perfect *Nie płacz Ewka, bo tu miejsca brak na twe babskie łzy; Telewizor, meble, mały fiat oto marzeń szczyt* (sln. *Ne joči, Evica: Televizor, omare, mali fiat, to je višek sanj*) (prim. model potrošniške družbe za revne; Kuroń in Żakowski 1995: 147). Študenti so izvedeli za dogodke, ki so se zgodili poleti 1976 v Ursusu in Radomu,⁹ in za ustanovitev KOR-a (Komiteja za zaščito delavcev) (Bratkowski 1999:

⁸ ORMO je kratica za Prostovoljne enote ljudske milice (op. prev.).

⁹ 25. junija 1976 so se v večjem delu Poljske zaradi napovedanih podražitev živil začele množične delavske stavke, v mestih Radom, Płock in Ursus pa je med protestnimi pohodi in demonstracijami prišlo do uličnih spopadov med demonstranti in ljudsko milico. V Radomu so demonstranti zasedli zgradbo Vojvodskega komiteja PZDS, ga demolirali in v njem zanetili požar. Demonstracijam, ki so bile znamenje resnejše krize režima, so sledile ostri represivni ukrepi, podražitve živil pa so bile začasno preključane. (Op. prev.)

355–358; Kuroń in Żakowski 1995: 187). Za študente izza vzhodne meje je bila novost informacija, da so oblasti poleti 1976 uvedle racioniranje sladkorja¹⁰ (Milewska 2021: 247). Naveden je bil citat iz filma Stanisława Bareje: *Jaka jest zawartość cukru w cukrze* (sln. *Kolikšna je vsebnost sladkorja v sladkorju*) (Bralczyk 2015: 165; Połowniak-Wawrzonek 2021b: 331), udeležencem cikla predavanj je bil predstavljen še en citat iz Bareje o zasedanju položajev v LRP: *Mój mąż jest z zawodu dyrektorem* (sln. *Moj mož je po poklicu direktor*). Besedilo Agnieszke Osieckie iz uspešnice *Małgośka* (Marjetica) je slušatelje popeljal v svet poljske popevke sedemdesetih let: *To był maj, pachniała Saska Kępa* (sln. *Bil je maj, dehtela je Saska Kępa*) (Turowska 2000: 147). Besedila Osieckie so pesniška, čeprav sodijo v popularno kulturo (Rejter 2016). Slogan, ki je posnemal stil deklarativne propagandne izjave: *Jestem kobieta pracująca, żadnej pracy się nie boję* (sln. *Delovna ženska sem, ne bojim se dela*)¹¹ (Bralczyk 2015: 175), je bil študentom predstavljen hkrati z informacijo o tem, kakšna je bila vloga nanizank, med drugimi tudi komedij, kot je *Štiridesetletnik* v režiji Jerzja Gruza, pri smešenju socialistične vsakdanjosti in spreminjajočih se običajev. Konec Gierkovega obdobja je zaznamovala gospodarska kriza, a tudi velika družbena sprememba, povezana s poljsko Katoliško cerkvijo. Zima na prelomu 1978/1979 je bila na Poljskem zelo mrzla, z obilo snega, imenovali so jo celo zima stoletja.¹² Potencirano sliko te zimske kataklizme in vladno opravičevanje splošne ohromelosti ponazarja aforizem: *Nam nie trzeba Bundeswehry, nam wystarczy minus cztery!* (sln. *Ne potrebuje mo Bundeswehra, nam dovolj je minus štiri!*). Najpomembnejši dejavnik družbenega prebujenja in zatona vlade Edwarda Gierka je bila izvolitev Karola Wojtyły za papeža 16. oktobra 1978. Znanilec epohalnih sprememb so besede iz molitve Janeza Pavla II. na Trgu zmage v Varšavi junija leta 1979: *Niech zstąpi Duch Twój i odnowi oblicze ziemi. Tej ziemi!* (sln. *Tvoj Duh naj sestopi in obnovi obličje zemlje. Te zemlje!*) (Bralczyk 2007: 261).

¹⁰ Nakaznici za sladkor z označeno količino sladkorja, ki je osebi pripadala na mesec, so študenti z vzhoda na kolokviju rekli »kartica«.

¹¹ Eden izmed študentov, ki se je s tem citatom srečal v službi, je na podlagi predavanj razumel kontekst in izvor te fraze.

¹² Povezava: https://radio.lublin.pl/2023/12/45-lat-temu-rozpoczela-sie-zima-stulecia/#-google_vignette.

3.5 Bodi to, kar si: na prelomu 1980–1981

Refren iz uspešnice skupine Perfect *Chcemy być sobą* (sln. *Bodimo to, kar smo*) je znamenje neponovljivega časa iz poljske zgodovine, ki je bil označen kot karneval Solidarnosti ali šestnajst mesecev Solidarnosti (Roszkowski 2003b: 18). »Po obisku Janeza Pavla II. na Poljskem leta 1980 je moralni prerod zajel že nepredstavljivo velik krog prebivalstva. Večina v poljski družbi ni več sprejemala brezpravja, arogance in nesposobnosti oblasti.« (Roszkowski 2003a: 780.) Množični mirovni shod državljanov in val stavk sta obrodila podpis avgustovskih sporazumov, prim. krilatico, ki jo je izrekel voditelj neodvisnega delavskega sindikata Lech Wałęsa: *Rozmawialiśmy jak Polak z Polakiem* (sln. *Pogovorili smo se kot Poljak s Poljakom*) (Bralczyk 2015: 383), oblast pa je dala soglasje za ustanovitev zveze NSZZ (Neodvisna samoupravna sindikalna zveza) »Solidarnost«, ki je v kratkem štela 10 milijonov ljudi. *Wszyscy mamy równe żółdki* (sln. *Vsi imamo enake žolodce*) (Milewska 2021: 223) – ta parola je konkretizirala zahtevo delavcev po ukinitvi privilegijev pri oskrbi z živili in uvedbo racionirane preskrbe, ki je zagotavljala vsem državljanom dostop do določenega blaga. Težnjo po osvoboditvi zrcalijo besede iz pesmi Jacka Kaczmarskega *Wyrwij murom zęby krat* (sln. *Izruj zidovom zobovje rešetk*) (Cudak idr. 2018: 348). Citat na spomeniku ladjedelniških delavcev, ki so padli decembra 1970: *«Który skrzywdziłeś człowieka prostego /.../ Nie bądź bezpieczny. Poeta pamięta /.../ Spisane będą czyny i rozmowy»* (sln. *Ki si ponižal malega človeka /.../. Ne boš na varnem. Pesnik si zapomni /.../ Zapis ostal bo o dejanjih in besedah*) – je ponazarjal navzočnost besedil nobelovca Czesława Miłosza v takratnem diskurzu politike in človeškega dostojanstva. Pesem je izrekala bistvo kritike komunizma in vzpon gibanja »Solidarnost« (Roszkowski 2003b: 106). Ta tematski blok je vseboval informacije o rokovski glasbi, priljubljeni na začetku osemdesetih let.¹³ Slogan *Zima wasza, wiosna nasza* (sln. *Zima vaša, pomlad naša*) (Chlebda 2005: 130) pa je pokazal, kako se je opozicija odzvala na šok, ki je sledil razglasitvi vojnega stanja 13. decembra 1981 ter represalijam in aretacijam aktivistov »Solidarnosti«.

¹³ Sodobne zgodovinske okoliščine leta 2024 so bile razlog, da so pesmi *Żenska sem*, ki jo je pela Kora s skupino Maanam – *Ne predstavljam si, dragi moj, da boš kdaj na vojno šel* – ukrajinski študenti prisluhli v popolni tišini.

3.6 Temà je, vidim temo!: obdobje 1982–1986

Gesla na demonstracijah in napisi na zidovih so sporočali, da *Nie ma wolności bez „Solidarności”* (sln. *Ni svobodnosti brez »Solidarnosti«*) (Bralczyk 2015: 288). Kakšno razpoloženje je prevladovalo med Poljaki v času po uvedbi vojnega stanja, ko ni bilo nobenega upanja na spremembe, kaže citat iz komedije režiserja Juliusza Machulskega *Seksmisija* iz leta 1983: *Ciemność widzę, ciemność!* (sln. *Temà je, vidim temò!*) (Bralczyk 2007: 63). »Za večino prebivalstva so bila osemdeseta leta gospodarska mora. Pomanjkanje osnovnih potrebščin, njihova katastrofalna kakovost, ponižujoče naporno čakanje nanje v vrstah, šepav sistem preskrbe z živilskimi nakaznicami.« (Roszkowski 2003b: 79.) Študenti so lahko spoznali *Psalm stojących w kolejce* (sln. *Psalm stojećih v vrsti*) Ernesta Brylla, ki ga je leta 1981 pela Krystyna Prońko: »Za czym kolejka ta stoi? Po szarość, po szarość, po szarość. /.../. Bądź jak kamień, stój, wytrzymaj! Kiedyś te kamienie drgną i polecą jak lawina przez noc, przez noc, przez noc.« (sln. »Na kaj čaka tale vrsta? Na sivino, na sivino, na sivino /.../. Kot kamen stoj in stoj in zdrži! In kamni bodo vztrepetali in se kot lava v noč pognali, v noč pognali, v noč pognali.«) Zgodovina tega mračnega obdobja v poljski preteklosti je zaznamovana z dvema ubojema, ki so ju zagrešile varnostne službe, podrejene poljskim komunističnim oblastem. Vsa Poljska je bila pretresena, ko je »nekaj zlikovcev iz oddelka varnostne službe 14. maja 1983 do smrti pretepleo maturanta Grzegorza Przemyka (Kuroń in Żakowski 1995: 251), 19. oktobra 1984 pa je bil ugrabljen in ubit duhovnik Jerzy Popiełuszko¹⁴ (Bratkowski 1999: 368).

3.7 Presneto, nekaj mora biti za ovinkom!: leta 1987–1989

V osemdesetih letih je mnogo Poljakov odšlo v tujino. Notranjo emigracijo in umik v zasebnost odražajo besedila popevk, npr. »priljubljena uspešnica Maryle Rodowicz *Naj żywi bal!* po besedilu Agnieszke Osieckie, ki so jo eni dojemali kot slavospev pozabi resničnosti, drugi pa kot poziv nihilista« (Roszkowski 2003b: 108). Kljub prevladujočemu malodušju

¹⁴ Duhovnik Jerzy Popiełuszko, danes blaženi katoliške cerkve, je pridigal o odpustanju in mirnih metodah boja za pravice in dostojanstvo delovnih ljudi. Njegova maksima se je glasila: »Ne daj se premagati hudemu, temveč premagaj húdo z dobrim.« (sv. Pavel, Rim 12,21). Ugrabitve duhovnika in brutalnost krvnikov, morilcev iz vrst državne varnostne službe, je pretresla poljsko družbo in javnost v tujini.

in naveličanosti v družbi se je prav počasi začelo pojavljati upanje na spremembe. To napoved so lahko ujeli poslušalci pesmi Przemysława Gintrowskega iz uvodne glasbe nanizanke *Zmiennicy* (sln. *V izmeni*) v režiji Stanisława Bareje: *coś być musi, do cholery, za zakrętem* (sln. *presneto, nekaj mora biti za ovinkom*). Študenti so se seznanili z etosom razumnikov v pesmih Wojciecha Młynarskega, ki so bile prava zbirka krilatic, značilnih za LRP (Wysocka 2022), prim. poziv: *Róbmy swoje* (sln. *Delajmo svoje*) iz besedila *Delajmo vsak svoje*, ki govori o ohranjanju vrednot: »*drobiazgow parę się uchowa – / kultura, sztuka, wolność słowa – dlatego / róbmy swoje. Może to coś da? Kto wie...*« (sln. *nekaj se bo ohranilo / kultura, umetnost, svoboda besede – zato / delajmo vsak svoje. Mogoče bo kaj iz tega? Kdo ve ...*) (Wysocka 2020: 181). Kot porog ideološkemu absurdu se je v Wrocławu pojavilo gibanje uličnih spektaklov pod imenom Pomarančna alternativa¹⁵ (Roszkowski 2003b: 91) s parolami: *Przyłączyć Afrykę do ZSRR!* (sln. *Priključimo Afriko ZSSR!*); *Uwolnić św. Mikołaja* (sln. *Spustimo na svobodo sv. Miklavža*) (Kuroń in Żakowski 1995: 256). Stavke leta 1988 in splošni mednarodni položaj so počasi ustvarjali pogoje za spremembo režima leta 1989.

4 Jezikovna klasifikacija predstavljenih fraz in njihov pomen za komunikacijske kompetence

Klasifikacija analiziranih fraz je bila izvedena v skladu z ugotovitvami jezikoslovcev (Bralczyk 2007; 2015, Zarzycka 2010). Ločeno so obravnavani pozivi/vzkliki, kot je *Delajmo vsak svoje*, pri katerem je uporabljena oblika povednega naklona v prvi osebi množine, kar potegne za sabo vključenost (Wysocka 2020: 179) in občutek družbene povezanosti (Bralczyk 2007: 348). Za prvoosebno obliko množine je značilna generacijska pariteta: *Bodimo to, kar smo*. V njej je vključena zveza *bodi, kar si*, ki izraža v sodobni kulturi tako cenjeno pristnost in individualnost. Izpoved junakinje iz nanizanke *Śtiridesetletnik: Delovna ženska sem, ne bojim se dela* zveni kot deklaracija, izražena v prvi osebi ednine. S tem primerom je mogoče utrjevati značilno konstrukcijo povedkovnega določila z orodnikom, npr. *Jestem dziewczyną / chłopakiem / Ukrainką / Ukraincem / studentem / studentką* (sln. *Sem dekle*

¹⁵ Tema uličnih spektaklov in zveza uličnega gledališča z jezikovnim gradivom sta živo pritegnili študente, pri opravljanju pogojev so kot primer navajali akcijo *Vežanja otrobov* v izvedbi Pomarančne alternative v Lodžu.

/fant / Ukrajinka / Ukrajinec / študent / študentka), torej obliko te fraze v skladu s pravopisno normo (*Jestem kobietą pracującą*). Izjava iz omenjene nanizanke: *Jestem kobieta pracująca* skladenjsko navezuje na razredno korektno besedno zvezo v komunističnem režimu *inteligencja pracująca* (delovna inteligenca). Trditev ne bojim se dela slušateljem omogoči spoznati frazeologem *bać się pracy* (bati se dela), 'lenariti' napram *nie bać się pracy* 'odznaczać się pracowitością' (ne bati se dela, 'odlikovati se z delavnostjo') (Bralczyk 2007: 161). Obliko za tretjo osebo glagola srečamo v propagandnem sloganu, ki negativno ocenjuje kokakolo kot simbol imperalizma: *Wróg podsuwa ci coca-colę!* (sln. *Sovražnik te vabi s kokakolo!*) (Milewska 2021: 189). Slogan *Cały naród buduje swoją stolicę* (sln. *Ves narod gradi svojo prestolnico*) »je ugotovitev in izjava, hkrati pa tudi poziv. [...] Geslo o izgradnji je preprosto [...], razumljivo, očitno, predvsem pa je spodbudno. Ter optimistično.« (Bralczyk 2007: 50.) V njem je uporabljen glagol *graditi*, ne *obnavljati*. Slušatelji so spoznali pomensko-leksikalno razsežnost besed: *ruševine, biti v ruševinah, porušen, graditi, obnoviti (ponovno zgraditi), izgrajevati, obnova*. V gradivu so podane velelniške oblike: *Bądź jak kamień, stój, wytrzymaj!* (sln. *Bodi kot kamen, stoj, vztrajaj!*; iz pesmi Ernesta Brylla, prim. Cudak idr. 2018), kot tudi pri zanikanju: *Nie bądź taki szybki Bill* (sln. *Ne bodi tako hiter, Bill*) v besedilu Ludwika Jerzyja Kerna, ki je hkrati naslov pesmi iz nanizanke *Domovinska vojna*. Omenili smo že, da se je izraz *hitri Bill* kmalu znašel med poljskimi frazeološkimi enotami (Połowniak-Wawrzonek 2021a: 155). Uporabljeni so bili tudi vprašalni stavki: *Je kaj suhega kruha za konja?* Vprašanje lahko v pogovoru služi kot element absurdnega humorja. Eliptična fraza Hansa Klossa iz nanizanke *Stawka większa niż życie* (sln. *Vložek, večji od življenja*): *Nie ze mną te numery*, Brunner (sln. *Brez takih igric z mano*, Brunner) je primerna za izražanje nasprotovanja ob poskusih prevare ali manipulacije (Bralczyk 2015; Zarzycka 2010: 123). Med gradivom je tudi fraza, ki nastopa kot del namernega naklona z značilnim veznikom *aby* (da bi): *Aby Polska rosła w siłę* (sln. *Da bi se Poljska krepila*). Lahko smo ugotovili, da to splošno znano propagandno geslo, ki je poudarjalo, da oblast skrbi za dobrobit državljanov LRP, danes večinoma velja za ironično in zbadljivo prikazovanje dobe komunizma (Połowniak-Wawrzonek 2020: 96), »postalo je utelešenje politične propagande LRP« (Bralczyk 2007: 11). Stavčno frazo z manjkajočim členom povedkovnega določila predstavlja slogan: *Polak potrafi* (sln. *Poljak zmore*). Tu je mogoče dodati, da je za glagol *potrafić* ('znati', 'umeti', 'zmoči') slovnična in naravna konstrukcija s povedkovnikom v nedoločniku, npr. *Znam govoriti poljsko*.

5 Sklep

Predstavljena razčlenitev je omogočila razlikovati med tistimi citati in krilaticami, ki predvsem dokumentirajo določen čas v povojni poljski zgodovini, njene kritične točke, družbene običaje itd., in tistimi, ki ohranjajo svojo aktualnost in so še vedno v rabi na različnih ravneh v današnji komunikaciji. Obstajajo primeri, ki združujejo oba vidika – pričajo o minulem času in ohranjajo svoj pomen v poljski jezikovni zakladnici. Preučevanje citatov in krilatih besed ter njihova klasifikacija, opravljena za potrebe študijskega procesa, so pokazali, da je izbrano gradivo zelo koristno za spoznavanje zgodovine, običajev in kulture sodobne Poljske, hkrati pa znatno bogati jezikovne kompetence v poljščini kot tujem jeziku. Široka uporaba krilatic v kontekstu poljske zgodovine, njene kulture, tudi popularne, je priporočljiva pri poučevanju poljščine kot tujega jezika.

Prevedel Niko Jež

Viri

- Bańko, M. (ur.). (2014). *Inny słownik języka polskiego*. PWN.
- Bralczyk, J. (2007). *444 zdania polskie*. Świat Książki.
- Bralczyk, J. (2015). *500 zdań polskich*. Agora.
- Bratkowski, S. (1999). *Najkrótsza historia Polski*. KAW.
- Cudak, R., Hajduk-Gawron, W. in Madeja, A. (ur.). (2018). *Na wryrywki 100 cytatów z polskiej poezji i dramatu, które powinien znać także cudzoziemiec*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Dubisz, S. (ur.). (2003). *Uniwersalny słownik języka polskiego*. PWN.
- Głowiński, M. (1991). *Marcowe gadanie: Komentarze do słów 1966–1971*. Wydawnictwo Pomost.
- Głowiński, M. (1993). *Peereliada: Komentarze do słów 1976–1981*. Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kuroń, J. in Żakowski, J. (1995). *PRL dla początkujących*. Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Milewska, M. (2021). *Ślepa kuchnia: Jedzenie i ideologia w PRL*. Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Roszkowski, W. (2003a). *Najnowsza historia Polski 1945–1980*. Świat Książki.
- Roszkowski, W. (2003b). *Najnowsza historia Polski 1980–2002*. Świat Książki.

Różewicz, T. (1986). *Świadkowie albo nasza mała stabilizacja* (6. izd.). Wydawnictwo Literackie.

Turowska, Z. (2000). *Agnieszki: Pejzaże z Agnieszką Osiecką*. Prószyński i S-ka.

Literatura

Chlebda, W. (2005). *Szkice o skrzydlatych słowach: Interpretacje lingwistyczne*. Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.

Połowniak-Wawrzonek, D. (2020). *Związki frazeologiczne i skrzydlate słowa powstałe pod wpływem polityki oraz ich modyfikacje*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.

Połowniak-Wawrzonek, D. (2021a). *Frazeologizmy i skrzydlate słowa wywodzące się z piosenek oraz modyfikacje tych połączeń: na wybranych przykładach*. Libron.

Połowniak-Wawrzonek, D. (2021b). Związki frazeologiczne i skrzydlate słowa wywodzące się z filmów w reżyserii Stanisława Barei: na wybranych przykładach. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*, 28(2), 331–351. <https://doi.org/10.14746/pspsj.2021.28.2.20>

Rejter, A. (2016). Kultura popularna w obiektywie lingwistyki (wybrane zagadnienia). *Artes Humanae*, 1, 97–110. <http://dx.doi.org/10.17951/arte.2016.1.97>

Wacławek, M. in Wtorkowska, M. (2022). *O Polakach i Słoweńcach – w kręgu językowo-kulturowych stereotypów*. Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. <https://doi.org/10.4312/9789617128574>

Wysocka, A. (2020). „Róbmy swoje!”, czyli ethos inteligencki w nowoczesnej pareniezie Wojciecha Młynarskiego. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, 5, 171–184.

Wysocka, A. (2022). „Określona epoka” w skrzydlatych słowach Wojciecha Młynarskiego. *Roczniki Humanistyczne*, 70(6), 203–220.

Zarzycka, G. (2010). Skrzydlate słowa w procesie nauczania języka polskiego jako obcego: Propozycje programowe. V P. Garncarek, P. Kajak in A. Zieniewicz (ur.), *Kanon kultury w nauczaniu języka polskiego jako obcego: Materiały z konferencji naukowej* (str. 121–142). Centrum Języka Polskiego i Kultury Polskiej dla Cudzoziemców POLONICUM, Uniwersytet Warszawski.

OCENE

Klemen Lahⁱ

**Špela Sevšek Šramel in Jana Šnytová (2023):
Od Donave do Vltave: pregled češke in slovaške
književnosti**

Malo kateri medkulturni stiki so tako obogatili slovensko kulturnozgodovinsko pot kot prav slovensko-češki/slovaški literarni. Dragoceni niso le zaradi več kot petstoletne tradicije – živahno srečevanje in sodelovanje zaradi jezikovne bližine in skupnega državnega okvira traja od srednjega veka – temveč zlasti zaradi izjemne pestrosti in vpliva tako na področju jezika, književnosti kot splošne kulture. Začetki kulturne izmenjave segajo v začetek slovenskega kulturnega delovanja, saj je prvo sodelovanje dokumentirano že v obdobju samega pismenstva: pri pisanju *Stiškega rokopisa*, enega najpomembnejših slovenskih dokumentov tistega obdobja, je sodeloval tudi češki menih (verjetno se je k nam zatekel pred preganjanjem protestantov), ki je napisal prevod latinske marijanske pesmi *Salve Regina*. Velikonočna pesem v *Žičkem rokopisu* pa je bila napisana celo v češčini, verjetno iz zelo podobnega razloga – menih, ki jo je zapisal, je pribežal v slovenske kraje zaradi husitskih vojn. Tradicija sodelovanja se je nato le še krepila, predvsem med slovaropisci: Hieronim Megiser in Marko Pohlin sta v svojih slovarjih prevzela več čeških izrazov, Peter Dajnko in Franc Metelko sta slovensko slovnico priredila po zgledu češke slovnice Josefa Dobrovskega. Literarni stiki so se razmahnil v drugi polovici 19. stoletja, prelomno pa je bilo leto 1855, ko je Fran Levstik prevedel *Kraljedvorski rokopis* – to je prva samostojna češka izdaja v slovenščini (poprej pa so Slovenci o češki književnosti pisali v *Slovenski bčeli* in *Ljubljanskem glasniku*). Leta 1867 je Franjo Marn napisal prvo češko slovnico za Slovence, čemur nato sledi živahno prevajanje pesniških in proznih del. Središče stikov je po letu 1919 postala ljubljanska univerza, ki je omogočila tesnejše sodelovanje med izobraženci. Ker se je to pozneje razširilo na vsa pomembna področja narodnega delovanja, lahko zaključimo, da so tako močan pečat v slovenski kulturni in narodni zgodovini pustili le redki evropski narodi, ki niso sobivali oziroma mejili na slovenski etični prostor.

ⁱ Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta; klemen.lah@ff.uni-lj.si

Visokošolski učbenik *Od Donave do Vltave: pregled češke in slovaške književnosti*, ki sta ga napisali avtorici Špela Sevshek Šramel in Jana Šnytová, je ena tistih knjig, ki ponuja dober vpogled v vso pestrost in bogastvo medkulturne izmenjave, predvsem pa celovit literarnozgodovinski pregled češke in slovaške književnosti, in sicer od pismenstva 9. stoletja. Bralec, ki sta ga doslej zanimala češka in slovaška književnosti, je lahko marsikaj izvedel iz že izdanih del, ki pa so se tega področja lotevala bolj specialistično: spremne študije prevodov leposlovja, antologija *Sto let slovaške književnosti* (2000), univerzitetni učbenik *Antologija starejše češke književnosti* (2012), antologija *Nesrečno srečni, antologija češke poezije druge polovice 20. stoletja* (2012), prevod *Slovaške zgodovine* (2005) ter antologija *Zgodbe iz Slovaške* (2017).

Prva pomembna prednost novega pregleda je tako dvojna: pregled obsega daljše obdobje, od 9. stoletja do konca 19. stoletja, in tako omogoča celovit kronološki vpogled v literarnozgodovinski razvoj književnosti ter družbeno-politične spremembe skozi stoletja, hkrati pa literarnozgodovinski ključ, ki je bil uporabljen pri snovanju, omogoča vzporedno primerjavo in branje dveh literarnih kanonov, češkega in slovaškega. To pomembno prispeva k boljšemu razumevanju njunih tesnih zgodovinskih, kulturnih in literarnih povezav.

Vprašanje, ki se ob tem odpira, je, ali ne bi bilo bolje časovni okvir razširiti na 20. stoletje in pregled celostno zajeti v eni knjigi. Morda, toda tudi ideja, da bosta 20. stoletje in prehod v novo tisočletje obravnavana v drugem delu, je smiselna in premišljena, saj bi v enotni knjigi zaradi povečanega obsega verjetno prišlo do prevelike redukcije snovi. Določene kompromise sta avtorici, kot opozarjata v *Predgovoru*, zaradi omejenega prostora že morali sprejeti in tako delno okrniti obravnavo dramatike, eseja in drugih polliterarnih zvrsti. Izdaja v dveh delih je zato toliko bolj utemeljena, hkrati pa tudi bolj pregledna, kar pri izjemni jezikovni, poetološki in zvrstni raznolikosti obeh književnih kanonov ni zanemarljivo. Posebej jezikovni, saj v pričujočem učbeniku jezik zaradi posebnosti tega literarnega kanona ni mogel biti (edini) kriterij razvrščanja in obravnave; literarno ustvarjanje na češkem in slovaškem ozemlju je namreč v starejših obdobjih – podobno kot na Slovenskem – potekalo v različnih jezikih, in sicer v stari cerkveni slovaščini, latinščini, nemščini in hebrejščini na Češkem ter v cerkveni slovaščini, latinščini, nemščini, slovakizirani češčini in madžarščini na

Slovaškem. Velika jezikovna pestrost je bila zato izziv tudi pri urejanju, posebej pri delih, ki so izvorno napisana v drugih jezikih (na primer latinščini in nemščini). V takih primerih sta avtorici poleg prevoda v slovenščino dodali tudi češki/slovaški prevod, ki se uporablja v didaktične namene, s čimer sta še popestrili doživetje ob branju in učenju.

Komu je učbenik namenjen? Zaradi izvornih besedil zlasti študentom bohemistike in slovaktike oziroma vsem študentom, ki bodo ta učbenik uporabljali kot študijsko gradivo pri predmetih, povezanih s tema jezika in književnostma. Zelo uporaben bo tudi za vse, ki teh dveh jezikov ne obvladajo, vendar v bolj omejenem obsegu. Kar je morda škoda: v slovenščino prevedena besedila (dostopna na spletu ali na DVD-ju, da ne bi povečala obsega knjige), bi namreč povečala krog uporabnikov tudi med osnovnošolske in srednješolske učitelje slovenščine, ki bi morebiti želeli popestriti šolske ure s spoznavanjem češke in/ali slovaške književnosti.

Posebna dodana vrednost učbenika je prvo (meta) poglavje *Posebnosti proučevanja starejšega češkega in slovaškega slovstva*, ki uvodoma pojasnjuje razloge za specifični pristop k delom v starejših obdobjih, opozarja na pomen tega slovstva za sedanjost in svetuje, kako se pripraviti na branje in interpretacijo tega slovstva. V drugem poglavju je obravnavana velikomoravska tradicija pismenstva, ki je izhodišče tako za poznejšo češko kot slovaško starejšo književnost, nato pa sta obe nacionalni književnosti obravnavani ločeno in v skladu z lastnim literarnozgodovinskim razvojem.

Učbenik je zasnovan po enotni in premišljeni didaktični strukturi, ki študentom nudi jasen in sistematičen vpogled v literarnozgodovinski razvoj. Vsako poglavje se prične z uvodnim delom, ki bi ga lahko poimenovali *V tem poglavju boste izvedeli:*, v katerem so predstavljeni osrednji cilji poglavja, kar omogoča jasen vpogled v to, kaj bo obravnavano in kaj lahko pričakujemo.

Sledi umestitev snovi v zgodovinski in družbeno-politični kontekst, kar bralcem pomaga razumeti širši okvir, v katerem so literarna dela nastajala. Prav tako so v tem delu pojasnjene osnovne značilnosti literarnozgodovinskega razvoja, podane pa so tudi informacije o osrednjih literarnih delih in avtorjih, ki so zaznamovali posamezna obdobja.

Zadnji del vsakega poglavja je namenjen obravnavi izvirnega književnega besedila (bodisi pesmi, proznega odlomka ali dramskega dela). Ta del omogoča neposreden stik z besedilom in nudi dragoceno izkušnjo dela z jezikom in slogom izvirnika. Sledi slovarček manj znanih besed, kar olajša razumevanje besedila, ter naloge za analizo, ki študente usmerjajo v poglobljeno obravnavo besedila in spodbujajo razvoj kritičnega mišljenja.

Vsako poglavje se zaključi s povzetkom v obliki vprašanj, ki pomagajo utrditi pridobljeno znanje, ter z dodatnimi nalogami, ki spodbujajo nadaljnje razmišljanje in raziskovanje. Premišljeno zasnovana struktura zagotavlja dober pregled nad snovjo, omogoča logično in smiselno obravnavo gradiva ter je didaktično podporna, saj lahko bralci lahko sistematično sledijo vsebinam, ki so razdeljene na posamezne korake, kar podpira in spodbuja celovito razumevanje obravnavanih literarnih obdobij in besedil. Pri tem je pomembno, da didaktična zasnova bralca ne podcenjuje ali celo animira, temveč služi predvsem kot podpora pri spoznavanju predmeta obravnave.

Učbenik *Od Donave do Vltave* presega zgolj funkcijo študijskega gradiva in bralca popelje na zanimivo potovanje skozi literarno dediščino Češke in Slovaške v širšem evropskem okviru. Avtorici s premišljeno zasnovo in izborom reprezentativnih del ne ponujata le kronološkega pregleda književnih tokov, temveč ustvarjata celovito sliko družbeno-kulturnih in zgodovinskih vplivov, ki so v povezavi z evropskimi literarnimi gibanji oblikovali ta dva naroda. Tako omogočata globlji vpogled v literarna in kulturna dogajanja v prostoru, kjer se stikajo rečni tokovi Donave in Vltave.

Obsežen pregled poezije, proze in dramatike avtorici dopolnjujeta z didaktično strukturo, ki spodbuja analitični premislek o literarnih dosežkih ter odpira prostor za razmislek o medkulturnih povezavah. S tem učbenik ne prispeva le k razumevanju literarne zgodovine Češke in Slovaške, temveč tudi njune vloge in pomena v širšem evropskem literarnem prostoru. *Od Donave do Vltave* ni zgolj vir informacij, temveč dragocen pripomoček za nadaljnje študijsko delo, ki omogoča razumevanje tokov, ki so zaznamovali literarno tradicijo teh dveh narodov in njihov prispevek k evropski kulturi.

Miran Zupaničⁱ

**Lidija Rezoničnik in Seweryn Kuśmierczyk (2021):
*Mojstrovine poljske književnosti in filma: Faraon,
Svatba, Mati Ivana Angelska***

Monografija, ki je v slovenskem jeziku izšla leta 2021 in v angleškem dve leti kasneje, je rezultat slovensko-poljskega raziskovalnega sodelovanja in prva iz načrtovane serije *Mojstrovine poljske književnosti in filma*. V njej Lidija Rezoničnik in Seweryn Kuśmierczyk obravnavata tri tekste poljskega literarnega kanona in njihove filmske adaptacije, ki sodijo med klasična dela poljske kinematografije. To so roman Bolesława Prusa *Faraon* (*Faraon*, 1895) in film režiserja Jerzija Kawalerowicza *Faraon* (1965), drama Stanisława Wyspiańskiego *Svatba* (*Wesele*, 1901) in film *Svatba* režiserja Andrzeja Wajde (*Wesele*, 1972) ter novela Jarosława Iwaszkiewicza *Mati Ivana Angelska* (*Matka Joanna od Aniołów*, 1946) in film režiserja Jerzija Kawalerowicza (*Matka Joanna od Aniołów*, 1961).

V zaključnem poglavju Seweryn Kuśmierczyk, uveljavljen poljski filmolog, predstavi metodo antropološko-morfološke analize filmskega dela, ki je bila uporabljena za analizo. Metoda se osredotoča na analizo načinov uporabe filmskih izraznih sredstev in njihovih razmerij v odnosu do treh ključnih ravni: prostora, časa in človeka. Kuśmierczyk je metodo razvil kot raziskovalno orodje, ki išče smisle, izražene s filmskimi izraznimi sredstvi, uporabljenimi na konkreten način v konkretnem trenutku. Filmologu omogoči dojeti iz filmskih podob izhajajočo in v teh podobah utemeljeno mrežo pomenov. Cilj metode je torej pridobitev podatkov, ki presegajo površno dojemanje filmskega dela in na podlagi katerih je mogoče poglobljeno interpretirati ter vrednotiti obravnavani film. Avtor se z njo zoperstavlja, kot zapiše, »intuitivnemu in impresivnemu pristopu in efemernim modam v humanistiki« ter nadaljuje: »Zato interpretacijo, ki ne sledi precizni analizi, vidimo kot neprimerno in opravljeno brez ustrezne raziskave.« (Rezoničnik in Kuśmierczyk 2021: 192.)

ⁱ Univerza v Ljubljani, Akademija za gledališče, radio, film in televizijo;
miran.zupanic@agrft.uni-lj.si

Antropološko-morfološka analiza se nanaša na gosti opis, kot ga je opredelil Clifford Geertz, na pristop, ki antropologovo pozornost usmerja na to, kaj človekovo dejanje – četudi drobno in bežno – izraža v konkretni situaciji. Seweryn Kuśmierczyk opozori, da je metodo razvil kot svojevrstno uresničitev zahteve, ki jo je že leta 1984 zapisala poljska filmologinja Alicja Helman:

Analitični postopek, vrstni red neizogibnih korakov, potek same analize in način beleženja rezultatov so stvari, ki jih je mogoče in treba standardizirati. Ne gre za to, da bi ovirali raziskovalčeve svobodne pobude in ustvarili toge recepte za analitično dejavnost, vendar [...] je potreben določen, splošno sprejet metajezik, osnovni kanon, potrebni so vzorci in modeli analiz. Vsaj za didaktično uporabo, saj je analiza filma [...] predmet, ki ga poučujemo na univerzah ... (Rezoničnik in Kuśmierczyk 2021: 193.)

Metoda sloni na t. i. pravilu sizigijev, ki vsebuje štiri pare tematskih področij, nanašajočih se na filmsko delo. »Področji v vsakem paru sta medsebojno tesno povezani, tvorita celoto, ki jo lahko opredelimo kot *sizigij* (gr. *syzygos* – »spojitev z jarmom«).« (Rezoničnik in Kuśmierczyk 2021: 194.)

Ti sizigiji – pari in celote hkrati – so: vsebina in oblika filmskega dela, prostor in čas filmskega dela, vidna in slišna plast filmskega dela ter liki in resničnost filmskega dela.

Pravilo sizigijev daje filmologu referenčni okvir, v katerem proučuje razmerja med sizigiji ter odnose znotraj njih, pri čemer avtor opozarja, da so tematska področja, ki so v posameznem sizigiju na drugem mestu tista, ki jim filmološka praksa običajno namenja premalo pozornosti.

Bralcu priporočam, da najprej prebere poglavje Antropološko-morfološka analiza filmskega dela kot filmološka praksa, saj bo tako dobil temelje za razumevanje tega metodološkega koncepta. V nadaljevanju pa seveda priporočam branje monografije v postavljenem zaporedju, saj podaja širšo sliko kulturnozgodovinskih procesov v poljski književnosti od realističnih tokov konca 19. stoletja (*Faraon*), preko obdobja mlade Poljske na začetku 20. stoletja (*Svatba*) do specifičnega odziva na drugo svetovno vojno (*Mati Ivana Angelska*).

Poglavje *Faraon* uvede Lidija Rezoničnik s prispevkom »Država smo mi« – *Faraon* Bolesława Prusa. Enako kot pri naslednjih dveh literarnih delih se osredotoča na produkcijo, besedilo in recepcijo. Uvodoma predstavi zgodovinski kontekst v času nastanka romana (1895), ko Poljska ni bila samostojna politična entiteta, njeno ozemlje je bilo razdeljeno med Rusijo, Prusijo in Avstrijo. Avtorica nadaljuje s predstavitev pisateljevih estetskih nazorov. Poslanstvo umetnosti je razumel kot »prikazovanje najsplošnejših vzrokov in najtrajnejših zakonitosti, ki vladajo svetu, predvsem seveda človeškemu svetu« (Rezoničnik in Kuśmierczyk 2021: 15). *Faraona* umesti v kontekst literarne tradicije, ki je za snov jemala egiptčansko zgodovino ter izpostavi, da je Prusu pri pisanju bolj kot za natančen opis sveta iz davnine, ki tako ali tako ni bil dosegljiv njegovi vednosti, šlo za prikaz boja za oblast. Ta se v romanu bje med prestolonaslednikom Ramzesom XIII. ter velikim duhovnikom in vojnim ministrom Herhorjem. Medtem ko je njegov oče Ramzes XII. pristal, da vladarsko funkcijo opravlja le protokolarno, saj ob podpori duhovščine dejansko vlada Herhor, se neustrašni in idealistični sin odloči, da bo vladal samostojno. Sledi njegovo soočanje s skritimi mehanizmi oblasti, ki so tako univerzalni, da je Prusovega *Faraona* mogoče brati »kot popolnoma sodobni roman in na takšen način ga je treba tudi interpretirati« (Rezoničnik in Kuśmierczyk 2021: 24). V nadaljevanju avtorica obravnava prevode Prusovih romanov v slovenski jezik in kritične odzive nanje ter prispevek sklne s povzetkom odzivov iz slovenskih časopisov na Kawalerowiczevega *Faraona*, ki je bil v Sloveniji prvič prikazan 12. novembra 1966. Prispevku, enako kot vsem drugim v nadaljevanju, sledita bibliografija ter povzetka v poljskem in angleškem jeziku.

Kot zanimivost dodajam, da naj bi bil Stalinov najljubši roman prav Prusov *Faraon* (Kasperek 1986).

Analizi romana sledi prispevek Seweryna Kuśmierczyka Filmska podoba starega Egipta – *Faraon* Jerzyja Kawalerowicza. Avtor uvodoma popiše genezo tega ambicioznega in produkcijsko zahtevnega projekta, ki je terjal več tisoč stativov ter gradnjo palač in templjev, poustvarjenih v puščavi Kizilkum v Uzbekistanu. Avtor analizira filmska izrazna sredstva, pri čemer posebno pozornost nameni scenografiji, svetlobi, barvni paleti, kompoziciji slike in filmske strukture, subjektivni kameri, glasbeni in zvočni ravni filma itd. Analizo nadgradi s pričevanji ustvarjalcev, ki izpričujejo

osupljivo visoko raven profesionalnih standardov ter zavidanja vredno produkcijsko okolje, ki je omogočalo prepričljivo realizacijo najmanjših podrobnosti filmskega dela. Prispevek je opremljen s kvalitetnimi barvnimi reprodukcijami fotogramov iz filma.

Naj dodam, da je bil Jerzy Kawalerowicz ena ključnih oseb poljske kinematografije, saj je kar 48 let vodil najpomembnejši poljski filmski studio KADR, v katerem so posneli več kot 150 filmov, mnogi se uvrščajo med klasična dela ne le poljske, ampak tudi svetovne kinematografije.

Poglavje *Svatba* vsebuje prispevek Lidije Rezoničnik »Poljska – to je velika stvar« – *Svatba* Stanisława Wyspiańskiego in prispevek Seweryna Kuśmierczyka *Filmska mandala – Svatba* Andrzeja Wajde. Avtorica najprej predstavi slikarja in dramatika Stanisława Wyspiańskiego, ki je po letu 1894 deloval v Krakovu. Mesto je bilo poleg Lvova središče kulturnega življenja v Galiciji, takrat delu Avstro-Ogrske. Vzporedno z realizmom in naturalizmom so se pod skupnim imenom mlada Poljska uveljavljale nove smeri, denimodekadenca, simbolizem, impresionizem, in v nov estetski krog je sodil tudi Wyspiański. Leta 1900 se je udeležil poroke krakovskega pesnika Lucjana Rydla s kmečkim dekletom Jadwigo Mikołajczykówno, srečanje meščanskega in podeželskega sveta pa ga je navdihnilo za dramo *Svatba*, v kateri je z galerijo realnih in fantastičnih likov razprl osrednji problem: »Poljska je podjarmljena tujim oblastem, možnost osvoboditve je v enotnem delovanju vseh družbenih slojev.« (Rezoničnik in Kuśmierczyk 2021: 82.)

V nadaljevanju avtorica opiše okoliščine uprizoritve drame ter odzive javnosti, ki je Wyspiańskemu prav zaradi *Svatbe* priznala status narodnega pesnika – preroka. Sledi analiza zgradbe in zvrstnih karakteristik drame, ki se iz začetnih komičnih nastavkov skozi groteskne elemente prelevijo v tragedijo. S posebno pozornostjo avtorica obravnava simboliko drame, opozori na vpliv, ki ga je na dramatika imel Richard Wagner, navede številna likovna dela, ki jih je vključil v dramo, ter izpostavi dele dialoga, ki so postali stalnica poljskega vsakdanjega govora. V zaključnem delu Lidija Rezoničnik opozori na skromno navzočnost Wyspiańskiego v slovenskem kulturnem prostoru. *Svatba* je v prevodu Katarine Šalamun Biedrzyckie namreč izšla šele leta 2006, uprizoritve v naših gledališčih pa ni bila deležna. Film *Svatba*, ki ga je leta 1972 posnel Andrzej Wajda, je bil pri nas predvajan po izidu monografije, in sicer 25. maja 2022 v Slovenski kinoteki v okviru festivala Liber.ac.

Seweryn Kuśmierczyk v prispevku o filmski adaptaciji *Svatbe* povzame genezo filma in ga razčleni po načelih antropološko-morfološke analize. Pri tem se osredotoči na dogajalni prostor in simbolizem, ki ga je Wajda vtkal že v ekspozicijo filma in s katerim je gledalcu sugeriral navzočnost meje med vidnim svetom in nevidnim, skrivnostnim, nerazumljivim svetom. To je obenem ločnica med svetom gostov in svetom prikazni – slamanatih strašil – sovražnikov. V ureditvi dogajalnega prostora avtor prepozna elemente mandale, ki je po njegovem ne gre interpretirati v smeri človekove spremembe v božansko bitje, ampak kot avtoportret človeka, ki si s preseganjem svojih notranjih nasprotij prizadeva vzpostaviti izgubljeno enovitost. Avtor nato analizira vse tri sekvence, ki sledijo delitvi drame na tri dejanja, in opozori, da trojni strukturi sledi tudi organiziranje posameznih prizorov in epizod. Kompozicijskemu načelu organiziranja celote torej sledi tudi organiziranje gradiva na nižjih ravneh. Seweryn Kuśmierczyk se pri interpretaciji simbolizma barv v posameznih sekvencah (v prvi dominira rdeča, v drugi vijolična in v zadnji bela) opre na številne vire ter na svoje pogovore z direktorjem fotografije Witoldom Sobocińskim, o oblikovanju barvne in svetlobne palete. Barve v filmu se iztečejo v belino, ki se iz slutnje začetka novega življenja ter potencialne fizične in duhovne čistosti spremeni v barvo, ki simbolizira smrt in žalovanje. S tem krepí občutje nemoči in nezmožnosti delovanja likov, ki jim skozi iniciacijske procese ni uspelo premagati svojih notranjih demonov. Tudi ta prispevek je opremljen z barvnimi reprodukcijami fotogramov iz filma.

Zadnje poglavje *Mati Ivana Angelska* uvede Lidija Rezoničnik s prispevkom *Metafora zla – Mati Ivana Angelska* Jarosława Iwaszkiewicza, v katerem osvetli okoliščine nastanka novele, ki jo je Iwaszkiewicz napisal v letih 1942 in 1943, v knjižni obliki pa je izšla leta 1946. Snov je pisatelj črpal iz resničnih dogodkov. Leta 1633 se je med redovnicami v francoskem mestu Loudun pojavilo več primerov obsedenosti, tamkajšnji duhovnik Urbain Grandier pa je bil nato obsojen na smrt na grmadi. Iwaszkiewicz je dogajanje prenesel v izmišljeno mesto Ludin na vzhodu Poljske. Tja pride duhovnik in eksorcist Jožef Surin, da bi iz redovnic izgnal demone. V odmaknjenem, blatnem in primitivnem mestecu se sooči s svojimi strahovi, šibkostjo in občutkom tujstva. Okrog sebe vidi le zlo in porajanje tega zla čuti tudi v sebi. Surin, ki se najintenzivneje posveti izganjanju demonov iz prednice samostana matere Ivane Angelske, je prepričan, da jo bo odrešil, če njeno obsedenost prevzame nase. V dokaz, da se je predal Satanu, s sekiro umori

dva hlapca. Avtorica v nadaljevanju analizira posamezne pripovedne plasti novele, ki zastavlja vprašanje, ali so demoni izraz človekove narave ali njegovih osebnih travm. Za večino likov so namreč značilne rane iz otroštva, tudi Surina je v mladosti njegova mati zapustila, Ivana je grbasta in se zato ne bi mogla poročiti itn. Travmatiziran je tudi kolektiv, razdeljen na poljsko in judovsko skupnost, med katerima vladajo nepomirljiva nasprotja. Ko se ta kolektiv naslaja nad javnim izganjanjem demonov, v mesto drejo romarji, ki meščanom prinašajo lep zaslužek. Lidija Rezoničnik izpostavi zrcalno strukturo ponavljajočih se motivov, denimo motiva sekire. Posebej dvoumen je lik vsiljivega plemiča Volodkoviča, Surinovega spremljevalca, ki ga vodi v pogubo. »Je morda pomočnik hudiča, ki Surina vodi v past? Ali celo hudič v človeški podobi?« (Rezoničnik in Kuśmierczyk 2021: 142.)

Avtorica v sklepnem delu navede prevode Iwaszkiewiczovih del v slovenski jezik in opozori, da prevod novele *Mati Ivana Angelska* (France Vodnik, 1965) ni bil deležen večjega odmeva. Dotakne se tudi filmskih adaptacij Iwaszkiewiczove proze. Kawalerowiczeva *Mati Ivana Angelska*, ki je bila v Ljubljani prvič prikazana 20. oktobra 1961, velja za eno najuspešnejših in kot takšno so jo ocenili tudi slovenski kritiki, večje gledanosti pa pri nas ni doživela.

Zablodeli potniki – *Mati Ivana Angelska* Jerzyja Kawalerowicza je naslov prispevka Seweryna Kuśmierczyka, v katerem avtor kot ključ za razumevanje režiserjeve filmske interpretacije Iwaszkiewiczove novele navede Kawalerowiczovo izjavo: »Glavni liki so ljudje v redovniških oblekah, ki v imenu *velike ljubezni*, ki jo razglaša religija, ubijajo človeško ljubezen. Mati Ivana in duhovnik Surin se vdata ljubezni, sta prešibka.« (Rezoničnik in Kuśmierczyk 2021: 152.)

Scenarij, ki sta ga napisala Kawalerowicz in Tadeusz Konwicki, je bil pri ocenjevalcih deležen odličnih ocen, tudi takšnih, da prekaša literarno predlogo. Od teh ocen do premiere 9. februarja 1961 je minilo komaj trinajst mesecev, kar je, gledano iz današnje perspektive, neverjeten dosežek za izvedbeno tako zahteven film. To govori o visokih standardih takratne poljske filmske kinematografije, o Kawalerowiczevi veljavi znotraj nje, obenem pa bi smeli sklepati, da je bil film s svojo obravnavo verske tematike pri oblasteh tudi ideološko zaželen.

Avtor svojo analizo osredini na različne ravni ustvarjalnega sodelovanja med Kawalerowiczem in direktorjem fotografije Jerzyjem Wójcikom. Razpravo usmeri na posamezne plasti likovnega izraza – dogajalni prostor, pravila kompozicije kadra, prenos pravila zlatega reza z likovne na časovno raven, na funkcije vrtenja in kroženja ter na simbolne razsežnosti črnine, beline in sivin (film je posnet v črno-beli tehniki) – ki so bile v tem filmu mojstrsko uporabljene kot filmsko izrazno sredstvo: »V boju, ki se v *Materi Ivani Angelski* odvija med svetlobo in temo, zmaga zlo, ki s čedalje globljo vsebino postopoma vstopa v svet filma.« (Rezoničnik in Kuśmierczyk 2021: 174.) Prispevek je opremljen z reprodukcijami značilnih fotogramov iz filma.

Pričujoča monografija prinaša poglobljen, bogato dokumentiran in s številnimi viri opremljen uvid v poljsko literarno in filmsko ustvarjalnost ter tako tke dragoceno vez med poljsko in slovensko kulturo. Zainteresiranega bralca vabi k nadaljnjemu raziskovanju v različne smeri, vabi pa ga tudi k ogledu filmov in premisleku o mojstrstvu, ki je predpogoj za nastanek kateregakoli relevantnega umetniškega dela. V tem kontekstu bi izpostavil tiste dele monografije, iz katerih je razvidno, s kakšno poglobljenostjo in pozornostjo do podrobnosti so poljski filmski ustvarjalci pristopali k ustvarjanju svojih projektov ter kakšne sistemske podpore so bili pri tem deležni.

Upam, da bosta Lidija Rezoničnik in Seweryn Kuśmierczyk nadaljevala s sodelovanjem, saj bodo rezultati njunega dela bogatili slovenski kulturni prostor.

Literatura

Kasperek, C. (1986). Prus's Pharaon and Curtins translation. *The Polish Rewiev*, 21(2–3), 128.

ANKETA

Jana Šnytováⁱ

Anketa – vloga in perspektive (zahodne) slavistike v 21. stoletju?

Slavistika se je oblikovala v drugi polovici 18. stoletja kot odziv na družbenozgodovinske razmere tistega časa. Od takrat se je neprekinjeno razvijala z vrhunci v drugi polovici 19. stoletja ter v 20. stoletju med obema svetovnjima vojnama in v povojnem obdobju. Danes slovanske jezike govori okoli tristo milijonov govorcev. Države, ki jih sestavljajo Slovani, predstavljajo skoraj polovico evropskega ozemlja. V številnih državah najdemo tudi slovanske inštitute, knjižnice in oddelke na fakultetah.

Kako vidite današnjo vlogo (zahodne) slavistike in kakšne so perspektive njenega razvoja v 21. stoletju?

**Igor Grdina, ZRC SAZU, Inštitut za kulturno zgodovino;
Nova univerza, Fakulteta za mednarodne in nove študije**

Slavistika se je v 18. stoletju oblikovala kot moderna filologija, nakar se je uspešno preobrazila v stroko, ki ji bistvena poglobitvena spoznanja omogoča primerjanje – tako na diahroni osi kot na sinhroni ravni. To jo je pomikalo med sestavljene discipline, ob uveljavljanju novih konceptov pa je prihajalo do slabitve povezanosti njenih delov. V času Matije Murka, ki sklepa obdobje patriarhov slavistike, je bil uveljavljen t. i. kongresni sistem; podobno je bilo tudi v drugih naglo specializirajočih se disciplinah (od matematike do zgodovine). Medsebojna navdihovanja so tedaj postala odvisna od prioritet nosilcev različnih konceptov. Rečemo lahko, da je slavistični prostor izgubil obligatni enotni okvir; poslej so ga povezovale – a različno intenzivno – posamezne raziskovalne transverzale. Strokovni uvidi so postali podobni razširjajočemu se pogledu na pokrajino, v kateri se novo sooča z obstoječim in preteklim.

ⁱ Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta; jana.snytova@ff.uni-lj.si;
<https://orcid.org/0009-0009-9884-0457>

Tehnologija dandanes omogoča opiranje na prej nepredstavljivo množico podatkov; ti se odkrivajo na nepričakovanih – nepredvidljivih – mestih. Radovednost zmore sedaj povezovati izsledke raziskav in izpeljevati sklepe iz brezbrežnega informacijskega oceana. Kompleksne spremembe se zato pojavljajo vse hitreje (če so postopne, so dojemane kot procesi). Čedalje manj se jih da načrtovati; tudi napovedovanje prihodnosti je težje. Je pa zato vse več možnih perspektiv. Če pride med njimi do navdihujočega medsebojnega oplajanja oz. intenzivnega primerjanja dognanj, se ob preobrazbah ter širitvi cerebralne in jezikovne dejanskosti ni bati, da bi slavistika kdaj prispela do svojega konca. (Lahko le do kakšnega roba.) Vendar pa more pamet v polni meri opraviti svojo dolžnost do stvarnosti le ob primerljivih izhodiščnih pogojih za uveljavitev vseh znanstveno utemeljenih pogledov.

**Božidar Jezernik, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta,
Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo**

Slovanski jeziki in kultura so imeli v razvoju slovenske narodne zavesti izjemno pomembno vlogo in pomen. Slovenski tiskani mediji v času t. i. narodne prebuje so marljivo in skrbno spremljali dogajanje v slovanskih deželah, zlasti na področju kulture. Dokaj dobra sprotna seznanjenost z najboljšimi dosežki slovanskih literatov in umetnikov je delovala kot močna opora samozavesti, najboljše izražena v *slavljenju slavnih Slovanov*. V tem proslovanskem navdušenju so številni radi navajali, da je ime Slovenec izpeljano iz besede slava. Kot je evidencial Janez Trdina, je ob priložnosti neke slavnosti sredi druge polovice 19. stoletja »naroden pesnik in prosaist«
Brcar s patetičnim poudarkom ime Slovenec izpeljal iz *slava* in *venec*, kar so prisotni pozdravili z navdušenim ploskanjem.

V svojem kratkem življenjepisu je »prvi slovenski pesnik«
zapisal, da ga je mati naučila *kranjsko*, njegova radovednost pa še *slovensko*, to je slovanško. Slovenski »narodni buditelji«
so radi in dosledno navajali povezanost slovenstva s slovanstvom, kar je bilo toliko lažje, ker je še v prvi polovici 19. stoletja ime Slovenec označevalo Slovana. Slovenski jezik je veljal zgolj za narečje slovanskega jezika, slovensko samozavest pa so utrjevali s tem, da so Slovence predstavljali kot vejo na mogočnem slovanskem deblu. S poudarjanjem tesnih vezi s slovanstvom, katerega otrokom je slišal

največji del sveta, kot je pel France Prešeren. S tem so pripovedovali, da Slovenci sploh niso majhni, da pravzaprav poseljujejo prostor med Trstom in Vladivostokom.

A v tedanjih geopolitičnih okvirih ideologija panslavizma, na kateri je bila utemeljena velika moskovska razstava, ni bila enako toplo sprejeta od vseh odločilnih dejavnikov. Vladajoči krogi v dvojni monarhiji, znotraj meja katere so tedaj ležale tudi dežele s slovenskim prebivalstvom, so v panslavizmu videli sploh skrajno sumljiv poskus ruskega imperija, da bi svoje meje razširil proti jugu in zahodu. Razvoj dogodkov je pokazal, da panslavizem v resnici ni bil zgolj kulturna ideja, ampak v prvi vrsti politična. Najprej je to dobilo svoj izraz na veliki moskovski etnografski razstavi leta 1867, kjer Poljaki sploh niso bili predstavljeni pod svojim imenom, čeprav je bila razstava »vseslovanska«.

Iz različnih razlogov interesi posameznih držav niso bili vedno skladni, ampak je prihajalo tudi do različnih konfliktov in celo vojn. Najprej med prvo svetovno vojno, v kateri so se slovanski vojaki bojevali na nasprotnih straneh tako na vzhodni kot na južni fronti. Nasprotja in konflikti so bili slab temelj za krepitev medsebojnega zaupanja. Resda ne edini, a nikakor ne zanemarljiv. V ospredje so vedno bolj poudarjeno stopale razlike, tudi med slovanskimi narodi in slovanskimi jeziki. Na ozemlju južnih Slovanov, denimo, je večina vojakov, udeleženih v vojni, nosila avstro-ogrske ali srbske uniforme, nekaj pa tudi bolgarske, turške ali italijanske.

Po koncu vojne so bili vodilni možje skupne južnoslovanske države pred težavno nalogo, kako izoblikovati inkluzivni spomin na pravkar minulo krvavo obdobje. Namesto da bi s skupnimi močmi prispevali k oblikovanju jugoslovanske zavesti, so zaradi vsak svojih partikularnih interesov poudarjali razlike v kulturi in jezikih. Ščasoma je to privedlo do tega, da je jezik iz sredstva za komunikacijo postal sredstvo za izkazovanje identitete. Če je vodilni slavist z začetka 20. stoletja, Vatroslav Jagić, menil, da je južnoslovanski jezik en sam, sestavljen iz dialektov, ki prehajajo drug v drugega, tako da prehoda sploh ni mogoče zaznati, pa imamo danes na tem področju že sedem jezikov in še bunjevski v nastajanju.

Vzporedno s poudarjanjem razlik med posameznimi narodi je upadalo tudi zanimanje za druge slovanske kulture, v medsebojnem komuniciranju pa

prevzema angleščina vsak dan močnejše vlogo nekakšnega slovanskega esperanta. To prinaša več posledic, med drugimi je tudi ta, da slovanski narodi, kolikor sploh, črpajo informacije o drugih slovanskih narodih – iz angleščine.

**Václav Čermák, Akademija znanosti Češke republike,
Slovanski inštitut**

Lahko danes še govorimo o enotni slovanski filologiji?

Vatroslav Jagić je pri opisu razvoja slovanske filologije na začetku 20. stoletja izrazil bojazen, da se bo ta splošno pojmovana panoga, katere temelj so jezikoslovne in literarne primerjalne študije, kmalu razdrobila v nacionalne filologije in da bo splošnoslavistični vidik oslavljen. Jagić se je pravzaprav že takrat odzval na različne ločevalne tendence in razlikujoča se pojmovanja slavistike predvsem pri slovanskih narodih, kjer eno skrajnost predstavlja pojmovanje, da nacionalna filologija avtomatično pomeni slavistiko tudi brez soočenja z drugim slovanskim jezikom, drugo skrajnost pa mnenje, da je slavistika vse razen nacionalne filologije.

Čeprav je skozi večino 20. stoletja slovanski filologiji še vedno uspevalo z večjim ali manjšim trudom ohranяти enotnost discipline, smo v zadnjih tridesetih letih priča drobitvi v nacionalne filologije in izrazitemu opuščanju primerjalnega vidika, ki je bil za splošno slavistiko značilen že od časov J. Dobrovskega. Ta trend je že dolgo prisoten v literarnovednih raziskavah, vse pogosteje pa se z njim srečujemo tudi v sinhronem slovanskem jezikoslovju oziroma pri proučevanju sodobnih slovanskih jezikov. Vzrok očitno leži v tem, da je primerjalno jezikoslovje danes le ena od številnih jezikoslovnih metod. To je v določeni meri upravičeno, toda tisto, kar se pri študiju slovanskih jezikov ne bi smelo izgubiti, čeprav to danes opažamo, je opuščanje primerjalnega vidika, ki ga je pri študiju podobno delujočih jezikovnih sistemov slovanskih jezikov mogoče dobro izkoristiti za globlje razumevanje izbranih jezikoslovnih pojavov in razvojnih teženj sodobnih slovanskih jezikov.

Prav tako se danes srečujemo z mnenjem, da je filologija v krizi. Kot argument za to tezo se sklicujemo na upadajoče zanimanje za študij teh disciplin. Dodajmo, da ta trend v evropskem okolju ni značilen samo za

slovanske jezike, ampak tudi celo vrsto drugih filologij. Vendar v tem primeru ni mogoče govoriti o krizi filoloških disciplin, ampak bolj o njihovem pojmovanju in morda tudi o konservativnosti v okviru visokošolskega študija. Prav tako menim, da ni mogoče govoriti niti o krizi jezikoslovja, saj se je tu v zadnjem času izoblikovala cela vrsta novih metod. Po analogiji lahko to tezo uporabimo tudi za literarno vedo, kjer se prav tako uveljavljajo sodobne metode dela z literarnimi viri.

**Maciej Czerwiński, Jagelonska univerza v Krakovu,
Filološka fakulteta, Oddelek za slovansko filologijo**

Zdi se mi, da je v tem trenutku največji izziv za slavistiko iskanje novega jezika, s katerim bi jo opisali in ki bi mogel na novo določiti mesto, ki ga ima slovanska filologija v spreminjajočem se svetu. Slavistika se je oblikovala v času, ko je prevladovalo mnenje, da je jezik – in nasploh izvor – glavni dejavnik, ki določa skupinsko identiteto. Posledica takšnega razmišljanja so bili koncepti slovanske enosti, njegov odsev pa prepričanje o obstoju enega slovanskega jezika (in njegovih narečij) ali celo enega slovanskega naroda (in njegovih plemen). Uveljavila se je misel o obstoju t. i. slovanske duše, ki naj bi bila radikalno drugačna od Zahoda, kar so podžigala zahodna mnenja o Slovanih kot mlajših in civilizacijsko nižjih sosedi.

Slovanofilske težnje so spočetka v jeziku in tradiciji videle rezervoar kulturnega znanja, ki naj bi Slované obranil pred pogubnim vplivom kulture Zahoda. Takšno protizahodnjaštvo, ki ga je idejno podpirala carska Rusija (pozneje pa Sovjetska zveza) in je v njem videla priložnost za izoblikovanje svoje voditeljske vloge med Slovani (kar ji je delno tudi uspelo), je odrinjal na rob tradicije, ki so nastale znotraj civilizacijskih krogov, značilne, denimo, za območje Slavia Romana. Dejstvo, da izviramo iz enega etničnega debla, naj bi bilo močnejše od tradicij, izoblikovanih na obmejnih območjih in v dialogu z drugimi kulturami, zaradi česar so slovanski narodi svoj kulturni značaj gradili na različne načine, drugačne v Bolgariji, na Slovaškem, na Poljskem ali v Sloveniji.

V jezikoslovnih raziskavah, kjer je v 19. stoletju prevladovalo zgodovinsko pojmovanje, je slovanska enotnost še delovala kot referenčna točka, v literarnih raziskavah pa bistveno manj. Podobnosti in razlik med rusko in

hrvaško književnostjo se, denimo, ni dalo dokazovati na podlagi skupnega praslovanskega prednika, saj sta se razvijali na povsem različnih kulturnih območjih in v povsem drugačnih pogojih (tu seveda ne upoštevam sorodnosti, ki izvirajo iz skupne evropske kulturne podlage in stilizacije, ki so posledica slovanofilskih teženj). To je zgolj eden od primerov. Kako bistven je kulturni dejavnik v oblikovanju slavistike, nam pove dejstvo, da polonistika na Poljskem pravzaprav ni tretirana kot del (zahodne) slavistike. To lahko samo deloma utemeljimo s tem, da gre za nacionalno filologijo. Temu namreč botrujejo številne plasti pomenov in predsodkov, na temelju katerih se je izoblikoval sodobni poljski narod in njegov kulturni imaginarij. Tradicionalne slavistične metode so to težavo marginalizirale, medtem ko jo je nacionalistično pojmovanje pretirano poudarjalo.

Ko govorimo o slavistiki danes, moramo razločiti med didaktično prakso in raziskovalno prakso. Raziskave potekajo v različnih smereh in bistveno redefinirajo nekdanje paradigme, medtem ko didaktika ne doživlja tako korenitih sprememb. Kar je tudi razumljivo, če upoštevamo nujnost ohranjanja bolj ali manj trajnega temelja poučevanja, zlasti poučevanja jezika. Za slavistično izobraževanje je nujno, da se ohrani študij vsaj dveh slovanških jezikov – osrednjega in dodatnega. Ostaja pa vprašanje, kako spretno oblikovati znanje slavistov na področju kompleksnih kulturnih in literarnih procesov, ki so nastali brez ozira na skupen izvor, a so kljub temu pustili pečat na nacionalnih kulturah in trenutno priljubljenih mejnih območjih. Mislim, da bo prav to vprašanje – poleg dinamike interdisciplinarnih sprememb – postalo temelj novega modela slovanske filologije.

Petr A. Bílek, Karlova univerza v Pragi, Filozofska fakulteta, Oddelek za češko in primerjalno književnost

Jezik je komunikacijsko orodje, torej v določenem smislu medij, zato ni gotovo, ali že samo dejstvo uporabe podobnega medija ustvarja nekakšno povezanost ali pripadnost, kaj šele skupno kulturo. Skupne značilnosti lahko nastajajo tudi na podlagi soobstoja v prostoru ali času, čeprav se skupnosti jezikovno razlikujejo. Slovanski jezik se govori tudi v Rusiji, pa je to vendar povsem drugačna – kot je napisal Milan Kundera že leta 1984 – civilizacija. Če nekoga jezikovno razumete, to še ne pomeni, da se z njim razumete in da želite imeti z njim karkoli skupnega.

Za pritrdilen odgovor je torej ključna ta beseda v oklepaju – zahodni. Dežele, kjer živijo zahodni Slovani, imajo najbrž poleg jezikovne bližine tudi v nekaterih točkah podobno (in v nekaterih drugih ravno nasprotno specifično) zgodovinsko izkušnjo. Ozemlje pa si delijo tako z deželami, katerih jezik ni slovanski, kot z deželami, katerih kolektivni spomin zaznamujejo povsem drugačne podobe preteklosti. V sporu glede tega, ali oblikovanje kolektivnih stališč bolj zaznamuje komunikacijsko orodje ali izkušnja preteklosti, se bolj nagibam k slednjemu. Zato menim, da ni razloga, da bi slovansko pripadnost povzdigovali nad ozemeljsko. Prostor, v katerem živijo zahodni Slovani, torej tista mitična srednja Evropa, bi moral biti podlaga za vsako prihodnje pojmovanje kolektivne pripadnosti. Tudi študij kulture je že toliko napredoval, da se poskuša izogibati pavšalnim celotam, v katerih se iz tisočih posamičnosti ustvarja homogena (in torej totalna) splošnost. Primerjalni pristop, v katerem je poleg iskanja enakega konstruktivno tudi iskanje raznolikosti, drugačnosti, je po mojem mnenju uporabno navodilo, kako proučevati kulturo srednje Evrope. In čeprav srednja Evropa za preostanek sveta danes ni preveč privlačna, bi morali mi, ki tukaj živimo, o sebi in svojih kulturah vedeti čim več.

**Božena Tokarz, Šlezijska univerza v Katovicah,
Humanistična fakulteta, Oddelek za slovansko filologijo**

Zavoljo raznolikosti

*Sladka moja evropska domovina,
metulj, ki seda na tvoje cvetje, si namaka krila v kri,
ki se zbira v žrelu tulipanov, [...]*

(Czesław Miłosz, *Zemlja*)

Naloga slavistike v sodobnem svetu je predstaviti raznolikost slovanskega sveta. Leopold Ranke, predstavnik nemškega historizma iz 19. stoletja, je pisal o delitvi Evrope na romansko-germansko in slovansko ter s tem nadaljeval misel Johanna Gottfrieda Herderja o sveži otročjosti Slovanov (čemur je nasprotoval že Adam Mickiewicz z besedami »Slovani, mi imamo radi idile«). Kljub tendencioznosti takšnega pojmovanja, so se sami Slovani ujeli v past njihove ideje, ter se obsodili na nerazpoznavnost v skupini slovanskih kultur ali na redukcionistično gledanje, čeprav si njihove

kulture in jeziki med seboj niso nič bolj podobni kot denimo romanski jeziki. Do tega je med drugim pripeljala stereotipizacija kot posledica obstoja slovanskih narodov v različnih umetno ustvarjenih političnih in kulturnih skupnostih, ki so jih vsilili in oblikovali tudi sami Slovani. Podoben učinek je imela stereotipizacija v načinu medsebojne recepcije. Šlo je za iskanje podobnosti na račun razlik, hkrati pa poudarjanje lastne večvrednosti. Slovanski svet ni enovit, pač pa raznolik; tako na primer zahodna slovanščina znotraj evropske kulture deluje drugače kot južna in vzhodna, ter obratno.

Da bi zahodna slavistika poudarila razlike v podobnosti, se mora razvijati v smeri transkulturnih raziskav, ki znajo pokazati raznolikost in notranjo dinamiko kultur na ravni jezika, literature in (široko razumljene) kulture, pri čemer je treba vzeti v ozir skupek slovanskih in neslovanskih elementov. Ni boljših ali slabših kultur, so le različne, vsaka od njih pa je okno v svet in v človeka. Zato ni mogoče v imenu čistosti področij v raziskavah in poučevanju razločiti študij na jezikoslovne, literarne in kulturne.

Izhodišče je lahko razvoj preučevanja prevoda kot kulturnega pojava ob uporabi jezikoslovnih, literarnoteoretskih in drugih orodij.

**Jana Pátková, Karlova univerza v Pragi, Filozofska fakulteta,
Oddelek za etnologijo ter srednjeevropske in balkanske študije**

Med ideologijo in eksaktnostjo: vizija literarnovedne slavistike v srednjeevropski kulturi

Prva burnejša razprava o pomenu slavistike se ni začela sočasno z geopolitičnimi spremembami v srednji Evropi po letu 1989. Sprva je bila po zgledu drugih disciplin pozornost usmerjena na odstranjevanje ideoloških plasti, ki so razvoj slavistike zaznamovale v obdobju pred žametno revolucijo. V nadaljnjem razvoju ni bilo več mogoče spregledati pomembnega in do neke mere konkurenčnega arealnega prostora, ki se je oblikoval v srednjeevropski kulturi pri raziskovanju vzajemnih slovaško-madžarskih odnosov. Primerjava delnih pojavov v posameznih slovanskih književnostih z neslovanskim literarnim kontekstom je prinesla težko pričakovan drugačen pogled na oblikovanje srednjeevropske kulture od časa nacionalno-romantičnega diskurza do družbe, ki jo definira t. i. diskurz postodvisnosti.

Diskurz postodvisnosti v srednjeevropskih književnostih se opira na bogato polje razmerij moči, ki ga ni mogoče zajeti le s primarno linijo izvršitve moči v odnosu Dunaja do manjših narodov do leta 1918, temveč tudi s sekundarnim vplivom madžarske in češke kulture na slovaško kulturo. To se doje ma na podlagi stereotipov kot šibkejšo. Zapletena mreža moči je izhajala iz nacionalnih emancipacijskih prizadevanj v prvi tretjini 19. stoletja, kjer se tradicionalno nahajajo korenine slavističnih raziskovanj. Od konca 19. stoletja in v medvojnem obdobju se je v našem srednjeevropskem prostoru v okviru slavistike okrepilo raziskovanje češko-slovaških odnosov kot dveh bližnjih/sorodnih in povezanih kultur. Iz sodobnih razprav na straneh različnih družboslovnih in literarnih revij lahko razberemo ideološko breme, ki je izhajalo iz t. i. čehoslovakizma prve republike. Zelo previdno in le izjemoma je bil v drugi polovici 20. stoletja sprejet neslovanski okvir oblikovanja literarnih in kulturnih odnosov, na Slovaškem predvsem po zaslugi literarnega znanstvenika Rudolfa Chmela.

Sedanje slavistične raziskave se ne morejo več zadovoljiti samo z raziskovanjem tradicionalnih slovanskih literatur, temveč morajo aktivno vstopati v nove kontekste, ki jih oblikuje arealno pojmovanje večjih raziskovalnih enot. S tega vidika je jasno, da prihaja do večjih preoblikovanj tradicionalnih raziskovalnih področij, ki se širijo na področje neslovanskih literarnih kontekstov. V srednjeevropski kulturi se odpira prostor za novo dimenzijo medkulturnega dialoga, ki vse bolj vključuje madžarsko književnost, pa tudi nemško in avstrijsko, ki sta pogosto spregledani.

**Ivan N. Petrov, Univerza v Lodžu, Filološka fakulteta,
Oddelek za slovansko filologijo**

Vse odkar se ukvarjam s slavistiko (skoraj 30 let), poslušam, da sta naša univerzitetna študijska smer in podpodročje filoloških raziskav v krizi – zaradi relativno slabega zanimanja kandidatov za študij, znižanja financiranja za raziskave, prevlade zahodnoevropskih in ameriških paradigem ter pogosto zahodnocentričnega dojemanja problemov v naši regiji, tudi na znanstvenem področju. Kriza je postala skoraj stalna opredeljujoča lastnost sodobne slavistike in v veliki meri izvira iz neprestane napetosti med centrifugalnimi in centripetalnimi težnjami v njenem dojetju.

Vselej sem bil nasprotnik ostrih narodnih delitev in »predalčkanja« v slavistični univerzitetni didaktiki in slavističnih filoloških raziskavah. Kjer se le da, se izogibam uporabi oznak, kot so bohemist, bolgarist, srbist itd. Menim, da bomo imeli veliko boljše možnosti za razvoj, če se bodo slavistika – zahodna, južna, vzhodna – ter vse -istike znotraj nje razvijale kot del splošne slavistike: kontekstualno, in če je le mogoče brez izrazitih regionalnih delitev v znanstvenem razumevanju jezikovno-kulturnih področij našega zanimanja. Nikakor ne gre za psevdopanslavistični pristop in prezrtje individualnih lastnosti ter neponovljivosti vsakega od slovanskih jezikov. Gre bolj za praktična vprašanja: opustitev rivalstva med znanstveniki in akademskimi središči znotraj slavistike (za študente, ki se vpišejo na fakultete, za finančna sredstva ali za institucionalno podporo) v dobro skupnega, ekipnega delovanja. Menim, da bi tak pristop bistveno izboljšal razvojne perspektive in zmanjšal negativne posledice permanentne krize slavistike.

Od začetka vojne v Ukrajini se je široko razumljena slavistika (vključno s tistim delom, ki se osredotoča na zahodnoslovanski prostor) znova znašla na razpotju, ki se ga nemara v polnosti ne zavedamo in ga ne artikuliramo, imel pa bo dolgoročne posledice za delo nas, filologov-slavistov. Ta najnovejša razsežnost krize ne zajema zgolj rusistike, temveč slavistiko na splošno (tudi njen zahodni del) ter ima organizacijski in didaktični, za številne znanstvenike pa tudi identitetni, interpretativni, pogosto celo osebni značaj. Rad bi nam vsem zaželel, da bi pri našem delu in dejavnosti vselej zmogli biti skupnost: znanstvena, slavistična, slovanska, pa tudi, da nam ta skupnost nikoli ne bi bila od nikogar naložena ali vsiljena.

**Marián Milčák, Univerza Pavla Jozefa Šafárika v Košicah,
Filozofska fakulteta, Oddelek za slovakistiko, slovanske filologije in
komunikacije**

O izzivih in perspektivah zahodne slavistike

Predvidevam, da je ta aktualna tema povezana z različnimi neugodnimi razmerami. Če omenimo samo te, ki se jih ne da spregledati. Globalizacija in močan trend jezikovne uniformiranosti, številni pritiski in silovite, težko predvidljive spremembe v geopolitičnem kontekstu (vojna v Ukrajini, napeti odnosi med Zahodom in Rusijo), nižanje sredstev financiranja v visokošolskem prostoru, ki vodi v krčenje slavističnih programov in konec koncev

tudi to, o čemer sem se lahko sam prepričal kot lektor na različnih univerzah (in kar verjetno tudi najbolj osebno izčrpava visokošolske učitelje in raziskovalcev na zahodnih slavistikah): zmanjšanje zanimanja študentov za slavistiko ter večji interes za področje ekonomije, tehnologije, medicine in prava. V tem kontekstu se kaže ključno vprašanje, kako obdržati položaj slavistike kot pomembnega dela akademskega in kulturnega življenja?

Dvomim, da lahko najdemo gotove in učinkovite odgovore. Ker se torej ne moremo zanašati na lobiranje elit, bi lahko bilo eno od izhodišč večja odprtost do multidisciplinarnih pristopov, prizadevanja, da slavistika razširi svoje področje, kamor bi lahko vključili kulturologijo, sociologijo in politologijo. Slavistika bi lahko združevala aktualna družbena vprašanja, kot so kulturna identiteta, globalizacija in migracija, v tem procesu se kot nujno kaže tudi uporaba inovativnih učnih metod, ki se opirajo na digitalne vire, igrifikacija, zanimanje za uporabo interaktivnih aplikacij. Sočasno s to strategijo bi lahko povezali dostopnost slovanskih književnosti z odprtjem novih digitalnih virov, možnosti študija zgodovinskih virov preko spleta in dostop do spletnih jezikovnih korpusov. Zelo pomembna se mi zdi tudi podpora prevajanja in literarnega ustvarjanja, da bi tako lahko posamezne književnosti dobile večji prostor zanimanja v širši javnosti. Vse to pa ne bo mogoče brez nenehne popularizacije slavistike v kulturnem in družbenem prostoru (promocija slavističnih tem, organizacija kulturnih dogodkov, festivalov, diskusij in predavanj).

Poleg ohranjanja slavistik na univerzah se kot nujno kaže tudi vprašanje podpore manjših zahodnoslovanskih jezikov, ki jih ogroža asimilacija. Kakšna usoda čaka kašubščino in lužiško srbščino?

Sylvie Richterová, Univerza Sapienza v Rimu, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko

Slovanske kulture so sestavni del evropske kulture, ki trenutno doživlja mor-da največjo krizo, kar jih pomnimo. Kar zadeva zunanje pogoje, je treba priznati, da danes prevladujejo ekonomski zakoni, ki kulturi niso nič bolj naklonjeni kot politični zakoni v času totalitarnih oblasti. Kultura mora biti duhovno in materialno neodvisna in družba, ki jo želi nadzorovati z ene, druge ali obeh strani, je prikrajšana za najpomembnejšo stvar. Brez svobodne

kulture in umetnosti, brez materialno in politično neodvisnega izobraževalnega sistema družba izgublja svoje ustvarjalne moči in življenjske vrednote. Brez pesnikov, pisateljev, skladateljev, slikarjev, mislecev iz slovanskih držav si kulture drugih evropskih narodov ne moremo predstavljati.

Dobro se zavedamo, da je posebna značilnost evropske kulture raznolikost in vzajemnost posameznih narodnosti in držav. Vendar je delitev Evrope na Vzhod in Zahod v prejšnjem stoletju prekinila vzajemno in resnično živo poznavanje zgodovinskih, družbenih in zlasti globokih človeških izkušenj.

Mislim, da si zev, ki je nastal, zasluži metaforično poimenovanje lobotomija. Morda so pisatelji naredili največ za to, da bi zacelili te rane, a še vedno obstaja brezno, na dnu katerega so ruševine žive kulture, etičnih vrednot, pravih idealov in izdane resnicoljubnosti. Tja so padle z obeh strani. Brezno je zdaj prekrito z znanstveno in tehnično izpopolnjenim materializmom z vso njegovo absurdnostjo. Ostali so le površni odgovori, za katere je odgovorna vsa Evropa. Gre za odgovornost, ki lahko bolečo izkušnjo spremeni v modrost.

Danes se soočamo z dramatičnimi pojavi, ki spreminjajo razmišljanje in vedenje celotne družbe. Vprašanja so velika, vendar se za kulturo pogosto šteje tisto, kar si pred velikimi vprašanji zatiska oči in znanje nadomešča s čustvi. Materializem ponuja zabavo, razvedrilo in modo, zahteva materialne koristi in prikriva resnične eksistencialne potrebe. Umetnost in kultura sta nezdružljivi z materialističnimi prepričanji.

Študij slavistike se ne spleča. S finančnega in političnega vidika naj bi bile slovanske kulture v sodobni Evropi malo koristne. Toda vsa resnica je, da je s finančnega in političnega vidika neuporabna sama kultura, ne glede na to, ali je vzhodna ali zahodna. Humanistika, temelj evropske kulture, klasična izobrazba, vse to v izobraževanju in strokovnih akademskih ustanovah nepovratno izgublja vrednost. Površinskost se prikriva z morjem digitalnih informacij, resnica pa je, da je kultura v ljudeh živa ali pa je ni.

Ekonomsko donosne so predvsem domiselne vrste zabave, barvita površnost problemov, preusmeritev pozornosti na nepomembne stvari in na splošno – odriniti teme, ki so globoke in zahtevajo osebno zavzetost. Vendar sta umetnost in kultura edino, kar človek ima, da lahko resnično spozna svoje poslanstvo in položaj.

Znanost, kot jo razumemo danes, posamezniku ne daje svobode ali ustvarjalne neodvisnosti, nasprotno, naredi ga pasivnega in bolj ali manj nezavednega prejemnika materialnih dobrin in duševnih razvedril. Tehnološka, politična in komercialno obetavna področja ponujajo veliko, vendar še naprej poglabljajo krizo kulture in celotne civilizacije.

Razlike med jeziki, kulturami, izkušnjami in vrednotami narodov in ljudi bodo izginile, če se bodo zadovoljili s sterilnim shranjevanjem digitaliziranega gradiva in kupom mrtvih informacij. Razen če se bodo lahko s čim vzajemno spodbudili in obogatili.

Ali niso vsi, ki delajo v kulturi, odgovorni za to? Vsi, ki razumejo, čemu je namenjena? Ali kdo od literature sploh še pričakuje velike stvari? Od poezije? Sodobne? Starejše? Zahtevne? Ki je ni brez truda in predanosti? Če je za družbo optimalna oseba samo brezskrbna, preskrbljena – željna zabave, ubogljiva pri delu in v prostem času, ki se vdano zanaša na računalniško razmišljanje, potem kot civilizacija nimamo perspektive. Koliko ljudi še vedno pričakuje nekaj bistvenega za svoje življenje od literature, od filozofije, od umetnikov katerega koli evropskega naroda?

Ali ne bi bilo pametneje ukiniti študij posameznih jezikov in književnosti? Na mnogih univerzah so oddelki za slovanske jezike začeli izginjati v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Bolj praktično je ustanoviti zavode, kjer so različni jeziki in predmeti združeni z raznolikimi in manj zahtevnimi predmeti. Navsezadnje bodo digitalni programi opravili glavno prevajalsko delo. Diplomantom bodo delo zagotavljale nadrejene institucije in še bolj nadrejena inteligenca. Ampak to ne bo kultura.

Nobena vlada, noben sistem ne bo vrnil življenja umetnosti, kulturi, neizmernemu bogastvu evropskih duhovnih vrednosti. Dovolj pa je, da svoboden človek deluje, misli in ustvarja v skladu s svojimi notranjimi (svetimi) prepričanji. Znani paradoks iz časov Evrope, razdeljene na vzhodno in zahodno, je, da se je v deželah, kjer so preganjali kulturo, zatirali in kaznovali svobodno misel, kjer so bile knjige, gledališče, razstave in koncerti na lastno odgovornost, kultura izkazala za življenjsko pomembno, da so ljudje zanjo celo veliko tvegali.

Nizko obzorje materializma ponuja geslo »uživaj« kot cilj življenja. Vendar strah, da se bo razkošno uživanje spremenilo v trpljenje, ni niti najmanj

neupravičen. Vprašanja »Od kod prihajaš? Kdo si? Kam greš?« se danes vračajo z nujnostjo (neobhodno vračajo?), ki je ne more zadovoljiti nobena materialistična metoda. Pravi kulturi, umetnosti, etiki se ni treba spraševati o ekonomskih pogojih, postavljati redov ali programov. Potencial je velik, prvi korak je vedno individualen. Na vsakega čaka njegova priložnost. Prišla bo tam, kjer delamo, kjer živimo, kjer so naše sposobnosti in etika žive. Ta priložnost je lahko težka preizkušnja. Toliko bolje.

Peter Svetina, Univerza v Celovcu, Fakulteta za kulturne in izobraževalne vede, Oddelek za slavistiko

Na celovski univerzi v študijskem načrtu ni nobenega zahodnoslovanskega jezika, sta pa južna slavistika (bosanščina/hrvaščina/srbščina, slovenščina) in ruščina, vse se da študirati tudi na pedagoški smeri. Avstrijska slavistika je, kolikor je meni znano, nastala zaradi povezav tedanje avstrijske monarhije s slovanskim svetom: tretjina monarhije je bila pa tako ali tako slovanska. Ta usmeritev se kaže še zdaj: na dunajski univerzi se da obiskovati vsaj lektorate tako rekoč vseh slovanskih jezikov. Sam poznavanje slovanskih jezikov (skupaj s poznavanjem kultur in literatur) razumem kot bistveno reč pri komuniciranju v svetu: nepoznavanje kultur vodi v stereotipe, predsodke, to vodi v strahove, iz njih pa se lahko izležejo zelo hude reči. Glede na vpis študentov na študij slavistike v zadnjih letih opazamo, da zanj ni prav velikega zanimanja (enako je z vsemi filologijami, ki niso nacionalne, še anglistiki se v zadnjih letih ne godi več tako, kot se ji je pred časom, podobno je pa tudi s filozofijo, arheologijo, muzikologijo). Vedno znova na univerzi naletimo na težavo, kako dijakom/bodočim študentom pojasniti, da so branje, študij, znanje jezikov, kritično razmišljanje pomembni, medtem ko so obkroženi s hitrim servisom, ki ga ponujajo tako socialna omrežja kot umetna inteligenca. V teh kleščah se je najbrž znašla bolj ali manj vsa humanistika, ne samo filologije in med njimi slavistika. Rešitev vidim samo v tem, da se vztraja pri univerzitetni ponudbi tega študija, in sicer vsemu navkljub (če ga enkrat ukineš, ga bo neskončno težko ponovno vzpostavljati) – dokler gre, dokler kdo v institucijah, ki odločajo o denarju, še razume, da so pri pospeševanju potrebni tudi volan in zavore.

**Niko Jež, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta,
Oddelek za slavistiko**

Pri razmišljanju o perspektivah polonistike in njenem prihodnjem profiliranju se je dobro ozreti na motivacije za njeno ustanovitev na univerzi pred dvajsetimi leti in takratna temeljna izhodiščna načela osvetliti v kontekstu izzivov univerzitetne stroke, ki danes obstaja in deluje v močno spremenjenih razmerah ožjega in širšega (srednje)evropskega prostora. Polonistiko bi lahko najsplošneje opredelili kot eno temeljnih disciplin, ki v našem družbenem in kulturnem prostoru v povezavi s poljsko humanistiko v ožjem segmentu soustvarja nov pojmovni slovar opisa resničnosti, na novo opredeljuje svoj predmet in svoj metodološki pristop. V taki vlogi lahko odgovarja na nove izzive, se sooča s trenutno resničnostjo, doumeva krizne situacije in ob tem vedno znova dojema in interpretira svojo družbeno in kulturno vlogo ter položaj.

Ko se je pred dvajsetimi leti polonistika institucionalizirala kot samostojna študijska smer na Univerzi v Ljubljani, je imela za sabo dolgo »laično« tradicijo v vrsti kulturnih povezav med Slovenci in Poljaki. S slovenske strani je bilo to predvsem trajno zanimanje za specifične poljske kulture, ki je od romantike naprej oblikovala svojo različico srednjeevropskega diskurza. Zato so imeli slovensko-poljski stiki v primerjavi z drugimi srednjeevropskimi povezavami Slovenije določene vsebinske posebnosti, pomembne za proces slovenskega preroda in opredeljevanja lastne identitete na stičišču slovanskih, romanskih in germanskih kultur. Ob teh povezavah, ki so od konca 18. stoletja naprej iskale neposredne poti za pretok idej ter medsebojno sporazumevanje med slovensko in poljsko kulturo, se je v obdobjih konstituiranja slovenske državnosti večkrat zasnoval projekt za ustanovitev študija poljščine. Ob osamosvojitvi Slovenije in njeni vključitvi v evropske integracije pa je ustanovitev katedre za polonistiko v celoti potrdila svoje poslanstvo. Potrebe po profesionalnem polonističnem kadru v družbenih, kulturnih in gospodarskih povezavah so bile vodilo pri oblikovanju vsebin študijskega programa.

Danes so se okoliščine in razmere, v kakršnih naj bi polonistika delovala, močno spremenile, razdalje so se na internetnih omrežjih skrajšale ali sploh izginile, na drugih pa povečale. Prva faza delovanja polonistike v Ljubljani je zgradila temelj, ki ga bo mogoče v prihodnosti glede na slovenske

interese prilagajati novim potrebam, novim izzivom družbene stvarnosti. Če naj prvostopenjski program za pridobivanje temeljnih jezikovnih in kulturoloških kompetenc ostaja v splošnih okvirih tradicionalnega kanona, pa mora drugostopenjski študijski program pri profiliranju diplomantov dovolj fleksibilno slediti novim polonističnim usmeritvam v matični deželi in iz svoje perspektive definirati teme in vzorce za pridobivanje funkcionalnih kompetenc slušateljev. V tem segmentu se nosilec stroke odpirajo tudi obzorja raziskovalnih projektov. Smiselne bi bile nadaljnje raziskave slovensko-poljskih razmerij, ki so lahko v okviru novih kulturoloških analiz pomembne za samospoznavanje v vse manj preglednem družbenopolitičnem in kulturnem zemljevidu. Iz navedenega izhaja dovolj argumentov, da kljub demografskemu upadanju in zmanjševanju števila kandidatov za študij ohranjamo in razvijamo polonistično stroko. Njen obstoj bo slovensko okno v srednjo Evropo in pomemben prispevek k slovenski kulturni odprtosti.

**Andrej Rozman, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta,
Oddelek za slavistiko**

Premislek o slavistiki v 21. stoletju je vredno postaviti v mednarodni in interdisciplinarni okvir. Vključevanje zgodovine, antropologije, politologije, kulturnih študij in celo digitalne humanistike je postalo nujno, saj lahko le tako resnično razumemo slovanski svet in njegov odnos do drugih kultur. Tak pristop omogoča širši vpogled, kar je ključnega pomena za sodobne študije.

Vloga slavistike je še vedno relevantna, saj tudi v sodobnem kulturnem in političnem kontekstu prispeva k razumevanju številnih aktualnih vprašanj, vključno z nacionalnimi identitetami, migracijami in celo svetovnimi konflikti. Znanje jezika, literature in kulture je bistveno za vpogled v sodobne družbene procese, za razumevanje teh v širšem kontekstu, kar lahko posledično prispeva k boljšemu medkulturnemu dialogu.

Poleg tega je eden najpomembnejših ciljev slavistike ohranjanje jezikovne raznolikosti. Raziskovanje in dokumentiranje manjših oz. ogroženih jezikov ter spodbujanje njihove uporabe v vsakdanjem življenju in izobraževanju je bistvenega pomena tudi za ohranjanje zgodovinskega spomina. Pomembno je torej razumeti slovanske jezike in kulture v širšem, globalnem kontekstu, in ob tem ne pozabiti na lokalne posebnosti ter zgodovinski razvoj posameznih regij.

Verjamem, da lahko ta uravnotežen pristop slavistiki omogoči, da bo odigrala pomembno vlogo v prihodnjih desetletjih. Zaključim lahko z mislijo, da ima slavistika v 21. stoletju še vedno izreden potencial, če ji bo uspelo odgovarjati na sodobne izzive in priložnosti tako znotraj akademske skupnosti kot tudi v širši družbi.

JEZIK IN SLOVSTVO

letnik LXX, številka 1–2

Glavna in odgovorna urednica

Mojca Smolej (Univerza v Ljubljani)

Urednica tematske številke

Jana Šnytová (Univerza v Ljubljani)

Uredniki

Aleksander Bjelčevič (Univerza v Ljubljani)

Nataša Pirih Svetina (Univerza v Ljubljani)

Namita Subiotto (Univerza v Ljubljani)

Hotimir Tivadar (Univerza v Ljubljani)

Uredniški odbor

Agnieszka Będkowska-Kopczyk (Univerza v Bielskem-Biali)

Monika Gawlak (Šlezijška univerza v Katowicach)

Mira Krajnc Ivič (Univerza v Mariboru)

Boža Krakar Vogel (Univerza v Ljubljani)

Ivana Latković (Univerza v Zagrebu)

Karin Marc Bratina (Univerza v Trstu)

Đurđa Strsoglavac (Univerza v Ljubljani)

Lektorica

Maja Kovač

Tehnični urednik

Luka Horjak

Jezik in slovstvo, ISSN 0021-6933,

e-ISSN (1581-3754), UDK 80

<https://journals.uni-lj.si/jezikinslovstvo>

Naslov uredništva

Jezik in slovstvo, Aškerčeva 2, SI-1000

Ljubljana, jezikinslovstvo@ff.uni-lj.si

Založili

Založba Univerze v Ljubljani (za založbo:

Gregor Majdič, rektor Univerze v Ljubljani)

Zveza društev Slavistično društvo Slovenije

(za založbo: Jožica Jožef Beg, predsednica)

Izdala

Znanstvena založba Filozofske fakultete UL

(za izdajatelja: Mojca Schlamberger Brezar,

dekanja UL FF)

Tisk

Birografika Bori d. o. o.

Naklada

300 izvodov

Oblikovanje naslovnice

Danino Božić

Oblikovanje in prelom

Žiga Valetič

Besedilo je bilo pripravljeno z vnašalnim sistemom ZRCola (<http://zrcola.zrc-sazu.si>), ki ga je na Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU v Ljubljani (<http://www.zrc-sazu.si>) razvil Peter Weiss.

Vključenost v podatkovne baze

- dLib – Digitalna knjižnica Slovenije
- EBSCO
- ERIH PLUS – European Reference Index for the Humanities
- MLA – Modern Language Association of America, NY, ZDA
- New Contents Slavistics, Otto Sagner, München, Nemčija
- Scopus (Elsevier)
- Ulrich's Periodicals Directory, R. R. Bowker, NY, ZDA
- DOAJ

Naročnina

Revijo je mogoče naročiti ali odjaviti samo ob koncu ali začetku koledarskega leta.

Naročnina za leto 2025 je 20 evrov.

Na leto izidejo štiri številke.

Posamična številka stane 5 evrov,

dvojna številka 10 evrov.

Cene vključujejo 5-odstotni DDV.

Revijo sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0

Mednarodna licenca (izjema so fotografije).

/ This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike

4.0 International License (except photographs).